

ÉLETMÓD ÉS TRADÍCIÓ
19.

A sorozatot szerkeszti
Báti Anikó

ÉLETMÓD ÉS TRADÍCIÓ 19.

Schwarcz Gyöngyi

LOKALITÁS, ETNICITÁS, GAZDASÁG

Bölcsészettudományi
Kutatóközpont
**Néprajztudományi
Intézet**

Budapest 2021

A kiadvány a Magyar Tudományos Akadémia és az ELKH támogatásával készült.

ELKH | Eötvös Loránd
Kutatási Hálózat

Szerkesztette
Balogné Tóth Katalin

A nyomdai előkészítést végezte
Mahmoudi-Komor Judit

A borítót tervezte:
Szilágyi Levente

A borító fotó: <https://www.facebook.com/kultur.a.tarjan/photos/401412328060785>
Hagyományörző Szüreti Napok, 2021. (Fotó: Almási Erzsébet)

A hátsó belső borító fotót készítette Nádas Zsófia.

ISSN 0238-9584
ISBN 978-963-416-302-2

Kiadta
Bölcsészettudományi Kutatóközpont Népraztjudományi Intézet (ELKH)
H-1097 Budapest IX. Tóth Kálmán utca 4.
Felelős kiadó: Balogh Balázs
© Báti Anikó 2021

A nyomás és kötés:
Prime Rate Kft.
Felelős vezető: Dr. Tomcsányi Péter

TARTALOMJEGYZÉK

ELŐSZÓ	7
1. BEVEZETÉS	10
1.1 A téma és a terep bemutatása	10
1.2 Az időbeliség problematikája	14
1.3 A kutatás és a módszer bemutatása	29
2. ÉRTELMEZÉSI KERETEK A LOKALITÁS, AZ ETNICITÁS ÉS A GAZDASÁG TÉMÁJÁHOZ	36
2.1 A 20. század második felének vidéki gazdaságában zajló változások társadalomtudományi értelmezési keretei: a polgárosodás és a poszt szocializmus	37
2.2 A közösségtől a lokalitás felé	47
2.3 Az etnicitás és az identitás értelmezései	56
3. A HELYI EMLÉKEZET ÉS A HELYI EMLÉKEZŐK – A LOKALITÁS TÖRTÉNETE BELÜLRŐL	74
3.1 A történeti kontextus és az emlékezetközösség	74
3.2 A helytörténet-írók és emlékezők	78
3.3 A történet-narratíva	84
4. A TELEPÜLÉS KAPCSOLATA A KÜLSŐ KÖRNYEZETTEL	111
4.1 Elméleti áttekintés a külső kapcsolatok jelentőségéről	111
4.2 Gazdasági kapcsolatok	113
4.3 Házassági kapcsolatok	129
4.4 Közigazgatási, települési kapcsolatok	133
4.5 Virtuális kapcsolatok	142
5. EGYÉNI STRATÉGIÁK A GAZDASÁGI ÁTMENETBEN	150
5.1 Önkép és gazdasági teljesítmény	151
5.2 A tarjáni sváb ethosz és a történelem leckéi	159
5.3 A tarjáni sváb ethosz mint szociokulturális háttér a gazdasági átalakulásban	170
6. KÖZÖSSÉGI STRATÉGIÁK	205
6.1 Az etnikai önazonosság formái Tarjánban	205
6.2 A helyi közélet és lokális politika – szereplők, szerepek, csoportok	222
6.3 A fő kontextusok	233
7. KONKLÚZIÓ: A LOKALITÁS, AZ ETNICITÁS ÉS A GAZDASÁG KÖZÖTTI KAPCSOLATOK TANULSÁGAI	252
IRODALOM	260
ADATFORRÁSOK JEGYZÉKE	284
FÜGGELÉK	286

„A problémákat általában nem tisztán logikailag gondoljuk át. Gyakran érezzük úgy, hogy elmerülünk az egymásnak ellentmondó adatok halmazában. Gondosan tanulmányozzuk az adatokat, és logikai elemzésünk minden erejét bevetve egy vagy két magyarázatot szűrünk le magunknak. Az adatok azonban még mindig nem állnak össze semmilyen koherens rendbe. Ekkor azzal folytatjuk, hogy addig morfondírozunk az adatokon – és addig élünk együtt az emberekkel –, amíg egy véletlen folytán valami egészen újszerű megvilágításba nem kerülnek, és ekkor elkezdi valamilyen korábban nem látott koherens rend derengeni előttünk. Ez a rend nem tisztán művészi alkotás. Amikor látni véljük az összefüggéseket, ismét meg kell vizsgálnunk jegyzeteinket, és esetleg új adatok gyűjtésére is vállalkoznunk kell annak érdekében, hogy eldönthessük: ez a koherens rend vajon megfelelően jeleníti-e meg az általunk tanulmányozott életet, vagy netán csak képzeletünk szülötte. A logika tehát fontos szerepet játszik, de meggyőződésem, hogy a tényleges kutatási elgondolások nem a kutatási módszerekről írott formális értekezésekkel összhangban bontakoznak ki. Ezek az elgondolások részben az adatokban való elmerülésből, részben pedig az élet teljes folyamatából erednek. Mivel ennek az elemzési folyamatnak oly nagy része zajlik a tudatalatti szintjén, biztos vagyok abban, hogy sohasem tudunk a maga teljességében beszámolni róla.”

(William Foote Whyte)

ELŐSZÓ

2021 nyarán – amikor jelen könyv munkálatai intenzíven elkezdődtek – éppen tíz éve volt annak, hogy a kötet alapját jelentő doktori disszertációm kéziratát lezártam. A közben eltelt egy évtized alatt nem folytattam tovább a kutatást abban az értelemben, hogy a vizsgálat helyszínéként szolgáló településre, Tarjánba, nem tértem vissza empirikus anyaggyűjtés céljával. Bár az igaz, hogy a doktori értekezéshez szükséges vizsgálataimat követően néhány évig még figyelemmel kísértem a közelet fontosabb eseményeinek alakulását a településen, de módszeresen és rendszerezetten már nem gyűjtöttem tovább az információkat. Idővel aztán más feladatok és kihívások elterelték Tarjánról és az ottani történések nyomon követéséről a figyelmemet, így, mondhatni, elszakadtam a helyszíntől.

A doktori értekezés központi kérdésének számító etnicitás és gazdaság kapcsolatának mibenléte és értelmezési lehetőségei azonban továbbra is foglalkoztattak, illetve foglalkoztatnak azóta is. Így vizsgáltam a téma elméleti oldalát, valamint esetenként alkalmam nyílt más kutatások empirikus anyagának jóvoltából további értelmezési lehetőségeket keresni. A szakirodalom nyomon követését részben mutatja két azóta megjelent könyvismertetésem is.¹ Bár más kutatások empirikus anyagának témám szempontjából végzett (újra)értelmezésének publikációk formájában kézzelfogható eredménye nem született, a heterogén, sokszor nagyon is hasonló céllal gyűjtött anyagok kapcsán újra és újra visszatértem a korábban általam is felvetett kérdésekhez. Vagyis, más szavakkal szólva, a doktori disszertációm témájának, kérdésfelvetéseinek általánosabb kontextusa folyamatosan tudományos érdeklődésem középpontjában állt.

Ma már, részben az eltelt időnek, részben elméleti ismereteim sokrétűbbé válásának köszönhetően úgy érzem, árnyaltabban meg tudom fogalmazni az általam akkor és ott, Tarjánban összegyűjtött anyag elemzéséből a lokalitás, etnicitás és gazdaság összefüggéseire vonatkozatható meglátásaimat. Így, habár új terepmunkával nem egészítettem ki a korábbi kutatást, csak elméleti fejtegetéseimet frissítem és pontosítom, úgy vélem, a tereptől való eltávolodásom, külső elemzői nézőpontom stabilabbá válása biztosítja doktori értekezésem könyv formájában való közreadásának létjogosultságát – tíz évvel később is.

Annak a döntésemnek, hogy kizárólag a korábbi empirikus anyagra támaszkodom a könyv elkészítése során, több oka is volt. Úgy véltem, hogy a terepmunka lezárása óta a nem rendszeresen és rendszerezetten gyűjtött minden olyan további információnak a könyv elméleti konstrukciójába való beépítése, amely alátámasztja az akkori érvelést, értelmezést, éppen hogy hiteltelenítette volna a tíz évvel ezelőtt felépített struktúrát. Hiszen felvetődhetne az a kérdés, hogy vajon nincsenek-e olyan ismeretek, nem gyűjthetők-e olyan tapasztalatok is, amelyek pont ellentmondának a korábbi állításoknak,

---

¹ Etnicitás, állam és gazdaság. (Szabó Á. Töhötöm: *Gazdasági adaptáció és etnicitás*. Gazdaság, vidékiségek és integráció egy erdélyi térségben.) *Regio* 22. évf. (2014) 2. sz. 265–273.; illetve „Ez a lux megeszen bennünket” A különbség politikája és a társadalmi integráció. (Berta Péter: *Fogyasztás, hírnév, politika*. Az erdélyi gábor romák presztízsgazdasága.) *Regio* 24. évf. (2016) 3. sz. 159–169.

vagy megkérdőjeleznék azokat. Egy teljesen új, mindenre kiterjedő, alapos anyaggyűjtés elvégzése viszont most meghaladta volna az erőmet. Így ellenálltam a kísértésnek, és nem illesztettem be a korábbi elméleti mondanivalót alátámasztó újabb elemeket az érvelésbe. Ugyanakkor, minden fejezetben elvégeztem a szükséges aktualizálást akkor, amikor korábbi állításaim abba a jövőbe mutattak, amelyek a közben eltelt idő mennyisége miatt már múlttá váltak.

Fontosnak tartom leszögezni, hogy a szöveg jelen ideje a dolgozat megírásának, meg-szövegezésének (2010 ősze és 2011 kora nyara közötti időszak), illetve az anyaggyűjtés befejezésének (2009 kora tavasza) idejére vonatkozik, illetve ezekre az időszakokra és idő-pontokra vonatkoztatva releváns. Nem tartottam volna sem elegánsnak, sem olvasóbarát-nak, minden egyes alkalommal jelezni a kutatás időszakának múltidejűségét különböző kitételekkel. Néhány helyen, ahol valamiért mégis szükségét éreztem ennek, megtettem, de alapvetően a fő elvem az volt, hogy a szöveg időkezelésén nem változtattam.

Ezúton szeretném köszönetemet kifejezni mindazoknak, akik segítették a doktori ér-tekezésem és a könyv létrejöttét. Hálával tartozom Tarján minden lakójának, különösen azoknak, akik megosztották velem élettörténetüket, gondolataikat, érzéseiket és segítettek eligazodni a helyi viszonyok között. Sokat köszönhetek témavezetőmnek, Sárkány Mi-hálynak, aki mindig támogatott és hitt bennem, valamint értékes tanácsokkal egyengette elméleti útkeresésemet. Köszönöm tanárainknak, hogy egyetemi és doktori tanulmányaim alatt is figyelemmel kísérték munkámat, szakmailag segítették haladásomat. Különö-sen Kovács Katalinnak, Paládi-Kovács Attilának, Mohay Tamásnak, Szarvas Zsuzsának, Bali Jánosnak és Marelyn Kiss Józsefnek szeretnék köszönetet mondani mindezekért. Már sajnos nincsenek velünk, de hálával gondolok Szilágyi Miklósról és Kocsis Gyulára is, akik mindig támogatólag álltak mellettem már diákéveim alatt és később doktori hallgató koromban is, hasznos tanácsaik beépültek a munkámba.

Külön köszönet illeti az ELTE Tárgyi Néprajz Tanszékét, hogy befogadtak Sasakawa ösztöndíjasként, ami lehetővé tette számomra a kutatás lezárását és a disszertáció elké-szítését. A terepmunka és az adatfeldolgozás idején a Szilágyi Miklós vezette T 1748432 számú, és a Csoha Judit irányítása alatt futó T 1748886 számú OTKA kutatások anyagi segítségében is részesülhettem.

Rácz Katalinnak, Váradai Monika Mária-nak, Gulyás Juditnak és Kuczi Tibornak kö-szönöm, hogy olvasták és véleményezték szövegeimet. Kuczi Tibor azzal, hogy 2010 és 2013 között rendszeresen meghívott vendégelőadónak alkalmazott gazdaságszociológia órájára a Corvinus Egyetemre, jelentős mértékben hozzásegített a disszertáció mondanivalójának megformálásához.

Komoly tanulságot jelentettek számomra a benyújtott doktori disszertáció két oppo-nensének, Molnár Ágnesnek és Bali Jánosnak alapos értékelései, köszönöm, hogy rá-mutattak az akkori írás hibáira, hiányosságaira, gyengeségeire. Igyekeztem az általuk javasoltakat figyelembe venni a könyv kéziratának összeállításakor. Paládi-Kovács At-tila volt az, aki éveken keresztül kitartóan biztatott és elindított abba az irányba, hogy komolyan fontolórra vegyem a doktori dolgozat könyv formába öntését – ezért külön hálás vagyok neki. Köszönet illeti Bati Anikót, Balogné Tóth Katalint és Mahmoudi-Komor Juditot, a BTK Néprajztudományi Intézet munkatársait, akik nagy türelemmel

és hozzáértéssel gondozták a könyv kéziratát, az Intézetet pedig azért, mert lehetőséget adtak a könyv megjelentetésére.

Minden eddigi munkahelyi kollégámnak is köszönettel tartozom az erkölcsi támogatásért, amit tőlük kaptam.

Nem tudom eléggé megköszönni családom és barátaim segítségét, akik mindig melletttem álltak és türelemmel viselték doktori tanulmányaim, majd a könyv megírásának rájuk rótt megpróbáltatásait.

Budapest, 2021. november

1. BEVEZETÉS

1.1 A téma és a terep bemutatása

2002 júliusának közepén Magyarországra látogatott Akihito japán császár és felesége, Micsiko császárné, személyükben először kereste fel az országot japán uralkodó. Mivel a császár látni szeretne volna, hogyan birkóznak meg Magyarországon a szövetkezeti idők után a mezőgazdaság kapitalista átalakulásával, ezért a protokoll-programba beiktattak egy falusi helyszínt is, ahol a vendégek találkozhattak magángazdálkodókkal. Azt nem tudni, hogy kinek a javaslatára és döntése alapján, de a választás végül a Komárom-Esztergom megyei Tarján két gazdálkodójára esett. Kora tavasztól folytak a látogatás előkészületei, a japán követségről több ízben kisebb-nagyobb csoportok jelentek meg a faluban, hol a protokollfőnök és emberei, hol a biztonsági szolgálathoz tartozók keresték fel a gazdálkodókat. *Be a spejzba, be a mosdóba* – kommentálta később az egyik gazdálkodó a követségi emberek alaposágát, akik házuk minden zugába benéztek, mindent látni szerettek volna, ahol az uralkodói pár megfordulhat. *Egyből jó volt, rendet csináltam az udvarban* – mondta az előbb idézett gazda. Az előkészítés során kisebb javításokat, változtatásokat is kértek a gazdálkodóktól és a faluvezetéstől is az utak, járdák, lépcsők stb. megfelelővé tétele érdekében. *Végül is meg volt szervezve minden, csak egy nem, hogy lett egy kormányváltás, és lefújtak mindent* – mesélte csalódottan a már idézett tarjáni mezőgazdálkodó. Miközben a falu (vezetősége) és a két gazda is lelkesen készültek a nagy napra a követség embereinek segédletével és útmutatásai alapján, a késő tavasszal, kora nyáron hatalomra kerülő új miniszterelnök változtatásokat javasolt a császári látogatás programjában, ami végül olyan mértékű átszervezésekhez vezetett, hogy a falulátogatást és a gazdaságok felkeresését törölni kellett.

A gazdák fáradozásait, akik addigra már minden biztonsági és kényelmi kérésnek eleget téve elvégezték a kisebb-nagyobb változtatásokat házuk, kertjük, gazdaságuk környékén, idővel, ha csak jelképesen is, de kárpótolta a japán követség. A nagykövetség egy munkatársa személyesen kért elnézést tőlük az okozott kellemetlenségekért és köszönte meg egyben a sajnálatos módon hiábavalónak bizonyult igyekezeteiket, majd az év vége felé a császári pár ünneplésére rendezett hivatalos követségi programra „kárpótlásul” meginvitálták a tarjáni gazdálkodókat, megköszönve még egyszer tevékenységeiket.

Ez volt az a történet, amit 2002 decemberében szinte elsőként hallottam Tarjánban, amikor bemutatkozó látogatásomat tettem a falu polgármesterénél és későbbi kutatásomat igyekeztem előkészíteni. Az eset azt a jól ismert iskolai gyakorlatot juttatta eszembe, amikor is a szakfelügyelői látogatás alkalmával a jótanulót feleltetik, hogy a legjobb benyomást keltsék a vendégben és meggyőzzék az iskola/oktatók/diákok (szakmai) felkészültségéről. Az számomra nem volt kérdéses, hogy Tarjánra ráillik ez a „jótanuló” szerep, hiszen magam is éppen azért választottam ezt a többségében katolikus vallású német nemzetiségiek által lakott települést, mert előzetes tájékozódásom során úgy tapasztaltam, hogy jó évtizeddel a rendszerváltás után látványos jelei érzékelhetők a falu és lakói sikeres gazdasági adaptációjának és szűkebb környezete (is) tehetős, sikeres falunak értékeli Tarját. Az azonban elgondolkodtatott, hogy valaki vagy valakik miért éppen

ezzel a faluval, mint a magyar átmenet egy példásnak értékelhető lokális változatával kívánták lenyűgözni a japán uralkodói párt. Hiszen sikeres, a piaci kívánalmakhoz jól alkalmazkodó, kapitalista szellemiségű magángazdaságokat máshol is lehetett volna találni szerte az országban. Az igaz, hogy a falu alig egy órányi autótútra fekszik a fővárostól és autópályán is jól megközelíthető. Továbbá, külső megjelenésében Tarján szemléletes példát szolgáltat arra a német nemzetiségiek által lakott falvakról kialakult sztereotípiára, miszerint tiszta, gondozott és rendezett, tehát nem csak a gazdaságokkal, hanem a falu egészével is lehetett büszkélkedni.

Elgondolkodtatott, hogy azok, akiknek ott „fent” Tarjánra esett a választásuk, vajon tudatában voltak-e a település etnikai összetételének, és figyelembe vették-e ezt választásuk során. Vagyis, működésbe léptek-e az etnikai sztereotípiák, amikor egy jól teljesítő és takaros települést kerestek, és azt gondolták, hogy egy többségében német nemzetiségiek által lakott faluval lehet a legjobban megmutatni egy külföldi vendég számára, hogy Magyarország milyen jól halad a szocializmusból a kapitalizmusba vezető, buktatóktól egyáltalán nem mentes és ezért egyszerűnek sem nevezhető úton. Azt persze senki sem tudja ma már, és talán nem is érdekes, hogy a település etnikai jellegzetességei szerepet játszottak-e kiválasztásában, vagy a döntéshozók számára ez indifferens volt, esetleg nem is tudtak róla. Ám önmagában az előbb említett tény, miszerint a magyarországi átalakulásnak az „ideáltípusát” vagy „szinórmértékét” éppen egy német nemzetiségi településen lehet fellelni, sok kérdést felvet a gazdasági átalakulás sajátosságairól, jelesül a települések belső gazdasági-társadalmi erőforrásainak működéséről, jelentőségéről. Így, kisebb kitérőkkel tűzdelt, ám viszonylag rövid útkeresési szakaszt követően ez lett doktori kutatásom fő témája és kérdésfelvetése.

A doktori disszertációm alapjául szolgáló kutatást 2002 telén kezdtem meg Tarjánban. Kezdetben a helyi társadalmak rendszerváltást követő átformálódását szerettem volna vizsgálni, erős fókusszal az agrárátalakulásra. Eredetileg két helyszínen kívántam vizsgálgatni, ám hamar be kellett látnom: ahhoz, hogy a gazdasági változások mögött rejlő társadalmi összefüggéseket megértsem, alaposan meg kell ismerni egy település társadalmi viszonyait. Ez egy falu esetében is embert próbáló feladatnak tűnt, így az akkor már előrehaladottabb állapotban lévő tarjáni kutatás kizárólagos megtartása mellett döntöttem. Szerepe volt ebben annak is, hogy ahogy egyre inkább elmélyedtem a helyi viszonyok megismerésében, úgy tűnt egyre izgalmasabb kihívásnak a nyilvánvalóan jelenlévő sváb önértelmezés, a sikeres gazdasági átalakulás és a helyi önkormányzat cél tudatos munkálkodása közötti sokrétű kapcsolat felfejtése.

Már diplomamunkám kapcsán is egy sváb eredetű, sikeres közösségbe „botlottam”, ám Soltvadkert esetében az etnicitást csak mint történeti ténynt kezeltem, aminek bizonyos jelenkori megnyilvánulását azért néhány, elsősorban közösségi megnyilvánulásban felfedezni véltem, és a sváboknak tulajdonított polgárosultabb mentalitással magyaráztam. Ezzel szemben Tarjánban az is szembeötlő volt az első pillanatban, hogy a falubeliek tudatában vannak svábságuknak, és számos olyan sajátosságot tulajdonítanak maguknak gazdasági helyzetük magyarázataként, amit kapcsolatba hoznak etnikai származásukkal is. Mindemellett az erős faluvezetés és a határozott irányokba mutató falukoncepciók léte, működése is hamar feltűnt.

Kezdetben számos kérdést fogalmaztam meg: csak földrajzi elhelyezkedésének – a közeli főváros és az egykori sikeres bányászváros múltjából újra magára találó Tatabánya közelségének – köszönheti Tarján a sikereit, vagy vannak ennek saját, belső okai is? Vajon annak van-e valami jelentősége, hogy a faluban élő svábok nagyon is tudatában vannak etnicitásuknak? Talán kimagaslóan jobbak is Tarján gazdasági mutatói a környező nem sváb településeknél? Minek tulajdonítják a falubeliek gazdasági eredményeiket, és egyáltalán, sikeresnek tartják-e magukat? Mi a szerepe az önkormányzatnak és a helyi vezetésnek a gazdasági adaptációban? Mi a szocializmus öröksége Tarjánban és hogyan zajlott a településen a szocialista polgárosodás? Tényleg „mindenki tett egy lépést előre”?

A kérdések szinte mindegyike, kisebb-nagyobb hangsúllyal, végül belekerült a 2011-ben benyújtott és még abban az évben sikerrel megvédett doktori disszertációnak szánt dolgozatomba, amelyben igyekeztem mindezekre választ is adni. Így lett végül a dolgozat központi témája a lokalitás, az etnicitás és a gazdaság sajátos összekapcsoltsága a település rendszerváltást követő társadalmi és gazdasági viszonyainak tágabb keretében vizsgálva és értelmezve. Az előszóban részletesen feltártam azokat az előzményeket, okokat és megfontolásokat, amelyek végül felbátorítottak arra, hogy ismét elgondolkozzam a Tarjánban tapasztaltakon és kisebb elméleti kiegészítésekkel végül könyvvé formáljam az egy évtizeddel korábbi dolgozatomat. Ebben a munkában tehát az egykor Tarjánban végzett empirikus kutatás eredményei alapján a lokalitás, az etnicitás és a gazdaság összefüggéseinek általánosabb érvényű, elméleti jellegű sajátosságait némiképp újragondolva mutatom be.

Elemzésemben nem amellet érvelek, hogy Tarján azért sikeres, mert svábok lakják, de amellet igen, hogy az etnicitás, mint sajátos társadalomformáló erő hatással van a település és az ott élők interakcióira, úgy társadalmi, mint gazdasági értelemben. Mivel a könyvben az etnikai identitást alapvetően kapcsolatokként és viszonyokként értelmezem, így a svábságról kialakult és közismert etnikus sztereotípiák, a nekik tulajdonított polgárosultabb mentalitás, a munkakultúrára, életmódra vonatkozó, a gazdasági habitusokban is megnyilvánuló tulajdonságjegyek a sváb (ön)kép olyan elengedhetetlen tartozékként jelennek meg, amelyek a svábok által is csak bizonyos helyzetekben és szituációkban értelmeződnek etnikus karakterjegyekként. Egyéni és közösségi stratégiák felvillantásával, az élet különböző területére gyakorolt hatásaikon keresztül a könyvben számos példáját mutatom be ezeknek a maguk és mások által is etnikai sajátosságként értelmezett mentalitásbeli elemeknek. A közösségi stratégiák esetében feltárom azt az identitáspolitikát, amelyet a faluvezetés alkalmaz annak érdekében, hogy megvalósíthassa a megélhetést, a kellemes és élhető teret, valamint a lokális és etnikai identitás összekapcsolását megfogalmazó falukoncepciókat. Ezek segítségével pedig megteremti azokat a kereteket, amelyek lehetővé teszik az etnikai identitás eltérő elemkészletével bíró különböző generációk, valamint a nem sváb lakosság számára is az azonosulást.

Az imént körvonalazott kérdéskört hét fejezetben tárja elénk a könyv. Ebben az első, bevezető fejezetben a téma és a kutatás módszertanának részletes ismertetése mellett az időbeliség problematikájának szentelek nagyobb teret. Mivel a kutatást szemlélete és tudományos irányultsága szerint társadalomnéprajzi jelenkutatásként értelmezem, ám a már részben érintett publikálási és a későbbiekben majd részletesen bemutatott kutatási körülmények miatt itt számtalan eltérő időbeliségű jelenről lehet beszélni, ezért

fontosnak tartom a szűkebb és tágabb tudományterület jelenhez, jelenkutatáshoz való viszonyának részletesebb feltárását, hogy ennek segítségével a kutatás és az írásmű(vek) jelenidejűségét is tisztázni, értelmezni lehessen.

A második fejezetben lesz szó a témát keretező legfontosabb paradigmákról, elméleti alapvetésekről, amelyek segítenek kontextualizálni az empirikus anyagra alapozott mondanivalómat. Itt egészen leegyszerűsítve a lokalitás és az etnicitás értelmezési hagyományának, illetve későmodern felfogásának ismertetése mellett a rendszerváltást megelőző nagyjából két évtized és az azt követő időszak gazdasági történéseit keretbe foglaló értelmezési horizontokat tárom fel.

A harmadik fejezetben a lokalitás történetét vázolom fel belső nézőpontból az emlékezet mint társadalmi gyakorlat elméletéből kiindulva. A rekonstruált és szükségképpen dekonstruált település- és társadalomtörténetet úgy próbálom az olvasók elé tárni, ahogy az a helyi tudásban, emlékezetben él. Egy olyan történet-elbeszélés összeállítására teszek kísérletet, amely kizárólag a tarjániak múltra vonatkozó tudásán alapul, és arra is figyelmet fordít, miként szerkesztik ezt a tudást történelemmé.

A negyedik fejezetben azt tekintem át, hogy milyen tágabb összefüggésrendszerbe vagy összefüggésrendszerekbe helyezik magukat a lokális közösség tagjai, hogyan alakítják kifelé irányuló kapcsolataikat és milyen mód(ok)on élnek adottságaikkal. Négy területre térek ki részletesen: elsőként a gazdasági kapcsolatok alakulását veszem számba, valamint ezek hatásait a település életére. Másodsorban a házassági kapcsolatok irányait vizsgálom a történetiség, illetve a jelen síkján, a változások okait kutatva. Ezt követi a különféle (köz)igazgatási kapcsolatok feltárásán keresztül az állami centralizációhoz való viszony ismertetése, s végül azt a virtuális kapcsolódást mutatom be, amit a világhálón keresztül valósítanak meg, azaz a települési honlap segítségével arra a kérdésre keresem a választ, hogy milyen képet próbál Tarján kifelé sugallni.

Az ötödik fejezet arra közelít rá, hogy melyek azok az öröklött minták és a történelem tanulságaiból leszűrt tapasztalatok, amelyeknek gazdasági gyakorlatokat alakító hatása van, vagy legalábbis maguk a falubeliek tulajdonítanak nekik ilyet. Ezt követi a vállalkozók (egyének és családok) esetében azoknak a felhalmozott kulturális és társadalmi tőkéknek a számbavétele (meglévő szakismeretek; mentalitás, habitus; a család segítő, támogató szerepe és a lokális kapcsolatháló), amelyekre támaszkodhattak a helyiek vállalkozásuk indításánál és működtetésénél.

Az összegzés előtti utolsó, hatodik fejezetben világítok rá arra, hogyan „teremti” a faluvezetés a lokalitást, milyen kontextusokat alakítanak ki hozzá, hogyan tartják fenn ezeket, továbbá, hogy mi a szerepe ebben az etnicitásnak, etnikai identitásnak. A svábtól a német felé tartó etnikai önazonosság máshol is zajló átformálódásának és a helyi politikai elitnek, a közélet fontosabb szereplőinek, csoportjainak bemutatása után azt a három kontextust veszem sorra, amelyek kijelölték az átalakulás kereteit. Ezek: *Tarján a szép, kényelmes falu*, *Tarján, a megélhetést nyújtó falu*, végül, de nem utolsó sorban *Tarján a sváb falu, az összetartó falu*.

Az utolsó, a konklúziókat levonó hetedik fejezet mutat rá arra, hogy miképpen kapcsolódik össze az etnicitás kérdése a gazdasággal és a lokalitás teremtésével, és vet fel az etnicitás és a gazdaság összekapcsoltságának vizsgálatában új szempontokra, nézőpontokra.

1.2 Az időbeliség problematikája²

1.2.1 A jelen és a jelenkutatás – fogalom és szemlélet a néprajzban

A néprajzi jelenkutatás önálló kutatási feladatként a hetvenes években fogalmazódott meg először Magyarországon. Ez a törekvés akkor nem csupán egy lehetséges új kutatási irány vagy téma formálódását jelezte, ebben az időben Európa számos országában felvetődött a jelenkutatás fontossága és/vagy a néprajz társadalomtudománnyá válásának igénye. A magyar törekvések tehát egybeestek az Európa-szerte ez időben zajló, az európai etnográfia sok helyütt heves vitákkal tarkított elméleti útkeresési folyamataival, a néprajzon belüli lehetséges szemléletváltás formálódásával.³

A jelenkutatás külön kutatási irányként vagy témaként azonosításának szükségessége az európai néprajz azon szemléletbeli és tudományfelfogásában rejlő történelmi örökségből fakadt, hogy a diszciplína központi helyére a (saját) népi műveltség kultúra-központú vizsgálata, illetve e műveltség (elemeinek) rekonstruálása került, ezért érdeklődése mindig korábbi korszakokra és nem a kutatás jelenére terjedt ki. Az *etnológia* és az *etnográfia* fogalmainak 18. század közepi megalkotásakor az Európán kívüli népek (etnikumok), valamint az egzotikusként felfedezett saját nép elsősorban paraszti rétege társulási formáinak, kulturális jegyeinek és egyéb sajátosságaink vizsgálatát jelentette. Egy, a felvilágosodás eszmerendszerében fogant tudományos érdeklődés és szemléleti megközelítés a késő 18. századtól kezdve a közállapotok feltárásának szándékával íródott társadalomleírásokat

² Ez a fejezet, illetve a második fejezetben szereplő *Polgárosodás és posztiszocializmus* című alfejezet jelentősen tömörítve, összevonva, az azóta megjelent szakirodalommal részben aktualizálva és egy sajátos megközelítési szempontból tárgyalva (a szociológia és a néprajz kapcsolódási felületei) megjelent a *Számvetés és tervezés – A néprajztudomány helyzete és jövője a 21. században* című kötetben. (Lásd ehhez Schwarcz 2020.)

³ A teljesség igénye nélkül következzen itt néhány, erről a folyamatról, útkeresésről, illetve annak eredményeiről tájékoztató összefoglaló munka. A hetvenes évek irányváltását a magyarországi néprajztudomány és az általános néprajzi elmélet(ek) kapcsolatának történetébe ágyazottan taglalja Voigt Vilmos. (Voigt 1972a, 1972b) A szociálintropológia újabb elméleti és tematikus útkereséseiről, ezek hazai hasznosíthatóságáról számol be Sárkány Mihály. (Sárkány 1972.) Szintén a legfontosabb nemzetközi fejleményeket összegzi Barabás Jenő. (Barabás 1982.) Összeurópai szintű áttekintés szándékával elsősorban a skandináv és német (és részben a szovjet-orosz) irányzatokat ismerteti Paládi-Kovács Attila. (Paládi-Kovács 2002: 81–156.) A történeti antropológia és az európai etnológia kialakulása közötti kapcsolatot mutatja be Hofer Tamás. (Hofer 1983.) Kósa László a magyar néprajz átfogó tudománytörténetében tárgyalja ezt az időszakot, szintén rövid kitekintővel a környező országok néprajztudományában bekövetkezett változásokra. (Kósa 2001: 242–248.) A hagyományos néprajzi paradigma ideológiakritikájának, valamint a társadalomtudományok interpretatív fordulatának összefüggésében ismerteti a folyamatot Niedermüller Péter. (Niedermüller 1994.) Az európai etnológia németországi születését mutatja be Wolfgang Kaschuba. (Kaschuba 2004.) A skandináv etnológia szemléletváltásáról, mindenekelőtt a parasztkép átalakulásáról tájékoztat Orvar Löfgren (Löfgren 1982.), a svéd jelenkutatások célkitűzéseiről, irányzatairól egy konkrét modell-program ismertetésén keresztül pedig Szabó Mátyás. (Szabó 1984.) Fejős Zoltán a jelenkutatás hazai kutatástörténetét és szemléletének kialakulását, fejlődését tárja fel, kitérve a néprajzi múzeológiát is érintő vonatkozásaira (Fejős 2003.); szintén a múzeumi gyűjtőmunka szempontjából összegzi a nemzetközi áramlatokat Wilhelm Gábor. (Wilhelm 2002.)

és -elemzéseket is eredményezett. Ugyanakkor a 19. század folyamán a romantika és az Európa-szerte éledező nacionalizmusok szellemi hatásai közepette, a „népiességnek egész Európát elöntő áradata”⁴ idején nem vonhatta ki magát az elsősorban a saját nép (alsóbb néposztályok) műveltségében, kultúrájában megőrzött „értéktelített” múlt felfedezésének, illetve megkonstruálásának tevékenysége alól. Az érdeklődés így egyre inkább az „etnikumról” a „kultúrára”, illetőleg a kulturális alakzatokra helyeződött át. Ebben a szerepében és kialakuló intézményrendszere segítségével a népi társadalom, illetve az ezzel leginkább azonosított paraszttársadalom kultúrájára egyre inkább úgy tekintett a néprajztudomány, ami valami ősi, régi, hagyományos tudás, ismeret megőrzője, a néprajz feladata pedig ennek a hajdan volt kulturális teljesség még fellelhető nyomainak, elemeinek feltárása s ezáltal megőrzése, beemelése a nemzeti kultúrába. Ezt a szerepfelfogást csak erősítette a 19. század második felétől mind jobban felgyorsuló iparosodásnak és modernizációnak a kultúra ezen részére ható, visszafordíthatatlannak tűnő, átalakító hatásainak észlelése, ahogy Orvar Löfgren fogalmaz: „A századforduló korai etnográfusai valóságos mentőosztagnak tartották magukat, akik egy kulturális romokkal borított tájon török át útjukat, a hagyományos kultúra töredékeit és túlélő csökevényeit keresve.”⁵ A gyors és mélyreható változások észlelése miatt a hagyományos paraszti életforma rekonstruálásának igénye mélyén látenszen egyfajta civilizáció-kritika is meghúzódott és ideológiai utópiát is teremtett a békés osztályküzdelmek nélküli falusi világról.⁶

Azzal, hogy a romantika korszakában általánosságban a nép, de legfőképpen a parasztság lett a születőben lévő nemzet kultúrájának leghívebb kifejezője, a nemzeti múlt (meg)őrzője, a kulturális önazonosság és az alakuló nemzeti identitás forrása, a pozitívizmus idején a formálódó tudományszakok között Európa-szerte egyre erőteljesebben kezdett elkülönülni a néprajz és az általános etnológia. Utóbbi az őstársadalmakkal és természeti népekkel, illetve azok társadalmi viszonyainak leírásával, összehasonlításával foglalkozott, a 19. században leginkább a társadalmak születésének megértése sarkallta evolucionista szemlélettel, majd diffuzionista irányultsággal. Ez a szemlélet főként Nyugat-Európában és az angolszász országokban vált a kutatás fő irányává, lehetővé téve a 20. század elejére Nagy-Britanniában a funkcionista szemléletű szociálintropológia, az Amerikai Egyesült Államokban pedig a kulturális relativizmus alapján álló antropológia önállósulását.

Közép- és Kelet-Európában, és részben Észak-Európában is elsősorban a saját nép múltjának és kultúrájának,⁷ a kulturális elemek kialakulásának és terjedésének kutatása felé fordult az uralkodó tudományos érdeklődés, kialakítva történeti-összehasonlító módszert.⁸ Az így felfogott néprajztudományban az a tendencia is megfigyelhető volt, hogy a leírás és az összehasonlítás szintje elkülönült egymástól, „az elméletalkotás a tu-

⁴ Ortutay 1937: 7.

⁵ Löfgren 1982: 91.

⁶ Löfgren 1982: 91.

⁷ Ez az említett térségben a gyarmatbirodalmak hiányából is fakadt.

⁸ Bár természetesen etnológiai kutatások folytak ezekben az országokban is, Magyarországon éppen a 19–20. század fordulója nevezhető az etnológiai kutatások első nagy korszakának, amely többek között Hunfalvy Pál, Reguly Antal, Beöthy Leó, Láncty Gyula, Somló Bódog nevével fémjelvezhető. (Sárkány 2000a: 34–36.)

domány vezető egyéniségeinek előjoga maradt”.⁹ A tudományon belül uralkodó atomisztikus kultúrafelfogásnak megfelelően pedig a kutatás és a tudományos érdeklődés a tárgyi és szellemi kultúra jórészt elkülönült vizsgálatához vezetett. A néprajzkutató egy korábbi kultúra megőrzésére és rekonstruálására törekedett tehát, ehhez a kultúra egyes elemeit igyekezett társadalmi kontextusaiból kiemelve megismerni, és más, hasonló módon előállított kulturális jegyekkel összehasonlítani. Ezek a folyamatok Magyarországon is hasonlóan zajlottak, ezt tükrözte az 1930-as években megszületett szintézis, *A magyarság néprajza* is, amely a korabeli közép- és kelet-európai teljesítményekkel párhuzamba állítható. A társadalmi formák és folyamatok iránti érdeklődés a tudományszakon belül ezért inkább egyéni kutatói életművekhez, teljesítményekhez, esetenként kisebb-nagyobb iskolákhoz, irányzatokhoz kötődött, sosem jelentette a fő irányt, amit az intézményrendszer is jól tükrözött.¹⁰

Bár éppen Skandináviában már a harmincas évek végétől a nemzetitudomány-jellegű néprajz és a funkcionalista szemléletű antropológia közeledése figyelhető meg. Itt és ekkor született meg az európai etnológia fogalma is, amit megalkotója, Sigurd Erixon 1938-ban vázolt fel, mint egy lehetséges regionális etnológiát, ami becsatlakozhat az általános etnológiai kutatások áramába és egyesítheti az etnológiai kutatások társadalomszemléletét és az európai néprajz tudománytörténeti eredményeit, elsősorban a történeti irányultság kidolgozottságát. A harmincas évek végétől folklórra és tárgyi néprajzra tagolódó, leíró jellegű néprajztudományon belül tehát egyre erősödött a társadalmi látásmód iránti igény, és ez a jelenkori társadalmi formák és jelenségek vizsgálatára is kiterjedő érdeklődést is magában foglalta. Herman Bausinger eredetileg 1961-ben megjelent művében már a néprajz társadalomtudománnyá válásának szükségességéről beszél: „Persze a társadalmi adottságok, illetve a kulturális formák és javak kölcsönösen befolyásolják egymást; és éppen ez a funkcionális viszony érdekli az új típusú néprajzot.”¹¹ Az elsősorban az ő nevével fémjelozhető tübingeni iskola a történetiséget már módszerként értelmezte, a kortárs jelenségek

---

⁹ Sárkány 2016: 548.

¹⁰ A magyarországi társadalomnéprajzi kutatások kezdeteiről, legfontosabb szemléletbeli és kutatási irányairól, eredményeiről a nemzetközi áramlatokról és irányzatokról sem megfelelően részletes összefoglaló található a *Magyar Néprajz VIII. Társadalom* című kötetében (Sárkány 2000a) Kósa László tudománytörténeti munkájában egyenesen a „fözlárkózó” jelzővel illeti a társadalmi irányultságú kutatásokat és Szendrey Ákos, valamint Fél Edit harmincas évekből dolgozataitól számítja a társadalomvizsgálatok kezdetét a néprajzban, mivel úgy véli, sem a korábbi társadalomjobbitó szándékú leírások, sem a 19–20. század fordulójának társadalmi szemléletű, korai etnológiai munkái nem képezték szerves előzményét a később megindult vizsgálatoknak. (Kósa 2001: 84.) Ebben részben egyetért Sárkánnyal, aki Bél Mátyástól Hunfalvyn, Braun Róberten és a *Huszedik Század* körén át Tagányi Károlyig úgy tekinti át az előzményeket, mint rendszertelen, szervesen kezdeményezéseket, miközben arra is felhívja a figyelmet, hogy a későbbi munkák általában ebből a kutatástörténeti termékből válogatnak, ki-ki a maga ízlése, szája íze és kutatói ambíciója és/vagy célkitűzése szerint. Tagányival kapcsolatban pedig úgy véli, hogy az ő, jogszokásokat középpontba állító munkájának elméleti összefoglalója tekinthető a társadalomnéprajzi kutatások első összegzésének és feladat kijelölésének, azaz a tudományszak nagykorúvá válása innen számítható. (Sárkány 2000a: 31–38.)

¹¹ Bausinger 1995: 13.

megértését szolgáló szemléletmódként.¹² A már korábban említett hatvanas évek végi viták végül elsőként Németországban vezettek el az európai etnológia mint önálló tudomány-szak intézményes megalakulásához, ami azt jelentette, hogy 1971-ben a tübingeni Ludwig Uhland Intézet megnevezésében áttért az empirikus kultúratudomány megnevezésre, a Marburgi Intézet pedig az európai etnológia nevet vette fel.¹³ Persze a névváltoztatások jelentős szemléletbeli módosulást is tükröztek, ami az addig is vizsgált népi kultúra egyre komplexebb – mind társadalmi, mind időbeli értelemben vett – felfogását jelentette.¹⁴ Mivel az európai etnológia önállósodása a néprajz és az antropológia közeledésének, általánosságban a társadalmi látásmód erősödésének és a társadalomtudományok egészében a hetvenes években bekövetkezett változásoknak az eredményeként (is) értelmezhető, ezért a hazai társadalomnéprajzi jelenkutatások eredményeinek bemutatása előtt rövid kitérőként szólni kell az antropológia jelenhez fűződő viszonyáról is.

1.2.2 Az etnográfiai jelen fogalma az antropológiában

A gyarmatosításhoz és birodalmi tapasztalatokhoz kötődő nyugati országokban a saját kultúra vizsgálata mellett nagyobb szerepet kapott a más népek, az *idegenek* megismerésének igénye, valamint az emberiségre és történetére vonatkozó ismeretek megfogalmazásának hajlandósága is, azaz az elméletalkotó igény.¹⁵ Így volt ez az etnológiából kifejlődött antropológiában is, amely elsősorban az angol és francia nyelvterületeken a gyarmatbirodalmak megléte okán, valamint ezekben az országokban a társadalomtudományok eltérő helyzete miatt hamar túllépett az etnográfiai tényanyag történeti-evolucionista értelmezésének igényén és gyakorlatán. E helyett, főképpen az angol nyelvterületen, a 20. század elejére kialakultak a különféle elméleti kérdésfelvetésekhez kapcsolódó eltérő antropológiai iskolák,¹⁶ ahogy erről fentebb már szó esett. Ezek közös sajátosságának számított, hogy az etnográfia a jelenségek felderítésére szorítkozott, értelmezésükhöz pedig az antropológia (francia nyelvterületen az etnológia) nyújtotta az elméleti keretet.¹⁷

Az etnológiában és az ebből kifejlődött szociális és kulturális antropológiában az etnográfiai jelen fogalma egy már jelentős múltra visszatekintő terminus technicus, ami összetett tartalmú képzet és fogalom, az antropológia művelésére vonatkozó szemléletmódot és az írott művek szövegszerveződési sajátosságára reflektáló jelentést is

¹² Az iskola nevét adó empirikus kultúratudományon a kulturális tények komplex, rendszerszerű, társadalmi kontextusba ágyazott vizsgálatát értik.

¹³ Szintén a teljesség igénye nélkül utalnék itt a második lábjegyzetben felsorolt műveken túl néhány olyan munkára, amelyek a magyar és az egyetemes néprajz kialakulásával, szemléletének formálódásával foglalkoznak, és amelyek irányadók voltak az itt leírtakhoz: Bausinger 1995.; Bodrogi 1954., 1972.; Ortutay 1937.; Voigt 1965.; Marcus – Fischer 1995.; Paládi-Kovács 2000a: 13–28.

¹⁴ A tudományos szemléletváltás és az európai irányzatokhoz csatlakozás kifejezésének igénye Kelet-Közép-Európában is megjelent 1990 után, ami szintén tanszékek, intézmények névváltoztatását eredményezte. (Paládi-Kovács 2002: 109.)

¹⁵ Sárkány 2016a: 549.

¹⁶ Sárkány 2016: 545.; 2018: 94.

¹⁷ Sárkány 2018: 94.

magában hordozza.¹⁸ A Macmillen kiadó antropológiai szótára a következő meghatározást adja: „A néprajzi leírásban még a közelmúltban is gyakori konvenció, amely a történeti tudatosság felfüggesztését foglalja magában azzal a céllal, hogy egy adott időpontban működő egészként rekonstruálja egy *hagyományos* vagy *primitív* társadalom képét. Ily módon a néprajzkutató a tanulmányozott nép társadalmi vagy kulturális rendszerére általánosított jelen időben hivatkozott, anélkül, hogy meghatározta volna azt a történeti pillanatot, amire megfigyelése vonatkozott.”¹⁹ A fenti idézet a legáltalánosabb és leggyakoribb értelmezését adja annak a klasszikus evolucionizmus eszmerendszerében fogant szemléletnek,²⁰ ami azt a kutatói attitűdöt hivatott leírni, amely egy időtlen, statikus jelen idejű képben rögzíti a megfigyelt „mások” társadalmi és/vagy kulturális jelenségeit. Ennek a szemléletnek a hátterében az a felfogás állt, hogy a vizsgált „primitív” vagy ősi társadalom a civilizációs fejlődés egy korábbi, az antropológus saját társadalmá által már meghaladott fejlődési fokán áll, továbbá hogy az ilyen statikus képben rögzített pillanatsfelvételek teszik lehetővé, hogy a különböző fejlődési fokon álló társadalmak, kultúrák egymással összehasonlíthatók legyenek. Mivel a 20. század első felében uralkodóvá váló funkcionalizmus a kultúra és a társadalom működésének, felépítésének, szerveződésének megértésére törekedett, ezért a kimerevített, időtlen képben való ábrázolás megfelelt célkitűzéseinek, így az e szellemben íródott antropológiai művek nem a fejlődési stádiumokra, esetleg a kutatás jelenében is zajló változásokra koncentráltak. Az etnográfiai jelen ilyen felfogása egészen a 20. század közepéig virágzott.

Ugyanakkor az etnográfiai jelen fogalmának létezett egy másik értelmezése is, ami a törzsi társadalmak – nyugati kultúrával való érintkezése előtti – társadalmi és kulturális formációinak szintén statikus, a változás előtti, ilyen értelemben idealizált leírását

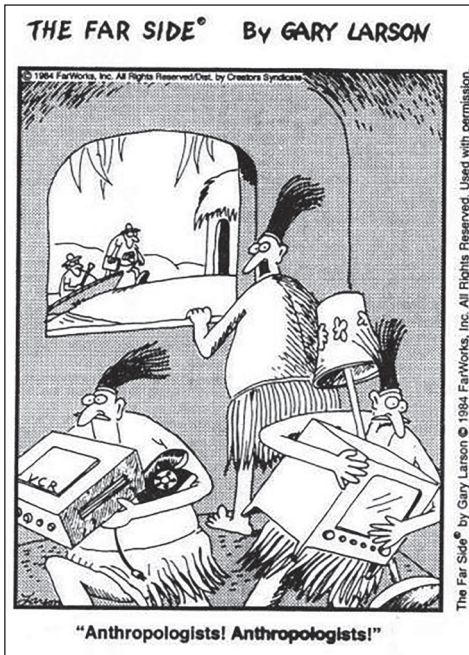
---

¹⁸ Davies 1999: 156.

¹⁹ Seymour-Smith 1992: 98., idézi Fejős 2006: 31. A meghatározásban a néprajzi leírás és a néprajzos kifejezések az etnográfiai leírás (ethnographic description) és az etnográfus (ethnographer) fogalmak fordításai, s a terminológiai zűrzavar elkerülése végett magyarázatra szorulnak. Az angolszász társadalomtudományi terminológiában az etnográfia alapvetően egy olyan kutatási módszer, amelynek célja és feladata a kultúra és a társadalom formáinak leírása közvetlen megfigyelés, tapasztalat alapján. Adatgyűjtési technikái különbözőek lehetnek, legáltalánosabban elterjedtek az interjú, a megfigyelés és a dokumentumelemzés. Az etnográfia az angol nyelvterületen és az angol nyelvű tudományosságban jelenti tehát a terepkutatást magát, illetve az elkészült leíró, esettanulmány-szerű szöveget is. A módszer elsősorban a szociális és kulturális antropológia, kisebb részben a szociológia sajátja, de más társadalom- és kultúratudományok is alkalmazzák, mint például az etnomuzikológia, a közgazdaságtan, a szociálpedagógia, a folklórkutatások, a nyelvészet, továbbá ezek a gyakorlatok az oktatásban is egyre nagyobb teret hódítanak. (lásd ehhez pl.: Fetterman 1998.; Hammersley 1990.) A szociális és kulturális antropológiában használatos meghatározásához lásd: „Az etnográfia kutatási folyamat, melynek során az antropológus közelről megfigyeli egy másik kultúra mindennapjait, részt vesz életükben, és lejegyzí megfigyeléseit – ez a *terepmunka-módszer* (kiemelés az eredetiben – S. Gy.) –, majd a részleteket külön hangsúlyozva beszámolókat ír erről a kultúráról. [...] Ma az angol és az amerikai antropológusok is egyvalakit tartanak az etnográfiai módszer alapítójának: Bronislaw Malinowskit, aki fő művének, az *Argonauts of the Western Pacific* (1922) című könyvének nyitó fejezetében részletesen leírja módszerét, mely máig is az angol és az amerikai egyetemekről kikerülő antropológusok gyakorlatának az alapja.” (Marcus–Fischer 1995: 17.)

²⁰ Leaf 1979: 140–144.; Fabian 1983.; Fejős 2006.

1. kép: „The Far Side”, Gary Larson karikatúrája
 Forrás: <http://savageminds.org/2005/09/17/vanishing-race-and-the-ethnographic-present/>
 (letöltés: 2021. 09. 17.)

jelentette.²¹ Ebben az értelemben tehát az antropológiai/etnológiai kutatás szemlélete sem volt teljesen mentes az idealizálástól és a megőrzés, megörökítés attitűdjétől, habár alapvető célkitűzésük a kultúra és társadalom működésének, szerveződésének megértése volt. Wilhelm Kaschuba ezt úgy fogalmazta meg, hogy az etnológia hasonló perspektívát vett fel, mint a néprajz, csak valamivel komplikáltabban indokolta meg, és az általa vizsgált természeti népek nem tradíció tudatot, hanem archaikusságot testesítettek meg a kutatók szemében.²² Ezt az idealizálást és a megőrzés attitűdjét fejezi ki Gary Larson híres karikatúrája a „The Far Side” címmel.

Az etnográfiai jelen fogalmának a *jelenidejűség* és a *megőrzés* értelmezése mellett már a közelmúltban egy harmadik felfogása is kialakult, ami az antropológia mint sajátos írásmód elméletén, azon belül is a *writing culture* elnevezésű kritikai irányzaton alapult.²³ Ez a szemlélet szorosan összefüggött a 20. század utolsó harmadában a tudományterületen zajló változásokkal.

Az antropológia a század közepétől egyre gyakrabban talált „másokat, idegeneket” a saját társadalomban is, azaz „hazatért” vagy „hazatalált” a gyarmatokról,²⁴ a komplex társadalmak kutatása pedig más módszereket és megközelítésmódokat (is) megkívánt. A strukturalizmus fel- majd elvirágzása után a hatvanas évek végétől olyan jelentős elméleti átrendeződés zajlott le a tudomány területén, ami egyrészt a történetiség felé fordította a kutatók figyelmét, akik a kulturális jelenségeket immár a társadalmi folyamatokban nyomon követhető hatásaiuk mentén kívánták vizsgálni. A kvalitatív társadalomtudományok ebben az időben zajló interpretatív fordulata, valamint a kritikai elméletek erősödése a társadalomról való beszéd mód általános premisszáinak és a valóságról (és megismerhetőségéről) alkotott általános felfogások megkérdőjelezésével ismeretelméleti kérdések irányába mozdította el az érdeklődést. A reflexivitás, jelentés, reprezentáció

²¹ Clifford 2005.; Davies 1999: 156–160.

²² Kaschuba 2004: 145.

²³ Az elnevezés James Clifford és George Marcus *Writing Culture. The Poetics and Politics of Ethnography* címet viselő 1986-as könyvéből származik, amelynek borítóján éppen Malinowski látható, amint a Trobriand-szigeteken végzett terepmunkája közben jegyzeteket készít, azaz éppen *antropológiát művel* és egyszerre *antropológiát ír*.

²⁴ Más kérdés, hogy a II. világháború után a felbomló gyarmatbirodalmak is erre ösztönözték.

és konstruáltság azonban már nem csak az antropológia lehetséges válaszait jelentették, a tudományterületek közötti határok egyre erőteljesebb elmosódásához, az interdiszciplináris szemlélet és kutatások erősödéséhez vezettek az új törekvések, ennek új iskolájává pedig a posztmodern dekonstrukció elméleti bázisán alapuló kultúrakutatás vált. Mindezek hatására a tudományszakon belül is mind nagyobb hangsúly helyeződött az antropológia művelése mint szemléletbeli, módszertani, ismeretelméleti kérdés mellett az antropológia írására, azaz az interpretálás és szerzői szándék, tapasztalat problémáira. Azaz nemcsak arra figyeltek már, hogy mit, miért és hogyan kutatnak, hanem arra is, hogyan írnak róla.

Elsőként George Marcus és Dick Cushman foglalta össze a klasszikus etnográfiai szövegek általuk etnográfiai realizmusnak nevezett írásmódját jellemző retorikai eszközöket, nyelvi megoldásokat. Meglátásuk szerint az etnográfiai próza a 19. századi realista regény teljességigényével lépett fel, az etnográfiai leírást készítő antropológus maga pedig a mindentudó elbeszélő pozíciójából uralta mondanivalóját és egyben megvonta a határokat maga és a saját kultúrája, valamint a vizsgált kultúrák között. Ezáltal egy eltávolító, távolságtartó reprezentációt alakított ki.²⁵

Malinowski fellépésétől kezdődően – és a hatására végbemenő alapvető szemléletváltozásoknak köszönhetően, amelyek az állomásozó terepmunkát az antropológiai kutatás „védjegyévé” avatták –, a kutató hosszú időt töltött a megfigyelt mások között, mégis, a megírt műből a nyelvi eszközök segítségével saját magát „kivonta”.²⁶ A nyelvtani jelen idő használata kétségtelenül a tudományos beszédmód velejárójaként vált általánossá,²⁷ ám az is igen gyakori megoldása volt az ilyen írásoknak, hogy a szöveg tudományos értekezés jellegét erősítve a kutató egyes szám harmadik személyben beszélt, magát így eltávolította a megfigyelt „másoktól” és ezáltal jelezte, hogy művét a szakmai közönségnek és nem a megfigyelt és leírt embereknek szánja. Az etnográfiai jelen ilyen felfogása a másoktól és másokról szerzett tudás felhasználásával kapcsolatban etikai és politikai implikációkat is felvetett, amennyiben a kutató ezt a tudást nem azok javára fordította, akiktől származott, így tevékenysége párhuzamba állítható a gyarmatosítás anyagi javak megszerzésére törekvő célkitűzéseivel és ezáltal az antropológia hatalmi pozícióinak erősítésével, ahogy erre Johannes Fabian rámutatott.²⁸ Emellett ez a beszédmód még ahistorikus szemléletű is volt. A *writing culture* kritikai irányzatának alapvetéseiként számontartott könyvek ezt a kutatói hozzáállást és írásmódot egyaránt kritikájuk középpontjába állították, a társadalomtörténetet, diskurzus- és szövegkritikai elméleteket hívva segítségül az antropológiai megismerés, reprezentáció kérdéseit boncolgatták, valamint a szóbeliség, etnicitás és a hatalmi viszonyok szerepét az etnográfiai kompozícióban.²⁹ A *writing culture* óta már nem lehet ugyanúgy antropológiát írni és művelni mint előtte, vagy legalábbis igen kockázatos a tudomány és a kutatás hitelessége szempontjából.

²⁵ Marcus–Cushman 1982.

²⁶ Halstead 2008: 4.

²⁷ Fabian 1983.; Davis 1992.; Davies 1999.

²⁸ Fabian 1983.

²⁹ Lásd ehhez: Clifford–Marcus 1986.; Marcus–Fischer 1986.

És bár éppen az állomásozó terepmunka módszertani normává válásával lassanként egyre gyakoribbá vált az etnográfiai leírás textualizációs gyakorlatában, hogy a kutató, éppen a mások között eltöltött hosszú idő hatására mind gyakrabban reflektált a helyszín és saját maga kapcsolatára, az ott eltöltött időre, mindez tudatos írói, kutatói magatartássá, illetve szövegszervező elvvé csak a *writing culture* nyomán, a más forrásokból is táplálkozó, kibontakozóban lévő ismeretelméleti paradigmaváltás közepette vált.

E szemléletbeli változások eredményeképpen a kutató *jelenlétőségére* helyeződött a hangsúly az etnográfiai leírás elméletében és gyakorlatában, ami hamarosan egy új, harmadik jelentéssel (vagy inkább talán csak jelentésárnyalattal) ruházta fel az etnográfiai jelen fogalmát.³⁰ E felfogás szerint a nyelvtani jelen idő egy retorikai eszköz, ami segíthet abban, hogy a kutató elhelyezhetővé váljék a kutatottak között, ugyanakkor az etnográfiai szöveg és egyben az antropológiai megismerés autenticitását az a beszédmód adja, ami reflektál a kutató és a kutatás megfigyelttel közösen megélt jelenére, a vizsgálat és a szövegalkotás térben és időben elkülönülő jellegére. Hiszen a kutató azáltal hitelesítheti interpretációját, hogy a nyelvi fordulatokkal nem eltávolítja, hanem közelebb hozza a megfigyelt másokat hozzánk, olvasókhöz, és tudatosítja a kutatás során közösen átélt időt.³¹ Az etnográfiai leírás jelen idejű megfogalmazása így már nem pusztán egy nyelvi klisé többé, hanem reflektált jelenidejűségnek kell lennie, ami a sajátos antropológiai megismerésmód legitimitációját adja.³² Mindez azért fontos, mert a társadalmi viszonyok, kulturális jelenségek időben változó entitások,³³ a kutatás pedig maga is saját időbeliséggel bír.³⁴ A kutatás időtartama alatt a kutató is halad előre az időben és térbeli mozgásokat is végez. Ezek közül talán a legfontosabb, hogy a kutatás és a megírás térben és időben elkülönül.³⁵ Továbbá a kutató szemléletbeli változáson, „fejlődésen” is keresztül mehet,³⁶ mindeközben pedig a kutató és a megfigyelttel között folyamatos kölcsönhatás zajlik, aminek hatására a kutatói szerepek is folyamatosan formálódhatnak, alakulhatnak.³⁷ Nem véletlen, hogy az utóbbi bő két évtizedben egyre gyakrabban foglalkoznak újra az etnográfiai jelen fogalmával, mint az antropológia és általában minden etnográfiai kutatás megismeréssel és interpretációval kapcsolatos dilemmája.

Az etnográfiai jelen fogalom jelentésváltozásának ismertetése azt hivatott bemutatni, hogy miként zajlott az antropológiában az az alapvetően ismeretelméleti indíttatású szemléletváltás, amely átalakította a tudományterület időszemléletét és időkezelését. Míg a különféle antropológiák a jelenből szemlélődve végül felfedezték a múltat és megtanulták a kultúra és társadalom folyamatszerű észlelését, amiben kiemelkedő szerepe volt az állomásozó terepmunka módszertani kritériummá válásának is, addig a hagyományos európai leíró néprajzban megmaradt a tradicionális népi kultúra történeti jellegű kezelése, s ebből

³⁰ Davies 1999: 158.; Halstead 2008: 4.

³¹ Fabian 1983.

³² Hastrup 1990.

³³ Pina-Cabral 2000: 341–348.

³⁴ Halstead 2008: 1–21.

³⁵ Halstead 2008: 1–21.

³⁶ Mészáros 2016: 21–60.

³⁷ Halstead 2008: 1–21.; Mészáros 2016: 21–60.; Németh 2015: 27–44.

következően a történeti kutatás és a jelenkutatás szembeállítására. Bár a néprajz is érzékelt a jelen idejű vizsgálat (és a leírás szinkronitása), valamint egy már elmúlt korszak állapotának rögzítéséből fakadó disszonanciát, de főképp az írásművekben ezt a problémát reflektálatlanul hagyta. Továbbá a néprajzkutatónak nem volt célja és szándéka, hogy a jelenen osztozon vizsgálata tárgyával, számára a jelen leginkább csak a huszonnegyedik óra utolsó perceiként tételeződött, amikor még egy korábbi korszak kulturális gyakorlatának maradványai fellelhetők. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint a meggyökeresedett és csak lassan változó magyar néprajzi szóhasználat, ami néprajzi gyűjtésről és nem terepmunkáról beszél.³⁸

1.2.3 A társadalomnéprajzi jelenkutatás hazai története

Kósa László a paraszti polgárosulásról írott könyvében úgy értékeli Gönczi Ferenc Göcsejről írott, 1914-ben megjelent munkáját, az első jelentős néprajzi tájmonográfiának tekinthető művet, mint ami szemlélete és módszerei miatt akár jelenkutatásnak is felfogható. „Gönczi függetlenítette magát a kortársi néprajzi szemlélet művészetközpontúságától, nem akart mindenáron archaizmusokat sem találni. Valójában – mai kifejezéssel élve – jelenkutatást végzett, s mivel anyagát 1895 és 1914 között gyűjtötte, rögzítette az időközbeni változásokat.”³⁹ Noha korábban is voltak jelen idejű vizsgálatok, néprajziak és nem néprajziak egyaránt, ezek közül számosat a társadalomnéprajzi jelenkutatás előképének is tekint, általában a néprajztudomány, azon belül is elsősorban a társadalomnéprajz a jelenkutatások kezdetét későbbre helyezi.

A két háború közötti korszak a sajátos történelmi események miatt egész Európa szerete a nacionalizmusok újbóli megerősödését hozta, ami által a néprajz szinte mindenütt a nemzeti tudomány státuszába került. Ugyanakkor ez az a korszak, amikor mindenütt egyre erőteljesebb igény mutatkozott a korabeli társadalmi jelenségek megismerésére és megértésére is.

Magyarországon a két háború között, a húszas évek második felében újra megélnküülő szellemi élet világában markáns áramlatként jelentkezett a nép felé fordulás irányzata. Ez az új népiesség átfogó szellemi mozgalommá vált, aminek a közbeszédtől kezdve a művészeteken keresztül a politikáig számos területen megjelentek kifejeződési formái. Ennek az áramlatnak hamarosan szerves részévé vált a falumegismerés és a szociográfia.⁴⁰

Míg például az irodalmi mozgalom szempontjából a nép felé fordulás szimbolikus aktust jelentett csupán, addig az eltérő szemléleti és szervezeti hátterű, többnyire

---

³⁸ A magyar néprajztudományra általában is igaz, hogy alapvetően reflektálatlanul hagyta az anyaggyűjtés, az empiria módszertani és ismeretelméleti kérdéseit, miközben az 1989 után intézményesülő kulturális antropológia kezdetektől foglalkozott ezzel a kérdéskörrel. Lásd ehhez: Mészáros-Vargyas 2016: 9–17. A néprajztudomány azonban éppen az utóbbi években igyekszik ezt a régi adósságát törleszteni, ehhez lásd: Ispán et al. 2016., 2017.

³⁹ Kósa 1998: 219.

⁴⁰ A korszak falukutatásainak, szociográfiáinak, általában szellemi irányzatainak fenti, vázlatos áttekintéséhez elsősorban Némedi Dénes (1985), Lackó Miklós (1981), Sárkány Mihály (2000a) és Kotics József (2007) írásaira támaszkodom.

értelmiségi ifjúsági csoportok esetében ez a parasztorientáció gyakorlati cselekvéssé is vált. Az 1920-as évek végén a népi kultúra megismerésének és a nemzeti eszme ébrentartásának igényével falujárások indultak a különféle ifjúsági mozgalmak keretein belül (Magyarországon Pro Christo Diákszövetség, Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma, Márciusi Fiatalok stb., Csehszlovákiában a Sarlósok, Erdélyben az Erdélyi Fiatalok), amelyek a tapasztalt problémák, társadalmi feszültségek láttán valóságfeltárásba torkolltak. Mivel az 1929-33-as gazdasági világválság tovább fokozta a mind inkább szegénységbe, kilátástalan helyzetbe süppedő magyar vidék problémáit, általában a falujárások és a falu iránti érdeklődés hamarosan túlléptek kezdeti kereteiken.

A falujárásoknak, falukutatásoknak mozgalom-jellegükből fakadt szemléleti változatosságuk, a megközelítésmódjuk sokfélesége, és mind a résztvevőket, mind az eredményeket tekintve, sokszínűségük. Ugyanakkor olyan mennyiségileg is tekintélyes szociográfiai, közgazdasági, közigazgatási, demográfiai, néprajzi, végül szociológiai munkát eredményezett, amelyek valószínűleg egyedülálló módon alapos képet adnak a korszak falusi, vidéki viszonyairól.⁴¹

A korszakban tudományos igényességű, háttérű és felkészültségű munkák is születtek, amelyek nem a falukutatás mint értelmiségi mozgalom termékeinek tekinthetők, hanem a korszakban jelentkező falu iránti élénk érdeklődés – aminek felkeltésében természetesen nagy szerepe volt a különféle falukutató mozgalmaknak, szövetségeknek – eredményeinek. Ezeknek elméleti háttérét a korabeli német, orosz, angol, román falukutató

⁴¹ E helyütt nem térek ki részletesen a falukutatás irányzataira, szereplőire, eredményeire, csak utalok – a teljesség igénye nélkül – néhány, a témával foglalkozó összefoglaló jellegű irodalomra. A már korábban is hivatkozott szerzők közül Némedi Dénes kizárólag a népi szociográfiákat dolgozza fel művében (Némedi 1985.), ugyanakkor alaposan körbejárja, bemutatja azt a szellemi, történeti és politikai kontextust is, amelyben ezek a művek létrejöttek. A Némedi által kiválasztott kilenc szerző tizennygy műve társadalomszemléleti és társadalomábrázolási újdonságait a közösség és a polgárosodás problémájából kiinduló tipológia szerint különíti el. E szerint négy szemléleti típust azonosít: nosztalgikus, lázadó, rezignált és utópikus. A nosztalgikus idealizálja a régi parasztközösséget, a polgárosodást pedig bomlásként értelmezi. A lázadóra a paraszti közösség lázas igenlése a jellemző, a múltbéli értékeli, és ebben látja a jövő zálogát, egyértelműen polgárosodásellenes. A nosztalgikus hangvételtől az aktivista mozzanat különbözteti meg. A rezignált történelmi szükségszerűségként elfogadja a polgárosodást, látja hazai torzulásait, de nem bízik az önálló paraszti akció lehetőségében. Az utópikus szerep valójában csak Erdeinél érhető tetten, aki éppen a végigvitt polgárosodástól várja az új paraszti közösség megteremtését, annak konzekvens megvalósításában látja az ígéretes jövőt. Arra is felhívja a figyelmet, hogy az általa bemutatott szerzők és műveik nem határozhatók meg egy-egy tiszta típus képviselőiként, több elemeit is vegyítik szemléletükben, műveikben vagy munkásságukban. A két háború közötti falukutatások igen nagy számú és eltérő teljesítményű termésének értékelésében egy másik lehetséges rendező elv az, amit Lackó Miklós követ, aki irodalmi, publicisztikai és tudományos igényű munkákra különíti el azokat. Véleménye szerint utóbbi jelentette a táptalajt a születőben lévő új szociológiának, amelyet elsősorban Erdei művei reprezentáltak e korban, illetve Szabó Zoltán *Cifra nyomorúság* című munkája. Úgy ítéli meg, hogy ezek az írások már modern, empirikus szociológiának minősíthetők a korszak európai mércéje szerint is. (Lackó 1981.) Részben ezt a felosztást követi a *Magyar Néprajz* falukutatásról adott összefoglalója is Sárkány Mihály tollából. (Sárkány 2000a) Kotics József elkülöníti a diákmozgalmakat, a népi írók szociográfiáit és a helytörténeti, honismereti irányt, valamint külön elemzésben mutatja be a társadalomnéprajz előképeinek tekinthető, de a közösségtanulmányokhoz módszertanilag és szemléletükben is legközelebb álló műveket. (Kotics 2007.)

irodalom jelentette. Ide tartoznak Erdei Ferenc egyes munkái, mindenek előtt *Makó monográfiája I-II.* és a *Futóhomok*;⁴² továbbá Szabó Zoltán munkái Tardról 1936-ból és két évvel később az Északi-Középhegység falvainak életéről.⁴³ Kovács Imre az egészségtelen nagybirtokszerkezet okozta kilátástalanság, tehetetlenség feszültsége miatt a háború előtt a kivándorlásban, a háború után a szektázásban megoldást találó szegényparaszti és/vagy agrárproletár réteget, illetve az egykézésbe menekülő gazdaparaszti réteget mutatja be. Míg az egykézésről elsősorban dél-dunántúli, ormánsági példák alapján beszél, a szektázást a dél-magyarországi Pallavicini uradalom Sövényháza környéki falvaiban vizsgálja.⁴⁴

A Gusti-féle szociológiai iskola egyértelmű hatásait mutató, mai szóval interdiszciplináris kutatásnak nevezhető munka eredménye 1936-ból a Kemse monográfia (*Elsüllyedt falu a Dunántúlon: Kemse község élete*);⁴⁵ valamint ide sorolható még Szeibert János monográfiája, amely a nagyrévi arzénos gyilkosságok társadalmi-kulturális összefüggéseinek felfejtését célozta.⁴⁶ E sorba illeszthető néhány jelesebb szépírói munka is, Kiss Lajos néprajzi művei, valamint Fél Edit Hartáról és Kocsról írt monográfiái. Utóbbi követi a tájmonográfiák kialakult módszerét, és igyekszik képet adni a falu életének minden szegmenséről. Ezzel egy komplex, az anyagi és szellemi kultúra javait, valamint azoknak a társadalmi berendezkedéssel való összefüggését is feltárni igyekvő munka született.⁴⁷

Az itt felsorolt munkák nem mindegyike tartozott bele a szűken értelmezett néprajztudomány kereteibe sem célkitűzéseiket, sem alkotóikat tekintve, ám szemléletük és eredményeik szempontjából mégis a társadalomnéprajzi jelenkutatás előzményeinek tekinthetők. Lackó Miklós így látja ezt: „A falukutató mozgalom mindenestre erősen hozzájárult a néprajztudomány és az eleven társadalom kapcsolatának megerősödéséhez”.⁴⁸ E munkák el nem évülő eredménye, hogy ráirányították a néprajz és a néprajzkutatók figyelmét a társadalmi jelen kutatásának fontosságára, ezáltal hozzásegítették a tudományszakot az első lépések megtételéhez a témáról való elméleti gondolkodás és a megvalósítás gyakorlatának kidolgozása formájában. Ezért nem meglepő, hogy a jelen idejű vizsgálatok szükségességét program- vagy inkább elméletszerűen éppen a harmincas évek végén veti fel itthon először Ortutay Gyula. Valójában nem jelenkutatásról beszél 1937-es *Magyar népismeret* című programadónak szánt írásában, inkább csak erőteljes kritikával illeti a romantika szellemiségében fogant, a parasztságnak romantikus és

---

⁴² Erdei 1934., [1937] 1977.

⁴³ Szabó 1937., 1938.

⁴⁴ Kovács 1989: 5–141. „A szociális kérdések viszont nem nyertek megoldást, és most a magyar parasztság forradalmak helyett kivándorlással, egykézéssel és vallási szektákba meneküléssel keres megoldást. Vagyis áttolódott az egész kérdés szellemi-lelki síkra; a huszadik század parasztforradalmi ott játszódna le. Ezt neveztem én el néma forradalomnak, és ezt írtam meg könyvemben” – mondta el Kovács Imre 1937. október 27-én saját védelmére a bíróság előtt, ahová nemzetizgatás és nemzetgyalázás vádjával idézték meg könyve miatt. (Kovács 1989: 154.)

⁴⁵ Elek et al. 1936.

⁴⁶ Szeibert 1935.

⁴⁷ A néprajzi munkákban addig szokatlan témát is érint Fél Edit munkája, amely a falu közigazgatási rendszerét is elemzése tárgyává teszi. Ennek háttérében az áll, hogy ezt a kutatást felkérésre végezte, megbízza Magyar Zoltán és a Magyar Közigazgatástudományi Intézet voltak.

⁴⁸ Lackó 1981: 333.

idealizált szemléletét. A Buday György vezette, Szeged környéki tanyai agrársettlement mozgalom által végzett rendszeres és módszeres falumunka, falukutatás eszmeiségéből és gyakorlatából kinövő, a társadalmi valóság minden romantikus, idealizált képétől mentes megismerésére törekvő Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumából induló Ortutay inkább objektív népszerűsítést hiányol idézett művében.

A II. világháború megakasztotta a falukutatókat, azt követően néhány helyen még újraindultak, de idővel a politikai változások ellehetetlenítették a jelenre fókuszáló vizsgálatok minden formáját. 1949-ben Ortutay Gyula még elhíresült programadó beszédében – valójában megismételve az 1937-ben megfogalmazott célkitűzéseket és részben kiegészítve azokat a korszak elvárásaihoz illeszkedő irányok meghatározásával – ismét felhívta a figyelmet a jelen objektív, a romantika szemléletétől független megismerésének fontosságára.⁴⁹ Politikai indíttatásból, szovjet mintára, ebben az időszakban vette kezdetét a szocializmus építésének falun történő vizsgálata, amit a szövetkezetbe szervezett parasztság életének, munkájának kutatásán keresztül képzeltek el. Ennek érdekében termelőszövetkezet-kutató munkaközösséget is alapítottak a Magyar Tudományos Akadémia keretén belül. A munkaközösségnek köszönhetően valósult meg a néprajzi tudományosság egyik legnagyobb vállalkozása, a Néprajzi Múzeum tiszai kutatása 1949 és 1951 között, amelynek fő célja a jelen változásainak dokumentálása volt, ám monografikus feldolgozása csak két évtizednyi csúszással és a 19. század végétől 1944-ig tartó időszakra fókuszálva jelent meg. Kardos László, akit a monográfia megírásával bíztak meg még az ötvenes évek elején, 1954-ben és 1964-ben is visszament a faluba kiegészítő gyűjtéseket végezni. A kézirat is elkészült, ám ez akkor nem jelenhetett meg, és később is csak rövidítve. Hagyatékából, évtizedekkel a halála után, Pogány Mária jelentette meg az 1944-től a hatvanas évekig terjedő időszakra vonatkozó eredményeket.⁵⁰ Ez a posztumusz második kötet a mezőgazdasági termelő egységeket mutatja be, a kisparaszti birtokok tulajdonviszonyait, a szövetkezet és állami gazdaság létrejöttét, működését, de figyelmet fordít a politikai szimpátiák alakulására és a társadalmi és kulturális változásokra is. A leírások minden esetben szociografikusan alapos, krónikaszerűen aprólékos feltárását adják a témáknak.

A munkaközösség fennállásának a tiszai gyűjtőmunkán kívül még néhány esetleírást és elméleti megfontolást köszönhet a tudomány, ám a munka, s így a jelenkutatások is az ötvenes évek második felében abbamaradtak. A korszak politikai irányvonalának hatására a történeti szemlélet eluralkodása jellemzi a néprajztudományt az ötvenes évek második felétől.⁵¹

⁴⁹ Ortutay 1949.

⁵⁰ Pogány 2001.

⁵¹ Sárkány Mihály idézi Kósa Lászlónak azt a véleményét, miszerint az átalakuló szocialista életmód tanulmányozásának sikertelensége elsősorban a módszertani felvérteztség hiányainak, és csak másodsorban a politikai tűrőképesség alacsony fokának tudható be. Sárkány csak részben ért egyet ezzel a véleménnyel, úgy véli, az ekkor meginduló történeti kutatások módszertanilag, elméletileg megalapozottnak, kidolgozottan tekinthetők, és nemzetközi méretekben is komoly teljesítménynek számíthatók. (Sárkány 2000a: 56.)

A társadalomnéprajz egyik máig legnagyobb hatású műve az átányi kutatás eredményeit reprezentáló három monográfia. Fél Edit 1951-ben kezdte kutatásait a Heves megyei faluban, majd 1954-ben bevonta Hofer Tamást is a munkába. Céljuk kezdetben a jelen állapotának dokumentálása volt, de a végeredményben jó fél évszázad társadalmi berendezkedéséről, változásairól adnak képet. Szintén a politikai környezet hatásának tudható be, hogy a 15 éven át folyó terepmunka dacára a jelen állapotok leírására, az éppen a kutatók szeme előtt zajló változásokra nem reflektál a munka, sokkal inkább a változások előtti állapot rekonstruálására törekszik a klasszikus antropológiai hagyományokhoz híven funkcionalista szemlélettel. A munkák a saját földjükből megélt parasztok állapotrajzát adják, a monográfiák angolul és németül jelentek meg, Chicagóban (1969), Göttingában (1972) és Koppenhágában (1977). Az első kötet *Proper peasants* címmel a társadalmi berendezkedést és viszonyokat mutatja be, középpontba állítva az átányiak szóhasználatában *korrekt* parasztnak nevezett kisparaszti, középparaszti réteget. A második kötetben a *korrekt* parasztnak gondolkodásmódját mutatják be a szerzők a mindennapi élet helyzeteihez és eseményeihez szükséges tervezés, döntéshozatal és a mögötte meghúzódó értékrend segítségével. A harmadik kötetben pedig a tárgyaikról és a velük való élés módozatairól kapunk képet.⁵²

A hatvanas években gyakorlatilag alig történt jelenre fókuszáló vizsgálat, eredmény pedig még ennél is kevesebb látott napvilágot. A néprajztudomány a történeti szemlélet erősödésével egyre inkább eltávolodott a jelenkutatásoktól, ezért a szövetkezeti parasztságról majd a háztáji kistermelés megindulásáról, általánossá válásáról és ennek társadalmi és gazdasági következményeiről már a szociológiai kutatások, valamint a korszakban újjáéledő szociográfiai irodalom termékei szólnak.

Az 1970-es évektől kezdve aztán sporadikus jelenségként ugyan, de újraindult a társadalomnéprajzi jelenkutatás. A kezdeményezés a nemzetközi tudományosságban a hatvanas évek második felétől megindult új elméleti útkeresésekre való reakcióként értékelhető. Ennek köszönhető, hogy a hetvenes évek nagy vállalkozása, a varsányi kutatás megkezdése előtt, mintegy elméleti felkészülésként, a Néprajzi Társaság 1971-ben vitatülést tartott az MTA Filozófia Intézetével közösen a néprajzi jelenkutatás problémáiról. A felszólalók (néprajzkutatók, szociológusok, szociálpszichológusok, filozófusok) szűkebb szakterületük szempontjából igyekeztek meghatározni a jelenkutatás lehetséges tárgyát, témáját, módszereit, feladatait.⁵³

Legjelentősebb problémának talán a néprajzi jelen meghatározása tűnt. Sárkány Mihály három lehetséges értelmezését fejtette ki a fogalomnak. Az egyik szerint az ipusdusztriális korszakot kell a néprajzi jelen fogalma alatt érteni. Ez a felfogás, ahogy az előadó hangsúlyozta, elsősorban történeti-periodizációs kérdéseket vet fel. A néprajz

---

⁵² A második kötet *Anányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban* címmel 1997-ben a Balassi Kiadó gondozásában, az első kötet „*Mi, korrekt parasztnak...*” *Hagyományos élet Átányon* cím alatt 2010-ben a Korall Kiadónak köszönhetően magyarul is megjelent. A harmadik kötet *Az átányi parasztember szerszámai* címmel 2016-ban látott napvilágot magyarul a Nemzetstratégiai Kutatóintézet és a Néprajzi Múzeum közös kiadásában.

⁵³ E kezdeményezés ellenére a fogalom konceptualizálásával, elméleti és módszertani háttérének rendszerezett kidolgozásával azonban a mai napig adós a szakma.

érdeklődése kialakulásától fogva a preindusztriális társadalmakra, illetve rétegekre irányult, elsősorban a parasztság anyagi és szellemi műveltségének számbavételére. Ám a magyar társadalomfejlődési és gazdasági sajátosságoknak köszönhetően a kapitalizálódás csak késve és nem teljes mértékben valósult meg, minek okán a magyar paraszti társadalom tanulmányozása esetén az industrializációs korszakhatár kezdetét a mezőgazdaság szocialista átszervezésénél lehet kijelölni. Másik, ennél jóval tágabb értelmezése szerint a néprajzi, etnográfiai jelent az adatközlő emlékezetével elérhető legtávolabbi időponttól máig terjedő időszakra vonatkoztatja. Ez az egyes generációk hagyományozódó tudása és emlékezete révén akár 70-80 évet is felölelhet, azaz az adatközlő szüleinek, nagyszüleinek az emlékei is beletartozhatnak. Sárkány kiemelte, hogy a néprajz éppen ezzel a *jelenfelfogással* dolgozik. Ebből a szemléleti megközelítésből ered, hogy bizonyos korszakokban, illetve szerzőknél az utóbbi módon értelmezett jelenkutatást inkább változásvizsgálat címszóval illették. Harmadik értelmezését jelentheti a fogalomnak, ha a kutató és kutatótt jelenét, a közvetlenül érzékelhető, illetve átélt korszakot értjük alatta, ám Sárkány Mihály arra is felhívta a figyelmet, hogy ez az értelmezés számos kutatástechnikai problémát vet fel, mivel az adatgyűjtés másféle technikáit kívánja meg. Utóbbi felfogás alapfeltétele, hogy néprajzi jelenkutatásként a közvetlenül érzékelt társadalmi viszonyok leírása helyett azok értelmezésére törekedjen a kutató a különféle értékrendszerekben és struktúrákban végbement változások nyomkövetésével és magyarázatával.⁵⁴

Első nagy, és talán legjelentősebb vállalkozása az újrainduló jelenkutatásoknak az ismét csak széles kutatói összefogás keretében bonyolított varsányi vizsgálat volt. A kutatók által vizsgált különböző résztémákat monografikus igényvel kötetbe foglaló műnek klasszikus történeti feldolgozásai mellett része az értékrendről, szabadidőről szóló néprajzi elemzés, valamint a gazdasági antropológia első jelentős hazai írása a gazdálkodási viszonyokról.⁵⁵ A korábbi elméleti fejtegetések alapján a kutatás és a kötet a néprajzi jelen lehetséges értelmezései közül leginkább a harmadikként ismertetett felfogáshoz állt a legközelebb. A kutatók nem korszakhatárokon gondolkodtak és nem pusztán csak a jelenből még elérhető, múltra vonatkozó ismeretekre voltak kíváncsiak, hanem valóban az akkor, ott, a kutatás idejében tapasztalható jelenségeket, a szemük előtt zajló változásokat a múltba ágyazott folyamatok eredményeként kívánták láttatni és értelmezni az emlékekanyag felhasználásával, bevonva a történeti forrásokat is ott, ahol szükségesnek látszott.

Nem sokkal a varsányi kutatás lezárását követően kezdődött meg a Szeged környéki Zsombó vizsgálata. A kutatás eredményei elsősorban Szabó Piroska és Jávor Kata nevéhez kötődtek, akik a rendszerváltás után re-study jelleggel folytatták korábban megkezdett vizsgálataikat, s a kisüzemi gazdaságok működtetésének stratégiáira vagy az életmódban és értékrendben beállt változásokra vonatkozó megállapításaikat ekkor publikálták.⁵⁶

A nyolcvanas években újraéledt a szövetkezetek kutatása iránti érdeklődés, ezúttal a gazdasági szervezet és község kapcsolatát, a hagyományos paraszti elemek megőrződését a gazdálkodásban, a szövetkezet-háztáji gazdaság, valamint szövetkezet és gazdálkodó

⁵⁴ Lásd ehhez Zsigmond 1972.; Fél–Hofer 1997: 18.

⁵⁵ Bodrogi 1978.

⁵⁶ Lásd: Szabó 2001., 2002.; Jávor 2002., 2005.

viszonyát vizsgálták. A szövetkezetek megszervezése óta eltelt néhány évtizednyi idő lehetővé tette, hogy történeti távlatban, változásaiban is vizsgálják a jelenségeket.⁵⁷

A hetvenes, még inkább a nyolcvanas évek (falu)szociológiai kutatásai a mezőgazdasági kistermelés széleskörű társadalmi gyakorlattá válásának és a második gazdaság kiépülésének társadalmi struktúraalakító következményeit a polgárosodás problémakörébe ágyazva tárgyalták. Eközben a korszak társadalomnéprajzi jelenkutatásai érzékelték a szocialista gazdaság társadalomformáló következményeit, e jelenségeket leginkább az értékrendre, normákra kifejtett hatásaik felől igyekeztek feltárni,⁵⁸ vagy az életmód átalakulását követték nyomon.⁵⁹ Ezek a munkák hasonló témákat feszegettek, mint az Európát s ezen belül Magyarországot a hetvenes évektől „fölfedező” antropológusok, akik konkrét terepválasztásuk és szociálintropológiai iskolázottságuk folytán a kiválasztott településekről szóló klasszikus közösség tanulmányoknak is beillő munkákban foglalták össze tapasztalataikat. A hazánkban kutató antropológusok érdeklődésének középpontjában a szocialista társadalmi és gazdasági viszonyok hatására a családi és társadalmi kapcsolatokban, értékrendben és normákban beállt változások vizsgálata állt. A szövetkezeti munkaforma és a megváltozott tulajdonviszonyok, párosulva a falut, a magyar vidéket e korszakban elért iparosítás, városiasodás és az élet számos területét érintő modernizáció hatásaival, kiegészülve a háztáji gazdaságok teremtette, önálló munkavégzésre alapozott jövedelemszerző tevékenységek lehetőségével, átalakították a hagyományos társadalmi berendezkedést, a hierarchiát családon és falun belül.⁶⁰ Tapasztalataik szerint a társadalmi és gazdasági kapcsolatok új formái éppúgy megváltoztatták a munkához való viszonyt,⁶¹ mint ahogy hatással lehetnek egy faluközösség kollektív identitására is.⁶² A hazai kutatóknak és külföldi kollégáiknak a szocializmus társadalmi hatásainak értelmezéséhez választott megközelítéseiben imént említett hasonlóságot jól reprezentálja a nyolcvanas évek elején szerkesztett közös kötetük.⁶³

A bemutatott munkák ellenére egyet lehet érteni Kósa László véleményével, aki a magyar társadalomnéprajzi jelenkutatások történetéről szólva pusztán fellángolásként értékeli a hetvenes évek elméleti mozgólódásait, amit utána csak szórványos munkák követtek. Kósa úgy véli, hogy a néprajz a rendszerváltással érkezett el igazi korszakhatárához, amikor is a megváltozott társadalmi valóság és az antropológia intézményesülése új, eddig nem látott kihívások elé állították.⁶⁴ A társadalomnéprajzi jelenkutatás ezért a kilencvenes évektől igyekezett az említett társtudományi eredményeket is alapul vevő, átfogó elemzések és települési szintű vizsgálatok hiánypótló munkáját megkezdeni a

---

⁵⁷ Dobrossy–Fügedi 1981: 1983.

⁵⁸ Többek között lásd: Jávör 1978., 1981., 1989.; Pápay 1986., 1989.; Molnár 1986.; Nagy 1989.

⁵⁹ Lásd pl.: Sárkány 1981.; Szuhay 1994. A társadalomnéprajz ebben az időszakban a paraszti polgárosodást csak mint történeti jelenséget vizsgálta. Lásd ehhez hivatkozásokkal: Sárkány 2000a: 62–63.

⁶⁰ Lásd ehhez: Hann 1980.; Bell 1984.; Sozan 1985.; Vasary 1987.

⁶¹ Lampland 1995.

⁶² Huseby-Darvas 1985.

⁶³ Hollos–Maday 1983.

⁶⁴ Kósa 2001: 242–248.

szocializmus korszakára és az azt követő időszakra vonatkozóan egyaránt.⁶⁵ Ezek a munkák többségében a kisüzemi gazdálkodás sajátosságait, egy-egy gazdaság, település vagy térség jellegzetességeit vizsgálták gazdaságszervezési szempontból, illetve közösségek értékrend- és életmódváltozásaira hívták fel a figyelmet. Ekkor már a néprajz is igyekezett a polgárosodás paradigmájához kapcsolni a tapasztaltakat, illetve a hagyomány és modernizáció tágabb összefüggésrendszerébe helyezni a gazdálkodási mintákat.

1.3 A kutatás és a módszer kontextualizálása

Mindezek után elérkeztem oda, hogy részletesen bemutassam, milyen módszerek és technikák alkalmazásával tudtam a kutatás különböző idősíkjait feltárni, megismerni és milyen értelmezési hagyomány(ok), keretek szolgáltak segítségemül.

A néprajzi anyaggyűjtés módszertana meglehetősen kidolgozatlan, hiszen a folklór, a tárgyi néprajz és a társadalomnéprajz esetében más-más tekinthető a vizsgálat tárgyának, ami eltérő megközelítésmódot, különböző források használatát kívánja meg. A diszciplínák önállósodása idején a természettudományos örökségnek tekintett megfigyelést, valamint kulcsadatközlők kérdőívek, kérdező-/gyűjtőfüzetek, esetleg interjúk általi kikérdezését tekintették a néprajzot a többi, elsősorban a történelemtől majd később a szociológiától megkülönböztető sajátosságának. Történeti irányultságának erősödésével egyre fontosabbá váltak a források is, ezek használatával kapcsolatban pedig a forráskritika is mind nagyobb szerepet kapott. A néprajzi anyaggyűjtés rendszerezett módszertanát azonban nem dolgozták ki, mint ahogy Malinowski művének a kutatás kivitelezését bemutató fejezete hosszú időre a szociálanropológia módszertani bibliájává vált, vagy ahogy az európai etnológia módszertani ismérveit rendszerezte Kaschuba.⁶⁶

Főképp a társadalomnéprajzi indíttatású, jelenre fókuszáló kutatások, kutatók kezdtek el az anyaggyűjtés antropológiai módszereit alkalmazni, hiszen céljuk hasonló volt: egy adott helyi társadalom vagy bármilyen közösség (nek tekintett csoport) belső társadalmi kapcsolatainak megismerése, a cselekvéseken keresztüli megértése. A magányos etnográfus, aki hosszabb időt, adott esetben hónapokat, esetleg éveket tölt egyedül a vizsgált terepen, ha szórványosan is, de megjelent már a kelet-közép-európai néprajzkutatás korai történetében is. Magyarországon ennek egyik első és talán legjobb példája Jankó

⁶⁵ Átfogó elemzéshez lásd pl.: Jávor–Molnár–Szabó–Sárkány 2000.; a települési, térségi szintű vizsgálatok esettanulmány-kötetekben való megjelenéséhez: Szilágyi 2002.; Schwarcz–Szarvas–Szilágyi 2005.

⁶⁶ Kísérletek, kezdeményezések történetek egy-egy nagyobb tudományos vállalkozás (mint pl. a Magyar Néprajzi Atlasz elkészítése) vagy kutatás előkészítéseként, avagy tanulságainak levonásaként az anyaggyűjtés rendszerszerű, rendszerezett módjának kidolgozására, ám ezek szükségképpen, ha mégoly részletesek voltak is, jellemzően egy-egy adott vizsgálatra vonatkoztak. (Ezek részletes bemutatását lásd: Mészáros–Vargyas 2016: 10., 14–17.) Talán még ennél is lényegesebb problémát jelent ezekkel a jellemzően módszertani útmutató, kérdőív vagy kérdezőfüzet műfajú összefoglalásokkal kapcsolatosan, hogy szemléletükben a kultúra atomisztikus felfogásához igazodtak, vagyis a folklór és tárgyi néprajz jelenségeit kontextusukból kiragadva igyekeztek megismerni, leírni.

János, aki hónapokat töltött Kalotaszegen.⁶⁷ Az intenzív, állomásozó terepmunka mindazonáltal nem vált a kibontakozó társadalomnéprajzi kutatások módszertani alapkövévé.

A fentebb említett falukutatók, településkutatók között találni példát a magányos kutató módszerre és a kutatócsoportban végzett vizsgálatokra is. Az empirikus adatgyűjtés időbeli kiterjedését tekintve pedig végképp nagy változatosságot mutatnak a munkák, függetlenül attól, hogy egyéni vagy csoportos kutatáson alapultak. Az egyszeri, rövid ideig tartó, koncentrált terepmunkától a hosszabb időtávot felölelő, rendszeres, de nem állandó jelenlétben alapuló technikán keresztül az évekig, akár évtizedekig is elhúzódó követéses vizsgálatokig széles az alkalmazott anyaggyűjtési módszerek skálája. Míg azonban a Malinowski-féle intenzív terepmunkából lassan egy ismeretelméleti problémává terebélyesedő, annak értelmezési és elemzési lehetőségeiből is profitáló antropológiai módszer és szemlélet alakult ki, addig az európai és főleg a magyar néprajzban a vizsgált közeg és a kutató közötti kapcsolatok, a megismerhetőség, hatalom stb. szempontjaira és a kutatás és értelmezés időbeliségére is reflektáló elmélkedések elvtelve születtek, s ezzel a mulasztásával csak a közelmúltban kezdett szembenézni a szaktudomány.⁶⁸

A magyar társadalomnéprajzban Fél Editet tartják a terepmunka-technika megújítójának, az intenzív jelenlét, a részletekbe menő és finoman hangolt megfigyelés, a személyes kapcsolatépítés, összefoglalóan a társadalmi érzékenység és az emberi és közösségi kapcsolatokra való értő odafigyelés miatt. Ő az, aki reflektál a saját társadalmát vizsgáló néprajzkutató és adatközlői kapcsolatára, az osztálykülönbségekből adódó hierarchikus viszonyra, ami megnehezíti az anyaggyűjtést és a megértést, értelmezést.⁶⁹ Fél Edit terepmunka-módszerének újszerűségét leginkább talán mégis a közel másfél évtizedig végzett átányi anyaggyűjtés, terepmunka miatt emelik ki. Szarvas Zsuzsa így ír erről: „terepmunka-módszerét – amit sokan elemeztek, csodáltak és vitattak – mindenképpen sajátos formának kell tekintenünk, amely több is és kevesebb is a klasszikus antropológiai résztvevő megfigyelési technikájánál. Több az évtizedekig tartó rendszeressége miatt, kevesebb viszont azért, mert a hosszú időt nem egyhuzamban töltötte terepen.”⁷⁰ Módszerét nem nevezhetjük követéses vizsgálatnak, mivel az köztudott, hogy érdeklődésének középpontjában nem a szeme előtt zajló események értelmezése, az évtizedeken keresztül figyelemmel kísért változások dokumentálása állt, hanem egy korábbi állapot részletes ismertetése, elemzése. Később más kutatók, kutatócsoportok is alkalmazták az időben hosszan elnyúló terepmunka módszerét, a terepre való rendszeres visszatérést és kiegészítő adatok gyűjtését – mindegyik a már említett varsányi vagy zsombói kutatás szolgált kiváló példát. Előbbi esetében még egy klasszikus re-study jellegű vizsgálatra is sor került már a rendszerváltás után. Ezek a vizsgálatok viszont már a kutatás jelenében zajló események megértésére koncentráltak.

Pina-Cabral mellett érvel, hogy az egyes jelenségek időbeli fixációja, rögzítése különösen a re-study jellegű kutatásoknál válik fontossá, illetve a hosszan elnyúló vizsgálatok

---

⁶⁷ Vörös-Frida 2004: 406–407.

⁶⁸ Lásd ehhez többek között a fentebb már hivatkozott köteteket: Ispán et al. 2016., 2017.

⁶⁹ Fél 1991: 4.

⁷⁰ Szarvas 2002: 126.

esetében, amikor több párhuzamos jelennel kénytelen dolgozni a kutató. A portugál antropológus szerint a szociokulturális jelenségek folyamat-jellegűek, és ráadásul nem azonos sebességgel változnak, így minden egyes jelenség időhöz kötött, sajátos időbeliséggel rendelkezik, ezért is fontos a kutatás, a kutató *jelenidejének* egyidejű helyzeteit értékelni, összehasonlítani.⁷¹ Halstead a jelen dualista használatáról beszél és azt emeli ki, hogy a jelenről beszélés mindig szükségképpen konstruált.⁷² Ő a kurrens etnográfia előállításának folyamatát is beleérti az etnográfiai jelen fogalmába, hiszen – úgy véli – a jelenben már csak így lehet etnográfiát írni. A terepmunkát és az antropológiai mű megírását egy önműködő, reflexív folyamatként tételező szemléletről van szó, amiben megnyilvánul az antropológus tudományhoz való viszonya (hogy viszonyul az antropológia kritikai szemléletéhez, mennyire sajátítja el, azaz mennyire reflexív vagy posztmodern módon fogja fel és írja az antropológiát), valamint azok a folyamatok, amelyek előállítják és egyben reprezentálják magát a tudományt: azaz a terepmunka és értelmezése. Az etnográfiai pillanatok alapvetően a terepmunka során állnak elő, ám véleménye szerint az is etnográfia, amikor otthon a kutató nekilát az anyag feldolgozásának, vagy újra előveszi már megírt, kész műveit és újraértelmezi a korábban tapasztaltakat és leírtakat, hiszen egy tapasztalat újra- és újraértelmezéséről van szó. Ilyen értelemben minden antropológia, hiszen az etnográfiai pillanat újraéled az antropológus tanulmányaiban, munkájában és szakmai kapcsolatai által is, mindezeket nevezi transzformatív helyeknek, amelyek alakítják, létrehozzák az etnográfiát. Ebből következően a hagyományos terepen és az attól távol levést is etnográfiai jelennek értelmezi, meglátása szerint „az etnográfia sosem áll le”.⁷³

Mindezeket azért tartom fontosnak saját kutatási módszereim ismertetése előtt tisztázni, mert úgy vélem, hogy időben hosszan elnyúló terepmunkám, amelyet 2002 decemberében kezdtem meg, majd rendszeres, hosszabb-rövidebb visszalátogatásokkal egészen 2009 áprilisáig folytattam, anyaggyűjtési technikáját tekintve inkább a társadalomnéprajzi hagyományokhoz közelíthető. Az egy-egy esemény meglátogatásától kezdve a néhány napos ott tartózkodáson keresztül az öt hetet felölelő folyamatos ottlétig kutatói jelenlétem változó időtartamú volt, előfordult azonban az is, hogy szinte egy teljes év eltelt terepmunka nélkül. Visszatéréseimet nem kiegészítő anyaggyűjtés vezérelte, sokkal inkább az élet hozta kényszernek tekinthető, hogy időben ennyire elhúzódott a vizsgálat.

Az eredeti doktori dolgozat célkitűzése az volt, hogy a jelenben zajló folyamatokat értelmezze, ám annak a kutatásnak szándékosan és az imént említett kényszer szülte okokból is, több jelene volt. Mindezek miatt tartottam fontosnak ebben a fejezetben a társadalomnéprajzi jelenkutatások, általában az antropológia és a néprajz időszemléletének és időkezelésének bemutatását, valamint az etnográfiai jelenről való írásmód kurrens módszertani megfontolásainak ismertetését. A kutatásban értelmezett egyik *jelen* a rendszerváltás óta eltelt időszak, mivel úgy vélem, a gazdasági-politikai változások mélyreható társadalmi átalakulásokat idéztek elő, ezek azonban nem egyik napról a másikra következtek be, ezért tartottam szükségesnek folyamatában nézni az azóta eltelt

⁷¹ Pina-Cabral 2000.

⁷² Halstead 2008.

⁷³ Halstead 2008: 16.

időszakot. Nem gondolom azonban, hogy minden a rendszerváltással kezdődött, sőt a posztszocialista kutatásokkal (is) összhangban úgy vélem, fontos a továbbélő formák, mechanizmusok azonosítása is, ezért a könyv erősen reflektál a „félmultra”, vagyis az adatközlőim emlékezetével elérhető, többnyire a szocializmusban zajló eseményekre is. (Néhány történet magyarázatához azonban ennél régebbre is vissza kellett tekintennem, hiszen bizonyos jelenségek csak történeti távlatokból magyarázhatók, vagy legalábbis hosszabb történeti ívben rajzolódik ki mintázatuk.) Ez tehát a rendszerváltás jelene, ami lassan félmulttá válik. A könyv másik jelenének meghatározása már komplexebb problémákba ütközik, hiszen ennek a kutatás jelenének kellene lennie, ám ez a jelen is közel hat évet ölelt fel. A disszertáció és még inkább a könyv megírásakor azonban mindezek a *jelenek* már múlttá váltak, ám az újraértelmezéssel, az adatok újrahasznosításával az egykori sok kis különböző jelen egy múltbéli, kutatási jelenné alakul át. A textualizáció során ebből előálló nyelvtani nehézségek jelentette hátrány azonban eltölpül a folyamatos követés jelentette előnyökhöz képest. Ezt két példával is illusztrálhatom.

Terepre érkezésemkor még a falu első polgármestere volt hivatalban, aki négy ciklust töltött a polgármesteri székből, akkor ez az állandóság képzetét keltette bennem, ami jól beleillett a faluban zajló átalakulásokról kialakított értelmezési keretbe. Hosszabb szünet után, amikor 2007-ben visszatértem Tarjánba, már a második polgármester regnált, vele ekkor, mint hivatalban lévő tisztségviselővel sikerült interjút készíteni. Elődjével még a kezdet kezdetén egy rövid, többnyire a falu helyzetét bemutató interjút készítettem, kutatásom első szakaszában nem tudtunk sort keríteni egy alaposabb, a társadalmi és családi hátteret, motivációkat is feltárni igyekvő mélyinterjúra. Erre már ebben a második kutatási szakaszban került sor, amikor már „csak” települési képviselőként tevékenykedett. Mindazonáltal az ekkor felhalmozott tapasztalatok még mindig fenntartották az állandóság képzetét, hiszen a második polgármester az első utódjának tűnt politikai irányvonalát tekintve. Ebben az időszakban készítettem interjút egy akkor még „csak” helyi vállalkozóval és testületi taggal, aki már a kutatás lezárulta után, 2010-ben polgármester lett.⁷⁴ Megválasztása, sőt egyáltalán jelöltsége, az interjú miatt nem tűnt különösen nagy meglepetésnek számomra, vagyis már a vele készített interjúból érződött, hogy ő is azok közé tartozik, akik valami mást, újat szeretnének a helyi politikai életben. Ha lezárom a kutatásom 2006-ban, vagy egy koncentráltabb anyaggyűjtésnek köszönhetően a harmadik polgármesterrel már jóval korábban elbeszélgetek, valószínűleg nem azzal az érzéssel zárom le az empirikus anyaggyűjtést Tarjánban, hogy az etnicitás megélésének új formái vannak kialakulóban, és ez valamelyest más megvilágításba helyezte volna a helyi politikát és értelmezési lehetőségeit.

Hasonlóan, amikor kutatásomat kezdtem, éppen alakulóban volt egy civil szervezet, akik közül néhányan a megelőző választási ciklusban testületi tagok voltak, de találkozásunkkor már nem. Ez az önkormányzati politikával is megpróbálkozó, majd inkább a civil szerveződést választó kör még éppen csak formálódott, mint ahogy a hagyomány-

---

⁷⁴ A terepmunka lezárása után is nyomon követtem a falu fontosabb történéseit, hiszen érdekelt, milyen irányba mennek tovább a dolgok, ezzel is mintegy folyamatosan ellenőrizve az általam megfogalmazott elméleti konstrukció helyességét. Így, ebben az értelemben is, az etnográfia soha nem áll le.

örzésnek általuk képviselt – tartalmát és célközönségét tekintve – másfajta irányvonala is. Amennyiben sikerült volna intenzív, legfeljebb egy-másfél évig tartó terepkutatást végezni, akkor pusztán csak sejtés szintjén tudtam volna a hagyományörzés arculatának változását, átalakulását regisztrálni. Így azonban a szemem előtt körvonalazódott az új „hatalmi centrum”, az ennek a helyiek általi fogadtatásáról szerzett tapasztalatok pedig hozzásegítettek a mélyben rejlő összefüggések felismeréséhez.

Az eddigiekből is kitűnik, hogy a megismerést alapvetően interjúkból szerzett tapasztalatokra és megfigyelésre alapoztam. Összesen 57 félig strukturált, szinte kivétel nélkül hangrögzítéses interjút készítettem 53 személlyel, különböző okokból néhányukkal – 7 személlyel – két ízben is interjúztam. Ezt két tényező indokolta: vagy olyan változás történt az illető élethelyzetében, faluban betöltött pozíciójában, hogy szükségesnek láttam újra felkeresni, vagy azért, mert túlságosan a kutatás elején kerestem fel valakit, amikor még valamelyest más irányba mutattak kérdéseim. Ahogy a felvezetésnek szánt idézet és számos módszertani munka is sugallja, az etnográfia során egyfajta hermeneutikai kört, vagy spirált kell bejárnia a kutatónak: előfeltevései, kezdeti kérdései az összegyűjtött anyag hatására módosulhatnak, ami az értelmezés új lehetőségeit és mélységeit is felvillanthatja, és ez az anyaggyűjtés újabb irányvonalát alakíthatja ki. Esetemben a klasszikus hermeneutikai spirálnál többről volt szó: ahogy a bevezetésben is leírtam, két település összehasonlító elemzésének eredeti tervéből végül csak a tarjáni kutatást tartottam meg. Másrészt kezdetben elsősorban a mezőgazdaság és az agrártermelői réteg vizsgálatán keresztül kívántam a településen zajló társadalmi változásokat vizsgálni. Szinte azonnal láttam azonban Tarjában, hogy a mezőgazdasági átalakulás és a mezőgazdaságból élők társadalmi helyzetének változása itt egyfelől meglehetősen egyszerű képlettel bír, hiszen alig valaki foglalkozott már megélhetésszerűen agrártermeléssel, másfelől rögtön látszott az is, hogy itt a helyi politika és az etnicitás sokkal izgalmasabb kérdéseket vet fel. Eredetileg a helyi vezetést csak annyiban akartam vizsgálni, amennyiben hatása van, vagy lehet az agrári-umra, ám Tarjában szinte az első pillanattól látszott: fontos, ha nem döntő szerepe van a falu gazdasági sikereiben. Ahhoz persze idő és elmélyültebb ismeretek kellettek, hogy az etnicitást és a helyi politikát összekapcsoljam a gazdasági erőforrás-képzés elképzelésében.

Interjúimnak két célcsoportja volt. Próbáltam minél több helyi vállalkozóval (közéjük számítva az agrártermelőket is) beszélgetni, megismerni élettörténetüket, hogy ezeken keresztül is lássam az etnicitás és gazdaság, a sikeresnek ítélt helyi politika működését. Másik célcsoportnak a helyi politika formálói számítottak, készítettem interjút a közélet szinte minden fontosabb/aktívabb személyével, a helyi cégek vezetőivel, intézményvezetőkkel. A két csoport között, nem meglepő módon, meglehetősen nagy volt az átfedés. Az egyik évben kifejezetten a fiatalabb generációra irányítottam figyelmemet, akkor húszas éveik elején járó fiatalokat kérdeztem identitásukról, Tarjáról, terveikről.

A félig strukturált interjúkon kívül számtalan strukturálatlan interjút is készítettem, azaz egyszerűen csak „beszélgettem” helybeliekkel, persze némiképp irányítottan, céljaimnak és kutatói kíváncsiságomnak megfelelően. Az ezekből szerzett információkat utólag jegyeztem le terepnaplómba. Bár házigazdáim nem voltak – több panzió és fize-tővendéglátással foglalkozó vállalkozás is működik a faluban, ami amellet, hogy sokat elárul már önmagában a faluról, megnehezítette, gyakorlatilag el is lehetetlenítette a

klasszikus terepmunka-szituáció kialakítását – nem jelenti azt, hogy ne alakult volna ki bizalmasabb viszonyom néhány falubelivel. Velük sikerült olyan kapcsolatot kiépítenem, hogy bármikor betérhettem hozzájuk, mindig segítettek eligazodni a helyi viszonyok között, viszont éppen a rendelkezésre álló sok szálláslehetőség miatt, soha nem éreztek szükségét annak, hogy házukba fogadjanak.

Úgy döntöttem, hogy a helyi politikai élet tanulmányozásához elolvasom a képviselőtestületi jegyzőkönyveket, ami az idő előrehaladtával egyre több munkát jelentett. 2007-ben például interjút nem készítettem, de azt a néhány napot, amit alkalmam volt a faluban eltölteni, a jegyzőkönyvek olvasására fordítottam. Végül az 1989-es év utolsó néhány tanácstestületi ülésének jegyzőkönyvétől kezdve a 2006-os év önkormányzati iratanyagáig minden ülés jegyzőkönyvét sikerült elolvasnom. A későbbi jegyzőkönyveket azért nem olvastam el, mert ebben az időszakban újra intenzíven jelen tudtam lenni a faluban, így nem éreztem szükségét a jegyzőkönyvek forgatásának. Írott források közül használtam még a helytörténeti munkákat és a megyei lapok Tarjánra vonatkozó híreit is áttekintettem. A helyi kábeltévé adattárából közel húsz órányi anyagot válogattam ki és néztem vissza, ezek is sokat segítettek az információgyűjtésben és az értelmezésben.

Készítettem interjút Tarján két szomszédos településének polgármesterével is, ezzel az volt a célom, hogy megismerjem az ő szemszögükből is a falu kapcsolatait és lássam Tarjánról legalább a „hivatalos” képet. Tarján és a környező falvak gazdaság- és társadalomstatistikai adatait használtam adatelemzéseimben, hogy megértsem és alátámasszam a számszerű adatokból Tarjánról kirajzolódó képet, és hogy jobban el tudjam helyezni a települést egy nagyobb gazdasági és társadalmi térben.

Végül, de nem utolsó sorban folyamatosan éltem a megfigyelés eszközével is, hivatalos és informális, a falu egészét érintő és szűkebb, családi eseményeken is jelen voltam, ezekről szintén feljegyzéseket készítettem terepnaplómban.

A módszertani áttekintés és a fejezet lezárásaképpen néhány, az adatkezelésre vonatkozó „technikai” jellegű információval szeretném segíteni a befogadást. A könyvben számos alkalommal hivatkozom adatközlőimre, sok esetben szó szerint idézem őket. Ilyen esetekben az egyszerűség kedvéért és anonimitásuk megőrzésének érdekében az interjúk sorszáma hivatkozom, a *Függelék*ben pedig bemutatom azt a táblázatot, amelyben az interjúk sorszáma alapján minden interjúpartneremről megtalálható néhány alapinformáció. Ahol szükséges, a szövegből kiderül nemük és születési évük vagy generációs csoportjuk, mivel úgy vélem, bizonyos részeknél ezek az adatok fontosak az általuk mondottak összefüggésbe helyezéséhez. Amennyiben valakinél lényeges, hogy milyen pozícióban beszél, a szövegbe foglalom ennek meghatározását is (pl. települési képviselő, polgármester stb.), de annál többet sehol nem árulok el senkiről, mint ami az interjúkataszterből a *Függelék*ben megtudható. A negyedik fejezetben, a vállalkozások és vállalkozók bemutatásánál élet- és családtörténeteket írok le, itt mindenképpen valahogy olvasóbarát módon utalni kell a szereplőkre, ezért kitalált keresztnevéken hivatkozom adatközlőimre, viszont semmilyen más adatot nem adok meg róluk a beazonosíthatóság elkerülése érdekében. Semmi utalást nem teszek arra, hogy a korábban vagy a későbbiekben idézett személyek közül kik lehetnek ők, mivel a vállalkozói életutakban és családtörténetekben sok olyan személyes és egyedi tapasztalat, élmény elhangzik, amelyek

könnyen beazonosíthatóvá teszik a bemutatottakat már egy minimális helyismerettel rendelkező olvasó számára is. Így, még ha vállalkozói pályafutásaikból felismerhetővé is válnak, más megnyilatkozásaikkal nem lehet majd összekapcsolni az esetlegesen beazonosított vállalkozókat. Viszont a falu két polgármesterét, akik hivatali idejüket töltötték a terepmunka idején, mindig, minden körülmények között csakis tisztségüket jelezve hivatkozom. Ők részben közszereplők, másrészt vállalkozói életútjuk fontos politikai tevékenységük és pozíciójuk értelmezése szempontjából is. Gyakran használok generációs besorolást (is), az első generációba az 1945 előtt születettek tartoznak, a másodikba az 1945 és 1970 között, míg végül a legifjabb korcsoportba azokat soroltam, akik 1970 után születtek. A korcsoportok közötti határvonalak meghúzása a terepen szerzett tapasztalatokon alapul, ezeknek az életkori csoportoknak minőségileg más tapasztalataik vannak a település életét befolyásoló történelmi eseményekről és eltérések mutatkoznak svábságukhoz/németségükhöz fűződő viszonyukban is.

2. ÉRTELMEZÉSI KERETEK A LOKALITÁS, AZ ETNICITÁS ÉS A GAZDASÁG FOGALMAIHOZ

Ebben a fejezetben a könyv címében is jelölt fogalmak elméleti háttérét vázolom fel, körvonalazva ezzel azokat az értelmezési kereteket, amelyeket segítségül hívok az empirikus tapasztalatok kontextusba helyezéséhez. Elsőként a gazdasági jelenségek értelmezéséhez választott elméleteket mutatom be, majd ezt követi a lokalitás és végül az etnicitás tematikájához kapcsolódó szakirodalom általam fontosnak tartott megállapításainak ismertetése.

A gazdasági folyamatok rendszerben láttatásához két alapvető paradigmát járok körül, a polgárosodást és a poszt szocializmust. Úgy vélem, jogosnak tartható a kérdés és emiatt magyarázatra is szorul, hogy miért tartom helyénvalónak a 20. század második felében viszonylag gyakran alkalmazott polgárosodás diskurzusát a Tarjánban történt gazdasági változások, átrendeződések kontextusában használni. Ennek oka, hogy munkám alapvető célja, hogy rámutasson a gazdasági teljesítmény és az etnicitás közötti összefüggésekre és ehhez érvelésben támaszkodom a néprajzi kutatások azon megfigyelésére is, amely az egyes etnikai csoportokhoz eltérő gazdasági magatartásokat társít. Ez a megfigyelés a hetvenes-nyolcvanas években már a paraszti polgárosulás elméletébe ágyazottan fogalmazódik újra, amelyet a kistermelés, és általában a második gazdaság térhódítását magyarázó elméletek is beépítenek, felhasználnak egy átfogóbb, általánosabb diskurzus, a polgárosodás elméleti konstrukciójának megalkotásához. A mondanivalóm, érvelésem szempontjából fontos a szocialista polgárosodás jelenségének Tarjánban végbement folyamatainak, történéseinek azonosítása, mivel a rendszerváltás utáni gazdasági átalakulások fontos előtörténeteként értelmezem az akkori viszonyokat. Így hát, ha vissza akarok nyúlni a hetvenes-nyolcvanas évek gazdasági viszonyainak elemzéséhez, értelmezéséhez, ehhez legalkalmasabb keretnek a polgárosodás diskurzusa tűnik.

A rendszerváltást követően a polgárosodás-diskurzus fokozatosan veszített magyarázó erejéből, s ezért a társadalomban lejátszódó folyamatok fő kutatási irányát immár a rétegződésvizsgálatok, az egyes társadalmi csoportok tanulmányozására irányuló kutatások, illetve a társadalmi integráció és inklúzió kérdései alakították. A kutatások egy része pedig a poszt szocializmus elgondolását alkalmazta a volt szovjet blokk országokban a nyugatitól eltérő gazdasági és társadalmi fejlődési utak értelmezésére. A poszt szocializmus diskurzusa az átfogó változások közepette is továbbélő struktúrák fontosságára, valamint a helyi sajátosságok meghatározó voltára hívja fel a figyelmet – ezért is tartom hasznos referenciakeretnek.

A néprajz és az antropológia hagyományos érdeklődése alapvetően a közösségként fel-fogott csoportok vizsgálatára irányult, vagyis az akár földrajzi, akár társadalmi értelemben világosan körülhatárolható, diszkrét egységekben fellelhető, közös tudati sajátosságokban osztozó népesség és a hozzájuk kapcsolódó társadalmi jelenségek megismerésére terjedt ki. Hozzá kell tenni, hogy választott vizsgálati módszereik sem tették alkalmassá ezeket a tudományokat teljes társadalmi mezők feltérképezésére. Ebből adódóan ezekben a tudományokban a közösség viszonylag hamar központi fogalommá vált, és aktívan részt is vettek a meghatározás mintegy bő évszázada tartó újra- és újraértelmezésében. A folyamatos kísérletek a közösségfogalom meghatározásában a hely, a vér és a tudat jelentette eredeti hármasság

meghaladására irányultak. A csoport és a csoportszerveződés weberi értelmezésének újbóli térhódítása a társadalomtudományokban, valamint a későmodern identitáselméletek és identitáspolitikák megjelenése pedig együttesen azt eredményezték, hogy a közösség egyre inkább a lokalitás, mint tudati, diszkurzív és közösen cselekvő egység felfogása felé tolódt el. A fentiekben felvázolt folyamat kifejtése áll jelen fejezet második részének középpontjában.

Az *eticitás* fogalmának viszonylag újabb keletű társadalomtudományos karrierje ellenére felfogásának, irányzatainak, elméleteinek akkora terjedelmű szakirodalmi bázisa alakult ki, amelynek átfogó prezentálását nem kíséreltem meg. Ezért, jelen fejezet harmadik része a kutatások főbb irányainak és csomópontjainak felvillantása mellett azoknak az elméleteknek, illetve munkáknak részletező bemutatására koncentrálok, amelyek könyvem mondanivalójához komoly elméleti támaszt jelentettek.

2.1 A 20. század második felének vidéki gazdaságában zajló változások társadalomtudományi értelmezési keretei: a polgárosodás és a posztszocializmus

A hetvenes évektől kezdve Magyarországon egyre élénkebb érdeklődés övezte a társadalomkutatók körében a falusi társadalmakban végbemenő változásokat, a következő évtizedre pedig már az ezeket értelmező elméletek is megszülettek. A második gazdaság⁷⁵ kiterjedtsége és ezen belül is a mezőgazdasági kistermelés széleskörű társadalmi gyakorlatá válása tűnt a korszak két legfontosabb jelenségének, ezeket együttesen a polgárosodás foglalta keretbe. A téma egyik legnagyobb hatású elméletét Szelényi Iván dolgozta ki, aki Erdei kettős társadalom elméletéhez visszanyúlva e fogalmat használta a szocialista társadalomfejlődés értelmezésére is. Erdei modelljében a kapitalista osztálystruktúra és a rendies felépítés egymás mellett élése jellemezte a második világháború előtti társadalmi berendezkedést. Szelényi szerint a negyvenes évek végétől kiépülő kommunista hatalom ismét egy rendi jellegű, hierarchikus felépítés kialakítására törekedett, miközben igyekezett a hajdani polgári osztálystruktúrát lebontani. Ezt, véleménye szerint, a hatvanas évek végétől meginduló mezőgazdasági kistermelés hatására végbemenő társadalmi átrendeződés akadályozta meg, amely újraindította a már többször elakadt magyar polgárosodást. Szelényi ezt a mezőgazdasági kistermelésre alapozott szocialista polgárosodást a társadalomfejlődés sajátos, magyar útjának tekintette, egy újra fellelt harmadik út lehetőségként értelmezte.⁷⁶ Szelényi elemzésének és teóriájának középpontjában a mező-

---

⁷⁵ Második gazdaságon a munkaerő szocialista szektoron kívüli értékesítéséből szerzett természetbeni és pénzbeli jövedelmek színterét érti a szakirodalom, a szocialista szektor pedig a tervutasításos, kontrollált és az állami újraelosztás alapját képező első gazdaságot jelentette ebben az időben. Erről a későbbiekben részletesebben is lesz szó szakirodalmi hivatkozásokkal.

⁷⁶ A tudománytörténeti hitelesség és a filológiai pontosság miatt nem maradhat említés nélkül, hogy Szelényi Iván a megszakított polgárosodásról és a kettős társadalomról szóló elméletét Manchin Róberttel, Juhász Pállal, Magyar Bálinttal és Bill Martinnal közösen végzett kutatásai alapján alkotta meg, majd Szelényi az említett kollégákat közreműködőként feltüntető munkájában az elmélet első változatát angolul megjelent könyvében tárta a nagyközönség elé. Később nézeteit finomította, részben módosította a könyv átdolgozott magyar kiadásához. (Szelényi 1992.)

gazdasági kistermelésnek a társadalomszerkezet átalakulására kifejtett hatása állt, osztályelemzését pedig a redistributív és piaci koordinációs mechanizmusok mentén végezte el.

A korszak társadalmi változásait értelmező további kutatók közül egyedül Márkus István próbálkozott még részben osztályelemzéssel, aki a Mendras-i utóparaszt fogalmat használva a történeti parasztság teljes eltűnéséről, felszámolódásáról beszél. Nála a hatvanas évektől bekövetkező változások középpontjában a hajdani szegényparasztság áll, aki ambíciórobbanásának köszönhetően, a hajdani rendi parasztság utolsó rétegeként ekkor szabadul meg végleg korábbi paraszti mivoltától. Teszi ezt úgy a szerző, hogy a hajdani birtokos parasztságot jellemző gazdálkodási gyakorlatok és életszemlélet bizonyos elemeit veszi alapul saját, parasztságból kivezető stratégiáiban (önkizsákmányolás, függetlenség eszménye stb.). Márkus osztálystruktúrákban gondolkodik, de nem használja a polgárosodás fogalmát, elemzései pedig aspirációk, gazdasági magatartások és habitusok felől próbálják megragadni és bemutatni a változásokat.⁷⁷

Szelényi – részben Juhász Pál teóriájára alapozva – a hajdani közép- és gazdagparaszti réteg azon leszármazottait tekintette a változások főszereplőinek, akik nem tagozódtak be a hatalom által kiépíteni szándékozott rendies struktúrába, azaz nem váltak káderré és a proletarizálódást is elkerülték, megtalálva a megfelelő „parkoló pályákat”.⁷⁸ Juhász Pál a későbbiekben, Szelényi könyve kapcsán a megszakított polgárosodásról kialakult vitában finomította korábbi nézeteit, és nem elsősorban egy bizonyos társadalmi rétegben kereste vagy vélte felfedezni a történeti kontinuitás lehetőségét, hanem sokkal inkább a gazdasági mentalitások és szerepek felől közelítette meg a polgárosodás kérdését.⁷⁹ Úgy vélte, a második gazdaság terepén végbemenő változások alapján kétféle polgárosodásról lehet beszélni, még ha korlátozott formában jelent is meg a két magatartás. Az egyiket a szerepkészletei és a szűkebb társadalmi környezethez való igazodás normája által behatárolt viselkedésnek tartja és parasztpolgárosodásnak nevezi, míg a valódi polgárosodást megvalósítók szerinte képesek kilépni ebből a társadalmi közegük által meghatározott kapcsolati- és elvárásrendszerből és újakat teremteni maguknak.⁸⁰ Kovách Imre a mezőgazdasági kistermelés társadalomátalakító jelentőségét egy szűk réteg polgárosodásában és a tömeges középrétegesedésében véli felfedezni. Ő sem végez osztályelemzést, a társadalmi rétegződés felől közelíti a kérdéshez. A történeti folyamatosságot üzemtípusok, gazdasági habitusok, mint például a pluriaktivitás továbbélésében látja.⁸¹

Szelényi Iván, Juhász Pál és Kovách Imre szocializmus kori polgárosodásról kifejtett nézeteinek mélyén valójában számos közös pont található. Egyfelől mindannyian a mezőgazdasági kistermelés társadalom-átalakító hatásait vizsgálták és az ott tapasztaltakat vették alapul elméleteik megfogalmazásakor. Másfelől abban is közös álláspontot képviseltek, hogy a valódi polgárosodást csak bizonyos társadalmi csoportok képesek megvalósítani korábbi és szocializmus kori társadalmi struktúrában elfoglalt helyüknek és/vagy magatartásmintáiknak és gazdasági szerepkészleteiknek köszönhetően. És amikor valódi polgáro-

---

⁷⁷ Márkus 1979., 1991., 1992., 1996.

⁷⁸ Szelényi 1992.

⁷⁹ A vita anyaga a *Századvég* 1991-es évfolyamának 2-3. számában jelent meg.

⁸⁰ Juhász 1991.

⁸¹ Kovách 1988.

sodásról beszéltek, valójában a vállalkozóvá válást értették alatta, hiszen a vállalkozói réteg erősödése a társadalmi átalakulásban a tulajdonosi, tőkés polgárosodás útját jelenti.

A mezőgazdasági kistermelésben résztvevő, ám a polgárosodás útjára rá nem lépő, addig el nem jutó csoportok Szelényinél a parasztmunkások, Juhász Pálnál a parasztpolgári mentalitással jellemezhető termelők, ide tartoznak Márkus István utóparasztrajai és Kovách Imre meghatározása szerint a polgárosodást nem, csak a középrétegesedést megvalósítók.⁸² Mindannyian úgy látják, hogy a mezőgazdasági kistermelésbe való bekapcsolódás a társadalom széles rétege számára az értékrendben, életmódban és fogyasztási mintákban meghatározható változást hozott. Hozzátehető azonban, hogy paradox módon ez a középrétegesedés, vagy más szóval a Kádár-kori modernizáció és társadalmi mobilitás sokaknál éppen a paraszti – vagy inkább a polgárosuló paraszti – gazdálkodási mintákhoz (önkiszákmányoló munkamorál, saját munka értékével nem kalkuláló szemlélet, a fogyasztás visszafogása a pénz-/tőkefelhalmozás érdekében) visszanyúlás segítségével valósult meg. Laki László viszont abban látja a folyamat ellentmondásosságát, hogy a jövedelem- és életszínvonal-kiegyenlítés céljával a második gazdaságban végzett többletmunka éppen hogy növelte az életmód-különbségeket⁸³ – erről szemléletes képet Márkus István utóparasztrai törekvéseket bemutató írásai adnak.

Ugyanakkor a mezőgazdasági kistermelés a második gazdaság egy alrendszerét jelentette csupán, létezett ezen kívül más útja is a társadalmi modernizációnak a vizsgált időszakban. Éppen a Tarjánban tapasztalt, szocializmus kori változások miatt ezt különösen fontosnak tartom hangsúlyozni. A második gazdaság Gábor R. István tanulmányai nyomán került be a tudományos diskurzusba,⁸⁴ amely terminus alatt ő alapvetően a munkaerő szocialista szektoron – a tervutasításos, kontrollált és az állami újraelosztás alapját képező első gazdaságon – kívüli értékesítéséből szerzett természetbeni és pénzbeli jövedelmek színterét érti.⁸⁵ A többletmunkájukat nem a mezőgazdasági kistermelésben hasznosító kisvállalkozók, maszekok, mesterek, fusizók, vagy az ipari üzemekben „géemkázók” éppen olyan – Gyáni terminológiájával élve – „egzisztenciális önmegvalósítást”⁸⁶ hajtottak végre, mint a mezőgazdasági kistermelésbe bekapcsolódók. E többletmunka elsődleges célját is a változóban lévő életmód, fogyasztási szokások és értékrend kívánalmaihoz való igazodás, a mobilitási lehetőségek jobb kihasználása jelentette.

---

⁸² Csíte 1997: 124.

⁸³ Laki 1997a: 79.

⁸⁴ Gábor 1979a, 1979b.

⁸⁵ Gábor 1985: 21.

⁸⁶ Gyáni Gábor szerint a szocialista második gazdaság keretei között megvalósuló egzisztenciális önmegvalósítás valójában a társadalom szélesebb rétegeinek parasztosodását jelentette, amennyiben emberek nagy tömegei (olvasata szerint nemcsak a kistermelésben érintettek) „nyúltak vissza” – függetlenül gazdasági státuszuktól – a paraszti életvezetési mintákhoz és technikákhoz. A parasztosodás fogalmának kulcsa Gyáni szerint abban rejlik, hogy a szocializmus csak korlátozott önállóságot tett lehetővé, az ezt kihasználók (széles társadalmi rétegek) ezáltal azonban egyfajta paraszti élethelyzetben, alávetettségben találták magukat, ami semmiképpen nem írható le a polgárosodás jelenségeként. (Gyáni 2003: 74–75.) Gyáni ezt, a korabeli szociológiai diskurzus főáramával markánsan szembehelyezkedő elméletét jó évtizeddel később, bár Kovách Imre ellenében fejtette ki, az utóbbi által felvetett paraszttalanítás-vita kapcsán.

Közülük is csak a kisebb hányad számára jelentett valódi polgárosodást a folyamat, azaz kevesen tudtak a szocializmus korlátozott lehetőségei között valódi, tőkefelhalmozáson alapuló vállalkozást kiépíteni.⁸⁷

Máshogy fogalmazva, a második gazdaság lényege abban állt, hogy az alapvetően redistributív első gazdaság gyenge teljesítőképessége okán és az állami túlvállalás következményeként előálló alacsony bér- és életszínvonal miatti társadalmi elégedetlenség kezelésére az állam a lakosság számára lehetővé tette, hogy jövedelemszintjét az első gazdaságon kívül végzett munkával egészítse ki. Ezzel természetesen a második gazdaság hozzájárult a redistributív rendszer fenntartásához, részben annak „finanszírozásához” is. Másfelől ez a berendezkedés életben tartotta a már a két háború közötti időszakban is társadalmi tömegmérteket öltő megélhetési technikát, nevezetesen azt, hogy a családok többsége, agrárproletártól kezdve a középosztályig, igyekezett megélhetését, jövedelmét több bevételi forrásra alapozni.⁸⁸ Ezzel a több lábbon állás technikáját vagy praktikáját, más néven a pluriaktivitást a rendszer jellegzetességévé tette, legfőbb tulajdonságjegyeként megőrizte.

A Szelényi elmélete kapcsán kialakult polgárosodás-vita éppen a rendszerváltás előestéjén zajlott, a bekövetkező politikai, gazdasági és társadalmi változások sok felvetődött kérdésre megadták a választ, bizonyos feltevéseket beigazoltak vagy éppen megcáfoltak. Laki László és Harcsa István a második gazdaság egészét – és nem csak a mezőgazdasági kistermelést – véve alapul úgy vélték, hogy az erre alapozott szocialista polgárosodás legfeljebb csak a valódi polgárosodás alapjait, feltételeit képes megteremteni.⁸⁹ A Szelényi Iván doktori tézisei kapcsán kialakult vitában⁹⁰ pedig Hankiss Elemér és Lengyel György is azon az állásponton volt, hogy a rendszerváltás főszereplői és nyertesei nem a szocialista polgárosodás hősei közül kerülnek majd ki.⁹¹

Ezek a vélemények, kritikák jelzik a rendszerváltás utáni átalakulást vizsgáló elméletek átforgalmazását, irányváltását, a tudományos diskurzusban a hangsúlyok eltolódását más témák, kérdések felé. Úgy tűnt, a magyar tudományosságban a polgárosodás-vitának ugyanaz lesz a sorsa, mint magának a polgárosodásnak: a kilencvenes évek végére ugyanis a polgárosodás-elméletek és -kutatások lassan elcsendesedtek, megszakadtak, átadták helyüket – ha sarkítottan fogalmaznánk, azt is lehetne mondani, hogy – a posztoszocialista átalakulás nyertesei és vesztesei vizsgálatának.⁹²

A kilencvenes évek elején úgy tűnt, a posztoszocialista átmenet okozta mélyreható gazdasági, társadalmi, politikai és kulturális változások jobban értelmezhetőek az egyes társadalmi csoportokra, rétegekre, a társadalmi egyenlőtlenségek kialakulására és újratermelődésére vonatkozó elméletek felől. Részben a polgárosodás problematika folytatásának

---

⁸⁷ Laky 1987.

⁸⁸ Laki 1991., 1997b.

⁸⁹ Harcsa 1991.; Laki 1991.

⁹⁰ Megjelent a *Replika* 1990. évfolyamának 2. számában.

⁹¹ Hankiss 1990.; Lengyel 1990.

⁹² A polgárosodás kérdésének háttérbe szorulását részben magyarázza, részben következményként értelmezi, hogy sem a vita során, sem azóta nem sikerült kielégítően tisztázni a polgárosodás fogalmát. A vita kapcsán nyilvánvalóvá vált, hogy a történészek alapvetően mást értenek a fogalom alatt, mint a szociológusok és közöttük is más álláspontot képviseltek a vidékszociológusok. Lásd ehhez pl. Molnár 2019: 17–72.

tekinthetők a megélenkülő elitkutatások – ezek közül is elsősorban a gazdasági elit rekrutációjára rákérdezők –, valamint a vállalkozói réteg vizsgálata. Ahogy a probléma is nőttön-nőtt, úgy vált egyre szélesebb kutatási területté a társadalmi egyenlőtlenségek növekedésének, a szegénység kérdésének számos aspektusa is.

Jelen munka szempontjából fontosabb kérdés azonban, hogy milyen elméletek mentén, megközelítésmódok alkalmazásával próbálták meg a vidéken történt változásokat értelmezni a társadalomtudományokban. A vidékkutatások a változások hatására kialakuló új ruralitásról, a falu-város kapcsolatok és a falu fogalmának, szerepének, valamint helyzetének átértelmeződéséről,⁹³ az átalakuló lokális hatalmi struktúrákról,⁹⁴ a társadalom paraszttalanításáról szóltak.⁹⁵ Másfelől a gazdasági-társadalmi átalakulás folyamatának elemzésére fókuszáltak, s ennek lényegét sokszor mégis a korábbi paradigmához, a polgárosodás elméletéhez viszonyítva ragadták meg, amikor a polgárosodásból kimaradó csoportokról, a vidéki underclass megjelenéséről beszéltek.⁹⁶ A megközelítésmódok sokasága mutatja, hogy egyfajta elméleti pluralizmus bontakozott ki, a vidéken zajló változásokat több középszintű elmélet – vagyis a társadalmi rendszer egészének általános magyarázata helyett annak részjelenségeire, egyes csoportjaira fókuszáló elméletek – mentén próbálták megragadni. Ennek egyik oka, ahogy az imént is említettem, hogy a kutatói figyelem inkább egyes újonnan megjelenő társadalmi csoportokra, jelenségekre terjedt ki. A társadalmi struktúra változásának magyarázatára kisebb igény mutatkozott, hiszen a változások sűrűjében állva a folyamatok nehezebben megfoghatóak és nehezebben követhetőek tűntek. A másik ok a változások sokrétűségében keresendő: a vidék olyannyira diverzifikálttá, sokszínűvé vált megélhetési viszonyait, társadalmi csoportjait tekintve, hogy egy elméleti modellben, egy átfogó paradigma mentén lehetetlenségnek tűnt leírni a változásokat.⁹⁷

A polgárosodás gondolatköre, mint a társadalmi változások lehetséges értelmezéséhez átfogó keretet nyújtó elmélet mindezek ellenére azonban nem tűnt teljesen el a hazai tudományosságból. Sőt, a rendszerváltás első évtizedének vége felé történtek újabb lépések a megszakított polgárosodás-vita felelevenítésére, vagy legalábbis arra, hogy ne hulljanak ki az akkor elért eredmények a tudományos gondolkodásból és/vagy közbeszédből. Ennek érdekében Csité András foglalta össze a vitában elhangzott álláspontokat, valamint arra is kitért, hogy mi lehetett az oka a disputa elhalásának és milyen irányokban fejlődött tovább a tudományos vizsgálódás.⁹⁸ Kovách Imre pedig a poszt szocialista rurális társadalmi változások értelmezésére tett kísérletet a polgárosodás fogalmának a korábbi vitában kikristályosodni látszó közös elemei (a vállalkozói és a gazdasági attitűdök átalakulása, az individualizáció, az állampolgárrá válás és az autonómia, valamint az életmód és a mentalitás polgári formáinak elterjedése) mentén.⁹⁹ Angelusz Róbert és Tardos Róbert

---

⁹³ Andor–Kuczi–Swain 1996.; Csité–Csurgó–Himesi–Kovách 2002.; Csité–Kovách 1995., 2002.

⁹⁴ Harcsa–Kovách–Szelényi 1994.

⁹⁵ Kovách 2003.

⁹⁶ Laki 1997b.

⁹⁷ Csité–Kovách 2002: 219.

⁹⁸ Csité 1997.

⁹⁹ Kovách 1997.

a vita kapcsán felvetődött két fogalom, a középosztály és a középrétegek lehetséges definíciói felől közelítve próbálták meg a polgárosodás értelmezését. Véleményük szerint a középrétegesedés a társadalom vertikális tagolódásának leírására használható fogalom, szemben a polgárosodással, amely a vertikálisan tagolt társadalom egyes szintjein belül horizontális megkülönböztetésre alkalmazható. E megfontolások mentén fogalmazták meg a közelmúlt társadalmi átalakulásának lehetséges értelmezését: „Ha nagyon sommásan akarnánk megfogalmazni az elmúlt évtizedek magyar társadalmi fejlődésének témánkkal kapcsolatos paradoxonát, a következő ellentmondást jelölhetnénk meg. A Kádár-korszak prosperáló időszakában határozott középrétegesedési tendencia zajlott igen halvány polgárosodási jegyekkel, viszont a rendszerváltás óta eltelt időszakban a társadalom felsőbb rétegeiben – viszonylag szűk sávban – beindult a polgárosodás, de a középrétegesedést tekintve fordított tendencia vette kezdetét”.¹⁰⁰

Mindeközben a kilencvenes években újra megélnéknélő néprajzi jelenkutatások egyik legmarkánsabb irányvonalát a visszatérő magángazdálkodás, a kisüzemi termelés vizsgálata jelentette, az értelmezés pedig a hagyomány és modernizáció gondolatkörében, a paraszti és vállalkozói minták keresése, beazonosítása mentén zajlott és zajlik.¹⁰¹ Az értelmezések e kutatásoknál nem egy esetben elvezettek a megszakított polgárosodás elméletének igazolásához avagy cáfolatához.¹⁰²

A mezőgazdasági átalakulást kísérő társadalmi folyamatokra fókuszáló kutatások is jelzik, hogy legfőképpen – vagy mondhatni: hagyományosan – a mezőgazdasági kistermeléshez kapcsolódó vizsgálatok tartották életben a polgárosodás elméletét. Kovách Imre a korábban kifejtett álláspontját a kétezres évek elején már az európai vidékszociológiai diskurzus kurrens elméleti trendjeihez igazítva fogalmazta át, ebből az újragondolásból következett a *paraszttalanodás* (de-peasantisation) általa inkább (a külső, hatalmi beavatkozás szerepének hangsúlyozása miatt) paraszttalanításként használt fogalmának bevezetése a magyar tudományosságba.¹⁰³ Úgy vélte, hogy a történeti parasztság eltűnésének folyamata a kollektivizációban, a Kádár-kori modernizációban és a poszt szocialista rurális átalakulásban jelölhető meg, így a szocializmus kori kistermelésre alapozott középrétegesedés e folyamat részének tekinthető.

---

¹⁰⁰ Angelusz–Tardos 1998: 117.

¹⁰¹ Lásd ehhez többek között: Bali 2002., 2005a; Balogh 2002.; Balogh–Fülemile 2005.; Erostyák 2005.; Hann 2005.; Kemény 2003., 2005.; Kiss 2002.; Kovács–Váradi 2002.; Lendvai Kepe 2005.; Porkoláb 2005.; Pozsony 2002.; Sári 2005.; Schwarcz 2005.; G. Szabó 2005.; Szilágyi 2002.

¹⁰² Kovács–Váradi 2005.; Lovas Kiss 2005.; Molnár 2005a, 2005b; Schwarcz 2002.; Szabó 2002.; Szuhay 2005.; Thelen 2001.

¹⁰³ A fogalmat egy nemzetközi összehasonlító kutatás zárókötetéből kölcsönözte Kovách, mint e kutatás résztvevője, teoretikusa és a kötet egyik szerzője-szerkesztője. (Granberg–Kovács–Tovey 2001.) A kötet szerzői a fogalmat általában az agrártermelők, farmerek és más élelmiszertermelők hanyatló gazdasági, társadalmi, kulturális és politikai jelentőségére használják, ami bár Európa-szerte megfigyelhető jelenség véleményük szerint, de különösen igaz ez az olyan később iparosodott területekre, mint Kelet- és Közép-Európa, Skandinávia jelentős része, a mediterrán országok és Írország (így együtt a Green Ring-országok), amelyekre a nevezett kutatás fókuszált. (Kovács 2003: 41–42.)

A hozzászólásokból kiviláglott,¹⁰⁴ hogy annak idején a polgárosodás-elméletek szer-teágazó volta valójában abból (is) fakadt, hogy a parasztság pontos, szaktudományos terminológiai meghatározása körül is bizonytalanság uralkodott, hiszen akkor és azóta sem született minden tudományág szempontjából megnyugtató és elfogadható defi-níció arról, hogy mit is jelent, hol kezdődik és végződik a történelmi parasztság kora. Molnár Ágnes e vita összefoglalását és a néprajzi megközelítések felőli kritikáját adva a paraszti polgárosulásnak, a polgárosodásnak és a szocializmus kori mezőgazdasági kister-melésnek olyan értelmezését kínálja, ami a diszciplína tudománytörténeti előzményeit és elméleti megfontolásait is messzemenően figyelembe veszi. Sárkány Mihály 1983-as, a makroszintű struktúrákat (termelési viszonyok és társadalmi viszonyrendszerek) fi-gyelembe vevő parasztság-definíciójából kiindulva¹⁰⁵ úgy véli, hogy az 1848 és 1948 közötti „tökéletlen átalakulási folyamatot” tekinthetjük a paraszti társadalom végének. Ebben az időszakban zajlott az a vidékenként, tájegységenként, falvanként, de eseten-ként még egy kisközösségen belül akár családonként is eltérő ütemű, meg-megtorpanó átalakulási folyamat, ami a rendi kötöttségeitől és rendies alávetettségeitől megszaba-duló, a kapitalista termelési viszonyok és társadalmi struktúrák között magának helyet találó hajdani parasztság polgárosulásának és polgárosodásának tekinthető.¹⁰⁶ Felfogása szerint a mezőgazdaság szocialista átszervezésétől kezdődően – a társadalmi-gazdasági struktúrák újbóli átalakulása miatt – már semmiképpen nem beszélhetünk se paraszt-ságról, se paraszti polgárosulásról, és véleménye szerint – egyetértve Kovách Imrével – a mezőgazdasági kistermelésre alapozott társadalmi modernizáció makrotársadalmi szemszögből nézve sokkal inkább középrétegesedési, mobilizációs folyamatként írható le, mint polgárosodásként.¹⁰⁷

¹⁰⁴ A vita írásos formája a *Századvég* folyóirat 2003. évi számaiban jelent meg (Valuch Tibor és Kovách Imre vitaindítói, Benda Gyula, Gyáni Gábor, Harcsa István, Laki László hozzászólásai, Kovách Imre válasza).

¹⁰⁵ „A [...] parasztságot [...] a következőképpen definiáljuk: a parasztlak mezőgazdasági termelők, akik mezőgazdasági termelésük mellett végezhetnek egyéb munkát is (pl. halászat, kézműipar), és a termelőtevékenységüket olyan társadalomban folytatják, amelyekben lehetőségük van a saját újratermelésükhöz szükséges munkaerőnek és munkaeszközöknek birtoklására, de általános munkafeltételeiknek tulajdonosa vagy az állam, vagy egyes jogi személyek, akik tulajdonosi helyzetük alapján az általuk termelt javak egy részét elsajátítják.” (Sárkány 1983: 31.)

¹⁰⁶ Molnár Ágnes a paraszti polgárosulás Kósa László által megalkotott fogalmát veszi alapul (az a „társadalmi és kulturális folyamat, melynek során a parasztság megszabadul feudális, jogi és élet-módbeli kötöttségeitől és jellemzőitől; a tőkés társadalomnak önálló, munkaerejével és termelő eszközeivel rendelkező, vállalkozóképes és vállalkozó szellemű tagja lesz” – idézi Molnár 2005a: 193.), ugyanakkor felhívja a figyelmet arra, hogy az általánosan elfogadott meghatározás megal-kotója következetesen kétféle fogalmat használ. Kósa László szóhasználatá alapján a polgárosulás a parasztság jogi-politikai, gazdasági és kulturális-civilizációs szinteken egyaránt zajló átalakulási folyamata, míg a polgárosodás a teljes társadalom kapitalizálódására vonatkozó fogalom. (Molnár 2005a: 193.) Magam, bár egyetértek a szóhasználat kifejezte distinkció fontosságával, egyfelől úgy vélem, hogy esetenként nehéz elválasztani egymástól, hogy adott jelenség a polgárosulás vagy a pol-gárosodás részének tekinthető-e, hiszen a polgárosuló parasztlak része a polgárosuló társadalomnak, másfelől meglátásom szerint a tudományos diskurzusban meglehetősen kevesen használják a Kósa-féle tudatossággal a két fogalmat, ami persze nem kérdőjelezi meg a különbségtétel jogosságát.

¹⁰⁷ Molnár 2005a.

Egy szűk réteg számára azonban a mezőgazdasági kistermelésben vagy a második gazdaságban való részvétel igenis jelenthette a polgárosodást. A kérdéskör vizsgálói leginkább a vállalkozóvá válásban vélik felfedezni a befejezett polgárosodást. Molnár Ágnes azonban éppen arra hívja fel a figyelmet kiskanizsai tereptapasztalatai alapján, hogy a kényszerűség és a korlátozott lehetőségek hatására sokszor a paraszti gazdálkodási és munkaszervezési, életvezetési mintákhoz is visszanyúló mezőgazdasági kistermelők közül azokat, akik a kistermelést nemcsak jövedelemkiegészítő és a társadalmi polarizáció ellen ható eszköznek tekintették, hanem az így előállított jövedelemtöbbletet egyfajta befektetésként használták fel, mindenképpen a polgárosodás résztvevőinek kell tekinteni. Ezek a befektetések lehettek gazdasági célúak és a Bourdieu-féle társadalmi tőke célúak is. Sok esetben ugyanis, éppen a korszak korlátozott lehetőségei miatt a befektetések a társadalmi tőke felhalmozását, előállítását szolgálták a kapcsolatépítés, a gyermekek iskoláztatása, a karrier elindítása által. Ezeket a makrostruktúrákhoz igazodó társadalmi törekvéseket nevezi Molnár Ágnes alkalmazkodó polgárosodásnak.¹⁰⁸

Miközben a polgárosodás-elméletek szemlélete az osztályelemzések és a társadalmi struktúra vizsgálata felől egyre inkább haladt a folyamatközpontú megközelítések felé (modernizációs-elmélet, paraszttalanítás folyamata, középrétegesedés), a szocialista világrend összeomlásával a volt szovjet blokk országaiban megkezdődő mélyreható gazdasági és társadalmi változásokat a nyugati – többnyire antropológus – kutatók részéről is élénk érdeklődés kísérte. A szocialista típusú gazdaság és társadalom átalakulásának vizsgálata önálló kutatási területként nyert létjogosultságot. Az antropológia képviselői számára a posztiszocializmus témája a társadalmi-gazdasági változások kulturális, értékrendbeli aspektusának feltárását jelentette a megszokott „alulnézetből”. Figyelmük kiterjed a tulajdonviszonyok és az állam szerepének átalakulását kísérő társadalmi változásra: a szegénység, a marginalizálódás jelenségeire és társadalmi/közösségi kezelésére, de ezen belül is élénk érdeklődés övezte a romák helyzetét. Foglalkoztak az ipari munkásság talajvesztettségével, a fogyasztási szokások átformálódásával, a családi és rokonsági kötelékek megváltozásával is. E kutatásokat azon túl, hogy volt szocialista országokban végezték (végzik), az a közös szemléleti alap köti össze, hogy a jelen történéseinek magyarázatához a továbblévő szocializmus kori eszmék, ideológiák, értékek és gyakorlatok szolgálnak referenciaként.¹⁰⁹

Bár hatalmas területről (Eurázsia) és számos országról beszélnek ezek a kutatások, ami sok „kis”, részben eltérő úton járó szocializmust jelentett a múltban, ennek ellenére nem a különbségeket és különlegességeket szeretnék felmutatni (vagy egyszerűen csak a helyi sajátosságokkal magyarázni az eltérő fejlődési, átalakulási utakat), inkább a hasonlóságok megtalálásán fáradoznak. Katherine Verdery például a szignifikáns hasonlóságokat az intézményrendszer és a bürokratikus centralizmus logikájából vezeti le.¹¹⁰ Mivel ezek a kutatások a változások kulturális aspektusait próbálják megérteni, sok rendszerfüggő elemet képesek felmutatni, ezáltal a helyi változások mögé/mellé egy tágabb horizontot is felvázolni. Mindazonáltal átfogó, a posztiszocialista átalakulások rendszer-

---

¹⁰⁸ Molnár 2019: 207–213.

¹⁰⁹ Hann 2002.

¹¹⁰ Verdery 2002.

szerű, társadalmi struktúrák vagy osztályszempontok szerinti értelmezésével ezek a kutatások sem próbálkoznak, de nem is tekintik ezt célkitűzésüknek.¹¹¹ Éppen ezért a Kelet-Közép-Európára, ezen belül is a Magyarországra fókuszáló poszt szocializmus-kutatások nem, vagy csak részben használták elméleti keretként az itthon oly népszerű polgárosodás paradigmát. Inkább a vidékszociológia, szociálintropológia elméleti modelljeit vagy általános teóriákat (pl. globalizáció) alkalmazták a helyi viszonyok értelmezésére, ezek alkalmasabbak voltak arra, hogy nemzetközi diskurzusból helyezték az itt tapasztaltakat.¹¹²

Egy, a poszt szocialista gazdasági átmenet idő- és térbeli kereteibe ágyazott vizsgálat alkalmával kézenfekvőnek és elengedhetetlennek tűnik a globális vagy globális folyamatok ismertetése is, ezek hatásainak elemzése, valamint azoknak a nagy és átfogó háttértényezőknél a felvázolása, amelyek elől a mai korszakban már nem térhet ki, illetve amelyeket nem hagyhat figyelmen kívül egy gazdasági térben mozgó – egyéni vagy intézményesített – szereplő. A „túlbecsülési szimptomát” említve ugyanakkor a szerb antropológus, Slobodan Naumović éppen arra hívja fel a figyelmet egy, a szerbiai mezőgazdasági átalakulás tanulságos történeteként elmondott esettanulmányában, hogy a poszt szocialista átmenet és a globalizáció folyamatainak túlhangsúlyozása helyett érdemesebb az egyéni adottságok, valamint a kulturális átalakulásokat kiváltó jogi és intézményi reformok, összefoglalóan a gazdasági kultúra fontosságát is szem előtt tartani.¹¹³

Mindezek után joggal tehető fel a kérdés, hogy mennyiben lehet releváns értelmezési keretként használni az általam felvetett problematikához a polgárosodás elméletét, azon belül is a szocializmus kori társadalmi átalakulások magyarázatául megalkotott modellt, és hogyan, milyen elméletek mentén értelmezhetőek a rendszerváltás utáni változások. Úgy vélem, a társadalomban lezajlott folyamatok makroszintű, a struktúrákat érintő bemutatásához a polgárosodás, középrétegesedés, általában véve a társadalmi polarizáció elméleti modelljei hasznos keretet jelenthetnek. Amennyiben a paraszti polgárosulás fenti definíciójából indulunk ki, akkor az a vidékenként eltérő mértékű és ütemű fejlődés, ami a 19. és a 20. század közepe között végbement, megfelelő magyarázatot adhat arra, hogy miért következett be „többszólamú” polgárosodás a szocializmus alatt. Mindazonáltal a korszak társadalmi változásait magam is a többség középrétegesedésének és egy szűk réteg, elsősorban a szocialista vállalkozók polgárosodásának tekintem. Utóbbi fogalom alatt pedig a tulajdonosi polgárság kialakulását értem, viszont nem korábbi osztály- vagy réteghelyzetükkel magyarázom e kör eredetét, hanem a külső körülmények befolyásoló erejével, valamint a meglévő egyéni és közösségi kulturális mintákkal, amelyek formálják a gazdasági szerepkészletet.

Ugyanakkor számos, elsősorban a néprajz által feltárt példa tanúsítja, hogy a Kádár-kori modernizációs lehetőségekhez való sikeres adaptáció nem jelentette feltétlenül a

---

¹¹¹ Hann 2002.

¹¹² Lásd ehhez például Hann–Sárkány 2003. Elvetve a polgárosodás elméleti modelljét a szerzőpáros az európai vidékszociológiában és parasztságtanulmányokban olyan „bevett” elméleti keretekhez nyúlunk vissza a magyar vidék 20. századi „nagy átalakulásának” magyarázatához, mint a történeti parasztság eltűnése, a pluriaktivitás és a társadalmi polarizáció megjelenése.

¹¹³ Naumović 2006. A hivatkozott tanulmánynak egy rövidített változata magyarul is megjelent: Szlobodan Naumovics 2005 A pehely súlya. Avagy: miért nem lehet biobaromfit tenyészteni a mai Szerbiában. *Kétezer* (November): 19–29.

polgárosodás beteljesítését, mint ahogy a rendszerváltás utáni megváltozott körülményekhez és feltételekhez való sikeres, a polgárosodás útját jelentő alkalmazkodást sem hozta automatikusan magával. A néprajzi kutatások éppen arra világítanak rá, hogy a paraszti polgárosuláshoz hasonlóan számos lokális változata élt a társadalmi modernizációnak és mobilitásnak, és ezek alapján – éppen a lokális kulturális sajátosságoknak köszönhetően – a kapitalista átalakulásnak is többféle útja létezett.

A posztoszocializmus-kutatások is a továbbélő struktúrák fontosságára hívják fel a figyelmet. Az általam vizsgált átalakulás pontosabb megértéséhez pedig a kulturális tényezők azonosítása tűnik fontosnak, ebben a munkában ezeknek a lokalitásban gyökerező mintáira koncentrálok.

Az eltérő gazdasági viselkedés területi különbségeinek értelmezésére számos elmélet született már. Erdei Ferenc az általa felállított falutípológiában a múltban kialakult értékek és magatartásminták szerepére mutatott rá. Úgy látta, a feudalizmus kori birtokviszonyok és társadalmi berendezkedés olyan kitörölhetetlen nyomokat hagyott a tartós gazdasági gyakorlatokban, amelyek hatása kimutatható a parasztság polgárosodásában és a modernizációhoz fűződő viszonyban. Az általa megkülönböztetett jobbágyfalvak lakóit a múltból örökölt gazdasági konzervativizmusuk kevésbé segítette a kapitalista termelési viszonyokhoz való alkalmazkodásban, szemben a gazdagodást értékékként tételező és versenyszellemet öröklő telepesfalvak lakóival, akik e magatartásmintáik miatt könnyebben alkalmazkodtak a modern piaci elvárásokhoz.¹¹⁴ Erdei a gazdasági viselkedés és a hagyományok másféle kapcsolatára is rávilágít, a nagyon hasonló helyzetű és gazdasági adottságú Harta és Dunapataj összehasonlításakor az etnikai kultúrák szerepét hangsúlyozza. Ebben az összehasonlításban azt emeli ki, hogy a sváb munka- és gyarapodás-központú értékrend sikeresebbé teszi Harta lakóit a paraszti polgárosodásban, mint az egykézű, gazdálkodástól szabadulni akaró, egyfajta romló magyar kultúrával jellemezhető Dunapataj lakóit.¹¹⁵

A gazdasági-társadalmi viszonyokban gyökerező, valamint az etnikai sajátosságok által is befolyásolt értékrend mellett fontos lehet az a Frances Pine által felvetett megközelítés is, miszerint a mindenkori ellenőrző-gondoskodó államhoz való viszony is meghatározója lehet egy-egy térség lakói gazdasági magatartásának.¹¹⁶ A szerző két lengyelországi közösség, a Délnyugat-Kárpátokban élő gorálok és a Łódź környéki, 19. századi eredetű munkásság körében vizsgálja, hogy a közösségek értékrendje miként befolyásolta a helyiek munkához, munkanélküliséghez, szocializmushoz, kapitalizmushoz való hozzáállását. Az államhoz fűződő viszonyt a személyes autonómiára, öngondoskodásra való igény habitusai mentén vizsgálja. A szocializmus összeomlása után kialakult körülményekhez való alkalmazkodás mikéntjét állítva kutatásai középpontjába Pine úgy látja, a hegyi gorálok sikeresebbnek tekinthetők e folyamatban, amit az magyaráz, hogy mindig is próbáltak távolságot tartani az éppen aktuális államtól. Ezért például a szocializmus idején csak olyan mértékben vállaltak munkát az állami vállalatoknál, amennyi elegendő volt

---

¹¹⁴ Erdei 1974.

¹¹⁵ Erdei 1977.

¹¹⁶ Pine 1998.

ahhoz, hogy a szociális ellátáshoz szükséges jogosultságokat megszerezzék, ám identitásuk alapját továbbra is a földműveléshez, kézműves hagyományokhoz, faluközösséghez való kapcsolódás jelentette. Ezzel szemben a Łódź környéki munkások értékrendje jellemzően alkalmazotti, életükben központi szerepet játszott – már a szocializmust megelőző időkben is – az ipari munkahely, életformájuk a munkáslét sajátosságait mutatta, bár nem adták fel a gazdálkodási tevékenységet sem. A két csoport eltérő értékrendje magyarázza, hogy az állami vállalatoknál betöltött állásaik elvesztésére, magára a munkanélküliség állapotára eltérő módon és különböző megoldásokat keresve reagáltak, amelyek pedig jellemző gazdasági magatartásaik mentén is leírhatók.¹¹⁷

Nagy Olga a településekre jellemző sajátos gazdasági viselkedések elemzésébe a hagyományhoz való viszony és a közösségi értékrend szerepét vonja be. Erdélyi falukutatásai alapján a magánboldogulás és a közösségi értékrend közötti kapcsolatot vizsgálva úgy látja, meghatározó annak a csoportnak a súlya, befolyása, amelyik feladatának tekinti a hagyományápolást és ezen keresztül az adott közösség integrációjának előmozdítását, a szolidaritás erősítését. Továbbá azt is fontos szempontnak tartja, hogy a szóban forgó csoport mennyire tekinthető hagyománytisztelőnek, bezárkózónak avagy nyitottnak.¹¹⁸

Mindezek az értelmezések azért fontosak az itt tárgyalt téma perspektívájából, mert felhívják a figyelmet arra, hogy akár a polgárosodás, a modernizáció, akár a modern piac intézményeihez való alkalmazkodás szempontjából tekintünk a gazdasági teljesítőképesség területi különbségeire, a lokalitásban rejlő kulturális sajátosságok adhatják meg a magyarázatot. A múltban kialakult értékrend, valamint az ezekhez való tudatos viszonyulás szempontjai azonban már átvezetnek a közösség és a lokalitás, valamint az etnicitás és az identitás kérdéseire.

2.2 A közösségtől a lokalitás felé

Sárkány Mihály egy 1971-es vitaülésem a néprajzi jelenkutatások egy lehetséges továbbgondolási irányaként a közösségtanulmányok készítését ajánlotta, amelyben a jelenre fókuszáló érdeklődés jól kiegészíthető a néprajznak a múlt megszólaltatása terén felhalmozott tárgyi és módszertani tudásával.¹¹⁹ A későbbiekben megfogalmazott definíciója szerint a közösségtanulmány a törzsi társadalmak kutatásában érvényesített holisztikus szemléletnek és a terepmunkának, mint kutatási módszernek az alkalmazása komplex társadalmak esetében. Mivel egy így felfogott kutatásban a társadalmi mező egésze nem, vagy csak nehezen lenne áttekinthető, érdemes kisebb alakulataiban tanulmányozni az életviszonyok különféle megnyilvánulási formáit. Kisebb alakulat lehet egy település, vagy éppúgy a csak néhány utcáskör határolta városi terület is.¹²⁰ A közösségtanulmány mindazonáltal nem önálló tudományterület, sokkal inkább egy kutatási tradíció, egy

---

¹¹⁷ Pine elsősorban a nők szemszögéből vizsgálja a kérdést.

¹¹⁸ Nagy 1989.

¹¹⁹ Sárkány 1971.

¹²⁰ Utóbbira példa William Foote Whyte által bemutatott, olaszok lakta szegénynegyed „utcasarki társadalma” Kelet-Bostonban a harmincas évek végén. (Whyte 1999.)

műfaj vagy zsáner a társadalomtudományokon belül, ami elsősorban a szociológia, néprajz, antropológia és kultúrakutatás eszköztárába tartozik.¹²¹

A közösség tanulmányok kérdése rávilágít arra a problémakörre, ami egy adott csoport valamilyen jellegzetes egysége alapján (földrajzi, kulturális, etnikai vagy éppen közigazgatási) közösségként tételeződésével vagy tételezhetőségével kapcsolatos. A 19. század második felében, vagy még inkább utolsó harmadában az iparosodás és a mobilizáció előrehaladtával olyan mélyreható társadalmi változások indultak be, amelyek nagymértékben átalakították a társas és társadalmi kapcsolatokat, a tudati formákat és a régi világ gyors eltűnésének érzetét keltették. Ezért a távoli, idegen világokhoz, valamint a saját néphez valamiféle értéktelítettség képzete társult, a hagyományok, a kultúra teljességének őrzőjeként tekintettek rájuk, amiket ráadásul a stabilitás, a közeli és szoros kapcsolatok uralta közösség mítosza is körülvengett.¹²² A 19. század végén, 20. század elején a közösség iránt mutatkozó érdeklődés okán az egyes tudományterületek – régiek és ekkor önállósodók egyaránt – megpróbálták meghatározni, megalkotni a maguk közösségdefinícióját, érthetően más-más feltételrendszer mentén.¹²³

Ebben a társadalmi és szellemi közegben vetette papírra Tönnies elgondolását a régi, hagyományos, természetes módon alakult és a modern, mesterségesen létrehozott emberi szerveződési formákról, amiket a *Gemeinschaft* és *Gesellschaft* fogalmakkal írt körül,¹²⁴ s amelyek sokáig uralták a társadalomtudományok közösség-meghatározását, vagy legalábbis azok kiindulópontját jelentették.¹²⁵ A két fogalom közül az előbbit általában *közösség*, utóbbit pedig *társadalom*, *társulás* értelemben használjuk. Tönnies meghatározásában a közösségi jellegű társadalmakat a vér (rokonság), a hely és a tudat egysége jellemzi, így az a falura jellemző közeli, családias viszonyok által uralt organikus egység, ellentétben a társadalommal, ami egymástól elidegenedett emberek mechanikus kapcsolódásaiból áll, s ennek színtere, példája a város.¹²⁶

---

¹²¹ Sárkány 2000b: 57.

¹²² E felfogás néprajz és antropológia alakulására kifejtett hatását az időszemlélet alakulásának bemutatásánál, vonatkozó irodalmakkal együtt, már bővebben tárgyaltam. Arról, hogy a közösség tudományos fogalmának megszületése mennyire a hagyományok, a nép, a saját népi kultúra és az idegen kultúrák felfedezésének, mitizálásának 19. századi szellemi áramlatában gyökerezik, lásd: Macfarlane–Harrison–Jardine 1977.; Tóth 2002. A „közösség mítosza” kifejezést egyébként Alan Macfarlane és munkatársai használják a közösség tanulmányok készítéséhez módszertani segédletnek szánt könyvük bevezetőjében. (Macfarlane–Harrison–Jardine 1977: 1–4.)

¹²³ Ezeket Tóth G. Péter mutatja be: az ökológia, az etológia, a genetika, a demográfia, a statisztika „populációkról” beszél, a régészet „régészeti kultúrákat” határoz meg, a történettudomány – hasonlóan a néprajztudományhoz – hagyományos társadalmakról ír, míg a szociológia és részben a szociálintropológia is a „társiasságot”, „társulást” veszi kiindulási alapként, bár előbbi a „tömeg” kérdésével is foglalkozik. (Tóth G. 2002: 11.)

¹²⁴ Tönnies 1983: 9–11.

¹²⁵ Tóth G. 2002.

¹²⁶ Tönnies 1983: 15–116.

A századforduló társadalomelméletei abban a tekintetben egyetértettek, hogy a modernizálódó társadalmakban sorozatos kihívások érik a társadalmi kapcsolatok hagyományos szerveződési formáit, a fokozódó mobilizáció pedig ennek lokális színtereit is veszélyezteti. Ezt az állítást Ferdinand Tönnies mellett Émile Durkheim és Max Weber is megfogalmazták – bár a lokalitás tekintetében eltérő hangsúllyal. Tönnies elméletében a közösség vagy közösség jellegű társadalmak esetében fontos szempont azok lokalizáltsága, vagy legalábbis lokalizálhatóságuk, ő elsősorban a faluhoz, a kisebb térbeli kiterjedésű és népességű alakulatokhoz köti ezeket. Durkheim a társadalmi modernizáció értelmezését a szolidaritás szemszögéből közelíti meg. Úgy véli, a hagyományos közösségi formákban egyfajta mechanikus szolidaritás működik, amelynek lényege, hogy az egyének tudata nagyban hasonlít egymáshoz az individuális tudatok közös része, a kollektív tudat megléte miatt. Az ilyen, szerinte jellemzően kis méretű tradicionális társadalmakat a közös hiedelmek, eszmék, érzések rendszere köti össze. Ezzel szemben a modern társadalomra az organikus szolidaritás jellemző, melyben a kollektív tudat visszaszorul (de nem tűnik el), a társadalom a speciális funkciók rendszerévé válik, amiket leginkább szerződéses viszonyokban jelenítenek meg.¹²⁷

Durkheim – hasonlóan Tönnieshez – a hagyományos, kollektív tudat által vezérelt, közösség-jellegű társadalmakat éppen ezért a kisléptékű, lokalizálható társadalmakkal azonosítja. Weber a társadalmi cselekvések vizsgálatára építi szociológiáját, ezért a *közösség* és a *társulás* meghatározásában nála a szubjektív és a racionális cselekvések elkülönítésére helyeződik a hangsúly.¹²⁸ Az, hogy mennyire lokalizálhatók az ily módon elkülönített cselekvések által létrejövő társadalmi formák, számára nem bír különösebb jelentőséggel, a közösség egyik legjellemzőbb megnyilvánulási formája nála a család, míg a társulás a modern piac intézménye. Abban azonban egyetért Tönnies-szel, hogy nem léteznek tiszta formák, ahogy fogalmaz: „A társadalmi kapcsolatok nagy többsége azonban *részben* közösség-, *részben* társulás jellegű.”¹²⁹

A társadalomtudományok, ezen belül is a szociálintropológia, a néprajz, a történet-tudomány és a szociológia részéről a közösség tönnies-i értelemben vett felfogását szinte megszületésétől kezdve számos kihívás érte és éri. Előbb az antropológiai terepmunka, mint a megismerés sajátos módjának általánossá válása, majd a közösség-tanulmány, mint jellegzetes megközelítésmód és műfaj felvirágzása kérdőjelezték meg a közösség hagyományos felfogását.

---

¹²⁷ Durkheim 2001.

¹²⁸ Weber közösségnek nevezi azt a „társadalmi kapcsolatot, ha a társadalmi cselekvést – az egyes esetben, vagy az esetek nagy átlagában, vagy a tiszta típusban – a résztvevők szubjektíve átértzett, (érzelmi-indulati vagy tradicionális) összetartozásán alapuló beállítottság jellemzi.” Társulásnak az olyan társadalmi kapcsolatot tekinti „ha a társadalmi cselekvést racionálisan (érték- vagy célracionálisan) motivált érdekkiegyenlítődéson vagy ugyanígy motivált érdekkapcsolódáson alapuló beállítottság jellemzi. Kiváltképpen tipikus (de nem kizárólagos) a kölcsönös hozzájárulással létrejött racionális *megegyezésen* alapuló társulás.” (Weber 1987: 66.)

¹²⁹ Weber 1987: 67.

Kezdeti szakaszában az antropológia, amikor valóban földrajzi értelemben is elszigetelt közösségeket kutatott, a vizsgált közösség területileg és társadalmilag is jól körülhatárolható egységnek tűnt, amelyen belül akár a vérségi-rokonsági, akár a területi kapcsolatok, vagy a közösen osztott tudati formák (bármilyen társadalmi, politikai, vallási-ideológiai tudat vagy morális képzet) és az ezeken alapuló társadalmi gyakorlatok rendszere jól tanulmányozhatónak tűntek a résztvevő megfigyelés technikájával. Ám ahogy egyre inkább a komplex társadalmak, vagy kevésbé elszigetelt társadalmi egységek kutatása felé fordult az antropológiai érdeklődés, a terepmunka-technika és a résztvevő megfigyelés, mint a megismerés alapvető formája, a közösség definiálásával kapcsolatban számos elméleti problémát vetett fel. A kutató által tanulmányozásra kiválasztott rokonsági viszonyok, térségi kapcsolatok vagy a tudati formák és az általuk meghatározott társadalmi gyakorlatok a vizsgálatra kiválasztott egységen belül a legritkébb esetben mutattak teljes átfedést területi kiterjedésük vagy társadalmi kapcsolatokat meghatározó jellegük tekintetében, sokkal inkább egymást csak *részben* átfedő halmazoknak tűntek.¹³⁰ Vagyis egy adott szempont szerint körülhatárolt területi vagy társadalmi egységen belül más csoportokat és földrajzi egységeket fedett le pl. a házassági szokások, a gazdasági kapcsolatok, a kulturális gyakorlatok vagy éppen a politikai ideológiák és kapcsolatok rendszere, igaz, hogy ezek eltérő hangsúllyal és nem egyforma kidolgozottsággal jelentek meg egy-egy adott antropológiai munkában, igazodva a kutatás kérdésfelvetéséhez. Ráadásul az antropológusok területi értelemben és népességszám tekintetében is nagyon különböző nagyságú egységeket vizsgáltak, nem is beszélve a kutatás időbeli határainak igen eltérő voltáról.¹³¹

A törzsi társadalmaktól a komplex társadalmak vizsgálata felé haladó antropológiában Robert Redfield vezette be a „kis közösség” fogalmát, ami alatt csoporttudattal bíró, társadalmilag homogén, de legalábbis lassan változó, önellátásra berendezkedett kis méretű közösséget értett. Kritériumai egy ideáltípust, modellt írnak körül, ami szerinte univerzális kulturális sajátosságnak, az emberi együttélés alapvető formájának tekinthető, s mint ilyen, bármilyen társadalomban fellelhető, ám a megadott feltételrendszer szerint sehol nem található meg. Véleménye szerint az antropológusnak és az antropológiának éppen az a feladata, hogy azokat a társadalmi és kulturális változásokat rögzítse, amelyeket a modern ipari társadalom gyakorol a földrajzilag jól körülhatárolható és nem túl népes hagyományos közösségekre, vagyis azt kell vizsgálni, hogyan, mennyire és miért tér el a kutatott egység az ideáltípustól. Redfield éppen úgy „lokalizálja” a közösséget, mint Tönnies vagy Durkheim, hiszen a kis(ebb) méretű helyi társadalmakban véli fellelni azt.¹³² Az említett szerzőket elődeinek tekinti abban, hogy hozzájuk hasonlóan modelljével ő is egy ellentétpárban fogalmazza meg a társadalmi és kulturális változások folyamatát, irányát, vagyis azt, ahogy az emberi társadalmak a hagyományos

---

¹³⁰ Macfarlane–Harrison–Jardine 1977: 11–13.

¹³¹ Macfarlane–Harrison–Jardine 1977: 4–14.

¹³² Így fogalmazza meg ezt könyvében: „[...] az a gondolat kezdett kifermődni bennünk, hogy a primitív, népi vagy paraszti élet az életforma általános és absztrakt módjaként gondolható el, mint egy elképzelt totális struktúra, minőségileg különböző a városi, nagyvárosi életformától.” (Redfield [1955] 1960: 131.)

közösségi életmódtól haladnak az urbanizált városi, városias életformák felé a törzsi, falusi, kisvárosi, nagyvárosi kontinuum mentén.¹³³ Ezzel a megközelítésmóddal és az általa ajánlott vizsgálati módszerrel¹³⁴ véleménye szerint éppen úgy értelmezhetőek egy adott közösség időbeli átalakulásai, mint ahogy különböző társadalmak eltérő szerveződései formái is jól összevethetővé válnak.¹³⁵

Eközben a 20. század elején kialakuló új „műfaj”, a közösség tanulmány¹³⁶ elterjedése tovább bonyolította a közösségfogalom értelmezésének amúgy sem egységes képét. A történészek, szociológusok, antropológusok, etnológusok, néprajzosok által végzett kutatások arra irányultak, hogy egy térben és időben jól körülhatárolható egységen belül a társadalmi élet teljességét, a kultúra egészét átfogó módon mutassák be. Így a közösség lokalizálásával hol hagyományos paraszti közösségekről, hol falvakról, mint adminisztratív egységekről, esetleg egyházközségekről, törzsi társadalmakról vagy éppen városról, városrészeiről beszéltek. A szemléleti és módszertani sokszínűség egyfelől azt eredményezte,

---

¹³³ Redfield 1941-ben megjelent, a *The Folk Culture of Yucatan* címet viselő könyvében már megfogalmazta a fenti kritériumokat és a népi és városi társadalmak között kimutatható fejlődési, átalakulási folyamat hipotézisét, egy törzsi település, egy parasztfalu, egy kisváros és a félsziget központjának számító nagyváros tanulmányozására alapozva elméletét. (Leslie 1968.) A „kis közösség” fogalom már ebben a munkájában megjelenik, ám csak másfél évtizeddel később írja meg, ekkor már más klasszikus antropológiai kutatások példáira (is) alapozva elméleti esszéjét a kis közösségekről és tanulmányozásuk módjáról. (Redfield [1955] 1960.)

¹³⁴ Redfield elemzési szempontjai a következők: véleménye szerint a kis közösségek vizsgálatakor figyelembe kell venni az ökológiai rendszert, a társadalmi struktúrát, a tipikus életutakat, a csoport tagjainak jellegzetes személyiségjegyeit. Ezeken túlmenően a kutatónak egy közösség vizsgálatakor nemcsak saját, külső nézőpontját kell érvényesítenie, hanem át kell vennie a kutatót emberekét is, vagyis képesnek kell lennie belső nézőpontból is látni a vizsgálatot. Fontosnak tartja a közösség történetének megismerését, és nagy hangsúlyt fektet a külső kapcsolatrendszer feltárására, vagyis a közösség horizontális és vertikális kapcsolatainak feltérképezésére is. (Redfield [1955] 1960.)

¹³⁵ Redfield [1955] 1960.

¹³⁶ A közösség tanulmány alapvetően a brit imperializmus szociálandropológiájából és a chicagói szociológiai iskola kutatásaiból nőtt ki. Hosszú életútja során már számos szerző összefoglalta addigi eredményeit és szemléleti jellegzetességeit, ezek közül csak néhány fontosabbat említve: Arensberg az amerikai és nyugat-európai szociológiai eredményeket összegzi (Arensberg 1954). Frankenberg kizárólag a brit tanulmányokat és csak a szociológia területéhez tartozókat vonja be elemzési körébe (Frankenberg 1966). Macfarlane, Harrison és Jardine a közösség tanulmányok módszertanát dolgozzák ki, elméleti bevezetőjükben figyelmüket kiterjesztik a nem nyugati típusú társadalmak közösségeit kutató antropológiai munkákra és az elmúlt korszakok közösségeit vizsgáló történeti művekre is (Macfarlane et al. 1977). Sárkány Mihály a közösség tanulmány mint műfaj elméleti és szemléleti eredményeit összegzi, valamint négy munkát alapul véve összehasonlíthatóságuk lehetőségeit vizsgálja (Sárkány 2000b). Kovács Éva a közösség tanulmányok és általában a közösségtudomány kritikai elemzését adja széles – mondhatni interdiszciplináris – társadalomtudományos elméleti nézőpontból, egészen a tanulmány jelenéig vizsgálva az eredményeket (Kovács 2007). A magyar közösségkutatások 20. századi történetét mutatja be Kotics József, elsősorban a két háború közötti korszak eredményeire helyezve a hangsúlyt. (Kotics 2007)

hogy a közösségfogalom értelmezése bizonytalanná vált,¹³⁷ másfelől viszont a sokszínű kutatások egyik nagy eredménye abban rejlett, hogy rámutattak arra, miszerint szoros, szolidaritáson alapuló kötelékek, a csoportképződésnek, közösségi tudatnak addig első-sorban a „kis közösségekkel” azonosított sajátosságai nagyvárosi környezetben is fellelhetők. A közösségtanulmányt mint módszert számos kritika érte már a 20. század középső harmadára eső virágkorában is, ezek közül az egyik legfontosabbnak éppen az tűnik, hogy az imént említett szemléleti és módszertani sokszínűsége miatt sokan úgy vélték, a közösség éppen az, amit a kutató annak szeretne látni, nem függetlenül az általa választott vizsgálati módszer lehetőségeitől.¹³⁸

A 20. század közepén megszülető, az antropológia által is elfogadottá váló közösségdefiníció ha a területi elvről éppen a terepmunka-technika okán nem is tudott lemondani, a közösségtanulmányok eredményeképpen az összetartozás és ennek kifejezésére kialakított gyakorlatok meghatározására már jóval árnyaltabb, kidolgozottabb megfogalmazással élt. George P. Murdock szerint az egymással közvetlenül és folyamatosan érintkező egyének (ezért szükséges a térbeli közelség) társadalmi együttműködéseként lehet leírni a közösséget, akik között a rendszeres interakciók eredményeként megteremtődik a kölcsönös függés, az együttműködés és az egységesülés gyakorlata, valamint kialakulnak ennek magatartásformái. A meghatározás askriptív jelleggel is bír, ugyanis nem tekinti közösségnek a valamilyen céllal létrehozott társulásokat, és az olyan együttélési formákat is kizárja a jelentéskörből, amelyekben nem vetődik fel a kölcsönös függés, együttműködés és egységesülés gyakorlata.¹³⁹ A definíció jól mutatja, hogy a század közepére a közösség lehetséges értelmezése már mennyire messzire jutott a Tönnies-féle idealizált felfogástól.

A néprajztudomány és az etnológia azonban alapvetően a saját nép hagyományos kultúrájának vizsgálatát tekintette feladatának, éppen az iparosodás korszaka előtti állapotában lelve fel annak tradicionális elemeit, ezért a Tönnies által megfogalmazott közösségdefiníció jól alkalmazhatónak tűnt a tudományszak(ok) érdeklődési körébe tartozó népi, paraszti társadalmi alakulatok tanulmányozásához.

Mindazonáltal a két háború közötti magyarországi falukutatók, mint fentebb már említettem, a falumegismerés és valóságfeltárás indíttatásából eredtek. Ebből fakadt, hogy általában nem a közösség, hanem a népelet és a társadalmi viszonyok (esetleg a hagyományok) megismerésére törekedtek, továbbá erős volt bennük a társadalomjobbító szándék. Még arra a néhány, a közösségkutatások látásmódját alkalmazó munkára sem jellemző a közösség elméleti kereteinek feszegetése, amelyek kiváló társadalomleírásokat, társadalmelemzéseket adtak, s ezért a társadalomnéprajz mindenképpen előképeiként

---

¹³⁷ George Hillery 1955-ben végezte el a szociológia és a szociálanropológia közösségdefinícióinak áttekintését és összevetését arra az eredményre jutva, hogy a vizsgált kilencvennégy meghatározásban a közös elem mindössze annyi, hogy senki nem tagadja a közösség területiségét, valamint, hogy minden meghatározás emberekre vonatkozik. Gyakori feltételnek számított a társadalmi interakció, és a faluszociológusok munkáit inkább jellemezte a Tönnies-féle érzelmi-akaratú összhang kitételének jelenléte. (Idézi: Sárkány 2000b: 58–59.)

¹³⁸ Macfarlane–Harrison–Jardine 1977: 15.

¹³⁹ Lásd ehhez Sárkány Mihály „közösség” szócikkét a Magyar Néprajzi Lexikon megfelelő kötetében. (Sárkány 1980: 330.)

tekint rájuk.¹⁴⁰ A korszakban jellemző felfogás szerint ezek a munkák a falut „helyi közösség” értelemben vizsgálták, vagyis a település határain belül élöket.¹⁴¹

Az egyik, és talán az egyetlen kivételnek e korszak néprajzos szerzői közül Fél Edit tekinthető, aki 1948-as írásában éppen a néprajznak a népi közösségek vizsgálata terén előálló feladatait és eredményeit veszi számba és igyekszik a közösség néprajz szempontjából értelmezhető egységeit meghatározni. Népi közösségen valójában ő a népi társadalmat érti, ami kisebb-nagyobb társulási csoportokból tevődik össze, ezek közül a tönnies-i közösségfogalom szerint meghatározható csoportok tanulmányozását tekinti a tudomány szak feladatának.

René Mauniernek a közösség különböző csoportformáira vonatkozó felosztását alapul véve a néprajz feladatait így a rokonsági csoportok (család, nagycsalád, nemzetség, had), a helytől meghatározott csoportok (szomszédság, falu-, városrész, faluközösség, etnikai csoport), továbbá a cselekményektől meghatározott társulások kutatásában látja. Az első két kategóriát pozícióközösségnek nevezi, a harmadikat akcióközösségnek, aminek további két fajtáját különbözteti meg azok organizált és organikus jellege alapján. A munka, játék és rítus kivitelezésére társult csoportokban a tönnies-i Gemeinschaft szellemét látja érvényesülni, ezeket nevezi elsődleges akciócsoportoknak, amelyek mindenképpen számot tartanak a néprajz érdeklődésére. A céhekben és a népi közigazgatás szerveiben azonban már olyan fokú organizációt lát, ami miatt ezeknek a másodlagos akcióközösségeknek a tanulmányozását kizárja a néprajzi érdeklődés köréből.¹⁴² A falukutatók, részben Fél Edit elméleti, de talán még jobban gyakorlati munkássága is mind hozzájárultak ahhoz, hogy a néprajz számára a faluközösség központi fogalommá, a társadalomvizsgálatok lokalizálásának leginkább kézenfekvő helyszínévé vált.¹⁴³

A második világháború után – a gyarmatbirodalmak szétesésével és az antropológia hazatalálásával – megelénkültek a parasztság-kutatók, az antropológiában ekkor figyeltek fel Redfield elméletére és fordult az érdeklődés a kisméretű és/vagy paraszti közösségek kutatása felé,¹⁴⁴ ami egyre több helyi társadalomról szóló elemzést eredményezett. A redfieldi elgondolások és elsősorban a korszak parasztság-tanulmányainak fogalmi és szemléleti hatása Magyarországon legerőteljesebben éppen az Átány-köteteken

¹⁴⁰ A társadalomnéprajzi jelenkutatások hazai történetéről írott alfejezetben már részletesebben bemutattam ezeket a munkákat, itt csak felsorolásszerűen ismételném meg újra, melyekre is gondolok: Erdei mikroszemléletű társadalomrajzaira, a paraszti élet romantikus szemléletmódjától sem mentes, ám kimerítően alapos, monografikus falu- és társadalomleírást nyújtó „Kemse-kötetre”, Szabó Zoltánnak a szociografikus alaposságú társadalomleírásaira, Kovács Imre, Szeibert János elemző munkáira és Fél Edit monografikus falufeldolgozásaira. Egyetértek Kotics Józseffel abban, hogy a két háború közötti falukutatók eredményeit, így ezeket a műveket is csak a „lokális életvilág komplex feldolgozását” (Kotics 2007: 24.) megcélzó munkáknak lehet tekinteni, a közösségtanulmányok módszertani (antropológiai terepmunka) és szemléleti (holizmus) kívánalmait szigorúan értelmezve azonban ezek nem tekinthetők a műfaj termékeinek.

¹⁴¹ Paládi-Kovács 2000a: 26.

¹⁴² Fél [1948] 2001. Idővel persze a hazai néprajzi kutatásban mind gyakoribbá váltak a Fél Edit által organizált formáknak nevezett társadalmi csoportok vizsgálatai is. (Paládi-Kovács 2000a: 28.)

¹⁴³ Paládi-Kovács 2000a: 26.

¹⁴⁴ Lásd pl. Leslie 1968.; Löfgren 1985: 530.

éreződik,¹⁴⁵ a helyi társadalom, a paraszti közösség működését monografikus igénnyel feltárni igyekvő, elsőként megjelent kötet az első, klasszikus értelemben vett magyarországi közösségtanulmányoknak is tekinthető.

Eközben, az 1950-es évek végétől, az 1960-as évek elejétől a közösségfogalom meghatározásában újabb elmozdulások történtek. Az Eric Wolf által bevezetett *hálózat* (web) fogalma új lendületet adott a közösségkutatásoknak és -értelmezéseknek, amelynek hatására a közösségdefiníció egy új jelentéstartalommal – a csoportkapcsolatok hálózata – bővült. E felfogás mentén megszülető társadalmi kapcsolatháló-elemzések már az egyén társadalomban elfoglalt helyét keresték a kapcsolódást biztosító közösségek vizsgálatán keresztül.¹⁴⁶ Később Kevin Lynch mentális térképezési eljárása már arról szólt, hogy az egyének miként képzelik el életvilágukat és határaikat.¹⁴⁷ Általánosságban, a társadalomtudományokban a hatvanas évek végétől érezhető kvalitatív fordulat átalakította a közösségkutatásokat (is). A különböző „megalapozott elméletek” mentén végzett empirikus kutatások a maguk paradigmái szerint fogalmazták meg a közösség ismérveit.

Tóth G. Péter a közösségfogalom történeti alakulását elemezve számos ilyen elméletet vonultatott fel: a szimbolikus antropológiában a rítus-csoportok kvázi-közösségéről, a szociolingvisztika és az antropológia határterületén beszélő közösségekről, az irodalomkritika és antropológia találkozásánál interpretatív közösségekről, sőt közösségek interpretatív tökéjéről, míg a történészek a kollektív emlékezet szerepét vizsgálva emlékezetközösségekről beszéltek.¹⁴⁸ A szerző a számtalan közösségfelfogás ismertetése végén arra a következtetésre jut, hogy a fogalom végül feloldódott a sok individualista elméletben, vagyis hogy már nem létezik a társadalomtudományok számára általánosan elfogadható, univerzálisan érvényes közösségfogalom.¹⁴⁹ Azt is állítja továbbá, hogy a meghatározások bárhová vezettek is, valójában sosem tudtak elszakadni a tönnies-i metaforikus-mitologikus fogalmaktól, a vér, a hely és a tudat hármasságától. Beszéljenek az újabb elméletek akár hálózatról, akár emlékezetéről vagy nyelvekről, szerinte az eredeti képzeteket járják körül.¹⁵⁰

Mindezek ellenére, mégis Kovács Éva megállapításai azok, amelyek mondanivalóm nyomatékosságát jobban segítik. Kovács két lényeges, egymással összefüggő tényezőre hívja fel a figyelmet. Egyfelől, a közösségkutatásokban a hetvenes évek óta színre lépő, általa „harmadik nemzedéknek” nevezett kutatók felfogásában érezhető elmozdulás történt a közösség hajdani tönnies-i, idealizált eszméjétől a jóval gyakorlatiasabb weberi

---

¹⁴⁵ Fél–Hofer 1997.; Paládi-Kovács 2000: 27.

¹⁴⁶ Macfarlane–Harrison–Jardine 1977: 16–21.

¹⁴⁷ Kovács 2007: 10.

¹⁴⁸ Tóth G. 2002.

¹⁴⁹ Ezt így fogalmazza meg: „A közösség lelkes felfedezői mítoszokat teremtettek, mikro- és makroszintű elemzéseket végeztek, határait körberajzolták, majd eltörölték, helyhez kötötték, majd territóriumától megfosztották. A közösség megragadásának, felfedezésének szakosodott képviselői számtalan eszközt és módszert dolgoztak ki, hogy vizsgálatuk tárgyát leírassák. Ezek az eszközök azonban a társadalomtudományi közösségfogalom felszámolását is eredményezték. A makrodimenziók helyett a mikroszintű elemzések egyedül üdvös volta vagy a különböző léptékű vizsgálati tartományok átjárhatatlansága, az elemzések individualista szemszögből történő elbeszélés módja mind-mind a közösség fogalmának köddé foszlatását, elérhetetlenségét eredményezték.” (Tóth G. 2002: 29.)

¹⁵⁰ Tóth G. 2002: 29–31.

megközelítés felé. Weber ugyanis a társadalmi kapcsolat összetett, heterogén voltát hangsúlyozza, aminek minden résztvevő más-más értelmet tulajdoníthat, így van, aki közösségként, van, aki társulásként éli meg ugyanazt a csoportot fenntartó kapcsolatot. A közösség ezért nem az azonos eszmék, viselkedések, helyzetek okán jön létre, hanem amikor az individuumok közös válaszokat találnak külső kihívásokra, vagyis az egymáshoz, nem pedig a környezethez igazodással alakul ki. A weberi szemlélet érezhető abban az újabb közösségdefinícióban is, amit szintén ő idéz. Eszerint négy ismérvet kell teljesítenie egy csoportnak ahhoz, hogy közösségnek lehessen nevezni: valamiféle társadalmi vagy földrajzi tér („helyiség”, „idevalóság”); közös érdekek, identitások (identitáspolitikák); társadalmi interakció a tagok között; az azonosítást, azonosíthatóságot szolgáló kollektív társadalmi cselekvések.¹⁵¹ Mindezek alapján úgy véli, a weberi szemlélet vezetett el oda, hogy az utóbbi évtizedek közösségkutatásaiban már elsősorban azt vizsgálták, hogy az egyének hogyan képzelik el, és miként határozzák meg közösségeiket és ehhez kapcsolódóan identitásukat.¹⁵²

A fentieket úgy is összegezhethetjük, hogy a közösség-felfogás a „valami eleve adott” felől elmozdult a „cselekvő közösség” elképzelés irányába, így a hangsúly egyre nagyobb mértékben a közösség határaitra, azok fenntartására, az ehhez mozgósított és életben tartott identitásokra, megvalósított kollektív társadalmi cselekvések kutatására helyeződött. Mindazonáltal részben mégis körvonalazódik Tóth G. Péter érvelésének igazsága, hiszen a hely (lokalitás), a vér (a tagok közötti valamiféle kapcsolat, az interakciók) és a közös tudat (identitás) ismérve ugyanúgy részei az újabb elméleteknek is, a cselekvés szempontjának beépítése azonban átalakította és felpozícionálta az ezekről való gondolkodást.

A közösségfogalom értelmezésének átalakulását követve jól kirajzolódik, hogy az feloldódott az identitások, etnicitások, lokalitások vizsgálatában, amit jól szemléltet a helyi társadalmak iránt megmutatkozó kutatói érdeklődés megélénkülése a szociológiában és a néprajzban egyaránt.¹⁵³ A lokalitás mai napig legmeghatározóbb elméletét Appadurai dolgozta ki,¹⁵⁴ azóta lokalitáson elsősorban kapcsolatokat és kontextusokat értünk, amelyeket a szomszédságokba rendeződött lokális szubjektumok hoznak létre, illetve működtetnek az ehhez szükségesnek érzett helyi tudás alkalmazásával. A szomszédságokon olyan ténylegesen létező társadalmi formákat ért Appadurai, amelyek számára a lokalitás, vagyis a (virtuális) térbeli megjelenés mint dimenzió vagy érték jelenik meg. A szomszédságok megragadható közösségek, amiket a térbeli vagy virtuális realitás és a társadalmi reprodukcióra való képesség jellemez. Viszonylag stabil társulások viszonylag jól ismert és megosztott történetekkel, a közösség számára felmérhető, belátható és értelmezhető helyek és terek által alkotott életvilágokkal. Ily módon a szomszédság maga is egy kontextus, hiszen létrejötte, fennmaradásának, fenntartásának mindig történeti alapjai

---

¹⁵¹ Anthony Cohen 1985-ben megjelent, *The Symbolic Construction of Community* címet viselő munkájában használt definícióját idézi Kovács Éva, aki arra is felhívja a figyelmet, hogy lényegében ez a meghatározás nem tér el sokban Hillery 1955-ös extenzív adatgyűjtése során meghatározott minimál-definíciójától. (Kovács 2007: 10.)

¹⁵² Kovács 2007: 8–10.

¹⁵³ Lásd ehhez pl.: A. Gergely 1993.; Szilágyi 2000a.

¹⁵⁴ Appadurai 2001.

vannak, ugyanakkor a lokalitás kontextusának teremtője, termelője is, ahogy Appadurai fogalmaz: „A lokalitás mindig a konkrét szomszédságok lokális szubjektumainak a mindennapi gyakorlatából jön létre.”¹⁵⁵ A lokális szubjektumok termelésének különféle technikai létezhetnek, lényegük az érzelmek struktúrájának, a társadalmi élet sajátosságainak és egy pozicionált közösség ideológiájának megteremtése. A lokalitás így a csoporttudattal, kollektív identitással rendelkezők térbeli dimenziója.

Appadurai számára a szomszédság jelenti a közösséget, azokat az embereket, akik elképzelik, kijelölik a maguk csoporthatárait, tudatában vannak összetartozásuknak, közös cselekvéseket hajtanak végre ennek szimbolikus megjelenítésére. Eközben a lokalitást valós térbeli mivoltától eloldja, hiszen a virtuális térben kialakuló csoportok is működhetnek szomszédságként, megteremtve a maguk összetartozásának kontextusait, kijelölve ezzel „lokalitásuk” határait. Ugyanakkor a csoporttudatot megfosztja az etnikai homogenitás követelményétől is, úgy véli a lokális etnosz egy etnikailag is heterogén társadalmi kapcsolat, lényege a külső, határokon kívüli *Mások* jelentette kihívásokra a közös válasz megtalálása. Mivel Appadurai alapvetően a közösség elfogadtatására kialakított identitáspolitikákról és diskurzusokról beszél, ezért számára nem a kollektív tudat alakulásán van a hangsúly. Véleménye szerint a lokalitások lényege nem a kollektív összetartozás érzetének kialakításában rejlik, hanem a társulások önérvényesítő, önleismertető erejének biztosításában más, külső, rájuk nehezedő társadalmi formával szemben (ez lehet szomszédos lokalitás, vagy maga a nemzetállam).

2.3 Az etnicitás és az identitás értelmezései

Mivel a könyvnek fő célkitűzése, hogy kapcsolatot keressen egy erős identitással rendelkező lokális társadalomban az etnikai önértelmezés formái és diskurzusai, valamint a gazdasági teljesítmények között, így a lokalitás mellett az identitás, etnikai identitás, ehhez kapcsolódóan az etnicitás fogalmainak formálódását is szükséges körüljárni, és rámutatni az elemzésben használt értelmezésükre.

Az etnicitás és az etnikai identitás vizsgálata viszonylag újabb területeknek számítanak a szociálanropológiában és a szociológiában. A klasszikus szociálanropológia kezdetben az egyedi, „törzsi” társadalmak kulturális és társadalmi jelenségeinek vizsgálatára összpontosított, míg a szociológia a 20. század első felében nem tartotta fontos társadalmi jellemzőnek az etnicitást. Ám a világban és a tudományterületen zajló változások hatására mindez megváltozott.¹⁵⁶ A gyarmatbirodalmak felbomlása új etnikai alapú küzdelmek kialakulását és elterjedését hozta magával, ennek hatására az ötvenes-hatvanas évektől kezdve a korábban őslakosoknak, törzseknek tekintett csoportokra egyre inkább etnikai csoportként, etnikai kisebbségként tekintett az antropológia és a szociológia. A tudományos életben pedig a strukturális funkcionalizmus egyre erősödő kritikája miatti szemléletváltás jelentette a változást, valamint az asszimilációt hirdető retorikák egyre nyilvánvalóbb kiüresedése, amit

---

¹⁵⁵ Appadurai 2001: 26.

¹⁵⁶ Eriksen 2008: 13–34.

éppen a gyarmatbirodalmak felbomlását követően erősödő nemzetközi migráció jelensége kezdett ki.¹⁵⁷ Az etnicitás és az etnikai csoportokkal kapcsolatos kutatások igazi „karrierje” a későmodern társadalomtudományokban azonban Fredrik Barth 1969-es, az etnikai csoportthátrókat újszerű megközelítésben tárgyaló tanulmánykötetének szerkesztői bevezetőjében megfogalmazott elméletével kezdődött.¹⁵⁸ Az etnicitás és az etnikai csoportok tanulmányozásához szorosán kapcsolódik az etnikai identitás vizsgálatának felvirágzása is, ami szintén a nyolcvanas-kilencvenes évtizedekre tehető.

Az európai néprajzban, etnológiában hosszú múltra tekinthet vissza az etnikai csoportok, az etnikai identitás tanulmányozása. A néprajz az etnikum, etnikai csoport fogalmát is valamivel régebb óta használja, mint az antropológia,¹⁵⁹ és elsősorban a falusi, paraszti társadalmak kutatásában alkalmazta. A területileg jól elkülöníthető, azonos nyelvű és kultúrájú csoportokat értette alatta. Vizsgálata ezen csoportok etnohistóriájára, kulturális jegyeire és más csoportokkal folytatott interetnikus kapcsolataira, kulturális kölcsönhatásaira terjedt ki.¹⁶⁰ Ahogy a néprajz, úgy az antropológia is sokáig úgy tekintett azonban az etnicitásra, mint valami eleve adott, születéstől fogva vagy származásból eredően létező, statikus és megváltoztathatatlan jellemzőre (primordialista álláspont), ami a kulturális sajátosságokban jut kifejeződésre.

Az antropológiában idővel megjelentek az etnicitást társadalmi viszonyokból, ökológiai helyzetekből magyarázó irányzatok, és a szociológiai etnicitáskutatások is ebbe az irányba indultak el. Azzal a primordialista állásponttal, amely az etnikai csoportot eleve adott, kulturálisan meghatározott szerveződésnek tekinti, és amely szerint az statikus és állandó, kulturális azonosságok mentén szerveződő identitással rendelkezik, a fenti előzmények után Barth említett tanulmánya jelentette a valódi szakítás kezdetét. A norvég antropológus úgy vélte, hogy nem a kulturális jellemzők és azok újratermelése, reprodukálása teremti meg az etnikai csoport azonosságát és biztosítja fennmaradását, jelöli ki határait, hanem éppen ellenkezőleg, az interetnikus találkozási helyzetek hozzák létre és tartják fenn a kulturális különbségeket. Véleménye szerint az etnikai csoportot határai sokkal jobban jellemzik, mint az a kulturális tartalom, amit ezek a határok közrefognak.¹⁶¹ Barth tanítványa, Thomas Hylland Eriksen, az etnicitást úgy látja, mint ami az etnikai csoport saját, megkülönböztető kulturális jegyeinek tartott értelmezése és kommunikálása által jön létre. Az etnicitás szerinte is viszonyjellegű, ám a kultúrának egy énikus felfogása fejeződik ki ebben a viszonyban. Véleménye szerint a csoport belső kultúrájának értelmezését legjobban a nyilvános reprezentációkban, valamint a saját és a mások kultúrájáról folytatott mindennapi beszédhelyzetekben lehet tetten érni.¹⁶²

¹⁵⁷ Vermeulem–Govers [1994] 2000: 2.

¹⁵⁸ Lásd ehhez pl. Eriksen 2008: 15–19.; Vermeulem–Govers [1994] 2000: 2. Az „etnikus” kifejezés szemantikai fejlődéséről lásd: Eriksen 2008: 18.

¹⁵⁹ A magyar tudományosságban Viski Károly nevéhez kötik az „etnikai csoport” kifejezés első használatát (1934) *A magyarság néprajza* első kötetében. (Kósa–Filep 1983: 34.)

¹⁶⁰ Lásd ehhez pl.: Paládi-Kovács 1980.; Kósa–Filep 1983. Mivel a téma szakirodalma a néprajzban óriási, ezért itt csak a fogalmakat és megközelítésmódokat meglátásom szerint legjobban összefoglaló művekre hivatkozom.

¹⁶¹ Barth 1969.

¹⁶² Eriksen 2008.

A hetvenes években megélénkülő, a primordializmussal szakítani igyekvő etnicitáskutatások egyre több ágra szakadtak szét attól függően, hogy mit hangsúlyoztak leginkább az etnicitásról vallott felfogásukban. Abban nagyjából egyetértettek, hogy az etnicitás nem valami öröktől adott, hanem társadalmilag létrehozott konstruktum, ahogy a lényegének felfogott kultúrára, avagy a társadalmi viszonyokra is tekinteni kezdtek. Ez a társadalmi konstruktivistának nevezett irányzat (*constructivism*) az etnicitást egyre inkább viszonyfogalomként, az eltérő társadalmi helyzetekből eredő különbségek egyik megnyilvánulási formájaként kezdte értelmezni, amelynek visszahatása is van az őt létrehozó társadalmi viszonyokra.¹⁶³

Az instrumentalista megközelítés (*instrumentalism*) szerint az etnicitás nem pusztán egy olyan társadalmi szerveződésnek tekinthető, amely a határainak fenntartása és kommunikálása által, tehát egy viszonyrendszer keretében jön létre, hanem az etnikai szerveződésben alapvetően valamiféle politikai indíttatást tart meghatározónak, ezért az etnicitást az erőforrásokért folytatott verseny egy eszközének tekinti. E megközelítés szerint a kultúra is csak annyiban játszik szerepet az etnicitásban, amennyiben azt politikai vagy gazdasági célokra ki vagy fel lehet használni.¹⁶⁴ Vannak ugyanakkor olyan értelmezések is, amelyek abban látják az instrumentalista felfogás lényegét, hogy az etnikai csoportosulásokat olyan, tisztán érdekvezérelt egységeknek tekintik, amelyek esetében az egyének számára a csoporthoz tartozás a racionális döntések elméletének keretében értelmezhető, illetve értelmeződik.¹⁶⁵ A körülményfüggőséget hangsúlyozó álláspont (*circumstantialism*) szerint pedig az etnicitás lényege, hogy a hozzá kapcsolódó etnikai identitás helyzetfüggő, vagyis szituációtól függően feléleszthető vagy elnyomható, így tehát változékony és változtatható, nem pedig valami rögzült és rögzített, megörökölt, eleve adott entitás. Henry E. Hale értelmezésében éppen ebben, és kizárólag ebben a körülményfüggőségben rejlik az instrumentalista megközelítés lényege, szerinte ugyanis instrumentalistának azok tekinthetők, akik szerint az egyén könnyen válthat identitást, még akkor is, ha az identitásoknak vannak stabil, nem, vagy nehezen változó elemei is.¹⁶⁶

Ahogy a fentiekből is látszik, az etnicitással kapcsolatos kutatások és munkák megszorodásának egyik velejárója, hogy az etnicitásról szóló elméletek konstruálása, felosztása és értelmezése szinte kutatónként változik. Feischmidt Margit a kultúrát és a társadalmi struktúrát középpontba állító megközelítések között tesz különbséget és így kulturalista és strukturalista paradigmákról beszél az etnicitástanulmányokon belül, bár fenntartja a kettő közelítésének, összebékítésének lehetőségét.¹⁶⁷ Eriksen a primordialista és instrumentalista felfogásokat különbözteti meg és a kultúrának az etnicitásban játszott szerepe szerinti különbségek mentén választja el a kategóriákat.¹⁶⁸ Yang az etnicitásról szóló összefoglalójában primordialista, konstruktivista és instrumentalista álláspontokat különít el, ám nála ezek nem egymás ellenében, hanem egymás mellett

¹⁶³ Mindezekről a folyamatokról lásd bővebben: Eriksen 2008.; Feischmidt 2010.

¹⁶⁴ Erről az irányvonalról részletesebben lásd pl. Eriksen: 2008: 68–71., 78–82.

¹⁶⁵ Yang 2000: 46–47.; Thomson 2018: 66–67.

¹⁶⁶ Hale 2009: 62.

¹⁶⁷ Feischmidt 2010: 8.

¹⁶⁸ Eriksen 2008.

fogalmazódnak meg.¹⁶⁹ Megfigyelhető ugyanakkor az egyébként jól definiált, és többé-kevésbé nagyfokú konszenzussal használt primordialista értelmezést az etnicitás egyfajta „régí” „avitt” már meghaladott felfogásának tekintő nézőpont is, innen nézve instrumentalista és konstruktivista álláspontok szerint értelmeződik az etnicitás.¹⁷⁰ Hale a korábbi primordialista és konstruktivista megkülönböztetéseket felülírva aszerint különbözteti meg az etnicitásról szóló elméleteket, hogy azok miként vélekednek az egyének identitásáról. Ez alapján beszél instrumentalistákról, akik szerint az etnikai identitás változtatható, illetve azokról, akiket „tartósság-elvűeknek” (*perdurabilists*) nevez, mert felfogásuk szerint az egyéni identitás, ha már egyszer kialakul, akkor rendkívül tartósnak, örökéletűnek bizonyul, elsősorban azért, mert az emberek maguk is csak primordiális kategóriákban képesek gondolni rá és beszélni róla.¹⁷¹

Az etnicitásnak eddig bemutatott, makroszintű értelmezési módjai után a továbbiakban a mikromegközelítések különféle lehetőségeit veszem sorra. Ennek keretében az áttekintés visszakanyarodik idővel az etnicitás megértésében az egyén identitásának jelentőségéhez is. A mikromegközelítések alapvetően a performatív események, a személyközi interakciók és az egyéni tapasztalatok felől közelítenek az etnicitás megértéséhez,¹⁷² ezen belül elsőként az etnicitás észlelésének, megtapasztalásának különféle módozatait mutatom be.

Miközben Barth és követői szakítottak az etnicitás primordiális felfogásával és annak teremtett, létrehozott, megalkotott lényegére helyezték a hangsúlyt,¹⁷³ a folyamatot elsősorban „belülről” vizsgálták, vagyis, ahogy a csoporttagok megalkotják a csoport képzetét és ehhez való tartozásukat.¹⁷⁴ Richard Jenkins továbbgondolja ezt az elképzelést, és a külső környezet kategorizációs tevékenységét is bevonja az értelmezésbe. Elkülöníti a csoport és a kategória fogalmait, előbbi lényege a belső identifikációs folyamatban, utóbbié a kívülről történő meghatározásban ragadható meg. Míg tehát a csoport belülről definiálja magát, addig a kategória az, ahogy kívülről azonosítanak egy csoportot. A kívülről történő azonosításban, a kategorizációban fontos a hatalmi mozzanat, mivel az a kategorizált és a kategorizáló közti hatalmi viszonyt képezi le. Ugyanakkor a kategorizáció több módon is hozzájárulhat egy csoport önazonosságának meghatározásához, ennek egyik alapesete az internalizáció, amikor a kategorizált csoport a róla alkotott meghatározásokat különböző okokból és módokon (Jenkins öt ilyen esetet említ) beépíti saját identitásába.¹⁷⁵ Ez a felfogás a könyv szempontjából különösen fontos jelentőséggel bír, hiszen az ötödik fejezetben éppen azt próbálom majd bemutatni, hogyan építették be a tarjáni svábok önértelmezésükbe a külső környezet által rájuk ragasztott, gazdasági magatartásokban (is) megnyilvánuló tulajdonságjegyeket, mentalitásbeli elemeket, és hogyan használják ezt sikereik értelmezésében.

---

¹⁶⁹ Yang 2000.

¹⁷⁰ Lásd például: Thomson 2018.

¹⁷¹ Hale 2009: 62.

¹⁷² Feischmidt 2010: 12

¹⁷³ Bár Eriksen, aki maga Barth tanítványa, úgy véli, Barth soha nem szakított azzal a felfogással, hogy az etnicitást a származás és a kulturális háttér által eredendően meghatározott identitáskategóriának lássa. (Eriksen 2008: 78.)

¹⁷⁴ Feischmidt 2010: 12.

¹⁷⁵ Jenkins 2002.

Az etnikai csoport és az etnikai kategorizáció tudatos megkülönböztetése a társadalomtudományokban fontos lépésnek tekinthető az etnicitás társadalmi percepcióként való felfogásában, amikor is nem társadalmilag létrehozott entitásként, sem a társadalomban *a priori* létező jelenségként, hanem a társadalmi viszonyokból fakadó észlelések és értelmezések velejárójaként fogjuk fel, értelmezzük az etnicitást.¹⁷⁶ Rogers Brubaker arra hívja fel a figyelmet, hogy a köznyelvi és köznapi értelemben használt etnikai csoport nyilvánvalóan esszencialista fogalma helyett az elemzések középpontjába a kategóriákat és a csoportként történő megképződés folyamatát kell állítani. A csoportfogalom, illetve a csoportként létezés elképzelése (*groupism*) ugyanis olyan hamis etnopolitikai csatározások termékének tekinthető, amelyek belülről homogén, egynemű, kívülről jól körülhatárolható, megkülönböztethető entitásokként beszélnek az etnikai csoportokról.¹⁷⁷

Hasznosabb, ha az etnikai csoportokra nem is csoportként (eleve adott, létező, jól körülhatárolható egységként), hanem kategóriaként tekintünk. Hiszen viszonylag kevés szerveződés képes a csoportképződés világosan leírt folyamatait, a csoportként létezés egyértelmű kritériumait (a tagok kölcsönös egymásrahatása, figyelve, felismerése megvalósul, hatékonyan kommunikálnak egymással, szolidaritást éreznek egymás iránt, rendelkeznek közös identitással és képesek összhangban, együttesen cselekedni) teljesíteni, a kategóriákat azonban tekinthetjük a csoportképződés kiindulási alapjának, s így megfigyelhetővé, leírhatóvá, elemezhetővé válik maga a csoportképződés folyamata.¹⁷⁸ Vagyis, a csoportként létezés helyett a csoportként „megképződés” kontextustól, helyzet-től függő formáit, alakulatait és folyamatait, annak eseményét, jellegét kell az elemzések középpontjába állítani.¹⁷⁹ Az etnicitást mindezek miatt hasznosabb kogníciónak, tudati folyamatok által befolyásolt és létrehozott viszonyulásnak tekinteni.¹⁸⁰ Brubaker ezt úgy fogalmazza meg, hogy így az etnicitás nem mint dolog a világban létezik, hanem észleléseinkben, értelmezéseinkben, reprezentációinkban, kategóriaképzésünkben és identifikációink során jön létre, tehát egy észlelt és felfogott viszonyulás, a világ egy látásmódja.¹⁸¹

Az etnicitás, mint kognitív folyamatok eredője szempontjából az osztályozásnak és a kategorizációnak két szintjéről érdemes beszélni. Az egyik esetében alapvetően egy politikai projektről van szó, melynek során hatalommal és kizárólagossággal, hivatalos felruházottsággal bíró intézmények, szervezetek, mint például az állam, kategorizálják, osztályozzák, „rendszerelik” népességüket.¹⁸² A kategorizáció másik szintje az, ami a

---

¹⁷⁶ Az etnicitás tanulmányozásában és felfogásában bekövetkező kognitív fordulat alakulásáról bőszeges szakirodalmi hivatkozással lásd: Brubaker et al. 2004: 64–87.; Hale 2009.

¹⁷⁷ Brubaker 2004: 7–10. Fontos megjegyezni, hogy Brubaker, amikor az etnikai csoportról, etnikai, etnicizált konfliktusokról beszél, ide érti, és az eredeti szövegben sok helyen külön meg is említi a rasszizált és a nemzeti konfliktusokat, illetve a rasszizmus és a nacionalizmus jelenségeit is. Az ezek közötti kapcsolat bemutatására idővel a főszöveg is reflektál majd, ezért a fenti érvelésből a nemzetre és a rasszra, illetve a rasszizált és nemzeti konfliktusokra vonatkozó említések jórészt az egyszerűség, egyszerűsítés miatt többnyire elhagytam.

¹⁷⁸ Brubaker 2004: 13.

¹⁷⁹ Brubaker 2004: 12.

¹⁸⁰ Brubaker 2004., Brubaker et al. 2004.; Hale 2009.

¹⁸¹ Brubaker 2004: 17.; Brubaker et al. 2004: 65.

¹⁸² Lásd ehhez pl. Brubaker et al. 2004.; Scott 1998.; Verdery 2004.

mindennapi társadalmi gyakorlatokban érhető tetten, amelyet mindenki, mindenhol végez tudatosan vagy akár tudattalanul a társadalmi megismerés, (f)elismerés és megértés részeként.¹⁸³ Brubaker és szerzőtársai ezért azon a véleményen vannak, hogy az etnikai konfliktusok vizsgálata helyett hasznosabb a mindennapok etnicitását tanulmányozni.¹⁸⁴ Kolozsváron végzett kutatásuk alapján írt munkájukban azokat a mindennapi helyzeteket, találkozásokat állítják vizsgálataik középpontjába, amelyekben az etnikai percepció, interpretáció, reprezentáció kategorizáció és identifikáció létrejön, „megképződik”. Megállapítják, hogy az etnicitás és a nacionalizmus nemcsak az elit által megfogalmazott politikai követelésekbe és nacionalista retorikákba ágyazva és azokban kifejezésre juttatva jelenhet meg, hanem „... ott van a mindennapi találkozásokban, a gyakorlati kategóriákban, a mindennapi tudásban, a kulturális kifejezésekben, a tudati sémákban, a kognitív térképekben, az interakciós mintákban, a diszkurzív keretekben, a szervezeti rutinokban, a társadalmi hálózatokban és az intézményi formákban.”¹⁸⁵

Az interperszonális kapcsolatok megkülönböztető, különbségtevő gyakorlatai mellett a mikromegközelítések másik ágát az egyének társadalmi önmeghatározásának, helykijelölésének stratégiáira fókuszáló vizsgálatok jelentik. Az egyén társadalmi helyzetének meghatározásához számos identitásstruktúrát működtethet, ezek egyik fajtája az etnicitáshoz köthető. Az etnikai identitást a társadalomtudományokban sokáig kizárólag kollektív identitásként értelmezték és ezt a szó szoros értelmében egy kollektívum identitásként, egy egységes érzületként fogták fel. Vagyis, ahogy a csoportot is sokáig egy kívülről zárt, belülről homogén egységként képzelték el, a csoporthoz tartozás, a csoporttal való azonosulás érzését is egy minden tagjára egységesen és egyforma mértékben jellemző viszonyulásként képzelték el. Ahogy az etnicitás, úgy az etnikai identitás kurrens elméletei mára már elszakadtak a barthiánus határkijelölő koncepciótól és azt hangsúlyozzák, hogy az identitások is elsősorban kapcsolatok és viszonyok révén jönnek létre, nem pedig kizárásokon és elhatárolásokon keresztül.¹⁸⁶

Az etnicitás fogalmának újjáéledése a hatvanas években megtermékenyítően hatott az identitásfogalom addigi használatára is, mivel különösen alkalmasnak tűnt arra, hogy kisebbségi csoportok megfogalmazzák és véghezvigyék segítségével politikai szándékait. A hatvanas évek óta így nem csupán etnikai, hanem más deskriptív és askriptív jellemzők által definiált társadalmi csoportok is saját kollektív identitásukra hivatkozva jelennek meg az elismerésért folytatott küzdelemben. A 20. század utolsó harmadában a világ különböző részein eltérő okokból ugyan, de mindenütt megfigyelhető etnopolitikai küzdelmek felerősödése pedig az etnikai, nemzeti identitások megerősödését, újjáéledését hozta magával, ami a mindennapi gyakorlatokban, a róluk való beszédben és az erről szóló tudományos elemzésekben – amibe immár a humán tudományok is bekapcsolódtak – egyaránt megjelent. Mindezek együtt az identitás, az etnikai identitás fogalmának túlhasználásához vezettek, ahogy erre több szerző is felhívta a figyelmet.¹⁸⁷

¹⁸³ Brubaker et al. 2004: 67–71., lásd még: Verdery 2004.

¹⁸⁴ Brubaker et al. 2004: 68–69., Brubaker et al. 2006: 6–7.

¹⁸⁵ Brubaker et al. 2006: 6–7.

¹⁸⁶ Lásd ehhez pl.: Brubaker–Cooper 2004.; Eriksen 2008.; Feischmidt 2010.; Stachel 2007.

¹⁸⁷ Lásd ehhez többek között: Stachel 2007.; Brubaker–Cooper 2004.

Appadurai elméletének továbbgondolása alapján fogalmazta meg Kovács Éva „vak-merő” téziseit az identitásról, azt állítva, hogy a későmodern korban az etnikai közösség hagyományos értelemben már nem létezik, vagy nem tűnik fontosnak, helyette a tájakban, terekben, elbeszélésekben, csoportosulásokban imaginálódó, konfigurálódó és testet öltő laza közösségek jelentek meg, amelyek a fenyegetettség érzete miatt időnként közös válaszokat keresnek. A laza kötődések miatt az emberek identitása nyitottabb és változóbb lett, szituációtól függően változhatják.¹⁸⁸ Ez az álláspont az identitás korábbi erős, esszencialista felfogásának létjogosultságát kérdőjelezi meg, amely szerint az identitás valami olyan létező, amit csak fel kell fedezni, ki kell nyilvánítani, és ami a *mi* és az *ők* világos megkülönböztetésén alapszik és erre is képes. Ugyanakkor a korábbi esszencialista fogalmak és felfogások későmodern korszakra jellemző feloldódásai az identitás esetében is egy szituációtól függő, különböző helyzetekben különböző intenzitással kommunikált és kinyilvánított, vagyis a társadalmi helyzetekből, szerepekből létrejövő, vagy azok szerint építkező gyenge, konstruktivista felfogáshoz vezettek el.

Az identitás fogalmának túlhasználása ellen egy átgondoltabb, letisztultabb terminológiarendszer bevezetését és következetes érvényesítését javasolja Brubaker és Cooper. Az identifikálás és kategorizálás (*identification, categorization*) megnevezések arra alkalmasak, hogy különbséget tegyenek a saját és az idegen elrendelés (odarendelés) között. Az önértelmezés és társadalmi helymeghatározás (*self-understanding* és *social location*) fogalmak a szubjektum önreferenciális definícióját képesek megragadni, amelyet természetesen az idegen odarendelések is befolyásolhatnak. Ennek kapcsán a szerzők megjegyzik, hogy a szubjektív önértelmezés helyzettől és időtől függően változhat, anélkül, hogy terminológiai ellentmondás keletkezne. Erről részletesen lesz szó a későbbiekben. Arra is felhívják a figyelmet, hogy a kulturális és társadalmi önértelmezés akkor is magyarázhatja a cselekvések motívumait, ha éppen nem artikulálódik diszkurzív módon. Végül pedig az azonosság (*commonality*), kötődés (*connectedness*), összetartozás-érzés (*groupness*) elnevezések a csoporttal való identifikáció különféle formáinak, szintjeinek a megkülönböztetését teszik lehetővé.¹⁸⁹

Egyet lehet érteni Peter Stachel megállapításával, aki bár osztja a szerzők véleményét a fogalom túlhasználásával és tudatosabb alkalmazásának szükségességével kapcsolatban, ám azt is megfogalmazza, hogy nyelvi szabályozással aligha lehet megoldani a tartalmi és konceptuális problémákat egy tudományterületen,¹⁹⁰ mindazonáltal törekedni lehet rá.

Ugyanakkor arra is Brubaker hívja fel a figyelmet, hogy bár manapság a gyenge, konstruktivista identitásfogalom vált az elfogadottá a tudományosságban, ám a 20. század utolsó negyedében megerősödő etnopolitikai és nacionalista küzdelmek erős, esszencialista identitás- és etnicitáskategóriákkal dolgozó áramlatait kétséges, hogy ez értelmezni, magyarázni tudja.¹⁹¹ Vagyis, a fluid, szituációtól és társadalmi helyzettől függően változó és változékony, elnyomható és előhívható, alul- vagy túlkommunikált identitásstruktúrák elképzelésével nehezen magyarázhatók az utóbbi negyedszázadnak azok az etnopolitikai

---

¹⁸⁸ Kovács 2004.

¹⁸⁹ Brubaker–Cooper 2004: 41–48.

¹⁹⁰ Stachel 2007: 30–31.

¹⁹¹ Brubaker–Cooper 2004: 28.

küzdelsei, amelyek egyre inkább a vérségi kötelékekre, az akár genetikai eredményekkel is megtámogatott közös származásra, leszármazásra és az ebből következő, születéstől fogva adott és megmászhatatlan identitásra egyre nagyobb hangsúlyt fektetnek.

Jean és John Comaroff arra mutatnak rá az etnicitáshoz kötött javak áruba bocsájtásának neoliberais gazdasági környezetben zajló folyamatait vizsgálva, hogy az etnikai kategóriák korábban fluid, képlékeny, szituációtól függő határai az etnicitással járó gazdasági előnyszerzés miatti versenyből fakadóan zárttá, merevvé válnak, az etnikai kategóriaképzés és/vagy csoportformálódás folyamata pedig sokszor jogilag szabályozott aktussá válik. Az odatarozás alapját így sok esetben immár (újra) a leszármazás, a vérségi kötelékek adják, vagy jelölhetik bizonyos kulturális markerek (nyelv), esetleg területi kritériumok is.¹⁹²

A fluid és a kötöttebb, stabilabb etnicitást már Verdery is megkülönböztette, ám ő ezt a kérdést az államalkotás, a nemzetépítés folyamatai felől vizsgálta. Véleménye szerint azokban az országokban, ahol a nemzetállam kialakulása hosszabb történelmi múltra tekinthet vissza, ott az etnicitás is stabilabb, kötöttebb. A fluid, változékony jelleg azokban a társadalmakban jellemző inkább az etnicitásra, ahol a modern nemzetállam kialakulásának gyengébbek a történelmi gyökerei, ahol a társadalmak csak rövidebb ideje vesznek részt a nemzetépítésben. Európát, és ezen belül Kelet-Európát is a stabilabb, kötöttebb etnikai identitásokkal rendelkező területnek tekinti a nemzetállami törekvések hosszabb történelmi múltja okán.¹⁹³ Állításával nem helyezkedik szembe a Barth utáni etnicitáskutatások többsége által elfogadott, az etnicitásnak, etnikai identitásnak szituációfüggő jellegzetességet tulajdonító álláspontjával. Azzal érvel ugyanakkor, hogy az identitások olyan fontos jelölők, amelyek segítségével az államalkotás folyamatában és az állam fenntartásában érdekelt politikai vállalkozók nyomon követhetik az embereket, emiatt ezek nem lehetnek gyakorta változó, pusztán szituációtól függő megjelölők, hiszen így az állam nem tudná nyomon követni polgárait.¹⁹⁴

Kanchan Chandra is az etnikai identitás korlátozott változtathatóságáról (*constrained change*) beszél. Megkülönbözteti a származáson alapuló, illetve a nem származáson alapuló vagy nem származáson alapuló tartott, egyénekhez köthető attribútumokat, amelyek az egyes identitáskategóriák kijelöléséhez használatosak. A származáson alapuló attribútumok különböző mértékű tartóssága és láthatósága okozza azt, hogy egyes etnikai kategóriaajellemzők miért változtathatóak csak lassabban, bonyolultabb módon.¹⁹⁵

Magyarázzanak akár etnopolitikai küzdelmeket, ide értve a nemzetépítés folyamatát is, vagy a gazdasági előnyszerzés módozatait, az itt bemutatott felfogásokban közös sajátosság, hogy az etnicitás, az etnikai identitás meghatározói között bizonyos állandósággal felruházott jegyeket is azonosítanak. A korábban már említett Hale az identitásnak, etnicitásnak ilyen értelmezését vallókat nevezte tartósság-elvűeknek, szemben az instrumentalistákkal, akik az identitás konstruktivista felfogását vallják, és annak gyenge fogalmát használják. Saját magát a két kategória közötti átmenetben helyezi el az etnikai identitásról kifejtett, a kognitív pszichológia megállapításain alapuló

¹⁹² Comaroff–Comaroff 2009.

¹⁹³ Verdery 2004: 37–40.

¹⁹⁴ Verdery 2004: 37.

¹⁹⁵ Chandra 2006.

elméletével.¹⁹⁶ A szociálpszichológiának abból az alapvető tételéből indul ki, hogy a világban való eligazodás és egyfajta rendteremtés belső pszichológiai késztetése vezeti rá az embereket arra, hogy kognitív renddel, jelentéssel bíró kategóriákkal ruházzák fel a bizonytalan és átláthatatlan társadalmat.¹⁹⁷ Az identitás tehát egy bizonytalan világban való önelhelyezés, és mivel alapvetően függ a társadalmi közeg állapotától, ezért annak változásával együtt alakul. Ennél fogva nem lehet egy stabil lelkiállapot, hanem egy mindig helyzetfüggő és dinamikusan változó viszonyulás.¹⁹⁸ Fontos ugyanakkor, hogy vannak az egyén számára a társadalomhoz való viszonyulásában stabilabb, fontosabb referenciapontok is, ilyenek lehetnek általában a családon belüli kapcsolatok, az állampolgárság, a nem, a nyelvhasználat és a lakhely.¹⁹⁹ Ezek azok a Chandra által származás alapúnak és nem származás alapúnak tartott attribútumok, amelyek tartósságuk és/vagy láthatóságuk miatt előidéznek az etnikai identitáskategóriák korlátozott változtathatóságát.²⁰⁰

Az emberek ugyanakkor pszichikailag hajlamosak a „sűrű” (jelentéstelített) kategorizációk²⁰¹ szemmértékként alkalmazására, vagyis ezek a kategóriák egyfajta segédeszközzé válnak abban a folyamatban, amikor a független okokból fontos referenciapontjainkon osztozó más embereket felismerjük, beazonosítjuk. Ezek a szemmértékek pedig teljes felismerési mintákat és az ezeknek megfelelő cselekvéseket vonhatnak maguk után. Ezek azok a kognitív sémák, amelyeknek vizsgálatát Brubaker és szerőtársai is hasznosnak tartják az identitás működésének vizsgálatában.²⁰²

A kategorizáció alapját általában egy kategória *hozzáférhetősége* és a megfigyelt társadalmi jelenséghez való *illeszkedése* biztosítja. Egy társadalmi kategória állandóan hozzáférhető, ha az emlékezetben keresztül áll rendelkezésre és helyzetileg hozzáférhető, ha az adott helyzeten keresztül. A hozzáférhető kategóriákat csak akkor használják egy helyzet értelmezésére, ha azok hozzásegítenek egy helyzet jelentéssel való megtöltésében, vagyis, ha pontos magyarázatot nyújtanak az emberek közötti hasonlóságokra és különbségekre.²⁰³ Ezek alapján az aktív etnikai csoportnak tartott formáció valójában egy sűrűsödött (jelentéstelített) társadalmi kategorizáción alapuló csoportosulás, ami fontos szerepet játszik sokféle helyzetben, ezért hasznos szemmértékké alakul át, aminek segítségével az egyén a társadalom más tagjait is értékelheti.²⁰⁴

Az etnicitás tehát egy fontos szemmérték, amely segít eligazodni a világban, alkalmazását elősegítik az etnikai markerek. Ezek közül a leginkább nyilvánvalóak a kommunikációs módok és a fizikai különbségek.²⁰⁵ Ezek a történelem folyamán rendszerint területileg koncentráltan jelentek meg, hasonlóan a gazdasági fejlődéshez vagy egyes társadalmi osztályok esetleg gazdasági szakosodások elterjedéséhez. Ezért az etnicitás és

---

¹⁹⁶ Hale 2009: 88.

¹⁹⁷ Hale 2009: 65–66.

¹⁹⁸ Hale 2009: 68–69.

¹⁹⁹ Hale 2009: 70–71.

²⁰⁰ Chandra 2006.

²⁰¹ Hale a geertz-i hagyomány alapján a sűrű jelzőn a jelentés magas szintjét érti.

²⁰² Hale 2009: 73–74.; Brubaker et al. 2004.

²⁰³ Hale 2009: 74–75.

²⁰⁴ Hale 2009: 78.

²⁰⁵ Vö. Chandra láthatósági kritériumaival.

a társadalmi-gazdasági státusz hajlamos egymásba szövédni, vagyis amikor az etnicitást szemmértékként használjuk, akkor hasznos következtetéseket fogalmazunk meg (magunk és akár mások számára is) nemcsak mások nyelvhasználatáról és fizikai megjelenéséről, de társadalmi-gazdasági háttéréről, gazdasági hatalmáról, életlehetőségeikről is. Az etnikai kategorizációk sajátos erejét jelentik még az imént felsorolt ismertetőkön kívül a közös eredet szimbólumai és mítoszai, amelyek az etnikai kategorizációk felidézését szolgálják és ezzel helyzeti hozzáférhetőségüket biztosítják.²⁰⁶

Hale primordialista, vagyis saját elnevezésével tartósság-elvű azért, mert azt állítja, hogy az emberek a társadalmi kategorizációt megkönnyítő, a pszichikumban mélyen gyökerező mechanizmusokkal (szemmérték) rendelkeznek, vagyis valóban van valami eleve adott tényező etnicitásunkban, pontosabban annak észlelésében. Továbbá, az etnikainak nevezett markerek rendszerint nagy jelentőséggel bírnak a csoporthatárok felállításában, vagyis rehabilitálja a barthi határkijelölő koncepció bizonyos megállapításait. És végül azért tekinthető még primordialistának, mert szerinte egyes etnikai identifikációk meglehetősen régiek, jelentéssel telített sűrű kategóriákon alapulnak és ezáltal stabilak, nem, vagy csak lassan változnak.²⁰⁷ Másfelől konstruktivista, mert azt állítja, hogy a csoportidentifikáció nem érzelmi alapú, hanem a társadalomban való eligazodáshoz hasznosnak bizonyuló kategorizációk szemmértékké válásukkal előnyössé lesznek vagy lehetnek bizonyos helyzetekben az egyén számára. Azért is konstruktivista, mert meglátása szerint az identitás folyamatosan, belső lényegéből fakadóan változik a környezet változásával, mivel az alapvetően az egyén és (társadalmi) környezete közötti viszony értelmezésének feszültsége jelentette kihívásra adott válaszként értelmezhető. Ha tehát változik a társadalmi környezet, szükségképpen annak értelmezésére megtalált válaszaink is módosulnak. És végül az a megállapítása is a konstruktivistákhoz sorolja őt, mely szerint az identifikációk és az azokhoz rendelt jelentések rendkívüli módon manipulálhatók.²⁰⁸

Mielőtt még erre az utolsó megállapításra, vagyis az identifikációk manipulációját végző identitáspolitikákra rétérnék, az etnicitás és etnikai identitás kognitív felfogásának egy fontos aspektusára is rá kell világítani. Amikor Brubaker a csoportok nélküli etnicitásról beszél, vagy amikor szerzőtársaival az etnicitást mint kognitív folyamatot mutatja be, külön kiemeli, hogy az etnicitás, a rassz és a nemzet értelmezése és értelmezhetősége közös töről fakad, mivel mindegyik alapvető módja a társadalmi valóság érzékelésének, értelmezésének és reprezentálásának.²⁰⁹ Vagyis az etnikai alapú megkülönböztetés kognitív szempontból azonos módon történik, azonos töről fakad, mint a rassz alapú megkülönböztetés és a nacionalizmus, azaz keletkezésük és működésük szempontjából nagyon hasonlóak egymáshoz. Lényegi sajátosságuk, hogy az azonosságok és különbségek létrehozásának, illetve mások felismerésének, azonosításának, osztályozásának módját jelentik.²¹⁰

---

²⁰⁶ Hale 2009: 78–83.

²⁰⁷ Vö. Chandra 2006.

²⁰⁸ Hale 2009: 88.

²⁰⁹ Brubaker 2004: 17., lásd még: Brubaker et al. 2004.

²¹⁰ Brubaker et al. 2004: 81.

Katherine Verdery is összefüggést lát az etnicitás és a nacionalizmus között, ám az ő nézőpontjában nem a kognitív aspektus a meghatározó, vagyis a két társadalmi viszonyulás azonos vagy hasonló kognitív folyamatok eredőjeként történő magyarázata. Ő a modern nemzetállam létrehozásának folyamatában szemléli a kapcsolatot. Úgy véli, az etnikai identitás a modern nemzetállam létrejöttét eredményező hosszú történelmi folyamat részeként alakult ki, amelynek során a homogenitás elképzelésével hegemóniára törekvő nemzetállam megjelöli, osztályozza, kategorizálja és számontartja a különbözőségeket, éppen hatalma megerősítésének szándékával. Nála tehát az instrumentalista felfogás a meghatározó, amely mindkét társadalmi viszonyulást a hatalomért folytatott harc egy-egy hasonló eszközének tekinti, és így az etnicitást és a nacionalizmust az érem két oldalának látja.²¹¹

Az etnopolitikai küzdelmekre áttérve, azt a három társadalmi és öt kognitív jellemzőt veszem alapul az identitáspolitikák szerveződésének, létrejöttének, működésének elemzéséhez, amelyeket Eriksen számos identitáspolitikai küzdelmet bemutató eset elemzése alapján határoz meg.²¹² E szerint az identitáspolitikák kiváltó oka lehet egyfelől a versengés a szűkös erőforrásokért. Másfelől a modernizáció olyan integráló politikai és gazdasági rendszereket hozott létre, amelyek lehetővé tették a korábban különálló, elkülönülő csoportok összehasonlítását, így a köztük lévő különbségek láthatóvá váltak és ez sok esetben vezetett konfliktushoz. Harmadrészt a csoportok elsősorban saját köreiből toborozzák tagjaikat, és habár a fiktív és metaforikus rokonsági ideológiákban megjelenő szimbólumok csoportszervező ereje nem elhanyagolható, a rokonság társadalmi dimenziója szintén fontos.²¹³

Az identitáspolitikák kognitív jellemzői közül az első, hogy a kulturális hasonlóság kommunikációja, reprezentálása fontosabb, mint a társadalmi egyenlőségé. Vagyis lehetnek társadalmilag eltérő helyzetűek az identitáspolitika megszólítottjai, ami összeköti őket az a közösnek bemutatott kultúra. Másodsor, az identitáspolitikák mindig építenek a múlt szenvedéseinek, igazságtalanságainak felidézésére. Harmadszor, a politikai szimbólumhasználat és retorika mindig személyes tapasztalatokat elevenít fel, ezzel próbálva annak szintjére hozni az etnohistoria történéseit. Vagyis azon igyekeznek, hogy a lokalitáshoz és a családhoz kötődő bensőséges tapasztalatokat rávetítse egy nagyobb, külső egységre. Negyedik eszköz a honfoglalók szembeállítását a hódítókkal, azaz, a „ki volt itt előbb” narratíva alkalmazása. Végül pedig a társadalmi komplexitás végletes leegyszerűsítése egy egyszerű ellentmondáskészletre. Leggyakrabban ez a *másik* és a *mi* limitált számú tulajdonságokkal való jellemzéséhez, extrém helyzetekben a *másik* démonizálásához vezet.²¹⁴

Ahhoz, hogy meg tudjuk magyarázni az etnicitás és etnikai identitás kutatásában népszerű és e könyv szemléletéhez is közel álló instrumentalista megközelítések alapállítását, vagyis azt, hogy az etnicitást a mindenkori politikai hatalom manipulálja és felhasználja, érteni kell, hogyan is működik az etnicitás – ahogy erre Hale is felhívja a figyelmet.²¹⁵

---

²¹¹ Verdery 2004: 37–46.

²¹² Eriksen 2008: 216.

²¹³ Eriksen 2008: 216.

²¹⁴ Eriksen 2008: 217–218.

²¹⁵ Vö. Hale 2009: 63

Ezért tartottam fontosnak Hale kognitív pszichológián alapuló identitáselméletének fentebbi részletes bemutatását, továbbá azért, mert az összegyűjtött empirikus anyag feldolgozása során ezek a megfigyelések segítettek a legtöbbet értelmezésem kialakításában. Ez a könyv egy kelet-közép-európai országban egy, az etnicitását, vallását, társadalmi háttérét tekintve is vegyes összetételű településnek a gazdasági megoldásait vizsgálja. Az elemzés igyekszik rámutatni a későbbiekben az egyéni szintű és a helyi politika képviselői által működtetett identifikációs és kategorizációs gyakorlatokra, ezekben úgy a szituativitásnak mint a korlátozottan változtatható, a fluid és a stabil identitáselemeknek is szerepük lesz. Emellett fontos szempont lesz az etnikai és a nemzeti identitás közötti összefüggések vizsgálata is. Az identitás kognitív elmélete segít majd megérteni, hogy miként lehet az etnicitást, az etnikai kategorizációt és identifikációt, az önértelmezést, az azonosság, a kötődés és az összetartozás érzését felhasználva és működtetve elősegíteni a csoportképződést, vagy máshogyan fogalmazva a lokális szubjektumok és a lokalitás teremtését.

A könyvben amellet fogok érvelni tehát, hogy az etnicitás egyfelől egy viszony és egy látásmód is egyben, ami a különbségtétel és annak észlelésének társadalmi gyakorlataiban realizálódik. A különbségtétel alapját kulturálisan és társadalmilag meghatározott viszonyulások adják, amelyek egyfelől sűrű, jelentéssel teli kategóriákban fogalmazódnak meg az egyének számára, másfelől ezek a sűrű kategóriák szemmértékké válva működnek, illetve működtethetők. Ugyanakkor ezek a kulturálisan és társadalmilag meghatározott viszonyulások ha lassan is ugyan, de változhatnak és változtathatók is. A lokális politikának így azokat a törekvéseit igyekszem majd azonosítani, amelyek megteremtik az identitások megéléséhez, kinyilvánításához, kommunikálásához és reprodukálásához alkalmas viszonyok helyeit, tereit, alkalmait annak érdekében, hogy gazdaságilag sikeres lokális szubjektumokat és lokalitást hozzanak létre. Ezzel azonban elérkeztünk ahhoz a kérdéskörhöz, hogy miként függhet össze az etnicitás a gazdasági viszonyokkal, a következőkben ennek elméleti kifejtése következik.

*

A néprajz hagyományosan a táji munkamegosztás és az etnikumokhoz, egyes népcsoportokhoz kapcsolható áruk, foglalkozások, mesterségek témája, illetve az ezekhez a fogalmakhoz, jelenségekhez kapcsolódó sztereotípiák mentén vizsgálta az etnicitás és a gazdaság kapcsolatát.²¹⁶ A klasszikus antropológiai munkák pedig sokáig mintha ódzkodtak volna etnikus sajátosságként értelmezni az eltérő gazdasági magatartásokat, ehelyett inkább ökológiai eltérések jelentőségét, a különböző társadalmak együttműködési formáit, a munka eltérő szemléletét hangsúlyozták, el akarván kerülni az etnocentrikus szemléletmódot, vagyis éppen az etnikumokról alkotott vélekedések előítéletességének hibájába nem kívántak beleesni.²¹⁷

---

²¹⁶ Lásd ehhez: Szilágyi 2000: 857–860.

²¹⁷ Sárkány 2010.

Ahogy az elmúlt század utolsó harmadában az etnicitás, etnikus identitás és általában minden kollektív identifikációs forma a figyelem középpontjába került, úgy vetődött fel a gazdasági tevékenység és etnicitás kapcsolatának lehetősége is. Ezt nagyban elősegítette a Barth és szerzőtársai munkája nyomán kialakult új megközelítésmód az etnicitáskutatásban, amely már viszonyfogalomként értelmezte az etnicitást, azaz egy olyan jelenségnek, amelyet a különböző helyzetű társadalmi csoportok egymás közötti interakcióinak mechanizmusai teremtenek meg, tartanak fenn.

A közelmúltban Thomas Hylland Eriksen szintén a gazdaság etnikus viszonyokba ágyazottságának kérdését kezdte feszegetni és amellet szálta síkra, hogy az erőforrások megszerzéséért folytatott etnikai alapú küzdelmek vizsgálatában a kiszorítás módozatai és eredményei (pl. szegmentált munkaerőpiac, etnikai alapú kirekesztés stb.), vagy az etnikai hálózatok működtetésének mikéntje (pl. etnikus irányultságú vállalkozáskutatás) mellett nagyobb teret kell szentelni az etnicitás kulturális összetevőinek is, mint a gazdasági adaptációt/integrációt befolyásoló tényezőknek. Érti ez alatt az etnikai csoport olyan sajátosságait, mint a nyelv, vagy bizonyos szocializációs, életvezetési minták, mentalitásbeli sajátosságok, esetleg házassági szokások stb., amelyek erőforrásként hasznosulhatnak a gazdasági versenyben. Ugyanakkor arra is felhívja a figyelmet, hogy ezeknek a sajátosságoknak erőforrásként való hasznosulása nagymértékben függ a tágabb gazdasági-társadalmi kontextusoktól is.²¹⁸ Szabó Á. Töhötöm Erdélyben, egy Kis-Küküllő menti térségben (Bonyhádon és szűkebb környékén) vizsgálja hasonló megközelítésben a gazdasági cselekvéseket, akciókat, illetve az intézmények működését, ezekben keresve az etnikai momentumokat. Miközben munkájában a lokális, az országos és a globális kontextusokat egyaránt figyelemmel kíséri, rámutat az államnak az erőforrások elosztásában játszott központi szerepére, illetve a ruralitásról és a vidékről szóló, politikavezérelt diskurzusok jelentőségére a gazdaság és az etnicitás kapcsolatában.²¹⁹

A kultúrában erőforrást látó és azt gazdasági előnyszerzés céljára (is) felhasználó megközelítések jól ismertek és elfogadottak az antropológiában és a kultúratudományban egyaránt.²²⁰ Ehhez az instrumentalista szemlélethez sorolható Jean és John Comaroff *Ethnicity, Inc.* című munkája, amelyben a szerzőpáros a politikai antropológia nézőpontjából tárgyalja a kulturális különbségek kommodifikálásának és az etnikai identitás

---

²¹⁸ Eriksen 2005.

²¹⁹ Szabó 2013.

²²⁰ E megközelítés korai példáinak tekinthetők az Eriksen által bemutatott manchesteri és Chicagói Iskola eredményei. Az előbbihez tartozó kutatók a mai Zambia területén az ún. Copperbelt térségben az 1930-as évektől kezdődő rézbányászat hatására beinduló erős urbanizációs folyamatok közepette vizsgálták a csoportszerveződés etnikai meghatározottságait és az etnikai identitás szimbolikus megjelenítési formáit, mint az elismerésért folytatott küzdelem eszközeit. (Eriksen 2008: 40–55.) Az 1920-as és 1930-as években Robert Park és társai – a Chicagói Iskola elindítói és első kutatói – olyan sajátos ökológiai tereként fogták fel a városokat, ahol a lakóterületenként elkülönülő különféle társadalmi világok a gazdasági forrásokhoz való eltérő hozzáférés és az etnikai különbségek mentén tagolódtak. Amerikai nagyvárosok bevándorló csoportjait vizsgálva az etnikai különbség megőrzésének lehetőségét, az akkulturáció folyamatát, valamint az etnikai különállás gazdasági adaptációban játszott szerepét kutatták. Munkásságuk nyomán terjedek el az akkulturáció és az amerikai olvasztótégely kifejezések. (Eriksen 2008: 37–39.)

inkorporációjának különféle gyakorlatait. Úgy vélik, a neoliberális gazdaság folyamatai alapvetően átalakították az etnicitás és az etnikai csoportformálódás viszonyait. Számos, elsősorban dél-afrikai és észak-amerikai, de elvétve a világ más tájékairól hozott példák alapján két alapvető folyamatot azonosítanak az etnicitás áruvá tételében. Az egyik az etnikus kultúra kommodifikációjában ragadható meg, amikor is az etnikailag determinált csoportok kultúrájuk autentikusnak tartott és tulajdonított elemeit az erőforrásokért folytatott versenyben áruvá teszik. A másik folyamat pedig az, amikor egyes csoportok etnikai alapon szerveződő, legális üzleti vállalkozásokat, gazdasági társaságokat hoznak létre valamiféle általuk birtokolt jószág (ez lehet ásványkincstől kezdve jogosultságig bezárólag sok minden) értékesítésére. Az előbbi jelenség nem újdonság a tudomány számára sem, ahogy a néprajz, úgy a kulturális antropológia is sokat foglalkozott a hagyományok, a kulturális örökség kommodifikálásával különféle (etnikai, nemzeti) szinteken.²²¹ Ám a szerzők mellett érvelnek, hogy az utóbbi évtizedekben mindezek a folyamatok „magasabb szintre” léptek, a nagyobb verseny miatt pedig egyre fontosabb szerepet játszik ezekben a küzdelmekben a jog, például a szellemi tulajdonhoz fűződő vagy különféle etnikai csoportokhoz kötődő jogosultságok formájában. Nem véletlen tehát, hogy ezt az egész folyamatot az üzleti világ nyelvéből származó kifejezéssel jelölik (Ethnicity, Inc.), amivel az etnicitás áruvá tételének üzleti, vállalkozásszerűen megszervezett és megvalósított jellegére utalnak, arra a folyamatra, amikor a szimpla etnobizniszből már nagyszabású és jól szervezett etnovállalkozás lesz.²²²

Arra is rámutatnak, hogy míg a kulturális javak kommodifikálása alapvetően elgyengíti, elértékteleníti annak a kultúrának az egészét, amelyből a kommodifikált elemeket kiemelik, az etnicitás esetében ez épp ellenkezőleg történik. Az etnikai csoportformálódásra kifejezetten jó hatással lehet az etnicitáshoz kötött javak áruba bocsájtása, megerősítve azt. Az alapvetően makroperspektívából szemlélt empirikus adataik²²³ alapján úgy vélik azonban, hogy a gazdasági versenyhelyzet miatt ezek a kategóriák zárttá, nehezen átjárhatóvá, sokszor jogilag szabályozottá válnak, ahogy erre fentebb már utaltam is.

Feischmidt Margit arra hívja fel a figyelmet, hogy a kultúrában erőforrást látó és azt gazdasági előnyszerzés céljára is felhasználó antropológiai, kultúratudományi elemzések

²²¹ A néprajzban a hagyományok eredeti kontextusukból való kiemelésére és a tömegkultúrában való felhasználására létező fogalom a folklorizmus. A hagyományteremtést, vagyis a hagyományok kitálálását, feltalálását, kitermelését úgy a néprajz, mint az antropológia is előszeretettel vizsgálta, ebből adódóan számos eredmény és nézőpont kapcsolható ide. A hagyományból idővel örökség lett, a *heritage studies* pedig már egyre inkább az áruvá lett/tett kulturális hagyományok felhasználását (is) kutatja. Mindezek elméleti összefoglalását bőven hivatkozott szakirodalommal lásd: Vajda 2016.

²²² A cím szójáték az *incorporation* különböző jelentései, jelentésárnyalatai között. A kifejezés az akadémiai nyelvben az etnikai inkorporációt, vagyis az etnikai csoportformálódást jelenti (egyének etnikai csoportként való közös megnyilvánulását, vagy az egyénnek egy már létező, meghatározott etnikai csoporttal való közösülését, ami magában hordozza az etnikai meghatározottsággal bíró csoport számára a többségi társadalom részéről az „elismerést”, „felismerést” is). Mint ilyen értelmű kifejezés az etnicitással foglalkozó tanulmányok fontos fogalma. Az üzleti világ nyelvében a társas vállalkozások, üzleti társulások, illetve bármilyen csoport, szerveződés hivatalos jogi személyiséggel bíró társasággá, szervezetté alakulását jelenti.

²²³ Lásd ehhez még: Surak 2010: 158.

arra általában nem tudnak választ adni, hogy miként működik ez az erőforrás a társadalomban benne élő egyén szempontjából.²²⁴ Ez a makroperspektívából közelítő, fent bemutatott *Ethnicity, Inc.* című könyvről is elmondható. Ezek a kutatások általában az etnikai csoportot jellemző kulturális jegyekben közösségi erőforrást látnak, sok esetben a bevándorlók és vendégmunkások gazdasági adaptációját vizsgálva a bourdieu-i tőkeelméletet hívják segítségül az értelmezéshez.²²⁵

Merőben más megközelítést alkalmaz az etnicitás és a gazdaság kapcsolatának kutatásában a közgazdaságtudomány, amely a politikai gazdaságtan, az új intézményi közgazdaságtan és újabban a nyelv gazdaságtan szempontjai szerint vizsgálja a kérdéskört. Ezeknek a megközelítéseknek alapvető célja az etnikai diverzitás és a gazdasági fejlődés közötti viszony alaposabb megértése, amelyet az etnikai, illetve a nyelvi sokszínűségnek a gazdasági teljesítményre, teljesítőképességre kifejtett hatásain keresztül tárnak fel a tranzakciós költségek elméletének segítségével egy adott nemzetgazdaság vagy térség, város, üzleti szervezet esetében. Az értelmezések figyelembe veszik a gazdaság, a demokrácia, az intézményrendszer fejlettségét is.²²⁶ Ezek a munkák általában az etnicitás objektív kategóriáit használják elemzésükhöz, amelyeket jellemzően külső jegyek és tulajdonságok alapján alakítanak ki kívülállókról. A fentebb bemutatott elméletek és kvalitatív megközelítések etnicitásértelmezései, illetve az etnicitás megképződéséről, létrejöttéről kialakított felfogásai ugyanakkor épp azt a folyamatot próbálják megragadni, ahogy magunk és mások számára is nyilvánvalóvá válik odasorolásunk, odatartozásunk. Ezek nehezen operacionalizálható folyamatokat jelentenek a kvantitatív vizsgálatok számára, többek között ezzel magyarázható az alapvetően eltérő kérdésfelvetéseik mellett, hogy a kutatások e két irányvonala ilyen markánsan elkülönül egymástól.²²⁷

Az utóbbi néhány évtizedben a gazdaságszociológiai kutatásokban és elméletekben is egyre nagyobb teret szenteltek a gazdasági cselekvések társadalmi beágyazottságának, illetve a *társadalmi tőke* fogalom kidolgozásának. A fogalmi tisztázás lehetővé tette, hogy az etnikus sajátosságokat, valamint az etnikai közösségek működésének jellegzetességeit összekapcsolják a gazdasági teljesítőképesség vizsgálatával.²²⁸ A társadalmi tőke olyan kollektív elvárások halmazaként definiálható, amely befolyásolja az egyének gazdasági viselkedését. Az „értékintrojekció”, a „korlátozott szolidaritás” és a „kikényszerített bizalom” azon formáit jelentik, amelyek segítenek összehangolni a gazdasági cselekvők tevékenységeit.²²⁹ A társadalmi tőke különböző formáinak hatására erősödhetnek a közösségi hálózatok, a társadalmi kontroll és a közösségi szankciók szerepe, de működésüknek negatív konzekvenciái is lehetnek, amelyek a zárt, egynemű hálózatok kialakításával túlságosan nagy terhet helyeznek a bennük lévőkre, ami rombolhatja a

---

²²⁴ Feischmidt 2010: 11.

²²⁵ Lásd ehhez bővebben: Feischmidt 2010: 11.

²²⁶ Lásd pl. Alesina–La Ferrara 2005., a téma bővebb kifejtése részletes szakirodalommal megtalálható: Csata 2015., 2019.

²²⁷ Erre a szemléletbeli különbségre Feischmidt Margit és Csata Zsombor is felhívják a figyelmet. (Feischmidt 2010: 14.; Csata 2015: 16.)

²²⁸ Lásd ehhez: Portes 1998.; Portes–Sensenbrenner 2006.

²²⁹ Portes–Sensenbrenner 2006: 167.

csoportszolidaritást.²³⁰ Mindezek a gazdasági teljesítményre is közvetlen hatással vannak, mivel a társadalmi tőke egyes formái hatékonyabban működnek egy etnikailag homogén közösségen belül, így nagyobb gazdasági teljesítőképességet eredményezhetnek, ám a túlságosan is zárt, kizárólag etnikai alapon szerveződő együttműködések negatív gazdasági hatásokat is kiválthatnak.²³¹ Ezért az etnicitás és a gazdaság viszonyát vizsgáló gazdaságszociológiai elemzések megkülönböztetik a csoporton belülré irányuló *bonding* típusú kötéseket és a kifelé irányuló, ún. *bridging* típusúakat, ezek sűrűségének, erősségének más-más hatása van a csoport gazdasági teljesítményére.²³² Ugyanakkor a társadalmi tőke az egyetlen olyan tőkeforma, amelyet nem kell feltétlenül átváltani, konvertálni gazdasági tőkévé, mivel használata önmagában közvetlen hozzáférést biztosít gazdasági erőforrásokhoz (pl. kedvező kölcsönökhöz, befektetési tipppekhez, védett piacokhoz).²³³

Ezeket az eredményeket a gazdaságszociológiában elsősorban a transznacionális migráns csoportok gazdasági adaptációjára irányuló kutatásokban kamatoztatták, de megjelentek multietnikus környezetben kisebbségi csoportok gazdasági tevékenységére vonatkozó vizsgálatok is, s lassan meghonosodott egy merőben új, etnikus irányultságú vállalkozáskutatás. Ezek a vizsgálatok alapvetően arra keresték a választ, hogy miért sikeresebbek egyes bevándorló csoportok a gazdasági adaptáció, illetve a gazdasági teljesítmény szempontjából más bevándorló csoportoknál, melyek azok a közösségi erőforrásaik, amelyek komparatív előnyöket jelentenek számukra más csoportokhoz képest.²³⁴ Egyik ilyen, bizonyos bevándorló csoportok azonosított erőforrása, hogy vállalkozóik a befogadó országuk gazdasági környezetéhez igazodva egyaránt támaszkodnak választott és kibocsátó országukban élő honfitársaikkal kialakított és fenntartott kapcsolatrendszerükre.²³⁵ A gazdasági tevékenység és az etnicitás összefüggéséhez kapcsolódva a közgazdász Kloosterman és munkatársai a hollandiai bevándorlók vállalkozásait vizsgálva vetik fel a „vegyes beágyazottság” (*mixed embeddedness*) fogalmát, mint új, gyümölcsözőnek ígérkező elemzési szempontot. Véleményük szerint ezeket a vállalkozásokat a saját közösség nyújtotta társadalmi tőkébe való beágyazottság mellett a tágabb politikai-gazdasági környezethez való kapcsoltságukban is érdemes vizsgálni.²³⁶

A magyar(országi) kutatások jellege némiképp eltér a fent idézett vizsgálatokétól, hiszen az itt élő nemzeti és etnikai kisebbségek etnicitása más módon és minták mentén szerveződik, mint a migráns csoporté. A hosszabb történeti együttélésre visszatekintő etnikai csoportok számára nemzettudatuk nem kérdéses, etnikai önazonosságuk pedig

²³⁰ Portes 1998: 15.

²³¹ Mindezeknek részletes, gazdasági szakirodalommal alátámasztott bemutatását lásd: Csata 2019: 39.

²³² Putnam 2007. Részletesebben lásd még: Csata 2015., 2019.

²³³ Portes 1998: 4.

²³⁴ Lásd ehhez pl. Light–Gold 2000.; Portes–Haller–Guarnizo 2001.; Portes–Sensenbrenner 2006.

²³⁵ Lásd ehhez többek között: Portes–Haller–Guarnizo 2001.

²³⁶ Kloosterman–Van Leun–Rath 1999.

csak bizonyos szituációkban aktivizálódik,²³⁷ ugyanakkor anyaországukkal tartott kapcsolataik más jellegűek és messze nem olyan intenzívek, mint a nyugat-európai országok és az Egyesült Államok bevándorló csoportjainak esetében. Másként fogalmazva, a magyarországi etnikai és nemzeti kisebbségek számára a gazdasági és társadalmi intézményrendszerekhez való hozzáférésük nem etnikai hovatartozásuk kérdése. Éppen ellenkezőleg, a jogi-politikai keretek egyformák mindenki számára, éppen ezért talán még érdekesebb annak a kérdésnek a felvetése, hogy az eltérő gazdasági teljesítőképessegekkel rendelkező egyének vagy lokális csoportok esetében esetleg olyan „puha” tényezők, mint az etnicitás, van-e jelentősége. Arról azonban nem szabad elfeledkezni, hogy a határon túli magyar csoportok esetében az etnicitás és a gazdasági erőforrásokhoz való hozzáférés közötti viszonyban már több a hasonlóság a fent bemutatott gazdaságszociológiai elemzések megállapításaival. Ez természetesen a „lehetőségstruktúrák”²³⁸ különbözőségeiből adódik és nem az etnicitás eltérő voltából, vagyis a határon túli magyar közösségek kisebbségi helyzetéből.

Csata Zsombor osztja fel az etnicitás és a gazdaság közötti kapcsolatokat vizsgáló munkákat szakterületi közelítésük alapján az új intézményi közgazdaságtanhoz, a gazdaságszociológiához és a gazdaságantropológiához sorolható elemzésekre.²³⁹ Ő maga az első két elméleti hagyomány eredményeinek összehangolásával igyekszik az erdélyi magyarok gazdasági helyzetének értelmezési keretét kialakítani. Az erdélyi magyarok társadalmi mobilitásának lehetőségeit, a társadalmi struktúrában elfoglalt helyüket jövedelmi viszonyaik, nyelvtudásuk, társadalmi tőketípusaik használata alapján vizsgálja a két irányzat fogalmi eszközrendszerének mozgósításával. Utóbbi kapcsán kitér a gazdasági etnocentrizmus és az etnikai vállalkozások kérdéseire is, mint egyre gyakrabban felfedezhető jelensége Erdély gazdasági életében.²⁴⁰

A magyar nyelvű szakirodalom szinte teljes egésze szemléletében és megközelítésében a gazdaságantropológiai irányvonalhoz kapcsolható. A kutatások eddig elsősorban a romák, németek és erdélyi magyarok körében vizsgálták az etnikai azonosság erőforrásként való használatát.²⁴¹ A kutatások a németek és az erdélyi magyarok esetében az etnicitás szerepét elsősorban mentalitásbeli, a gazdasági magatartásokat befolyásoló tudati sajátosságokban vélték felfedezni, ami főleg a vállalkozók önreprezentációjában sokszor – kü-

---

²³⁷ A kettős identitás Bindorffer által dunabogdányi svábok kutatása alapján kifejtett szituacionalista-instrumentalista, a későbbiekben (6. fejezet) részletesen tárgyalt felfogásának lényege, hogy az egyensúlyban lévő nemzeti és etnikai identitás térben és időben igazodik az elvárásokhoz, adott szituációban különböző mértékben mobilizálódnak, kizárólagosságra egyik sem juthat. (Bindorffer 2001.) Más magyarországi nemzeti kisebbségek kettős identitásának jellegzetességeihez lásd: Bindorffer 2007.

²³⁸ A fogalmat Csata Zsombor használja Tim Harfordtól átvéve. (Csata 2019: 40.)

²³⁹ Csata 2015.

²⁴⁰ Csata 2019. A fogyasztói etnocentrizmus jelenségére Erdélyben manapság egyre több elemzés hívja fel a figyelmet: Gáll 2011.; Szabó 2015.; Hoffmann–Schwarcz–Szász 2016.

²⁴¹ Kovács 1990.; Sik 1992.; Kovács 1994.; Stewart 1994., 2001., 2002.; Fleck–Orsós–Virág 2000.; Baumgartner–Kovács–Vári 2002.; Kovács 2002.; Kiss 2004.; Kovács 2004.; Szigeti 2004.; Váradi 2008.

lönböző okokból ugyan, de – csak rejtett formában, metanarratívákban jelenik meg.²⁴² A romák esetében többnyire arra fókuszáltak a kutatások, hogyan válhat az etnicitás hátrányból előnnyé, akár a vállalkozóvá válás,²⁴³ akár migráció esetén,²⁴⁴ ezekben az esetekben a gazdasági erőforrásként szolgáló rokonsági kapcsolatok etnikus sajátosságként értelmeződtek.

Ez a könyv is ehhez az utóbbi irányvonalhoz sorolható szemléletét, megközelítését és fogalomkészletét tekintve. Habár az etnikai identitást, az etnicitást a társadalmi tőke egy típusának tartom magam is, mégsem a tőkeelméletek felől közelíték írásomban, hanem a mentalitást, a tulajdonítást, az etnikai szolidaritást, a magánboldogulásról és közjóról kialakított közös diskurzusokat hívom segítségül értelmezésemben. Azt vizsgálom tehát, ahogy a helyi politika felhasználja az etnicitást a közösségiség, helyi kötődés, a tarjániság kiépítésére, erősítésére gazdasági előnyszerzés érdekében. Olyan mikrostruktúrákra kívánok rávilágítani eközben, amelyek mozgatják, mozgásban tartják az etnicitás viszonyserű, relációkban létező jellegét, feltárják tartós és változtatható tartalmait, az azonosulásra felkínált elemeket. Az etnicitás megképződésének módját és helyzeteit, az azonosulás és azonosítás folyamatait kívánom bemutatni, hiszen az etnicitás kinyilvánításával, felvállalásával, vagy annak tulajdonításával nézetem szerint egyben gazdasági erőforrás-allokálás is történik. Vagyis, ha valaki svábként azonosítja magát vagy annak kategorizálják, hozzáférése nyílik bizonyos gazdasági erőforrásokhoz is.

Ebben a fejezetben végig amellet érveltem, hogy az olyan fogalmak, mint „a svábok/a németek”, „a magyarok”, „a felvidékiek”, nem jelölhetnek különálló és jól körülhatárolható csoportokként felfogott embereket, akik között valamiféle szolidaritás, összetartozás működik. Amikor majd a későbbiekben mégis ezeket a megnevezéseket használom, akkor ezekkel olyan emberekre utalok, akik magukat is ezekbe a kategóriákba sorolnák bele.

---

²⁴² Szigeti 2004., Kiss 2004., Szabó 2005.

²⁴³ Stewart 2001., 2002.

²⁴⁴ Bernát 2006.

3. A HELYI EMLÉKEZET ÉS A HELYI EMLÉKEZŐK – A LOKALITÁS TÖRTÉNETE BELÜLRŐL

„A múlthoz fűződő viszony megveti az emlékező csoport identitásának alapjait.”
(Jan Assmann)

3.1 A történeti kontextus és az emlékezetközösség

Tarján település-, illetve társadalomtörténetének vizsgálatához számos forrás áll a kutató rendelkezésére: helytörténeti monográfiák, kéziratok, egy magán és egy „közgyűjtemény” dokumentumai, valamint a tarjániak eleven történeti emlékezete. Mondhatnánk azt is, hogy Tarján egy valós *emlékezetközösség*, ahol életben tartják a múltat azáltal, hogy emlékeznek rá és megörökítik. De vajon miért fontos, hogy az élő emlékezetben tartsák meg a múltról szóló tudást? Elsősorban azért, mert az etnicitás és a lokalitás teremtésében, lokális szubjektumok termelésében fontos szerep jut a helyi történelem megalkotásának, létezésnek és hagyományozódjon az akár a szóbeliségben vagy nyerjen írásos formát.

A nyolcvanas évek második felében kezdenek el – elsősorban – történészek újra foglalkozni az emlékezetben tartott múlt szerepével. Ennek eredményeképpen olyan emlékezet-teóriák születnek, amelyeknek középpontjában a társadalmi vagy kollektív emlékezet áll. Felelevenítik Maurice Halbwachs tézisét, aki 1928-ban fogalmazta meg először a durkheimi szociológia kollektív reprezentációra vonatkozó elgondolása alapján az *emlékezet társadalmi meghatározottságának* gondolatát. Ezek alapján Pierre Nora hagyományról és történelemről,²⁴⁵ Jan Assmann kommunikatív és kulturális emlékezetéről,²⁴⁶ Paul Ricoeur spontán és mesterséges emlékezetéről beszél.²⁴⁷ Abban minden elméletalkotó egyetért, hogy az emlékezet e társadalmi formáinak fontos szerepe van a kollektív identitások, a kollektív viszonyulások kialakításában. A spontán emlékezet által életben tartott hagyomány kommunikatív cselekvési formái azonban amint elvesztik éltető közegüket, a természetes módon emlékezők valódi közösségét, átalakulnak írott, kulturális terméké, mesterségesen megszerkesztett – irányított – emlékezté a történelmi tudat kialakulásának folyamatában. Nora ezt úgy fogalmazza meg, hogy az emlékezet beköltözik a helyekbe. „A *lieu de mémoire*-okat az az érzés szüli és élteti, hogy már nincs spontán emlékezet. S mivel ezen emlékezetmegőrző cselekedetek már nem mennek végbe természetesen, így archívumokat kell létrehozni, évfordulókat kell tartani, ünnepeket kell szervezni, temetési beszédeket kell mondani és fel kell jegyezni az eseményeket [...] a történelem folyamából kiszakított történeti pillanatok ezek [...] már teljesen nem élők, de még nem is teljesen holtak.” (kiemelés tőlem – S. Gy.)²⁴⁸ A 18–19. század fordulóján,

²⁴⁵ Nora 1999.

²⁴⁶ Assmann 1999.

²⁴⁷ Ricoeur 2004.

²⁴⁸ Nora 1999: 17.

a nacionalizmus születésével a tér nemzeti szempontú definiálása születik meg, a történelemmé lett hagyomány, a kulturális vagy mesterséges emlékezet olyan összetartozástudatot teremt, amely segít a nemzeti identitás *elképzelt közösségének* megalkotásában.

Benedict Anderson, aki a nacionalizmusok eredetét és elterjedését vizsgálva alkotta meg az *elképzelt közösségek* (*imagined communities*) fogalmat, különbséget tesz az új- és óvilági nacionalizmusok eredete és létrejöttének formái, okai között, azt azonban elismeri, hogy a történeti tudatnak mindkét esetben – más-más módon ugyan, de – fontos szerep jutott ebben a folyamatban. Ő ezt a következőképpen fogalmazza meg: „Eltérő okokból és eltérő következményekkel ugyan, de mindkét csoport *geneologikusan* (a szerző kiemelése) kezdte olvasni a nacionalizmust, úgy, mint egy szériális folytonosság történeti hagyományának a kifejeződését.”²⁴⁹

A nemzet mint elképzelt közösség vagy mint emlékezetközösség a nemzetivé tett történelmet használja fel tehát a kollektív identitás kialakítására majd megőrzésére, az emlékezetből történelem lesz, ahogy Nora mondja. Appadurai szavaival élve a (nemzeti) történelem egyfajta kontextus, ami lokalitást jelent/teremt. Az emlékezetnek azonban a nemzeti emlékezetközösség csupán csak az egyik helye, a nemzetnél szűkebb lokalitások is megtehetnek a maguk történeti kontextusát vagy életben tarthatják emlékezetközösségüket.

A lokális és nemzeti vagy országos történelem közötti kapcsolatról szólva Keszeg Vilmos arra hívja fel a figyelmet Alban Bensa nyomán, hogy a lokális történelemben újraértékelődik az országos történelem, diszciplínából helyi szociális és kulturális tudássá és gyakorlattá alakul át, ami szintén identitásokat termel és működtet.²⁵⁰ A lokális történelem átveszi a nemzeti történelem kronológiáját, ahhoz igazodik, ezzel mintegy lokalizálja a nemzeti történelmet, míg az legitimálja a helyi történeti tudatot.²⁵¹ Helyben azonban más események is történnek, folyamatok is zajlanak, ezért több is, ugyanakkor más is a helyi történelem, hiszen a nemzeti kanonizált történelemhez képest eltérő lehet egyes események súlya, jelentősége.²⁵² Tarján esetében erre legbeszédesebb példa a kitelepítés-történet,²⁵³ ami a szocializmus idején csak a spontán emlékezet, családi hagyomány által életben tartott történeti narratívaként létezhetett, a hivatalos helyi történelem részévé nem válhatott. A rendszerváltás után azonban az esemény legitimációt kapott az országos történelemből, így elindulhatott az a folyamat, amelynek során közös kulturális tudás és emlékezet válhatott belőle. Nem utolsó sorban, annak köszönhetően, hogy a kitelepítések időszaka a kilencvenes években született helytörténeti írásokba is bekerült, immár legális történeti elbeszélésként létezik. Ugyanakkor a mai napig nem kanonizálódott abban az értelemben, hogy még mindig része az élő emlékezetnek, tehát annyi történet él, ahány érintett.

²⁴⁹ Anderson 2006: 161–162.

²⁵⁰ Keszeg 2007: 20.

²⁵¹ Keszeg 2007: 20.

²⁵² Gyáni 2008: 17.

²⁵³ Bár Tarjánban valójában nem történt meg a kitelepítés a szó klasszikus értelmében, hisz a német nemzetiségű családok helyben maradhattak, nem kellett hazájukat elhagyni, „csak” otthonaiktól és egyéb ingatlanjaiktól fosztattak meg. Jobb híján azonban ezt a fogalmat használok a későbbiekben, igazodva ezzel a helybeli szóhasználathoz is. Az egyébként, hogy maguk a tarjániak is ezzel a szóval írják le a velük történeteket azt mutatja, hogy helyi történelmüket igazítják az országoshoz.

A lokális és a nemzeti történelmek további közös sajátossága, és ez a történelem kontextus jellegéből fakad, hogy fontos szerephez jut bennük az eredet, származás, megtelepedés hiteles bizonyítéka.²⁵⁴ Mint látni fogjuk, ez Tarjánban is így van, újratelepített falu lévén azonban több „kezdet” is van a helyi történelemnek.

A helyi történelmi tudatra ugyanúgy jellemző, mint az országosra, hogy különböző státuszú emlékek és emlékezetek jól megférnek benne egymás mellett. Azaz együtt élnek a kommunikatív, csak a szóbeliség által fenntartott emlékek és a kulturális emlékezet „termékei”, akár egy adott eseményre vonatkozóan is, és még akkor is, ha az éppen érvényes történelem-narratíva kialakítása és „kőbe vésése” vagy az emlékezet helyeibe zárása már megindult. Egy helyi történelem ugyanis sosem tud olyan mértékben kánonná válni, mint egy nemzeti történelem,²⁵⁵ hiszen a kétféle történetírásnak eltérőek a lehetőségei és eszközei sok közös vonásuk ellenére is.

A történelmi tudatban testet öltő kollektív identifikáció a nemzetállam egyik legfőbb eszköze a nemzet elképzelt közösségének fenntartásához,²⁵⁶ amely elsősorban az oktatáson keresztül valósul meg. Az emlékezhagyományból történelem lesz, a történelemből pedig tananyag, ami az iskoláztatás általánossá válásával egyre szélesebb rétegekhez jut el, akik úgy és akkor, továbbá oly módon emlékeznek a történelem egyes pillanataira, ahogy a nemzetállam aktuális politikai-hatalmi diskurzusa azt megkívánja. A lokális történelem ugyanakkor a helyi tudás és történelem felkent termelői által jön létre és hagyományozódik. Még ha írásos formát is nyer ez a helyi történelem, azaz *helyitörténet* születik (az emlékezet beköltözik a helyitörténeti munkába), nem válván iskolai tananyaggá, nem tud települési szinten teljes értékű, mindenkire érvényes, illetve mindenki által érvényesnek tekintett tudássá válni. Ezért is kell szüntelenül a helyi történelmi tudat, a történelem mint kontextus fenntartásán munkálkodni különféle technikák által.

A történetírásban bekövetkező posztmodern fordulat a történelmi megismerés interpretatív jellegére világított rá, arra, hogy minden történetírás, s így maga a történelem is konstruált valóság, értelmezés.²⁵⁷ Bár múlt csak egy van, az erről szóló történelem-elbeszélések száma végtelen. Ezért törekszik a nemzetállam és a lokális hatalom is a maga szempontjából érvényesnek tekintett, a lokalitás kollektív azonosságtudatát leginkább életben tartó (és a hatalom legitimációját biztosító) történelmi narratíva megalkotására. Ezért a kollektív emlékezetben kifejeződő csoportidentitások termelésében fontos szerepet kapnak a különféle identitáspolitikák. Appadurai egyenesen azt mondja, hogy a

---

²⁵⁴ Gyáni 2008: 17.

²⁵⁵ Gyáni 2008: 17.

²⁵⁶ A fentiekén túlmenően is egészen széles eszköztár áll a nemzetállam rendelkezésére a nemzeti önazonosság és a területén lokalizált lakosság nemzeti hovatartozásának kialakításához és fenntartásához. Appadurai ezt a következőképpen fogalmazza meg: „Olyan eltérő apparátusok által, mint a múzeumok, falusi gyógyszertárak, a postahivatalok és rendőrállomások, vámsorompók és telefonfülkék, a nemzetállam a formális és informális technikák mérhetetlen hálózatát hozza létre a szuverén hatalma alá tartozónak tekintett terek nacionalizálása érdekében.” (Appadurai 2001: 15.) Anderson is számos technikát sorol fel, mint például a nemzeti nyelv, hivatali nacionalizmus – ennek része a történelem tananyaggá tétele – és az államisághoz kötődő olyan eszközök, mint a népszámlálások, térképek és múzeumok. (Anderson 2006.)

²⁵⁷ Lásd erről összefoglalóan: Gyáni 2000.

nemzetállamot szorongással töltik el a lokalitás, a szomszédságok kontextusai, azok „[...] az entrópia és a félrecsúszás állandó veszélyét hordozzák. Majdnem olyan alaposan kell ügyelni rájuk, mint az országhatárookra.”²⁵⁸ A nemzetállam szempontjából a veszély ket-tős, a túl erős helyi kötődés, valamint a más szomszédságoktól való túlságosan is hatá-rozott különбözés vágya miatt veszélybe kerülhet a fegyelmezett nemzeti állampolgár kineveléséhez szükséges térbeli és társadalmi egységesítés.²⁵⁹

Innen nézve azonban érthető, hogy a nemzetállamok születése körül bábáskodó, a racionális megismerés eszméjét hirdető szaktudományos történetírás mellett miért maradt mindmáig annak árnyékában a nagyjából vele egyidőben, a 19. század végén önállósodó helytörténetírás. Előképei felfedezhetőek lokális közösségek saját múltjának megszerkesztésére törekvő, különféle céllal született írásokban (pl. egyházközségi tör-ténetek, toronygombiratok, vármegyei monográfiák stb.).²⁶⁰ Ebből az alárendelt po-zícióból a mai napig nem tudott kilépni a helytörténetírás, mivel intézményes kerete fejletlenebb, szakmai presztízse alacsonyabb, és művelői maguk is elfogadják ezt a „má-sodrendű” szerepet, ami például abban is megmutatkozik, hogy sokszor kritikátlanul átveszik az országtörténelem eseménytörténeti korszakolását, akkor is, ha az nem feltét-lenül esik egybe a helyi történések súlypontjaival.²⁶¹ Pedig a helytörténetírás nem csak a helyi értelmiség hobbija vagy a hatalom presztízscéljait szolgáló tevékenység, hiszen a megismerés keretei miatt sokkal szervezettebb, komplexebb és mélyebb megismerést tesz lehetővé, mint az országos szintű történelem, továbbá az 1970-1980-as évekre szakmai professzionalizálódása is bekövetkezett.²⁶² Gyáni Gábor ezt így fogalmazza meg: „[...] a helyi vonatkozású történeti vizsgálódások – *elvíleg* (a szerző kiemelése) – semmivel sem kevésbé értékesek vagy hasznosak, mint az ún. országos történetiek.”²⁶³

A helytörténeti művek hasznára a néprajz és a történettudomány is felfigyelt. Előbbi a helyi monográfiák folklorisztikai és társadalomtörténeti forrásértékére, falupolitikákra vonatkozó utalásaira és a történelem használatba vételére mutató igény kifejeződésére hívta fel a figyelmet.²⁶⁴ A történettudomány társadalomtörténet felé fordulásával a gazdasági és társadalmi folyamatok alakulása is érdeklődése homlokterébe került, az ese-ménytörténetek ürességét a mindennapok, mentalitások, életvitelük színességével feltöl-teni igyekvő szándék számára így a konkrét (mikro)terek is felértékelődtek. Ebből a meg-közelítésből minden helytörténet valójában társadalomtörténet is, ezért is van szükség rájuk.²⁶⁵ Újabbban pedig, ahogy az eddigi fejtegetések is mutatják, a kollektív emlékezet megnyilvánulásaiént, a különböző csoportidentitások formálójaként és az identitáspo-litikák eredőjeként tekintenek rá. Ahogy a születőben lévő nemzetállamoknak a nemzeti

²⁵⁸ Appadurai 2001: 16–17.

²⁵⁹ Appadurai 2001: 17.

²⁶⁰ Ezekről a ma már forrásértékű dokumentumoknak számító, eltérő céllal és háttérrel született mű-vekről részletes bemutatást ad: Keszeg 2007.

²⁶¹ Gyáni 1990.; Szilágyi 1984.

²⁶² Ezt mutatja be: Vörös 1972.

²⁶³ Gyáni 1990: 4.

²⁶⁴ Niedermüller 1984.; Szilágyi 1984.; Keszeg 2007.

²⁶⁵ Gyáni 1990.

történelem megszerkesztése adta annak idején legitimitációját, úgy az elmúlt évtizedekben a lokalitás felé forduló érdeklődés számára a helyi történet-narratíva szerkesztettsége, hagyományhoz, emlékezethez és történeti tudathoz való viszonya az identitáspolitikák szempontjából vált érdekessé.

Az alábbiakban Tarján rekonstruált és szükségképpen dekonstruált település- és társadalomtörténetét mutatom be úgy, ahogy azt a sokrétű helyi tudás és a különböző típusú emlékezetek lehetővé teszik. Egy olyan történet-elbeszélés összeállítására a célom, ami kizárólag a tarjániak múltra vonatkozó tudásán alapul, miközben arra is figyelemmel van, hogyan szerkesztik ezt a tudást történelemmé. Alapvető forrásként a helytörténeti munkákat használom, az ezekből szerzett ismereteket kiegészítem egyéb, tarjániak által készített írásos dokumentumokkal, a bemutatott forrásokkal és az általuk elbeszélte történetekkel. Külső forrást, referenciát igyekszem a főszövegen kívül, lábjegyzetben, kiegészítésként hozzáfűzni.

Elsőként a helytörténeti írásokat és azok szerzőit mutatom be, illetve azokat a „hivatásos” emlékezőket, akiket a falu közvéleménye is a helyi történelem ismerőinek tart, majd ezután következik a falu ismert történetének elbeszélése.

3.2 A helytörténet-írók és emlékezők

Az egyik „helytörténész” Mikonya József (1928–2006), a hazai német irodalom elismert szerzőjének számított,²⁶⁶ aki anyanyelvén, középbajor dialektusban,²⁶⁷ illetve irodalmi német nyelven is alkotott. Verseinek, prózai műveinek egyik legfőbb témáját a gyermekkori, ifjúkori visszaemlékezések, a paraszti élet, a faluközösség felidézése és a személyesen átélt történelem felelevenítése, megörökítése jelentette. Munkássága hozzájárult a magyarországi németek közelmúltjának, történelmük egy fontos részének megőrzéséhez. Irodalmi műveivel országos ismertséget vívott ki magának a német irodalom berkeiben,

---

²⁶⁶ Miközben a represszió után a hetvenes évektől újraledő magyarországi német irodalom szinte a semmiből lassacskán kialakította közönségét, intézményes formáit és kommunikációs csatornáit, legfőbb témája és dilemmája a nyelv kérdése maradt: kihez és milyen nyelven szóljanak az alkotók. A számtalan aspektust felvető probléma egységes megoldása helyett eltérő élet- és költői utak alakultak ki. A németországi irodalmi díjakat is elnyerő Koch Valéria és Kalász Márton a két-nyelvűséget választották. Az egynyelvű szerzők számára további dilemmát okozott, hogy irodalmi német nyelven vagy saját tájnyelvi dialektusukban alkossanak. (Manherz 1998: 46–54.) Mikonya így kétféle értelemben is kétnyelvű szerzőnek tekinthető, mivel a németül olvasó közönséghez is hol irodalmi, hol tájnyelvi dialektusban szólt, ám emellett magyar nyelven is jelentek meg történetei folyóiratokban, gyűjteményekben. Anyanyelvének a Mundart-ot (lásd a következő lábjegyzetet) tekintette, később, már iskolásként tanult meg magyarul, és amikor az ő gyerekei jártak iskolába és már az irodalmi németet tanulták, velük sajátította el azt.

²⁶⁷ Az előző lábjegyzetben említett Mundart kifejezést a szaknyelv általában a nyelvjárás szinonímjaként használja, ám a magyarországi német nyelvváltozatok esetében más a helyzet. Bindorffer a következőképpen definiálja: „A *Mundart*on a településeken beszélt speciális nyelvjárásokat értik, amelyek a telepések eredeti nyelvéből Magyarországon több német tájszólás keverékéből alakultak ki.” (Bindorffer 2007a: 115.) A tarjáni helyi nyelvváltozat a középbajor dialektushoz áll a legközelebb, részletesebben lásd a 288. lábjegyzetet.

több televíziós, illetve rádiós portréműsor is készült róla,²⁶⁸ munkásságát kitüntetésekkel is elismerték, megkapta például a Tarján Község Díszpolgára címet 1993-ban. Nem sokkal halála előtt, 2006-ban a magyarországi németiség legrangosabb kitüntetését, a Magyarországi Németekért Arany Díszmelltűt vehette át a Magyarországi Németek Országos Önkormányzatától.

Mikonya József saját magát krónikásként aposztrofálta (ez az oka fentebb a helytörténész kifejezés idézőjeles használatának), a falu történetéről írt és 1992-ben megjelentetett művének ezért is adta a *Tarjáni krónika* címet. Művébe a falubeliek tudását, történeteit is beépítette, akár a régmúlthoz kapcsolódó folklorisztikus tudásról (helyhez kötődő, eredetmagyarázó mondák, anekdoták stb.), akár az átélt események emlékezetéről volt szó, de a közelmúlt eseményeinek bemutatásában, interpretálásában legelőször is saját személyes élményanyagára épített. Mindezek nem jelentik az írott források, kordokumentumok, tudományos munkák mellőzését, éppen ellenkezőleg, művében különös gondot fordított arra, hogy a lokális (mikro) történelmet a nagyobb ívű folyamatok részeként, azok erőterében és folyamányaként láttassa. *A nagy történelmi fordulópontokat a hétköznapi ember szemszögéből akartam és akarnám bemutatni, átadni a nemzetiségieknek és minden magyarnak* – mondta egy villáminterjú során.²⁶⁹

A mű szubjektivitása nem csak a személyes élményanyag bevonásában érhető tetten, hanem a történetek és a történetek interpretációjában. Abban, ahogy a hangsúlyokat kiteszi, és abban, ahogy a történeteket értékeli. Szelektál a múlt egyes darabjai között, bizonyos eseményekről, korszakokról bővebben, más időszakokról és eseményekről nem, vagy csak szűkszavúan emlékezik meg. Az írás alapkoncepciója pedig az elfogadás, megértés, mint a békés egymás mellett élés alapkövetelményei.

Valószínűleg a fikciós történetmesélés tropikus elemeinek túlságosan is nyilvánvaló jelenléte,²⁷⁰ a szerző szubjektumának erőteljes megjelen(ít)ése, illetve a személyes emlékezet egyenrangú forrásként való bevonása készteti arra az olvasót, hogy hajlamos legyen fikcióként vagy személyes történetként felfogni az amúgy történeti forrásokkal és kutatásokkal jól megalapozott helytörténeti művet. A falubeliek elvárása egy helytörténeti munkával szemben azonban mindenképpen a modernitás historiográfiájának olyan fogalmaihoz kapcsolódik, mint a történeti hitelesség, tényyszerűség, objektivitás, a tudomá-

²⁶⁸ Pl. *Der Chronist von Tarian / A tarjáni krónikás* címmel 1995-ben Gerner Éva szerkesztő-riporter készített portréfilmet róla, melyet az Unser Bildschirm műsorban sugároztak.

²⁶⁹ Az interjú az egyik helyi egyesület honlapján szerepelt a disszertáció benyújtásakor (<http://www.tarjansramli.hu/saj6.php>; letöltés 2009. 04. 10.), ám a könyv elkészítésekor már nem volt megtalálható a világhálón.

²⁷⁰ Hayden White, akit szokás a posztmodern történetírás atyjának is tekinteni, amellet érvel, hogy a múlt mindenféle magyarázata a múlt megjelenítésének, reprezentációjának aktusában bomlik ki. Minél inkább megformált a szöveg, azaz magasabbrendű a narráció, annál több a magyarázó, értelmező elem a múlt reprezentációjában (1997b). Ahogy mondja egyik írásában: „az igazság sok fajtája még a történelemben is csak az ábrázolás fikciós technikáival mutatható be az olvasónak.” (White 1997a: 63.) Ezek a technikák pedig retorikai eszközökből, szóképekből, trópusokból, kifejezésekből, szavak és gondolatok képleteiből állnak.

nyos igazság és a módszertani racionalizmus, forráskritika.²⁷¹ Ebből fakadóan a könyv helyi recepciójában két alapvető folyamat dominál.

Miközben a kutatás során a könyv szerzőjéről mindenki elismerően és nagy tisztelettel nyilatkozott – ami azt bizonyította, hogy személyét, tudását, munkásságát nagyra becsülték a helybeliek –, akadtak néhányan, akik a könyvvel kapcsolatban megjegyezték, hogy ismernek valakit, aki szerint az események nem úgy történtek, ahogy az a *Tarjáni krónikában* szerepel. Ez a beszélőtől eltávolított, személytelenné tett vélekedés, ami ugyanakkor nem konkretizálható, és nem is célja sem a könyv állításainak tételes cáfolata, sem korrekciója, valójában a könyv ambivalens fogadtatásának szemléletes tanúbizonyosága. Akármennyire is szerették, tisztelték a szerzőt faluszerte, és nagyra becsüléssel adóznak emlékének, a könyvben megjelenített személyes emlékezetet történelmietlennek érzik, és/vagy talán a történetmesélés morális tanulságaival, leckéivel²⁷² sem feltétlenül értenek egyet.²⁷³

Amellett tehát, hogy a tarjániak lokálpatrióta büszkeséggel fogadják a könyv létét, éppen hangvétele és módszerei miatt személyes történelemként értékelik, ebbéli minőségében pedig a falu múltjának feltárásához, megismeréséhez csak korlátozott érvényességgel bíró forrásként tekintenek rá.

Három kétnyelvű helytörténeti munka, illetve számos német nyelvű cikk és tanulmány szerzője, *Anton Treszl* (1937–2018), tarjáni családból származik. 1956-ban hagyta el Magyarországot, mivel a Mezőgazdasági Akadémia hallgatójaként részt vett a forradalmi eseményekben Mosonmagyaróváron. Ezután Heidelbergben természettudományokat hallgatott, főiskolai tanárként földrajzot, matematikát, történelmet oktatott. Szűkebb hazája, Tarján történetét, a magyarországi németiség településtörténetét, az egyes települések, családok genealógiáját kutatta, illetve névtani vizsgálatokat is végzett. 1993-ban jelent meg a magyarországi németiség fontos személyeit bemutató, enciklopédiaszerű összeállítás, amelyben közel 280, a kulturális vagy politikai élet egykori, illetve akkori fontos szereplőit, a humán és műszaki tudományok hajdani és kortárs nagyjait mutatta be. Tarjánról írott kétnyelvű könyveiben mintha csak elődje stílusát próbálná ellensúlyozni, szinte minden narrációt mellőz, a könyvek tetemes részét források, valamint forrásértékű dokumentumok közlése teszi ki.²⁷⁴

---

²⁷¹ Ezt, vagyis az abszolút, kizárólagos történeti igazság létét vonja kétségbe a posztmodern történelemfelfogás. Lásd erről bővebben, összefoglalóan ismét: Gyáni 2000.

²⁷² Hayden White *A ténybeli ábrázolás fikciói* című írásában amellet (is) érvel, hogy minden történeti narráció szükségképpen morális tanúságtétel is. (White 1997a)

²⁷³ *Bár arra a könyvre, a Mikonyára, a reformátusok azt mondják, hogy a fele sem igaz.* – hangzik egy vélekedés a könyv recepcióját illetően (37. interjú). Érdekes, hogy épp a reformátusok (értsd: magyarok) érzik „történelmietlennek” a munkát, amikor Mikonya morális megnyilatkozásaival a toleranciát, elfogadást hirdeti minden vallási, nemzeti és politikai hovatartozással szemben. Az igaz azonban, hogy ez volt az első olyan munka Tarjánban, amelyben a történelmi „bűnök” és „bűnösök” először megnevezettek, még ha csak a személyes emlékezet keretébe foglalva is (értsd: kitelepítés körüli rekvirálások stb.).

²⁷⁴ Treszl 1997., 1998., 2005. A filológiai pontosság kedvéért és a félreértések elkerülése végett itt jegyzem meg, hogy a szerző első két, itt felsorolt könyvét nevének Anton Treszl írásmódú változata alatt publikálta, míg a 2005-ben megjelentetett munkáját a németes Tressel írásmóddal.

Néhány rövidebb, magyarul is megírt részt leszámítva Treszl 1998-as könyve az előző évben kiadott, teljesen német nyelvű helytörténeti munka módosított, bővített, részben átdolgozott és valóban kétnyelvűvé tett változata. Anyagának egyik csoportját a korabeli dokumentumközlések adják, olyan forrásokat tesz közzé könyvében, mint például a tarjáni kápolna alapkövetételéről szóló német nyelvű okmány fordítása vagy a tarjáni közigazgatási szervek 1949–1950. évi jegyzőkönyveiből általa kiemelt részek.

A múltidéző anyagok másik csoportját a szerző által összeállított különböző témájú listák, felsorolások adják. A szerző közöl egy általa összeállított kronológiát a település történetéről, ismerteti a 18. századi héregi és tarjáni római katolikus anyakönyvekben megtalálható német, illetve tarjáni származásra utaló feljegyzéseket, felsorolja az összegyűjtött határneveket, igaz, ezek leírását csak németül adja meg, viszont térképen ábrázolva mindenki számára lehetővé teszi beazonosításukat. Közzéteszi a 19. század közepén épített kápolna létrehozását adományaiikkal segítők listáját, a tarjáni családfőket 1944–46-ban és 1998-ban (utcánként, nemzetiségi hovatartozásuk jelölésével), az 1945 után betelepülők és a betelepítettek (egerlövőiek és felvidékiek) nevét, majd arról egy összeállítást, hogy ki kinek a házat kapta, illetve hogy milyen tulajdoncserék zajlottak le a hetvenes évek közepéig. Összegyűjtötte, valamint összeállította a településen szolgált katolikus papok, református lelkészek nevét hivatali idővel együtt, a községi bírókat, tanács- és tészelnököket, a népi bizottság tagjait, az első és a második világháború hősi halottait, az 1956-ban disszidáltak névsorát, valamint az 1956. novemberi tarjáni ütközetben elesettek nevét. Közli a templom nyolcvanas években és a kilencvenes évek végén zajlott felújítására adakozókat, a magánvállalkozókat 1997-es állapot szerint, a Volksbund által evakuált családok listáját, a tarjáni SS önkénteseket és Tarján díszpolgárait.

Az ilyen adatsorok (listák) összeállításánál mindig megnevezi a forrásokat: más történeti-helytörténeti munkákat, vagy az információt szolgáltató intézményt (pl. plébánia), ám támaszkodik a helyi emlékezhagyományra is.²⁷⁵ Mindez azt mutatja, hogy nem tartja kevésbé fontos forrásnak a helyiek spontán emlékezetét és az emlékezhagyományt, ugyanakkor a talált források kontextusba emelését nem, vagy ritkán végzi el. (Igaz, az imént felsorolt sokféle adatcsoport közlését legtöbb esetben kíséri valamennyi magyarázat, esetleg rövid felvezető szöveg.) Részben kontextust jelent azonban az a kronológia, amelyet a település történelméről állított össze, hiszen ez esetben már válogatásról van szó: mi az, amit fontosnak tart közölni a település múltjával kapcsolatban. De hasonlóan kontextusteremtő szándék vezérelte a német és magyar családnevek magyarázatát taglaló fejezetet is.

Valódi elbeszélésben azonban csak néhány témát bont ki. Ilyen a település szerkezetét történetileg bemutató rész; a gyermekszüléshez, korai gondozáshoz kapcsolódó néprajzi vonatkozású összefoglalás; a háború utáni idők, a kitelepítés korszakának történéseit bemutató fejezet; a nemzetiségi kérdés taglalása a római katolikus egyházban; Komárom-Esztergom megye német nemzetiségi településeinek bemutatása a településformára és

²⁷⁵ Erre példa a betelepített családok felsorolásához fűzött megjegyzése: „A fenti lista pontos helyismerettel rendelkező időtanúk segítségével készült, akik minden házat és lakóját ismerték.” (Treszl 1998: 143.)

háztípusokra fókuszáló néprajzi jellegű leírással; a nyolcvanas évek templomfelújításáról beszámoló szöveg; a tarjáni református egyházközséget, a falu zenei életét, a rehabilitációs gyermekotthon és a német ifjúsági tábor történetét összegző fejezetek, valamint a megyei szintű partnerkapcsolat történetét ismertető rész.

A szerző legutóbbi Tarjánról szóló, *Tarján. Képek, nevek, események* címet viselő műve hasonló felépítésű előző könyveihez, ám ez három, jól elkülöníthető tematikára bomlik. Elsőként a falu újkori kialakulásához szolgáltat újabb adatokat: a magyarok betelepődését igazoló okiratokat tesz közzé, illetve a betelepült németek eredetét kutatja a korszakra vonatkozó német szakirodalom és a tarjáni halotti anyakönyvek alapján. A könyv második nagyobb egységében a kitelepítési listákat publikálja, ám ezekről kitörli a Volksbund, illetve az SS tagságra vonatkozó bejegyzéseket: „Hogy a több évtizedes üldözés és szenvedés után senkit sem terheljünk, kihagytuk az egyes nevek után álló megjegyzéseket” – indokolja döntését.²⁷⁶ A könyv harmadik részében az emlékezet helyeit rögzíti szóban és képekben. Leír egy, a falu határában lévő helyhez (Pes-kő-barlang) fűződő, illetve egy névmagyarozó mondát, valamint közöl egy, a barlanghoz kapcsolódó igaz történetet is. Közzéteszi a német feliratú vallási emlékek fényképét, a régi házformákat dokumentáló felvételeket, illetve olyan képeket, amelyek az 1990 utáni középületeket mutatják be.

Műfajukat tekintve inkább a falukronikához állnak közelebb ezek a helytörténeti munkák, bár tagadhatatlan, hogy a szaktudományos igényesség is megjelenik bennük, így közelítenek a monográfiához.²⁷⁷ Legfontosabb szerepük, hogy hozzásegítik az olvasót és a tarjániakat, hogy térben és időben tájékozódjanak a falu múltjában és jelenében, hogy képesek legyenek a töredékes emlékezhagyomány hiányzó részeit kitölteni. Ám még a Mikonya által összeállított lineáris történet-narratíva is, természeténél fogva szintén töredékes, nem öleli – hiszen nem is ölelheti – fel majd’ ezer év történetét, de még az elmúlt közel háromszáz év elbeszélése is a ballada műfajához áll a legközelebb, ahogy sűrít és kiemel, illetve homályban hagy a drámai szerkesztésmód szempontjából kevésbé fontos részleteket. Ennek oka lehet a forráshiány is. Ez jól tetten érhető a 18–19. századi részeknél, ahol sokszor tágitja a fókuszot a tatai uradalomra, illetve a megye egészére, amiről már bőségebb forrásanyag vagy történeti munka áll rendelkezésre, és a néhány töredékes tarjáni adatot ebbe a történetbe igyekszik beleilleszteni. Ugyanakkor a személyes érdeklődés irányultságából is fakadhat.

A kollektív emlékezet is bizonyos csomópontok köré szerveződik, szelektál a múlt emlékei, történései közül, és csak az identitáskonstrukció szempontjából fontos és érdekes eseményeket ragadja ki a történelmi emlékezetből, illetve e konstrukció szempontjából fontos helyeket. A kulturálissá tett kollektív emlékezet formálódására éppen ezért a helytörténeti munkák nagy hatással vannak, csakúgy, mint a helyi emlékezhagyomány és a lokális identitáspolitiká. Anton Treszl érdeklődésének középpontjában – amint a közölt dokumentumok, források alapján látható – elsősorban a falu benépesülése,

---

²⁷⁶ Tressel 2005: 7.

²⁷⁷ A helytörténetírás jelentőségéről értekező Gyáni ezt a két alaptípust, a krónikát és a szaktudományos igényű monográfiát különíti el, továbbá a kettő különféle arányú keverékét, mint átmeneti műfajt jelöli meg harmadik változatként. (Gyáni 1990: 4.)

a németek betelepítése, származása áll,²⁷⁸ illetve a második világháborút követő üldöztetésre és következményeire, a számára gyermekként megélt események dokumentálására terjed ki figyelme, továbbá a század első felének életmódját igyekszik rekonstruálni forrásai által. Az ő falutörténete így tehát időben szűkebb is. Mindazonáltal összegzőképpen elmondható, hogy a falu hivatalos történetmondói, „krónikásai” által összeállított anyagok jótékony hallgatással öveznek bizonyos korszakokat, ahogy ez általában a helytörténeti munkákra jellemző.²⁷⁹

A falutörténet krónikásainak új generációját képviseli az a fiatal helyi vállalkozó, aki régiségek gyűjtésébe kezdett szabadidős tevékenységként. Míg kezdetben csak az első világháborúhoz kapcsolódó emlékek keltették fel érdeklődését, idővel egyre több Tarjánhoz kapcsolódó anyaga gyűlt össze (korabeli könyvek, tárgyak, dokumentumok). Ma már egyre tudatosabban és célirányosabban foglalkozik szülőfaluja múltjával, bár történetírói ambíciók nem vezérlik, a falu egyes korszakairól felhalmozott tudása már mások érdeklődésére is számot tart. Egyre gyakrabban hívják iskolába, rendezvényekre előadást tartani, vagy gyűjteményes anyagából kiállítás összeállítására kérik fel.

Az emlékezet megőrzésének kialakultak hivatalos, intézményesült formái és terei is: elsősorban az iskola ennek elsődleges és legfontosabb színhelye. Már a hatvanas években megindult honismereti szakkör keretében a helyi néprajzi és történeti anyag összegyűjtése, amelynek kézzelfogható eredményei, a tárgyak, a mai napig megvannak (történetükről majd egy későbbi fejezetben részletesebben lesz szó). A szakköri tevékenység keretében ugyanakkor több, helyi szokást, hagyományt feldolgozó dolgozat született, amelyek többsége manapság talán már a készítőjének sincs meg, ugyanakkor az ahhoz gyűjtött ismeretek mégis bekerültek a falu közös tudáskincsébe. Nem utolsó sorban azért, mert a hatvanas-hetvenes években aktív szakköri munkát folytató diákok közül többen a pedagógusi pályát választották, s ma már ők számítanak iskolán belül a hagyományápolás irányítóinak, amit arra a tudásukra (is) alapozhatnak, ami egy korábbi korszakban még elérhető élő emlékezet elemein alapul. Maga a szakkörvezető is elkészített egy kéziratot a falu történetéről, amit azóta több, a faluról szóló szakdolgozat megjelöl forrásaként, ám magát a kéziratot nem sikerült fellelni, sem a szerző, sem a megyei könyvtár nem őrzi már.²⁸⁰

A számos fentebb felsorolt személy, mű és tevékenység azt mutatja, hogy Tarján joggal nevezhető emlékezetközösségnek, a helyiek számára fontos a múltjuk, történelmük,

²⁷⁸ Nem egyedülálló az ilyen törekvés a német nemzetiségi települések helytörténeti irodalmában, s az sem unikális, hogy narratíva nélkül, csak adatközlésre támaszkodva teszik ezt. Asztalos István és Brandtner Pál állított össze Ikladról egy olyan vastag, szintén kétnyelvű helytörténeti kötetet, amely az 1752–2001 közötti időszakban Ikladon élt összes személyt katalogizálja betűrendben család, nemzetség és a leszármazási rendben elfoglalt pozíció szerint, ahol lehet megadva foglalkozásukat, esetenként pedig névtani kutatások eredményeivel egészítik ki egy-egy család történetét. A szerzők célja ezzel az alapvetően adatokat, a személyekhez tartozó azonosító kódokat sorakoztató, leginkább lexikonra emlékeztető és ezért kevésbé olvasóbarát helytörténeti munkával, hogy egyfelől a családok ikladi jelenlétét demonstrálják, másfelől a valaha is helybelinek számító famíliák eredetét kutassák, így közelítenek az ikladiság ethoszához. (Asztalos–Brandtner 2002.)

²⁷⁹ Gyáni 1990.; Keszeg 2007.

²⁸⁰ A megyei könyvtár egyébként elismerést érdemlő helytörténeti gyűjteményének katalógusa még tartalmazza a hivatkozást, a nyomok a raktárban szakadnak meg.

a falu számontartja hivatásos emlékezőit és munkáik, tevékenységük megbecsült közkincsnek számítanak. Amennyiben valaki múltbéli dologról kérdezi a tarjániakat, rögtön hivatkoznak a két helytörténész szerző egyikére, sőt a legtöbben le is veszik a könyvespolcra valamelyik könyvet igazolásul, hogy emlékezetük hivatalosan is megerősített. Az emlékezetnek tehát vannak hivatalos és elismert specialistái is Tarjában, akik többé-kevésbé törekedtek munkáikban egy összefüggő történet-narratíva megalkotására, aminek létezéséről tudnak a helybeliek, megelégedéssel és patrióta büszkeséggel nyugtázzák ezt, ám csak elemeit építik be személyes tudásukba. A helybeliek múltra vonatkozó tudását legfőképpen az jellemzi, hogy együtt él benne a folklorizálódott történeti tudat, a személyes és spontán emlékezet, valamint megtalálhatók benne a megalkotott helyi történelem egyes elemei.

3.3 A történet-narratíva

3.3.1 Az első kezdet

„Észak felől a Gerecse, kelet felől az Órhegy, a Somlyó, dél felől a Baglyas, a Csurgó, nyugat felől a Pes-kő és a Tamás-kő hegykoszorúja dimbes-dombos medencét ölel magához.”²⁸¹ „Ez kb. 12 km hosszú, 5 km széles és 180-200 m magasan fekszik a tengerszint felett. [...] A medence hosszirányában haladó törésvonalak határozzák meg a patakok folyásirányát. Ezeket a nép csak »árok«-nak (németül Graben) nevezi. Csak a leghosszabbnak van neve »Szent László-patak«.”²⁸² A helytörténeti munkákból vett idézetekben szereplő földrajzi nevek legtöbbször elsősorban csak a helybelieknek hangoznak ismerősen, akik viszont tisztában vannak a körülöttük elterülő táj hivatalos, esetleg népi elnevezéseivel is. A helytörténetírók mégis fontosnak tartják a környezet leírását, olyannyira, hogy ezzel is indítják bemutatásukat. Ez arra világít rá, hogy a természeti táj elsőrendű fontossággal bír a helyiek identitásában. Mikonya így vall a környezetről: „Ha az ember valamit vagy valakit nagyon szeret, rendszerint elfogult véleménnyel van róla. Talán én is így vagyok vele: valahányszor megállok egy magaslaton, a Somlyón vagy a szőlőhegyen, gyönyörködöm a tájban... A Kárpát-medence kicsinyített mását vélem fölfedezni magam előtt.”²⁸³ A „Kárpát-medence kicsinyített mása” megfogalmazás méltán tekinthető toposznak, hiszen számos tarjánitól hallottam ugyanezt a megjelölést szűkebb környezetük leírására. Az viszont ma már a feledés homályába vész, hogy a megfogalmazás a szerző irodalmi vénájának köszönhetően keletkezett, és művének hatására terjedt el faluszerzők, vagy inkább egy közszájon forgó toposzt emelt be munkájába.

A falu nevének eredete sok kutatást és hosszas magyarázatot nem igényel, a honfoglalás kori hét törzs egyikének, az azonos nevű Tarján törzsnek nevéből eredeztetik. Mikonya ezt említi is, és köszönhetően az iskolai oktatásnak, a faluban mindenki

---

²⁸¹ Mikonya 1992: 5.

²⁸² Treszl 1998: 11., 19.

²⁸³ Mikonya 1992: 5.

tisztában van vele. A honfoglalás előtti időszakról nem sokat tudni, Mikonya azonban valószínűsíti a faluban gyakran előbukkanó csontleletek miatt, és a medence kedvező fekvése, kiváló természeti és védelmi adottságai okán, hogy a környék minden korban kedvelt településterület lehetett. Feltételezi, hogy a 20. század első felében íródott megyei monográfiákban említett valamikori somlyó-hegyi vár a római korból származik, hiszen a Tarján Csabdival összekötő római kori út darabjai is azt bizonyítják, hogy már abban a korban is lakott volt a környék. A Somlyó-hegyen hajdan volt várról többen tudnak a faluban, feltételezhetően Mikonya könyvének hatására sokan római őrtorony-nak tartják, ugyanakkor mások 15. századi gótikus vár maradványainak sejtik.²⁸⁴ A falu határában talált, anyát gyermekével ábrázoló kőszobor, helyi nevén az „Annabild” szintén megosztja a közvélekedést, van, aki római kori leletként tekint rá, megint mások gótikus szobormaradványnak tartják. Mikonya szerint egy hajdani templom helyét jelöli, de annak korával kapcsolatban nem igazítja el olvasóit.

A korai időszakokra vonatkozó tudás fontos eseménye a település első okleveles említése, hiszen a nemzeti eredetmítoszokhoz hasonlóan ez egyfajta legitimációját adja a település létének, kijelöli az origót. A már említett megyei monográfiák által 1326-ra, illetve 1240-re tett első okleveles említést Mikonya még ennél is korábbi időre, 1137-re teszi

²⁸⁴ 2011-ben még Szabó Tibor *A történelmi Magyarország várai* honlapjára mutatott ez a hivatkozás, ami azóta integrálódott a várbarátok lelkes közössége által működtetett *Várak és erődített helyek a Kárpát-medencében* honlapba. Ezen a felületen a Somlyó várról, amit ott Kis-Somlyó néven regisztráltak, az alábbi információk találhatóak: „Tarján községtől délkeletre kb. 4 km-re találjuk a Kis-Somlyó hegyet (382,5 m) amely a 448 m magas Somlyó-hegytől kissé északkeleti irányban, attól nagyjából 550 méter távolságra emelkedik a Szent László patak völgye fölé. A Kis-Somlyó csúcsán egy középkori vár maradványait találjuk. A várat Nováki Gyula és Skerletz Iván mérte fel 1994-ben. A hegy gerincén elnyúló vár hossza 38, szélessége 12 m. Délkeleti szélét és a rövid északkeleti végét határozott perem jelzi, de az északnyugati hosszú oldal széle erősen elmosódott. A vár északkeleti végén egykori épületet sejtető szögletes talajdomborulat észlelhető. A vár többi részén épület maradványai a felszínen nem láthatók. A délnyugati oldal kúpszerű kiemelkedése egykori torony helyét sejteti. A várat a gerinc nyereg felőli oldalán sziklába vágott árokkal védtek. Ennek szélessége 8-9, mélysége 2-3 m. Az árok a vár mindkét oldalán folytatódik, azonban északkeleti irányba haladva ma már egyre elmosódottabb, lepusztultabb állapotban találjuk. A nagy várároktól délnyugatra külső védelmi vonal csekély maradványait találjuk, amely a kb. 37 m hosszú elődombot veszi körül. Ennek árkat valószínűleg nem fejezték be. A várról okleveles adat nem ismert. Említi Gyulai Rudolf, a Borovszky-féle megyemonográfia és szerepel Gerő László várlistájában is. A 2018 februárjában tartott bejárás alkalmával, a korábban leírt állapotokhoz képest, lényeges változás nem volt tapasztalható. A délkeleti irányba futó árok már nagyon nehezen észlelhető. Ezen a többnyire napfényes, szélvédett meleg oldalon, az időjárás, a vadak által készített fészekhelyek és a jelentős vad mozgás, mind közrejátszanak az árok pusztulásában. Az északi oldalon futó árok is inkább terasz jellegű napjainkban. A gerinc felőli sziklába vágott árok környezetében több kidőlt fa törzse hever. Az árok folytatásának markáns vonalai mindkét irányban itt figyelhető meg a legjobban. Az elődomb előtti részen futó védelmi vonal jól kivehető, a lombmentes időben készült képeink, főképp a panoráma képek azt jól mutatják. Forrás: Nováki Gyula: Várkutató Komárom megyében, 1994 (kézirat); Keserű László, Magyar Várarchívum Alapítvány, 2018.” (<https://www.varak.hu/latnivalo/index/433-Tarjan-Var/>; letöltés: 2021. 09. 30.)

egy másik forrásra hivatkozva.²⁸⁵ Ezek a dátumok azonban a helyi történeti tudatnak nem váltak szerves részévé, ellentétben a későbbi, újratelepítési dátumokkal, amelyeket szinte mindenki ismer a faluban.

A középkorról és kora újkorról sem a helybéliek, sem a helytörténészek nem tudnak sokat, a török időket, valamint a megelőző korszakokat Mikonya szűkszavúan és inkább a környező településekre vonatkozó szakirodalmak alapján mutatja be. Mindössze annyit tudható biztosan a korabeli iratokból, hogy 1426-ban a tatai vár tartozékai között említik, a község ekkor Esztergom megyéhez tartozott. Az emlékezethagyományok egyetlen, erre a korszakra vonatkozó elemét sikerült felfedezni: a Pes-kő barlangjához kapcsolódó, a török mondakörhöz tartozó, memorat formában fennmaradt történetet mesélnék, illetve néhány, szintén a török időkhöz kötődő, helyhez fűződő, névmagyarázó monda ismert még a településen. Egy interjú során a Pes-kő-barlang vándormotívumokból felépülő mondáját a következőképpen mesélték:

Az csak egy pár méteres bemélyedés, a történelmi hagyomány szerint ott bújtak el a törökök elől az emberek. Lejöttek vízért, akkor azt meglátták, és azért befűstölték a barlangot. A jelenlegi állapota nem takarja ezt, mert kb. annyi, hogy 5 métert mély befelé, leszűkül háromszögben és vége. Mert azt mondták annak idején, hogy össze van kötve a tatabányai Szelim-barlanggal, ez van a mendemondákban. Plusz még mondják, hogy van egy szobor, illetve egy ilyen fáragott valami, ami ezt megörökítette, hogy a török időkben valaki kiment, szegényt elkapták és lebukott az egész falu. Tehát ez bele van faragva valahol a kövekbe, de nem találtuk még meg. Ezt még gyerekkoromban mondták. (37. interjú)

Anton Treszl is leírja a Pes-kő-barlang mondáját, és két névmagyarázó mondát is származtat belőle (a szövegben kurzívval jelzem a két helyszínt):

„1529-ben az oszmánok feldúlták a falut. A tarjáni határ déli részén létezik egy hegy, amelynek a neve *Őr-hegy*. A szájhagyomány szerint őrszemek onnan jelentették a törökök közeledését. A lakosság egy része elmenekült és visszahúzódkodott egy pár kilométerre levő barlangba. A hegyvonulat alatt már akkor létezett egy forrás, amelyet a későbbi német lakók Brindl-nek neveztek. A szorult helyzetben levő falubelieket az oszmánok üldözőbe vették. De ők az erdőben és a barlangban el tudtak bújni. Idővel kevesebb lett az élelem és a víz. Az emberek éheztek és szomjaztak. Egy anya ezt már [nem] bírta ki[,] lánya kíséretében lementek a meredek sziklafal alá, hogy a forrásnál szomjúságukat csillapítsák. Mindketten fogságba estek és el kellett árulniuk a falu lakóinak rejtékhelyét. A monda szerint utána mindannyiukat meggyilkolták... (Hasonlót mesélnék a Tatabánya-Újváros feletti[,] a Turul emlékmű közelében levő Szelim-barlangról is.) A rétet egy közeli patak mentén a Pes-kő és Tornyó között állítólag a lányról nevezték el. Még ma is *Zsuzsanna rét*nek nevezik.”²⁸⁶

---

²⁸⁵ Rupp Jakab 1870 *Magyarország helyrajzi története*. Pest: Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottsága, Akadémiai Kiadó, 445. Idézi: Mikonya 1992: 8–9.

²⁸⁶ Tressel 2005: 142–143. A szögletes zárójelben a közbevetéseim állnak, amelyek a történet értelmezését segítik.

Mikonya a következőképp ismeri a helyi mondát: „A szájhagyomány szerint a törökök elől négy község lakói a Peskő-hegy – még ma is látható – barlangjába menekültek. Az ellenség ezt fölfedezvén, kénnel füstölte ki őket.”²⁸⁷

3.3.2 Az új kezdet és a berendezkedés időszaka

A 17. század végétől kezdődő időszakra vonatkozó történeti tudás már alaposabb és részletezőbb, innentől kezdenek „sűrűsödni” az évszámok, események a helyi történelem folyamában. Források is bővebben állnak rendelkezésre, másfelől az alapítás, származás mítoszának fontossága miatt ez az az időszak, amely a református magyarság és a katolikus németiség részéről is az érdeklődés homlokterében áll. Hiszen a település első okleveles említése a nagy nemzeti történet-narratívába kapcsolja a lokalitást, az újratelepítés azonban a helyi történelmi tudat kiindulópontjának számít, ezért is érdemel kiemelt figyelmet. Az összegyűjtött, felkutatott forrásokból ez a korszak már többé-kevésbé kronologikus történetként is elmesélhető.

A török hódítás következményeként elnéptelenedő faluba a 17. század közepén kezdenek szivárogni a környező településekről. A terület ekkori tulajdonosa, a Csáky család telepít le református magyarokat, akik használatba veszik a romos templomot, majd 1682-ben iskolát nyitnak. 1727-ben többszöri tulajdonosváltás után a környék az Esterházy család grófi ágának kezébe kerül, akik nem sokkal ezután nagyszabású telepítési akcióba kezdenek: Esterházy József negyven Schwarzwald környéki katolikus német családot telepít be Tarjánba feltehetőleg 1737-ben. Bár a pontos dátumot megjelölő forrás nem áll rendelkezésre (annyit tudni mindössze, hogy német szülők gyermekét először 1739 januárjában keresztelték), ez az évszám a telepítés közmegegyezéssel elfogadott dátumává, így a megemlékezések és évfordulók kiindulópontjává vált. A betelepített családok pontos származási helye sem ismert, „Schwarzwald környéke” egy olyan megfogalmazás, ami lokalizálja, s így egy biztos ponthoz (területhez) köti az identitás szempontjából olyannyira fontos származás, eredet kérdését. Forrása az imént említett első anyakönyvi bejegyzésből származik, ahol is a szülők, keresztszülők származási helyeként ennyit tüntettek fel. Mikonya azonban elképzelhetőnek tartja, hogy a grófi felhívásra több hullámban és különféle területekről is érkezhettek nagyjából egy időben telepések, ám a bizonytalan és ismeretlen helyett az emlékezhagyomány konkrétumokat igényel – ha azok mégoly általánosítóak is. Ha ma megkérdezzük a tarjániakat arról, hogy Németország mely területéről származnak, legtöbb esetben ezt a választ kapjuk, így tehát ez vált általánosan elfogadottá az emlékezhagyományban. Léteznek azonban körülíróbb, óvatosabb megfogalmazások is, Treszl is hol Schwarzwaldot, hol átfogóan a mai Dél-Németországot említi, a korábbi polgármester Észak-Ausztriát, Dél-Németországot, Baden-Württemberg tartomány környékét valószínűsíti, ezek azonban már túlságosan tág,

---

²⁸⁷ Mikonya 1992: 16. Bár nem tisztázza, feltehetőleg Tarján, Héreg, Vértestolna és Tardos településekre céloz a négy településsel.

megfoghatatlan keretek lennének a lokális identitás számára.²⁸⁸ Jól példázza a származás és betelepedés körüli bizonytalanságot az alábbi idézet, ahol érezhető az az igyekezet, ahogy a beszélő megpróbálja feloldani a fennmaradt források és a tájnyelvi változat egymásnak ellentmondó tényeiből eredő feszültséget. Az idézet továbbá jól mutatja a kettős kezdetről való tudást, és a sváb beszélő szempontjából a második kezdet fontosságát.

Tehát itt a krónikában úgy van leírva, hogy 1738-ban telepítettek 40 családot a Schwarzwaldból. Tehát úgy van leírva a történetünk. Bár a dialektusuk, a tájnyelvük alapján inkább bajor, de hát itt már a keveredés is benne lehetett, mikor jöttek Ulmból a hajókkal, ott már több helységről összekerült emberek voltak és már ezért keveredett talán, tehát nem tiszta mondjuk a schwarzwaldi nyelvjárás, amit beszélünk. [...] Hát, bocsánat, igen, én most általánosságban beszélek a magyarországi németek betelepítéséről, azok voltak az ulmi hajók. Hogy most a tarjáni 40 család azokkal érkezett-e, azt nem tudom. De szerintem igen. Ők is valószínű a Dunán jöttek hajókkal. Igen, mert a török hódoltság után elnéptelenedtek a falvak, mert elvileg Tarján már az 1200-as években említve van, tehát itt már római maradványokat is találtak a faluban. Csak utána, miután elnéptelenedtek ezek a magyar falvak, akkor németeket ide telepítettek, mert hát ígértek nekik sok mindent, Németországban meg sokan voltak, és akkor így. (26. interjú)

A betelepített családok hat évi adómentességet, szabad költözési jogot és a család nagyságától függően fél vagy egész jobbágytelket kaptak; a korábban idetelepült magyarok viszont továbbra is földhöz kötöttek maradtak. A megtelepedést segítő szabad évek leletével az új telepesek is ugyanolyan szolgáltatásokkal tartoztak földesuruknak, mint a már ott élők. A falu kialakítása, a telkek kimérése gondos területkiválasztás eredménye volt, bár Tarján településszerkezete esetében a tervezettség olyan fokáról, mint a később mérnöki pontossággal megtervezett, sakktableszerű szerkezettel kialakított bánáti falvak esetében nem beszélhetünk. Mikonya így ír erről:

„A terület kiválasztásában nagyon körültekintően jártak el – minden tekintetben. A falu Fő utcája (ma Rákóczi és Jókai u.) egy hosszú, lapos, enyhén lejtő dombon mintegy másfél kilométer hosszan – nyúlik kelet-nyugati irányban. A telkes jobbágyoknak itt mérték ki a házhelyet. Az utca széles, a telkek jobbról, balról a kert felé lejtének. A kertek végében – mindkét oldalon – patak csörgedez, melyek a domb alján, a töltés előtt találkoznak.

---

²⁸⁸ Hutterer Miklós a hazai németiség etnikai összetételének megállapításához leghasználhatóbb fogódnak a népnyelvet tartja. Még annak ellenére is, hogy a hazai német nyelvjárások település-nyelvjárások, jelenlegi formájukat már itt, magyar területen érték el. Ebben a folyamatban egy elsődleges és egy másodlagos kiegyenlítődéssel is kerestülmentek. Ez azt jelenti, hogy első szakaszban egy-egy faluközösségen belül történt meg a nyelvi kiegyenlítődéssel sok esetben igen különböző nyelvjárások integrációja által, aminek köszönhetően falvanként kialakultak a helyi nyelvjárások. A második szakaszba már egy-egy települési tömbön belül ment végbe a kiegyenlítődéssel, azaz a szomszédos helyi nyelvjárások közeledése egymáshoz. Ezek alapján valamennyi hazai nyelvjárás ún. keverék-nyelvjárásnak tekinthető. A saját és mások dialektológiai kutatása által Tarján nyelvjárását dunai bajor dialektusnak azonosítja rajnai frank szubsztrátummal. (Hutterer 1973.)

A katolikus templom körül az utca kiszélesedik, mögötte – mint egy nagy T betű alsó szára – déli irányban széles utca (Vadász u.) nyúlik a rétig; a hídon túl kezdődik az ún. »újvilág« meg az újtelep.²⁸⁹

A betelepített németek élvezték katolikus földesuruk támogatását a vallás terén is a református magyarokkal szemben. 1747-ben grófi rendeletre a református magyaroknak át kellett engedniük a régi romos templom használatát a katolikus németeknek. 1756-ban plébániát alapítanak a faluban, és ekkortól vezetik az anyakönyveket, 1762-ben megnyílik a római katolikusok iskolája és 1783-ra felépül a régi helyén az új katolikus templom. Két évvel később a reformátusok – jóval kisebb – temploma is elkészül a türelmi rendelet eredményeképpen a lelkészház udvarában.²⁹⁰ A tarjáni reformátusok 1732 óta vezetik anyakönyveiket.

A régi templom tulajdonlásának kérdése Mikonya szerint örök vitapont maradt a magyarok és a svábok között. Előbbiek szerint a katolikusok elvették tőlük templomukat, utóbbiak szerint egyszerűen ők, mint katolikusok, csak visszavették jogos tulajdonukat. Kutatásaim kezdetén magam nem talákoztam ezzel a nézetkülönbséggel, ezért feltételeztem, hogy a két háború közötti korszakban, amikor még a két felekezet közötti elkülönülés határozottabb volt, élő hagyomány lehetett, ám a felekezeti különbségek enyhülésével az évszázados vita jelentőségét veszítette, kihullott az emlékezetből. Éppen ezért érdekes volt megfigyelni a reakciókat, amikor az előbbieken említett régiséggyűjtő-helytörténész, a lokális tudás és emlékezet legújabb elismert hordozója, olvasván Mikonya könyvében a templom körüli vitáról, egyik kiállítása alkalmával, amit éppen a református parókián tartottak, felhozta a témát. A református magyarság jelenlévő képviselőiről kiderült, szüleiktől, nagyszüleiktől mindenki hallott arról, hogy a katolikus németek „elvtették” a református magyarok templomát, egyesek éppen az első világháború idején hadi célokra rekvirált katolikus templombéli harang történetével támasztották alá igazukat. Írott források is feljegyezték, hogy 1917-ben a katolikus templom tornyából előkerülő harang felirata arról tanúskodott, hogy valamikor a református egyházközség tulajdona volt.²⁹¹

A parókián történt eset alkalmával akkor, ott helyben indulatokat már nem lehetett érzékelni, és nem is vitaként artikulálódott a téma, hanem sokkal inkább egy újra fellelt emlékezet-darab elemeit próbálták összeszedgetni a jelenlévők a múlt egy részének tisztázása szándékával. Ám az eset után könnyebb volt erről a témáról beszéltetni a helybelieket,

²⁸⁹ Mikonya 1992: 21. A *Függelék* 7. képe a falu 18. század közepi ábrázolása, ami jól mutatja a település tervezettségét, a portáknak a telepítés nyomait magán viselő elhelyezkedését.

²⁹⁰ Treszl 1998: 30–31.

²⁹¹ Mikonya idézi azt a református egyházközség és a földesúr közötti levélváltást 1791-ből, amelyben a reformátusok a templomuk építéséhez felhasznált kövek és mész árának mérséklését kérik, hivatkozván arra, hogy az eredeti megállapodás óta a héregi gyülekezet kivált, önállóan kezdett templomépítésbe, így a költségek terhe egyedül a tarjániakra maradt. Az érdekessége ennek a levélváltásnak, hogy a reformátusok alkudozással próbálkoznak, felajánlják, hogy lemondanak örökre az 1760-as években a földesúr rendelkezése által tőlük elvett és katolikusoknak átadott 64 fontos harangjukra, valamint a szószékre és koronára vonatkozó, törvény szerint jogos igényükről. A földesúr felháborodván a szerinte jogtalan alkun, nem méltányolja a reformátusok kérését, és nem enged a megállapított díjából. (Mikonya 1992: 23–24.)

sokszor maguktól is megosztották az újra feltalált emlékeket. Így derült fény arra a véleményre is, miszerint a katolikusok két templombúcsúja közül az őszi a templom „megszerzésének” állít emléket, annak az időpontnak, amikor a katolikusok megszerzik a templom használati jogát. Holott a katolikus egyház hivatalos álláspontja szerint a templomhoz utólag, nyolcvan évvel később hozzáépített torony felszentelésének (1863. október 25.) állít emléket az őszi búcsú. Mikonya szerint a katolikusok még a 20. század elején is Szent Ágota napján, február 5-én ünnepelték a templom „visszanyerésének” évfordulóját, és ezt meglepő módon községi ünnepként említi.

A 18. század folyamán, egészen a 19. század derekáig még érkeztek kisebb csoportban vagy családonként újabb német, magyar és szlovák betelepülők is, jobbra a belső vándorlás eredményeképpen.²⁹² Néhány családnév még őrzi a beköltözött szlovákok emlékét, mint például a Mikonya, de ahogy ő maga fogalmaz könyvében: „származásukra ma már csak a nevük utal”.²⁹³ A beköltöző katolikus magyarok és szlovákok előbb-utóbb elnémetesedtek, hiszen a felekezeti hovatartozás ekkor még erősebb köteléknek számított, mint az etnikai hovatartozás vagy az anyanyelv, de közrejátszott ebben az is, hogy misét csak latinul vagy németül hallgathattak, és házasodniuk is csak a katolikus németekkel illett. A falu kollektív emlékezetében azonban a néhány hajdani beköltöző szlovák család emléke nem hagyott nyomot. Számos sváb családban ugyanakkor őrzik annak emlékét, hogy felmenőik nem közvetlenül német területről, hanem már valamelyik környező, szintén német telepítésű faluból érkeztek Tarjánba. Egy 1749–50-es összeírás során 51 német és 34 magyar családfőt regisztráltak a faluban.²⁹⁴ Nem sokkal a beköltözések után, a II. József korabeli népszámlálás alkalmával már 241 házat, 317 családot és 1531 személyt írtak össze,²⁹⁵ Treszl szerint 26 százalékuk tartozott a református felekezethez.²⁹⁶

A korabeli adóösszeírások és anyakönyvi bejegyzések, később már a népszámlálások fontos, és a helytörténészek által is szívesen idézett források, ezek már sokkal inkább számot tartanak a helyiek érdeklődésére, mint a korábbi korszakok forrásai, hiszen alapját jelenthetik a családtörténeteknek: ki, mikor, esetleg honnan érkezhetett. Sokan használják is ezeket a forrásokat és keresik bennük a családjuk első említésére vonatkozó adatokat. A helytörténészek számára is elsősorban azt a célt szolgálja ez a forrástípus, ahol személyek, családok, családfők névvel, esetleg vallással vagy telekmérettel szerepelnek, hogy a jelenlétre, vallási és etnikai megoszlásra, a népesség gyarapodására nyerjenek belőlük ismereteket.

---

²⁹² Mikonya 1992: 16–24.

²⁹³ Mikonya 1992: 22.

²⁹⁴ Treszl 1998: 60–61.

²⁹⁵ Danyi–Dávid 1960: 72–75.

²⁹⁶ Treszl 1998: 31.

3.3.3 Az együttélés kezdetei, megkapaszkodás

A megtelepedést követő első bő száz évről nem sok olyan jellegű információ vagy tudás áll rendelkezésre, amely arról számolna be, hogyan éltek a frissen megtelepedett katolikus németek és református magyarok. Egészen a 19. század utolsó harmadáig gazdaság- és társadalomtörténeti szempontból is meglehetősen hiányos a kép. Mikonya ezeket az évtizedeket a tatai-gesztesi Esterházy uradalom levéltári iratai és annak Szabad György által jegyzett szakirodalmi feldolgozása alapján ismerteti. Ugyan idéz néhány panaszos levelet vagy peres ügyet a jobbágyfelszabadítást megelőző és követő időkből, ám az információk hiányossága miatt csak elnagyolt kép rajzolható a korszakról.

A folyamatos földszűke miatt a jobbágyok irtványföldeket létesítettek, földet, legelőt béreltek. Mikonya az áttekintett levéltári források szórványosan előforduló adatai alapján arra következtet, hogy a 19. század elejéig a környéken, s így valószínűsíthetően Tarjánban sem volt jellemző a nagyállattartás a jobbágy-paraszti gazdálkodásra,²⁹⁷ inkább gabonaneműeket, kapásokat termeltek, néhol birkát tartottak, miközben a bortermelés a gazdálkodás egyre fontosabb részévé vált.²⁹⁸ Mindazonáltal a reformkorban már egyre kiélezettebb lett a viszony az uradalom és a jobbágyok között, Tarjánban is gyakoriak voltak a robotmegtagadások, és számos kérvénnyel fordultak földesurukhoz terheik enyhítése, a szegények és betegek helyzetének méltányolása érdekében. Ilyen levelekből derül ki az is, hogy a földnélküli zsellérek messze földre kényszerültek eljárni uradalmi majorokban munkát vállalni, hiába kérték földesurukat, hogy saját birtokán biztosítson nekik munkát. Mindezek azt mutatják, hogy társadalmi és gazdasági értelemben is megindult a helyi közösség rétegződése.

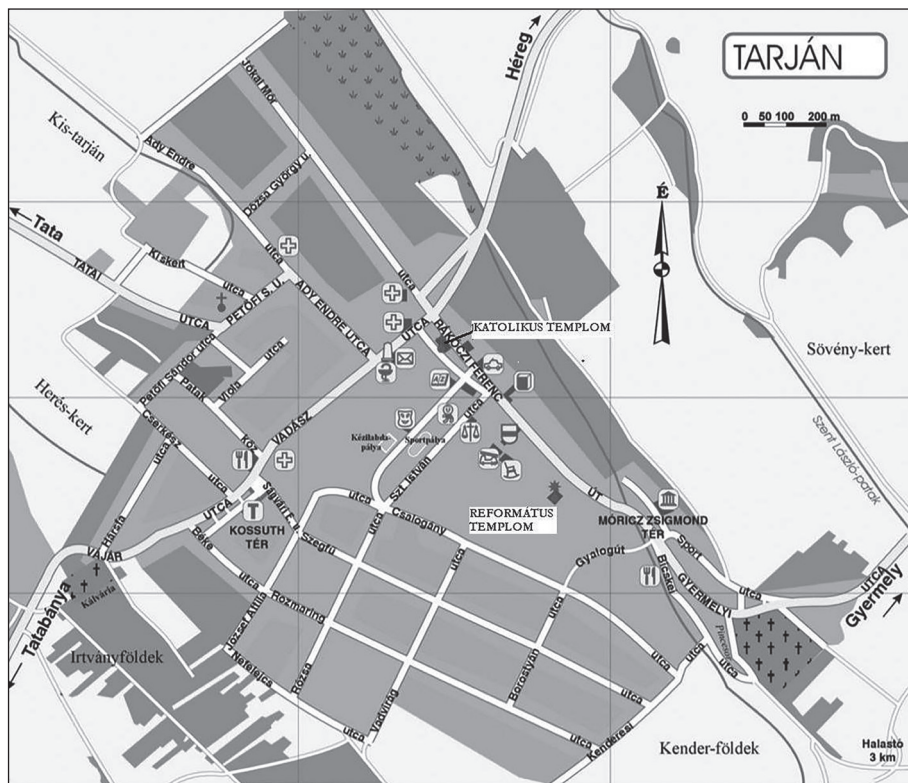
Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc eseményeiből a helyi emlékezet semmilyen, kifejezetten Tarjánhoz kapcsolódó eseményt nem jegyzett fel, ellentétben a szomszédos Héreggel, ahol a történelmi emlékezet megőrzött egy az 1848-as eseményekhez kötődő helyi mondát. Az uradalmi iratok arról tájékoztatnak azonban, hogy a „forradalmi hevület” azért elérte a tarjániakat is, akik több esetben is megpróbálták szembefordulni a földesúr gazdasági követeléseivel, érezvén, hogy az évszázadokig megváltoztathatatlan tartott gazdasági és személyi függőségük rendszerében talán mégis lehetséges a változás.

Az 1848. évi törvények hatására a telki állományon kívüli földek néhány év leforgása alatt haszonbérletbe kerültek, kezdetben helyi iparosok, majd egy kereskedőcsalád – akiknek nevét a helyi emlékezet is megőrizte: Singer Gáspár és testvére, Ede – vette bérbe a korábbi uradalmi földeket és a pálinkafőzőt, paraszti kézen alig egy hold maradt a korábbi telken kívüli állományból. A Singer testvérek béreltek több uradalmi boltot is a pálinkafőző mellett: mészárszéket és két kocsmát, illetve hamuzsírőzőt is üzemeltettek.

---

²⁹⁷ Ugyanakkor éppen ő idéz egy, a tarjáni bírák és a község egésze által az 1770-es években a vármegyéhez írott levelet, amelyben terheik csökkentését és a birkák kiirtásának engedélyezését kéri, mivel a szűkösen rendelkezésükre álló legelőterületen a birkák miatt nem tudják marháikat legeltetni, s így azok éhen vesznek. (Mikonya 1992: 26–27.)

²⁹⁸ Fényes Elek említést tesz a falu csekély mélységű halastaváról, két szőlőhegyéről, híres búzajáról, hamuzsírőzőjéről és pálinkaházáról (Fényes 1992R: 17.)

2. kép: Tarján térképe. Forrás: A térképet Hiszi-Map (<http://www.terkepcentrum.hu/index.asp?go=map&mid=11&tid=18935&verzio=2008>, letöltés: 2021. 09. 17.) alapján Schwarz Gyula készítette

1867-re azonban – s ebben Mikonya a helyi kereskedőtöke „territorizálódását” látja –, mindezek a bérlemények egy megyei tisztviselőhöz kerültek, aki már nem tarjáni illetőségű volt.²⁹⁹ Az 1848-as szabadságharc utáni évtizedekben az évente négy alkalommal rendezett országos állat- és kirakodóvásáraitól lett híres a település. Ebben az időben 50 kézműves, kisiparos tevékenykedett a községben. Mindezek a lassan beköszöntő kapitalizmus korát jelzik.

A katolikus németek az itt talált református magyarsággal virtuális és valós határok mentén éltek. A magyarok és a németek között házassági kapcsolat gyakorlatilag nem létezett, ezt elsősorban eltérő felekezetük magyarázta. Házassági kapcsolatot a tarjáni svábok esetleg a környékbeli sváb falvak lakóival tartottak, de ezek sem voltak túl gyakoriak, inkább az endogámia jellemezte a település sváb lakosait.³⁰⁰ A virtuális határok közül a nyelv kevésbé tűnt átjárhatatlannak, sokak által emlegetett jelenség,

²⁹⁹ Mikonya 1992: 41.

³⁰⁰ A házassági kapcsolatokról bővebben lesz szó a következő fejezetben.

hogyan nemcsak a svábok értették meg és használták a magyar nyelvet, a magyarok közül is sokan megtanulták a svábot.³⁰¹ Valószínűbb azonban, hogy ez többnyire a férfiakra volt igaz, a gazdasági kapcsolatok és az esetleges hivatali ügyintézésük tőlük jobban megkívánták ezt a tudást.

Kezdetben a két nemzetiség elkülönülése területi értelemben is kimutatható volt a településen, ami valójában inkább felekezeti elkülönülést takart. A svábok az újjáépített katolikus templomtól észak- és délnyugati irányba telepedtek le, a mostani Rákóczi utca templom felőli részén, a Jókai utcában (hajdani nevén Felső utca) és az ezekhez délkeleti irányból csatlakozó mai Vadász (egykor Alsó) utcában. A református magyarok a templomtól délkeleti irányban, a későbbi református templom környékén laktak. A falunak ezen a végén alakult ki a 19. század végén a szegénynegyed (nixbrot) is. A területi elkülönülés határai a 20. század elején már kezdtek elmosódni, majd új utcák nyitásával és telkek kialakításával, valamint a 20. század második felének migrációs folyamatainak köszönhetően teljesen eltűntek, manapság már nem beszélhetünk sváb vagy magyar részről. Az igaz azonban, hogy a református magyarok java része még ma is templomuk közelében lakik.

A svábok és a magyarok a településre jellemző létszámarányuknak megfelelően birtokolták a helyi hatalmi pozíciókat szinkronikus és diakronikus értelemben is. A település újraneépítésétől kezdve a 18 feljegyzett bíró között 3 magyar származásút is találunk, ugyanakkor minden korszakra jellemző, hogy kisebb arányban, nem mindig döntő pozícióban, de ott álltak a magyarok is a svábok mellett/mögött a hatalmi posztokon.³⁰²

3.3.4 A gyarapodás első korszaka

Az első bő egy évszázad a megtelepedésről, az új helyen való megkapaszkodásról, a megszokásról szólt. A falu krónikájának a 19. század végére vonatkozó adatai már a közösség viszonylagos jólétéről és a polgárosult közösségi mentalitás egyre erőteljesebb jelenlétéről tanúskodnak. Mindezt alátámasztja az egyletek, körök, segélypénztárak, gazdasági társulások, a hitelszövetkezet megalakulása, az óvoda létrehozása és a nagyfokú adományozási hajlandóság.³⁰³

Az anyagi gyarapodásról tesz tanúbizonyságot, hogy 1859-ben az Esterházy család támogatásával a tarjáni hívők adományaiból kápolnát emelnek a Tatai (hajdan Hátsó) utcában Szűz Mária tiszteletére (a község akkori 1468 katolikus lakójából az adományozók listáján 206 név szerepel). Pontosán négy évvel később, nyolcvan év „késéssel” a katolikus templom tornyot kap. 1866-ban a falun végigsöprő kolerajárvány 195 halálos áldozatának emlékére egy házaspár Szent Rókus szobrot emeltet, még ugyanebben

³⁰¹ Ez a megfigyelés a tarjániak személyes tapasztalatain, illetve családi történeteiken alapul, amelyek azonban legfeljebb az 1880-as évekig tekintenek vissza. Úgy tűnik, ezek alapján vetítették vissza az együttélés jellegzetességeit korábbi korszakokra is. Az adatok hiányossága miatt ezt sem cáfolni, sem igazolni nem tudjuk, az viszont beszédes mindkét felekezetre/nemzetiségre nézve, azaz általában a tarjániakra, hogy így szeretnék látni múltjukat és együttélésük történetét.

³⁰² Míkonya 1992: 30.

³⁰³ Treszl 1998: 33–34.

az évben szintén egyéni adományból egy nagykeresztet állítanak fel a temetőben.³⁰⁴ Az egyéni boldogulás, vagyonosodás jelenti az alapját a község gyarapodásának is, ezt a különböző intézmények létesítésének során jól nyomon lehet követni. 1894-ben hitelszövetkezetet alapítanak a faluban, 1896-ban pedig a két felekezeti iskola mellett megnyílik az állami kiseddóvó és községi támogatással átépítik a református iskolát. 1899-ben temetkezési egyletet, hét év múlva önkéntes tűzoltóságot alapítanak, és ezekben az években postát és távíró-t is kap Tarján. Mindeközben több temetői és útszéli keresztet állítanak fel egy-egy tehetősebb helybéli lakos áldozatkészégének köszönhetően.

A település gazdaságát a 20. század első feléig hagyományosan a mezőgazdaság dominanciája jellemezte, bár a helyi emlékezet szerint éppen az otthonról hozott törzsöröklési rendszer megőrzése miatt a németek körében jelentős volt az iparosok száma is. Azon túl, hogy a környék magas erdősültségi aránya miatt a famunkáknak mindig is hagyománya volt a faluban, a település a táji munkamegosztásban semmilyen termék- vagy tevékenység-specializációval nem vette ki a részét, nem úgy mint a második szomszéd Tardosbánya, ahol a jó minőségű júra kori mész-kő bányászata és a megmunkálásához kapcsolódó mesterségek jelentették az ott élők többségének megélhetését.³⁰⁵

A 19. század második felének birtokviszonyairól kevés pontos adat áll rendelkezésre, a Mikonya által összegyűjtött források arról tanúskodnak, hogy az úrbéri viszonyok megszűntével majd az 1885-ben sorra kerülő birtokrendezés által kisparaszti gazdálkodás vált uralkodóvá, s mindössze néhány, 100 hold feletti birtok alakult ki az idők folyamán.³⁰⁶ Mikonya szerint a helybéli magyarok létszamarányukhoz képest mindig több földet birtokoltak, mint a németek. A nincstelen földnélküliek a helyi gyarapodni vágyó gazdákhöz állhattak cselédnek vagy napszámosnak, majd 1896-tól, a tatabányai szénmedence megnyitásától kezdődően ipari munkát is vállalhattak, s tették is ezt a második világháborúig terjedő időszakban egyre nagyobb számban. Ahogy a falu iparosai, úgy az ingázók is műveltek földet fő megélhetést nyújtó munkájuk mellett. Az ipari munkát vállalók emelkedő száma is jelzi, hogy a gazdatársadalom polarizációja a kapitalista viszonyok térnyerésével egyre fokozódott.

---

³⁰⁴ Treszl 1998: 32–33.

³⁰⁵ A 19. századra vonatkozó, a tarjáni iparosok számáról tájékoztató pontos és hiteles forrás nem áll rendelkezésre, hivatalos statisztikai adat az iparosok számáról először az 1910-es népszámlálás könyveiben érhető el. Az 1910-es foglalkozásstatisztika szerint az iparosok aránya a keresők között 9%, s kétharmaduk (67%) önálló iparosként dolgozott. Jellemző mesterségek ekkor a faluban: kovács (3), egyéb gépgyártó mesterség (6), asztalos (4), szabó (8), egyéb ruhakészítő iparos (6), cipész (7), hentes és mészáros (2), kőműves (11), vendéglátós (8). Összehasonlítva három közvetlen szomszédjával, Héregben 1 százalékkal alacsonyabb, Vértestolnán 1 százalékkal magasabb volt az iparosok aránya 1910-ben, míg Tardosbányán a fent említett okok miatt minden második kereső (54%) az iparból élt. (KSH 1913.)

³⁰⁶ Az 1910. évi népszámlálás adatai szerint a keresők 67 százaléka (499 fő) mezőgazdaságban dolgozott, közülük megközelítőleg minden második fő (46% – 231 személy) önálló gazdaként, ám ekkor egyetlen 100 holdnál nagyobb birtokot sem regisztráltak. A gazdálkodók valamivel több mint fele (55%) 10 hold alatti területet művelt. A mezőgazdasági keresők közül minden ötödik (22%) cselédként vagy napszámosként kereste kenyerét. (KSH 1913.)

A filoxéra pusztításáig virágzott a szőlőművelés és a bortermelés a faluban, ami főleg a kiscsüppieknek jelentett biztos jövedelmet. Hat dűlőben, mai mértékkel mérve összesen 147 hektáron műveltek szőlőt,³⁰⁷ azonban a gyökértetű pusztítása mindet kiirtotta. A természeti csapás a szegényebb réteget még inkább az ipari munka felé terelte, főleg ha nem akartak napszámosnak vagy alkalmi munkásnak állni. Majd csak az első világháborút követően – a helyi hagyomány szerint Karintiából hozott szőlővesszővel – honosodik meg Tarjánban a noah, és ezzel kezdetét veszi ismét a bortermelés. A tehetősebb gazdák a filoxéra pusztítása után könnyebben tudtak profilt váltani gazdaságukban, intenzívebbé tették a 19. század második felétől mind jelentősebbé váló nagyállattartást.

A gyarapodás minden területen megmutatkozott, Tarján lakosságának száma az első, már idézett, II. József kori népszámlálás alkalmával összeírt 1531 főhöz képest bő 150 év alatt majdnem másfélszeresére emelkedett (1,4) egyenletes ütemben, nagyobb kilengések nélkül. 1941-ben a település népessége már 2162 főt számlált.³⁰⁸ Ennél sokkal dinamikusabb változást a környékben csak a kiscsüppiek bányásztelepüléssé növekvő szomszédok produkáltak (elsősorban Felsőgalla és Bánhida).³⁰⁹ A népességszám növekedése miatt lassan kezdtek kinőni az eredeti településterületet, ezért az 1920-as években az alsó patakon átvezető hídon túl újabb utcákat nyitottak (Hársfa és Cserkész utca), ahol FOKSZ kölcsönrel mintegy 50 házat építettek. A településnek ez a része az Újtelep nevet kapta. Időközben, még a második világháború előtt, elindult az Újteleppel szemben, a Tatabánya felé vezető út másik oldalán lévő, Újvilágnak nevezett rész benépesülése, a mai Béke és Ságvári utcák által határolt Kossuth tér. A temető is újra meg újra szűkösnek bizonyult, az emlékezhagyomány két korábbi temető helyét is megőrizte, a jelenlegi reformátusok régi temetője mellett 1907-ben nyitották.

Az első világháború eseményeiből csak az hagyott nyomot a helyi emlékezetben, hogy 1917-ben mindkét templom harangját hadi célokra elvitték. Nem sokkal később, 1928-ban a katolikus templom előtt felállították a község háborús emlékművét, rajta a háborúban elesett 84 tarjáni katona nevével.³¹⁰ Az első világháborús emlékmű megteremtette a kapcsolatot a magánemlékezés és a kollektív emlékezet között, a személyes veszteségek a falu közös veszteségévé, mindenki tragédiájává váltak.³¹¹ Az emlékmű azért is fontos határkö a lokális történelemben, mert ez volt az első nemzeti jellegű emlékhelye a falunak. Mikonya a két háború között erősödő nemzeti

³⁰⁷ Treszl 1998: 93.

³⁰⁸ Danyi–Dávid 72–75.; KSH 1947.

³⁰⁹ A *Függelék* 5. ábrája a település 19-20. század fordulójára jellemző népesedési adatait mutatja, valamint azt, hogy ennek tendenciája nagyjából beleillett szűkebb környezetének trendjébe.

³¹⁰ Mikonya 85 nevet említ, de csak 84-et sorol fel (Mikonya 1992: 57–58.), Treszl 90 hősi halottról beszél, de átveszi a 84 nevet Mikonyától. Ő egyébként kurzíválja felsorolásában a magyar neveket. (Treszl 1998: 231.)

³¹¹ Gyáni mutat rá, hogy újabban figyelt fel a történetírás arra, hogy az első világháborúban vált általánossá a hősi halottak közösségi megnevesítése s ezáltal a közösség kollektív emlékezetének perszonalifikálása. Magyarországon törvény is született e gyakorlat meghonosítására: az 1917. évi VIII. tc. írta elő minden település számára, hogy emlékművön emlékezzenek meg név szerint minden halottról, aki életét áldozta hazájáért. (Gyáni 2000: 87–89.)

diskurzust a fokozódó asszimiláció és a magyarosító nemzetiségpolitika keretébe ágyazva tárgyalja. Úgy véli, az iparosodás, iparba történő elvándorlás hatására lassú, de természetes asszimilációs folyamat indult be Tarjánban a 19. század legvégén. Ám, az első világháború utáni nemzetiségpolitika már kifejezetten magyarosító szándékúnak tekinthető – s mindez a magukat németnek, illetve német anyanyelvűnek vallók számának különbségében is kimutatható változást eredményezett 1941-re.³¹² A Monarchia idején az asszimiláció és az ezzel járó nyelvváltás elsősorban a kislétszámú értelmiségi, hivatalnoki réteget érintette, hiszen ekkor még a mindennapi érintkezések nyelvét a sváb uralta. A háború után azonban megváltozott a helyzet, mivel a nemzetiségi nyelvű oktatást szűk határok közé szorították, csak heti két-két órában lehetett német írást-olvasást, beszéd- és értelemgyakorlatot, hittant és német éneket tanítani az elemi iskola első két évfolyamán. 1937-ben e két évfolyamon is bevezették a magyar nyelvű hittan és írás-olvasás oktatását, a nemzetiségi nyelv ezzel szinte teljesen kiszorult az iskolából. Mikonya saját emlékeit idézve meséli, hogy az 1920-30-as évek generációja szüleinél már sokkal jobban beszélte a magyart, de az utcai kommunikáció nyelve svábok között még a népnyelv volt. Több interjúban elhangzott, hogy a 20. század első évtizedeinek magyarosító törekvései ellenére az ebben az időszakban felnevelkedett asszonyok egyáltalán nem vagy rosszul beszéltek magyarul. Álljon itt egy példa erre egy II. generációba tartozó személy visszaemlékezéséből: *Hát, a nagymamám, aki itt lakott, ő törte a magyart, tehát jobban tudott németül vagy svábul. Ő '22-es születésű volt és '89-ben halt meg. Mi már úgy lettünk nevelve a szocializmusban, hogy nincs nekünk szükségünk erre igazából. A nagymamán meg neveltünk mindig, hogy ő hogy törti a magyart.* (37. interjú)

Az Idősek Napköziothonának egykori gondozója 2003-ban mesélte, hogy munkája során előfordult olyan eset, hogy Tatabányára, a kórházba kellett kísélnie és naponta látogatnia egy egyedülálló időst, akkor már a nyolcvan felé járó nőt, aki egyáltalán nem beszélt magyarul, „tolmácsra” volt szüksége, hogy kezelni tudják. Ezek a tények nem annyira a magyarosító törekvések hatékonyságát kérdőjelezik meg, mint inkább a nemek eltérő nyelvhasználati sajátosságaira világítanak rá.

A magyarosító politika egy másik példája, hogy az első világháborús vitézségért járó érdeméremhez, ami 20 hold vitézi földdel is járt, magyarosítani kellett a nevet, ugyanezt

---

³¹² Az 1941-es népszámlálás alkalmával 1819 fő vallotta magát német anyanyelvűnek, de csak 1336-an mondták magukról, hogy német nemzetiségűek. Amennyiben idősraba állítva szemléljük a német és a magyar anyanyelvűek arányának változását, mellé téve a vallás szerinti arányokat (nemzetiségi hovatartozást csak 1941-ben rögzítettek 1890 és 1941 között), azt látjuk, hogy a magyar anyanyelvűek aránya mindig néhány (5-10) százalékkal magasabb volt, mint a reformátusoké, a kettő között az eltérés szinte mindig pontosan annyi, mint amennyivel magasabb a katolikusok aránya a német anyanyelvűeknél. Mivel más anyanyelvű lakost elenyésző számban vagy egyáltalán nem írtak össze a népszámlálások alkalmával, és egyet kell érteni Mikonyával abban, hogy a beköltöző katolikus szlovákok vallásuk miatt inkább a németekkel házasodtak, ezért elmagyarosodásuk nem valószínűsíthető. A később beköltöző katolikus szlovákok vagy magyarok száma elenyésző lehetett, ezért arra következtethetünk, hogy már 1890-ben is a lakosság közel 5 százaléka asszimilálódott német volt. (KSH 1902., 1912., 1923., 1932., 1947., 1976b)

az állami alkalmazásba állóktól is elvárták.³¹³ Vitézi érdemérmeket ketten kaptak a faluban, de akadtak olyanok is, akik nem előírásból, hanem önként magyarosították nevüket – többnyire a faluból elkerülő, értelmiségi pályát választók – a könnyebb érvényesülés reményében. Az erőszakos asszimilációs politika eredményének tartja Mikonya, hogy 1936-tól mind gyakrabban váltotta fel magyar nyelvű sírfelirat a korábban szokásos gót betűs német írást a sírköveken. A nemzeti diskurzus részeként és magyarosító törekvés-ként értelmezi az állami szintre emelt 1848-as megemlékezéseket is, illetve a megemlékezések fokozódó nacionalista hangvételét a két háború közötti korszakban. Március 15-ét a református magyarok mindig is ünnepelték, ekkor tartották báljukat a Hasenfratz kocsmában – erről az eseményről sok tarjáni sváb egyébként úgy vélte, hogy valami református ünnephez és nem a forradalom emlékéhez kapcsolódik – a svábok pedig „különösebb jelentőséget nem tulajdonítva” az ünnepnek, csak fellobogózták házaikat az állami ünnep alkalmával 1898 óta.³¹⁴

Mindezek az erőszakos magyarosító törekvések a mindennapi életet s legfőképpen a mindennapi együttélést nem, vagy csak kis mértékben befolyásolták. A második világháborút megelőző időkben magyarok és svábok nagyobb konfliktusok nélkül, viszonylagos egyetértésben éltek együtt a rendelkezésre álló források szerint. Hagyományaik megélése a mindennapok részét képezte, intézményesült, tudatos formája a tradíciók életben tartásának ekkor még nem létezett. A svábok identitása elsősorban nyelvükben, az ekkor már csak a nő által hordott viseletben, templomi ünnepeikben s vallásukban, önképükben és élő, virágzó zenei hagyományukban manifesztálódott.

A sváb női viselet legtovább megmaradó eleme a kontykendő, emlékek szerint még az ötvenes években is hordták az asszonyok. A Schopf-ként máshol is ismert fehér keményített vászonkendőt előlről néhány becsípéssel hátra vitték, és ott a kendő sarka felett kötötték meg, úgy, hogy a három véget, a *zipflit* szépen, művészien elrendezgették. A keményítés a szögletes hatás eléréséhez kellett. A zipfli elrendezése falvanként különbözött, ez és hasonló kisebb eltérések adták az egyes falusi viseletek jellegzetességét, biztosították megkülönböztethetőségüket. E viseletelem – amely alapvetően arra szolgált, hogy tartást, formát adjon a felette viselt színes kendőnek – nélkül asszonyok hajdan nem léphettek az utcára, nyáron pedig csak ezt a fehér kontykendőt viselték. Kislánykorára visszaemlékezve így mesélt erről egy 1947-es születésű nő:

³¹³ Bindorffer Györgyi írja Csolnok és Véménd összehasonlító elemzése kapcsán, hogy az újkori német betelepítés okán német többségűvé, majd a 19. század első harmadában szénbányász-településsé váló Csolnokon a bányavezetés az 1930-as évektől névmagyarosításra szólította fel dolgozóit, akiknek többsége a munkahely elvesztése miatti félelmében ezt meg is tette, s ma már haraggal emlékeznek vissza a névmagyarosítási kényszerre. (Bindorffer 2007a: 119.) Tarjában ilyen haraggal vagy keserűséggel teli történeteket a névmagyarosítás kapcsán nem hallani, ezért feltételezhető, hogy az állami alkalmazás kapcsán elvárt vagy előírt névmagyarosítás nem sok embert, családot érinthetett. Azt azonban mindenki tudja, hogy a vitézségért járó elismerés miatt két család magyarosított, és azt is tudja szinte mindenki, melyek ezek a családok.

³¹⁴ 1848/49 kultuszának kialakulását a néphagyomány és a történetírói múlt közötti konfliktus történeteként mutatja be Gyáni, miközben feltárja, hogyan vált első számú emlékezeti hellyé, s kollektív emlékezetből történelmi emlékezetté. (Gyáni 2000: 113–127.)

Akkor például, ha bál volt, édesanyám kötötte az összes kontyot a faluban. S akkor jöttek kontyot kötni az asszonyok. Meg ha esküvő volt, tehát ha valami... meg nem csak arra, hanem így egész évben, mert az asszonyok a fejkendő alatt kontyot hordtak, és akkor azt állandóan, ugye ki kellett mosni és újra meg kellett kötni. Na most akkor mindig az édesanyámhoz jöttek, és azt ő csinálta. [...] Három forint volt egy konty. (Nevet) Én voltam a pénztáros, nagyon élveztem. Először ingyen csinálta, és akkor ez... fontos, mert anyukám olyan, hogy »hát nem lehet az emberektől annyi pénzt kérni« mindig azt mondja, »a kevéssel is meg kell elégedni«. Hát nem kért ő ezért pénzt, de aztán mondták az emberek, hogy »dehogy nem, hát ez neked annyi idődbe kerül«, és akkor elkezdtek az anyukámnak pénzt adni. Na és akkor utána nem is kellett anyukámnak kérni, hanem valaki három forintot adott és akkor mindig három forintot adtak, letették az asztalra. (18. interjú)

Ez a visszaemlékezés jól illusztrálja a kivetkőzés folyamatát: először a korábban mindennapi viseletnek számító darab a század közepére mindinkább visszaszorul az ünnepi öltözet funkciójába, és felöltéséhez pedig egyre többeknél specialista segítségét kell igénybe venni.

A sváb zenei élet a 19. század utolsó éveiben indult be Tarjánban, ekkor alakult a falu első rezesbandája. A magyarok még általában idegenből hívott cigánybanda zenéjére mulattak ekkor. A vallási élet mindkét felekezetenél aktív volt, megtartották egyházi ünnepüket. A katolikus németek a két háború közötti időszakban még német nyelvű misét hallgathattak, az 1937-ben odakerült új plébánosnak köszönhetően nem hochdeutsch-ban, hanem „gemütliche osztrák dialektusban” – ahogy Mikonya fogalmaz. A reformátusoknál a két háború közti korszakot egyetlen lelkész szolgálta, fogta át, a helyi történelem iránt is élénken érdeklődő Besse Lajos lelkészségének ideje volt ez.

A társadalmi és kulturális élet is élénk volt, működött színjátszó csoport, énekkar, 1925-ben Levente Egyesület és a Magyarországi Német Népművelődési Egyesület helyi szervezete, 1930-ban Polgári Lovászegylet alakult. 1941-ben az Országos Egészségügyi Védelmi Szövetség helyi fiókja, és a „Falú” Magyar Gazda és Földművelésügyi Szövetség helyi csoportja is létrejött. Azon kevés települések közé tartozott a megyében, amely már a harmincas években saját fenntartású népkönyvtárat működtetett. Bár az 1915–16-ban alapított Hangya Szövetkezetet 1935-ben eladósodás miatt felszámolták, a fejlődés a két háború között is folytatódott Tarjánban, ugyanis számtalan kocsmá és bolt gondoskodott a tarjániak ellátásáról. 1930-ban a falu orvosházat épített, 1936–1938 között megépült a Tatabánya és Tarján közötti makadámút, 1936-ban elkészült a Tarjánt Héreggel összekötő országút, bővítették a községházát. 1939-ben villamosították a települést, két évvel később az egyik kocsmában mozi rendeztek be.³¹⁵

Mikonya a trianoni békeszerződés utáni Magyarországon működtetett nemzetiségi politika hatásának tulajdonítja, hogy a Volksbund – amelynek 1940-ben Tarjánban is

---

³¹⁵ Treszl 1998.

létrejött a helyi szervezete – megalakulhatott Magyarországon.³¹⁶ Vezetőjét csak monogramjával jelöli, de leírja a plébános naplójában talált megjegyzést róla, miszerint „templom- és munkakerülő” ember hírében állt. Véleménye szerint a Volksbund megalakulása és működése megosztotta az addig erősen összetartó németeket Tarjánban, még annak ellenére is, hogy „viszonylag” ártatlan szervezetnek tünteti fel. Így ír róluk: „Otthonukat a bundisták egy volt kocsmahelyiségben – a Tatai utcában – rendezték be. Az öregasszonyok örömmel újságolták, hogy milyen szép népdalokat énekelnek esténként az otthonban. Különös érzés ez, az ember szinte megfiatalodik tőle. Kezdetben valóban ártatlannak tűnő népdalokat énekelgettek, német nyelvű újságokat olvastak, s nem utolsó sorban a hitleri Németországban végbemenő »csodákról« beszélgettek.”³¹⁷ A szervezet jellegéről, jelentőségéről Treszl is hasonlóan vélekedik: „[...] a Volksbundnak főleg fiatalok voltak a tagjai... Ők főként a szórakozási lehetőséget keresték az egyesület által rendezett vasárnapi összejöveteleknél. Legtöbbjüknek – hatosztályos elemi iskolai végzettséggel – halvány sejtelve sem volt, hogy milyen bűnös ideológia rejlik a hitleri diktatúra mögött.”³¹⁸

A Volksbund és az SS-tagság a későbbi vádak alapjául szolgáltak, ezért különös figyelmet kapnak mindkét helytörténész munkáiban. Treszl szerint Tarjánban a Volksbund tagságát közel száz család adta, összesen 342 tagja volt a helyi szervezetnek.³¹⁹ Információgyűjtéseim alkalmával az idősebb generáció körében megfigyelhető volt a téma elhallgatása, nem szívesen nyilatkoztak a Volksbundról. A középgeneráció inkább történelmi tényként kezeli, esetleg kiemeli a szervezet kulturális jellegét. S bár történelmi tény, hogy a Volksbund helyi szervezetei komoly propagandakampányt folytattak a népszámlálást megelőzően a hazai németiség körében azzal a céllal, hogy minél többen vallják magukat német nemzetiségűnek és német anyanyelvűnek egyaránt, Mikonya részben a svábok Volksbundhoz fűződő felemás viszonyának, és részben a folytatódó asszimilációnak tulajdonítja, hogy 1941-ben nem minden német anyanyelvű vállalta német nemzetiségét.

Az 1948-ban összeállított kitelepítési névjegyzékre támaszkodva Treszl szerint 18 önkéntes és 38 kényszerosozott tagja volt az SS-nek Tarjánból. Mikonya azonban arról számol be, hogy 1944 júniusában kötelezően 312 férfit soroztak be az SS-be, akik közül az év végéig megközelítőleg 150 főt vonultattak be.

A háború eseményeiről kevés dolgot őriztek meg emlékezetükben a helyiek, inkább csak az 1944–1945-ös eseményekről szólnak történetek, arról hogy mennyit szenvedett

³¹⁶ Lásd ehhez Tilkovszky könyvét a Volksbundról (1978), amiben azt a nézetet fejt ki a szerző, hogy a náci Németország támogató politikájának és a magyar kormányok felelősségének köszönhetően jött létre és működhetett a szervezet, illetve tehetett szert egyre nagyobb befolyásra, ám azon az állásponton van, hogy nem élvezte a teljes magyarországi németiség támogatását. Ezzel az álláspontjával a felelősség kérdését igyekszik relativizálni és a kollektív bűnösség ítéletének jogszerűségét megkérdőjelezni. Mint fentebb láthattuk, Mikonya Tilkovszky nézőpontját osztja a Volksbund megítélése kapcsán. Ugyanakkor léteznek más megközelítések is. Norbert Spannenberger (2005) azon az állásponton van, hogy a Volksbund alapvetően társadalmi szervezet volt, tehát a bűnösség kérdését felvetni vele szemben értelmetlennek tűnik, ugyanakkor vitatkozik Tilkovszkynak a szervezet jelentőségét relativizáló álláspontjával, mondván, a háború előtt ez a magyarországi németiség domináns szervezete volt.

³¹⁷ Mikonya 1992: 65.

³¹⁸ Treszl 1998: 39.

³¹⁹ Treszl 1998: 38.

a falu a front háromszori átvonulása miatt. Azt a mai napig sokan tudják, hogy a falu határában több alkalommal is komoly harcok folytak, s ennek nyomai sok esetben még ma is kézzelfoghatóak, ahogy ezt egy fiatalabb generációhoz tartozó tarjáni meséli.

Az erdőjárás folyamatos volt mindig, az az igazság, hogy itt sok háború zajlott a környéken, a második világháború elég keményen zajlott itt, '45 január körül is. Bármerre mész az erdőbe, mindig találsz valami löszert, robbanóanyagot. [...] Például Feketekőben is kitisztították a kutat annak idején és tele volt gépfegyverekkel meg minden. Mindig oda dobáltak mindent, vagy háború végén vagy forradalom végén vagy valami. (37. interjú)

Még 1944 decemberében a Volksbund 38 tarjáni családot, összesen 145 főt evakuált, akik közül 89-en idővel visszatértek. Tarján második világháborús vesztesége 91 fő volt, ebből hatvankilencen harctereken veszték oda, a polgári áldozatok száma húsz volt, a zsidó boltosné Auschwitzban, fia munkaszolgálat során vesztette életét. A második világháborús elesettek a negyvenes évek végén kaptak emlékoszlopot a temetőben – Treszl nagyjából 1948-ra teszi ennek idejét.

3.3.5 Kitelepítés-krónika és narrációja

A második világháborút követő kollektív felelősségre vonás és büntetés időszakában a svábok szinte egyik napról a másikra elvesztették vezető tisztségeiket a helyi vezetésben, ezzel egyidejűleg az állam és a faluközösség másodrendű, megtúrt, jogfosztott polgárainak helyzetébe kerültek.³²⁰ Ebben az időszakban a svábok teljes létbizonytalanságban éltek, bármelyik pillanatban kiköltöztethették őket otthonukból, vagy beköltöztethettek hozzájuk

---

³²⁰ A kitelepítésre az 1945. augusztusi potsdami konferencia megállapodásának XIII. cikkelye adott engedélyt Magyarország számára, ez azonban nem rendelkezett arról, hogy mi alapján jelöljék ki a kitelepítendőket. A kormány az 12.330/1945. M.E. számú, 1945. december 29-én hatályba lépő rendeletének 1.§-a szerint „Németországba áttelepülni köteles az a magyar állampolgár, aki a legutolsó népszámlálási összeírás alkalmával német nemzetiségűnek, vagy anyanyelvűnek vallotta magát, vagy aki magyarosított nevet német hangzásúra változtatta vissza, továbbá az, aki a Volksbundnak, vagy valamely fegyveres német alakulatnak (SS) tagja volt.” Az 1946. január 15-én kiadott 70.010/1946. B.M. számú rendelet a kitelepítés végrehajtását szabályozta, és ez rendelkezett a mentesség megállapításának módjáról és esetleges kritériumairól. Ezt követte 1946 májusában a 32.920/1946. B.M. számú rendelet, ami az eredeti kitelepítési rendeletet úgy módosította, hogy azok a német anyanyelvűek, akik az 1941. évi népszámlálás során magukat magyar nemzetiségűeknek vallották, általában nem vonhatók áttelepítés alá. 1947. november 26-án kelt a belügyminiszter 84.350/1947. B.M. számú rendelete, amely az időközben leállított kitelepítés további folytatásáról intézkedik, ebben már csak a legutóbbi népszámlálás alapján magukat német nemzetiségűeknek vallók kitelepítéséről esik szó. A 12.200/1947 Korm. számú rendelet, ami a magyarországi német lakosság Németországba való kitelepítéséről szóló 12.330/1945. M.E. számú és ezzel kapcsolatos egyéb rendeletek módosításáról, kiegészítéséről és összefoglalásáról szólt, vontta meg az áttelepítésre kötelezett németektől állampolgárságukat, tulajdonukat, szavazati jogukat és a lakóhely és munkahely szabad megválasztásának jogát. Végül a 4.274/1949.(213). M.T. számú, a minisztertanács által alkotott rendelet mondta ki minden korábbi, áttelepítésre vonatkozó rendelkezés hatályon kívül helyezését és a németek magyarokkal egyforma jogaiába való visszahelyezését.

idegeneket, akiknek át kellett engedniük ingatlanjuk és ingóságaik tulajdonjogát, ezáltal saját házukban is megtürt helyzetbe kényszerültek.³²¹

Mikonya szerint 1945 közepén a volt Volksbund-tagok vagyonának elkobzásával, a német hadseregben és az SS-ben szolgáló katonák internálásával kezdődött a németek üldöztetése. Anton Treszl emlékei szerint 1946. március 16-án vetőmag- majd vagyon-elkobzással kezdődött Tarjánban a svábok üldöztetése, és hamarosan az első kitelepítési lista is elkészült: 859 nevet tartalmazott, s mintegy 120 családot érintett. Hamarosan a kitelepítési utasítás is megszületett. Amint arra korábban rámutattam, Tarjánban a Volksbund tagságát közel száz család adta, összesen 342 tagja volt a helyi szervezetnek. 1941-ben 1819 fő vallotta német anyanyelvűnek és 1336 fő német nemzetiségűnek magát. Mindkét szerző többször is hangot ad annak a nézetének, hogy a listák összeállítása, a vagyonelkobzások, kiköltöztetések leginkább a svábok vagyona, mintsem a törvények által meghatározott kritériumok alapján történt.

A kitelepítést március végére tervezték, a faluból kivezető utakat mindenütt őrség vigyázta, nehogy a kitelepítésre kötelezettek bármit is kicsempézhessenek vagy elszökhessenek. Közben a közeli Leányvár kitelepítésre kötelezett sváb lakóival már a vagonokban közölték: kiszállhatnak. Ez a hír Tarjánba is eljutott, de hivatalos helyről semmilyen utasítás vagy rendelkezés nem érkezett, teljes bizonytalanságban éltek az emberek. Április 3-án minden fogattal rendelkező gazdát kirendeltek Tatabánya felsőgallai állomásra, ahonnan a kitelepített tarjániak helyére a Heves megyei Egerlővőről érkezett református családokat kellett befuvarozniuk. Mivel azonban a svábok egyelőre még helyben voltak, ezért kénytelenek voltak a házon megosztolni a jövedelmekkel. Előfordult, hogy az állomásról valaki a saját házába érkezőt szállította a faluba, akik kivétel nélkül az Újtelepre kerültek.

Mikonya és Treszl információi eltérnek a beköltöztetett egerlővőiek számának kérdésében, Mikonya 72 családról, Treszl 51 családról tud. Arról mind a két szerző beszámol, hogy időközben elsősorban Tatabányáról, főleg ipari üzemek dolgozói is érkeztek a faluba, Treszl 29 ilyen családot írt össze. Előfordult, hogy a svábok kénytelenek voltak megosztolni házukon a csak *telepeseknek* nevezett beköltöztetettekkel, akik hivatalosan minden ingó és ingatlan vagyonát megkapták annak a családnak, ahová kerültek. Más esetekben a hatóságok egyszerűen tulajdonuk átadására, házuk elhagyására kötelezték a svábokat, akik ilyen esetekben ismerősöknél, rokonoknál húzhatták meg magukat, vagy a számukra

³²¹ A történettudomány hetvenes években kezdett el foglalkozni intenzívebben a hazai németiség 20. századi történelmével, elsősorban a második világháború előtti népi német mozgalmakat és a népcsoportszervezet (Volksbund) történetét vizsgálták. (lásd többek között Tilkovszky Lóránt munkáit: 1978., 1989.) A nyolcvanas években aztán megjelent a kitelepítés is mint téma, amelyben a felelősséget eleinte kizárólag a nagyhatalmakra hárították, de lassan megkezdődött a korabeli magyar politikai elit felelősségének vizsgálata is a németek kitelepítésében, itt elsősorban egyes pártok és személyek szerepvállalását vizsgálták (lásd ehhez: Fehér 1988.; Zielbauer 1989., 1990.; Zinner 2004.), de születtek annak társadalmi-gazdasági hatásait, összefüggéseit elemző művek is. (Tóth 1993.) Idővel megjelentek a németiséget a második világháború alatt vagy után ért meghurcoltatások dokumentumait megjelentető kötetek is. (Bank–Óze 2005.; Zielbauer 1990., 1996.) A megpróbáltatások időszakát egyre többen próbálják meg feltárni elsősorban a visszaemlékezők megszólaltatásán keresztül. (Füzes 1990., Tóth 2008.)

kijelölt másik sváb családnál. Ez a kényszerű együttlakás, a közös, de mégsem ugyanolyan sors egymás ellen is fordíthatta a svábokat. Erről mesélt egy középgenerációs férfi:

Hála Istennek a kitelepítés nem kapta el Tarjánt, de jó viszonyokat nem hozott az, hogy... például itt laktak az én nagyszüleim, és ugyanide betelepítettek más svábokat. Tehát velük nem az történt, hogy más magyarokat raktak ide, hanem ide raktak más svábokat, mer' az ő házukat meg odaadták a magyaroknak vagy felvidékieknek. Itt még mindig némi ellentét van azzal a családdal, aki ide be volt telepítve. Ez benne él a családban. (37. interjú)

Helybéli magyarok is részesültek az elkobzott sváb vagyomból, Mikonya név szerint meg is nevezi azt a három református helybélit, akik tevőlegesen részt vettek a svábok elleni kisajátítások szervezésben és lebonyolításában, ám azt is hozzáteszi, és ebben Treszl is egyetért, hogy sok olyan magyar közreműködője volt a németek elleni fellépésnek, aki máshonnan, sokan éppen Tatabányáról, és legtöbbjük pártvonalon került Tarjánba. Ugyanakkor Mikonya azokat a magyarokat is nevesíti, akik még egy tyúkot sem voltak hajlandók elfogadni a sváb vagyomból. Az év folyamán összesen 120 család ingóságait kobozták el és adták át mások tulajdonába. Az, hogy a kitelepítési utasítást az utolsó pillanatban mégsem hajtottak végre Tarjánban, a tatabányai nehézipari üzemek munkaerő-szükségletével magyarázható.

A következő évben is folytatódó vagyonelkobzások, a környező falvak kitelepítései és az a tény, hogy a tarjáni magyarok kérték a felsőbb hatóságoktól a németek kitelepítését falujukból, életben tartotta a bizonytalanság és jogfosztottság érzését. 1948-ban a felvidéki Szőgyénből betelepítettek 43 katolikus magyar családot a faluba,³²² akik szintén a németek házait, földjeit, ingóságait kapták meg, kinek mi tetszett, ugyanakkor a *felvidékiek*, ellentétben a korábbi *telepesekkel*, csak üres házba voltak hajlandók beköltözni. Ebben az évben ismét napirendre került a kitelepítés gondolata, a községháza kifüggesztették a kitelepítendőek bővített listáját 2037 névvel.³²³

Kitelepítés Tarjából végül nem történt, de még az elkövetkező évben is gyakoriak voltak a kiköltöztetések hatósági parancsra és magyarok igényléseinek helyt adva egyaránt. 1949 tavaszán néhány telepes indítványára utasították az addig legtöbb helyen a telepesekkel együtt élő németeket, hogy ténylegesen adják át ingatlanukat és költözzenek ki hajdani házukból. A svábok a jogfosztottság, megfélemlítettség, nélkülözések és a család időszerűként őrizték meg emlékeikben ezt a korszakot. Ezek a mai napig eleven és fájdalmas emlékek az ezt megélt generációk számára. Kijelenthető, hogy az egyéni és a kollektív emlékezetnek is ez a legelevenebben élő része. A hagyomány szóbeliségének megjelentek az első történetírói is, a múlt e szakaszának kanonizálása, kulturális majd történelmi emlékezzé válása lassan megindult, mindazonáltal ez még mindig a szóbeliség és írásbeliség közötti emlékmagy.

Az emlékek elevevényét mutatja az is, hogy a mai napig tudják, számontartják a faluban, hogy ki őslakos magyar, ki beköltöző, és közülük is ki a felvidéki és ki a Heves

---

³²² Mikonya 53 családról beszél. (Mikonya 1992: 96.)

³²³ Treszl 1998: 41–47.

megyéből ideszármazott. Mindennek azért van jelentősége, mert más megítélés alá esnek a felvidékiek és a Heves megyeiek, egyfajta hierarchiát alakítottak ki a tarjáni svábok a körülöttük élő magyarok kategorizálására. Ennek csúcán az őslakos magyarok állnak, őket a felvidékiek követik, míg legkevésbé a telepések megítélése pozitív. A hierarchia ilyen alakulásának több összetevője van: a beköltözők társadalmi státusza, politikai szerepvállalása, és az együtt megélt történelem.

Egerlővőről többnyire földnélküli nincsteleneket telepítettek be, akik minden gazdálkodási kultúra és többnyire anyagi javak híján érkeztek, *egy cipőjük nem volt, akik jöttek ide Egerlővőről...* – ahogy egy második generációba tartozó beszélgetőtársam fogalmaz. Ez a tény egy olyan társadalom szemében, amely az anyagi gyarapodást és az ezt biztosító sok munkát központi értéként kezeli, már alapvetően negatív viszonyulást eredményezett. Ráadásul politikai szerepeket is felvállaltak a hevesiek, ami a svábokból szintén elítélő hozzáállást váltott ki.

Szögyénből a csehszlovák-magyar lakosságcsere program keretében kerültek ide az egerlővőiekhez mindenképpen, de még sokan a tarjániakhoz képest is módos gazdának számító magyarok, akik hozhatták magukkal gazdaságuk minden felszerelését, sőt állataikat is.³²⁴ Az általános közvélekedés szerint a felvidékieket valahol ugyanolyan „szerencsétleneknek” tartották, akiktől elvették házukat, földjüket, megfosztották őket otthonuktól. Így fogalmazza meg ezt a közkeletű véleményt egy 1947-es születésű nő: *Rendes emberek voltak ezek egyébként. Érdekes módon, itt a svábok, akiktől elvettek valamit, nem voltak ám haragban azokkal, akik megkapták, mert azok is szerencsétlenek voltak. [...]* *A lényeg az, hogy jártak egymáshoz.* (18. interjú)

A legrosszabb értékelést azok kapták ebben a hierarchiában, akik tevőleges részt vállaltak a svábok kisémmizésében. A beköltöztetésben a hatalomnak segédkező helyieket is, az akkor pártfunkciót vállalókat, svábot, nem svábot egyaránt, egy életre megjegyezték a lakosok. *Voltak svábok is. Meg akik nem is svábok. [...]* *Csak egy ilyen faluban az ilyen embereket kiközösítik, sőt a mai napig mindenki tudja, arról, aki idős, és már tényleg senkit nem bánt, de azért úgy benne van a közhiedelemben, hogy annak idején a svábok ömiatta, meg tőle kellett félni.* (32. interjú)

A beköltözők és beköltöztetettek közül sokan még az ötvenes években továbbálltak. A telepések – egerlővőiek és máshonnan idekerült magyarok – többsége elhagyta a falut, a Heves megyeiek nagy része Érdre költözött.³²⁵ A szögyéniek közül néhány család Tatára ment, mivel oda is telepítettek be családokat falujukból.

A hierarchia természetesen az egyéni élettörténetek szintjén esetenként árnyaltabban jelenik meg. Az elköltözők nem egy esetben felajánlották méltányos áron régi tulajdonosaiknak a házat, akik vásárlással ugyan, de visszaszerezheték tulajdonukat. Így emlékszik erre egy második generációba tartozó beszélgetőtársam: *Akit beköltöztettek, egy idő*

³²⁴ A szögyéniek egy része a 13. században betelepített és azóta elmagyarosodott németek leszármazottja volt, sokuk családneve is tanúsítja ezt. Gazdasági ismereteik fejlettségét bizonyítja, hogy műtrágyát használtak, ami akkor Tarjában még ismeretlen volt, módosságuk bizonyítéka a magukkal hozott komoly gazdasági felszerelés. (Mikonya 1992: 96–97.)

³²⁵ Treszl 1998: 219.

után... ő nem tudott beilleszkedni, ő érezte, hogy valami nem gömbölyű ebben a konstrukcióban, és ő eladta ezt a házat, és felajánlotta a mamámnak, hogyha X összeget fizet, akkor ő neki adja vissza. Volt, aki többet fizetett volna érte, mint a nagymamám, de megkötötték az üzlet. (20. interjú)

A beköltöző, beköltöztetett magyarok – főleg a többségükben helyben maradó felvidékiek – sok esetben átvéve a helyiek gazdaságát, munkaadóivá is váltak a falubeli kisemmizetteknek, ami sok feszültséget szült. Azok a svábok, akik a vagyonszerzés időszakában még nem jártak el ipari üzemekbe dolgozni, mezőgazdaságból éltek és ezért a földhöz erősebben kötődtek (a helyi társadalom nagyobb része), érthető módon éppen a tulajdonukba beülő és azzal gazdálkodni kezdő felvidékieket nem nézték jó szemmel. A sok feszültség miatt a korszakban gyakran a tettelegességig, akár bicskázásig is fajuló konfliktusok sem voltak ritkák svábok és magyarok között, ahogy erről az írott források és legidősebb, a korszakot gyerekként, fiatalként megélt interjúalanyaim is beszámoltak. A különböző vallású, társadalmi háttérű, etnikumú és pártállású lakosok között feszülő ellentétek ekkor nyíltan etnikai konfliktus formájában jelenhettek s jelentek meg.

Mivel a felvidékiek nagyobb része helyben maradt, így a napi érintkezések, az egymásra utaltság idővel tompították a konfliktusok élet, illetve a később közösen megélt történelmi sorsközösség is az ő javukra billentette a mérleg nyelvét. A többségében elköltöző telepések csak rossz emlékeket hagytak maguk után, s mivel a sváboknak nem kellett a mindennapok megéléséhez legyőzniük a telepésekkel szembeni haragot, gyűlöletet, megőrizték ezeket az emlékeket.

Az a fajta tudás, hogy a mai napig számon tartják ki őslakos, ki telepes, nemcsak az idősek, hanem az eseményeket gyerekként átélő, az ötvenes évek erősen átpolitizált légkörében felnövekvő, sőt még a hatvanas évek közepéig születő generációnak (az általam második generációnak nevezett életkori csoport) sajátja. A legidősebbek erős érzelmi alapú viszonyulása a történetekhez végigkísérte életüket, az eseményekben való közvetlen érintettség okán. Erre egy második generációs unoka így emlékezik: *[...] még pár évvel ezelőtt is, amíg a nagymamák éltek ... tehát pár évvel ezelőtt is könnyben állt a szemük, amikor erről beszéltek. (32. interjú)*

A jogfosztottsággal járó megpróbáltatások időszaka után születő első generáció, és azok, akiknek szülei még gyerekként éltek meg az eseményeket, már egy más minőségű érzelmi viszonyulásról tanúskodnak, ám érintettségük nem vonható kétségbe, hiszen gyerekként szüleiktől, nagyszüleiktől család-történetek formájában kapták az élményt szocializációjuk részeként. Így vall erről egy második generációs férfi: *Hogy érzékeltessem: a kutya az udvaron lévő eperfához volt kötve, és a kutyának is ott kellett maradnia a házban. Ezt soha nem fogom elfelejteni, ezt végül is utólag elmesélték a szüleim. Az volt egy, egy ... számomra egy megrázó élmény, hogy azt mondja a fater, hogy amikor elsétált a ház előtt, akkor a saját kutyája ugatott vissza a most már nem saját házból. (20. interjú)*

A generációk érzelmi viszonyulása közötti különbséget egy beszélgetőtársam maga is megfogalmazta: *Úgy gondolom, hogy a mi korosztályunkban, az ilyen harminc-négyvenes korosztályban, mi már csak ilyen elmesélés szintjén hallottuk, de igazából bennünk a harag vagy félelem vagy gyűlölet nincs bent. A mi gyerekeink pedig hát már teljesen, ilyen*

szempontból homogén csoportot képeznek, tehát nincs már, hogy sváb meg magyar, meg a te nagyanyád, meg a te nagyapád. (32. interjú)

Egyik máig ható következménye ennek az időszaknak a falubeliek teljes távolságtartása a nagypolitikától, pártpolitikától.³²⁶ A háború után, az ötvenes években nem nézték jó szemmel a svábok azt, aki közülük belépett a pártba, később a politikai enyhülés hatására a megítélés szigora valamelyest enyhült. És bár a svábok a nyolcvanas évek végére szépen lassan visszazivárogtak a falu vezetőségébe, a helyi hatalom „visszaszerzése” apolitikus beállítódásukon mit sem változtatott. A mai napig nem létezik pártszervezet a faluban, minden képviselő és mindkét polgármester független jelöltként nyerte el pozícióját.

3.3.6 A szocializmus évei

A helyi történelmi emlékezet sajátossága, hogy a „nagy történelem” olyan fontos és kiemelt eseményei, mint a kuláküldözések, téesz-szervezés jóval kisebb hangsúlyt kapnak a lokalitásban. Ennek egyik oka, hogy a kitelepítési rendelkezések miatt a földjüktől már a negyvenes évek végén megfosztották a tarjáni svábok többségét, így a földet már általában a magyaroktól: felvidékiektől, telepesektől vagy a törzsökösöktől vették el.³²⁷ Ezt némi malíciával így kommentálják a svábok: *Igen, akkor aztán azoktól is elvették. Van gondviselés, mi?* (18. interjú)

Vagyonuk alapján megközelítőleg egy tucat gazdát minősítettek kuláknak, néhány felvidéki és törzsökös református magyar gazda esett ebbe a kategóriába. Újabb lista készült tehát az ötvenes évek legelején, ahogy Mikonya fogalmaz: „A gyűlölet magvát ezáltal a magyarság körében is elhintették.”³²⁸

Elsőként, már 1946-ban megalakult a Földműves Szövetkezet, amelynek a hajdani Hangya Szövetkezet mintáját követve elsődleges célja az élelmiszerellátás és a kereskedelem beindításának megszervezése volt, így rá hárult a begyűjtések lebonyolítása is. A részjegyek mellett vagyonát a sváboktól elkobzott házak, gépek, eszközök jelentették, tagságát helybeli magyarok és főképpen telepések alkották. Mindezek miatt erre a szövetkezetre némi keserűséggel emlékeznek a svábok. Az első valódi „termelő” szövetkezetet 1949. augusztus 28-án alapították az új gazdák 43 fővel és 306 katasztrális hold földdel Haladó Termelőszövetkezeti Csoport néven. Ebbe felvidékiek nem léptek be, a helybeli magyarok is szinte kivétel nélkül távol maradtak a szerveződéstől, így ez majdnem kizárólag a beköltözött magyarokból – egerlövőiekből, tatabányaiakból – alakult. Ugyanebben az évben a később közigazgatásilag is Tarjánhoz csatolt Tornópuszta hajdani Hohenlohe birtokát, valamint a tarjáni és vértestolnai határ nagy részét bekebelező állami gazdaságot

³²⁶ Erről részletesebben majd egy későbbi fejezetben lesz még szó, mint ahogy a kitelepítés egyéb következményeiről is.

³²⁷ Akik (felvidékiek és telepések) többsége, mint korábban említettem, előbb-utóbb elhagyta a falut.

³²⁸ Mikonya 1992: 99.

alapítanak, amit a hatvanas években a Környei Állami Gazdasághoz csatolnak.³²⁹ Az állami gazdaság és a TSzCs szükségletei miatt gépállomás létesül a falu szélén. A szövetkezeti csoport egy évtizeden keresztül meglehetősen gyenge eredménnyel, de működött. A Földműves Szövetkezet azonban szépen fejlődött, 1951-1952-ben Gerecsevidéki ÁFÉSZ néven, tarjáni központtal egyesült előbb a Héregi, majd a Gyermely-Szomori, végzetül a Tardos-Tolnai Földműves Szövetkezetekkel, ezt követően évtizedekig a környék kereskedelmi és szolgáltatási ellátását biztosította egyre magasabb színvonalon.

A fejlődés jelei más téren is megmutatkoztak: 1948-ban megépült a Héreget Bajnával összekötő kövesút, amely Tarján szempontjából Esztergom jobb megközelíthetőségét jelentette. 1949-ben megindult az első buszjárat Héreg-Tarján-Tatabánya között, ez a Tatabánya felé nyitás egy újabb lépése volt. Következő évben megépült a szülőotthon a faluban, ami a hatvanas évek közepéig ebben a funkcióban működött, majd átalakították sérült gyerekek otthonává. 1952-ben új, nyolc tantermes iskola épült, amihez hajdani sváb portákat is le kellett bontani. Ugyanebben az évben a település szegényebb részén, a nixbrotnban is bevezették a villanyt, ez a része a településnek ugyanis kimaradt 1939-ben a villamosításból.

Lassanként az együttélés is normalizálódott, kialakultak újra a valós és virtuális határok. A telepések többsége a Cserkész (akkor Lenin) és Hársfa utca környékén az Újtelepen lakott, a szőgyéniek, mivel a legnagyobb sváb parasztportákat kapták, többnyire a csak *Faluként* emlegetett eredeti településterületen, a központban, azaz a Fő és Felső, valamint az Alsó utca környékén éltek. Az egerlövőiek csatlakoztak a református gyülekezethez, bár közülük sokan, mint ahogy a máshonnan betelepült magyarok is, az új társadalmi-politikai

---

³²⁹ A Tarjánhoz csatolásakor 335 fős (KSH 1961) Tornjópuszta múltjáról meglehetősen nehéz információkat szerezni, egy kicsit a falu mostohagyermekként kezelve a helytörténészek sem sokat tudnak/írnak róla, története nem része a falu emlékezethagyományának. Ennek oka feltehetőleg, hogy 1960-ig a Fejér megyei Bicske külterületének számított. A pusztára vonatkozó történeti adatokat is egy, a megyei kúriákat építészeti szempontból bemutató lexikonban sikerült fellelni. E szerint hajdan inkább Mórpusztaként ismert terület 1702-ben már biztosan a Batthyány család tulajdona, a bicskei uradalmuk része. Az 1848–49-es szabadságharc idején miniszteri posztot betöltő Batthyány Kázmértól büntetésképp egyéb birtokaival együtt ezt is elkobozta a bécsi udvar, majd bátyja, herceg Batthyány Strattmann Gusztáv 1860-ban visszakapta, és hamarosan eladta azt egy belga banknak, akiktől galánthai gróf Esterházy Miklóshoz, a tatai uradalom későbbi örököséhez került a birtoktest. A 20. század elején felosztották a pusztát, kisebb része maradt a csákvári Esterházy ág birtokában, egy másik részét 1918-ban Erdélyi Mihály, nagyobbik részét 1910-ben Hirsch Géza vásárolta meg, tőle pedig 1931-ben herceg Hohenlohe-Langenburg Lajos és családja, az ő nevüket őrizte meg a Tornjóra vonatkozó tarjáni emlékezethagyomány. 1931-ben 110 lakosa volt a pusztának és mint uradalom, területe 2278 katasztrális holdat tett ki. Főképpen lovat, marhát és bányát tenyésztettek a gazdaságban, amely saját kisvasúttal is rendelkezett. A kúriát az építészeti jegyek alapján feltehetőleg a Hirsch család idején emelték. Az épületet a háború idején megszállták az átvonuló szovjet csapatok, meglehetősen pusztítást hagyva maguk után. A Hohenlohe családtól államosítják a pusztát, majd állami gazdaságot szerveznek területén, a kúriaépületben munkásszállót, pártirodát, később üzemi konyhát rendeznek be. (Virág 2003: 123–125.) Az épület a szocializmus idején egyre rosszabb állapotba került, a rendszerváltás után, már a kilencvenes évek második felében egy magánbefektető vette meg, aki az ígéretek szerint eredeti állapotába kívánta visszaállítani a kúriát, ám mindeztáig a nagy lelkesedéssel megkezdett munkák nem fejeződtek be, valószínű forráshiány miatt leállt a helyreállítás. A 2001-es népszámlálás adatai szerint 138 fő lakja a pusztát.

rend keretein belül keresték boldogulásukat. A katolikus szőgyéniek viszont, kihasználva politikai előnyüket, sérelmezték a német nyelvű miséket, és elérték azt, hogy havi három alkalommal magyar nyelven hallgassanak misét, havi egy alkalmat hagyva így a létszámárukyukat tekintve közel háromszor annyian lévő, ám megfélemlített sváboknak.

A meghurcoltatások idejében azért az élet nem állt meg, az 1949-ben újjáalakult sváb fúvószenekarnak az ötvenes évek elején egyre több dolga akadt a szaporodó sváb esküvők miatt. Csak 1953 farsangi szezonjában harminchat esküvőt tartottak. A kényszerlakhelyen összeköltözve élő falubeliek lakhatási körülményeinek javítása érdekében – és persze a beköltözések miatt jelentősen megnövekedett népességszám miatt is³³⁰ – új telkek kialakítására volt szükség, ezért 1952-ben a hajdani Kenderes dűlőben 80 házhelyet mértek ki. A svábok többsége is jegyeztetett telket, ám ők néhány évig még krumpliföldnek használták, nem mervén újabb ház építésébe fogni. Majd csak az ötvenes évek közepétől veszi kezdetét az építési láz, ekkor néhány év leforgása alatt benépesül a mai József Attila és Rózsa utca, később, már a kora hatvanas években újabb utcák nyitása válik szükségessé, ekkor jön létre a mai Viola és Petőfi utca. A kenderesi lakótelep, ahogy helyben nevezik, két problémája hamarosan világossá vált. Egyfelől közlekedését nem tervezték meg, csak nagy kerülő árán lehetett a faluközpontba eljutni összekötő utak hiányában. Másrészt a terület kiválasztásával már nem jártak el olyan körültekintően, mint a falu eredeti településterületének kiválasztásakor: ez egy mélyebben fekvő, ezért vizezebb terület, ami csatorna hiányában néhány évtizedig még bosszúságot okozott az ott élőknek.

Az ötvenes évekkel kapcsolatos emlékek közül a legfontosabbnak az 1956-os forradalom helyi eseményei számítanak, amelyeket szinte mindenki felhoz a falutörténetről szóló beszámolójában. Mikonya leírja részletesen a forradalmi napok tarjánai eseményeit saját emlékei alapján, s olyan dolgokat említ, hogy mikor, hol gyűlt össze a falu népe, kiket választottak meg tisztségviselőnek, milyen volt a közhangulat. Ám a falubeliek '56 kapcsán nem erről emlékeznek, a történelmi dátum Tarjánban a november 9-ei fegyveres konfliktussal kapcsolatos helyi emlékezetet hívja elő az emberekből.

Ezen a napon ugyanis a Corvin-közi ellenállók egy csoportja Bajna felől teherautókkal és személygépkocsikkal érkező Tata felől jövő szovjet páncélosokba ütközött. Egészen pontosan a templom háta mögött, a falu élelmiszerboltja közelében találkozott össze a két csoport, ahol heves tűzharc alakult ki. Visszaemlékezők úgy mesélik, hogy a szovjet tank előbb egy figyelmeztető ágyúlövést adott le a levegőbe, majd géppuskatűzet nyitott a felkelőkre, akik soraiban a váratlan találkozás miatti meglepetésből eredően zűrzavar támadt. A nagy kavarodásban az egyik tank keresztülhajtott a felkelők egy személyautóján, a szemtanúk szerint megölve a benne ülőket. A többi gépkocsit elhagyva, a felkelők a kertekben kerestek menedéket és viszonzták a tüzet a Jókai utcán fel-alá száguldozó tankokra, ezért egy szovjet tank egy ágyúlövést is leadott a Tatai utca irányába, így sérült meg egy lakóház, aminek a sarkát teljesen szétvitte a találat. Több házat nem ért ágyútűz, de a géppuskákkal folytatódott a tűzharc. A megközelítőleg 15-20 perces ütközetet követően

³³⁰ Korábban utaltam rá, hogy az első népszámlálástól számítva 1941-ig tartó bő másfélszáz év leforgása alatt 1,4 volt a növekedés üteme, a negyvenes évek két népszámlálása között eltelt nyolc év alatt 21 százalékkal (1,21), összesen 465 fővel emelkedett a lakosság száma Tarjánban. (KSH 1947., 1950a)

a felkelők öt halottjukat a templom mögött terítették ki, és itt látták el sebesültjeiket. A szovjet csapat magával vitte sebesültjeit, halottjait is.³³¹ Az öt felkelőt november 14-én a tarjáni temető második világháborús emlékoszlopa mellett temették el, a még ott lévő maroknyi felkelő díszőrsége mellett, a tarjániak őszinte részvételével kísérvé.

Sokan emlékeznek arra, hogy éppen hol voltak, mit csináltak a tűzharc idején, volt, aki gyerekként arra járva végignézte az egészet, volt, akit szintén gyerekként, tanítója saját testével védelmezett a bolt padlóján. Azt mindenki tudja, kinek a házat lőtte szét a tank, a mai Zenei Egyesület vezetője még kisgyerekként úgy menekült meg, hogy édesapja hallván a tankok közeledtét átszaladt vele és nővérel a nagyszülői házba és annak a pincéjében vészelték át a harcot. Az előrelátás jogosságát a történetek igazolták, hiszen a lövés nemcsak a konyhát, hanem az abban lévő gyerekágyat is telibe találta és miszlikbe szaggatta. Tarjáni sérültje vagy áldozata az összecsapásnak nem volt. Évekkel később Mikonya összegyűjtötte a meghalt felkelők fellelhető adatait, és mindkét helytörténeti munka közli a Tarjánban elhunytak nevét. A templom mögött később kialakított parkban, 1991-ben emlékművet avattak az elesett felkelők emlékére.

A forradalmi eseményeket követően 31, többnyire fiatal tarjáni hagyta el a falut és az országot. Az élet lassan visszatért a rendes kerékvágásba, 1958-ban a svábok elleni kirekesztő politika enyhülésének újabb jeleként, mint nemzetiségi településen, az általános iskolában bevezették a német nyelv – és nem az anyanyelv – oktatását, igaz csak heti két órában, szakköri keretek között lehetett németet tanulni. 1962-ben felavatták az új kultúrházat, ami egyre gyakrabban adott otthont az újraéledő társadalmi élet különféle rendezvényeinek, amelyeket többnyire már szervezetek, hivatalos csoportok szerveztek.

---

³³¹ Eörsi László a korabeli periratok tanúvallomásaira, a felkelőkkel később, már a kilencvenes években készített interjúk információira és helyi adatgyűjtésre alapozva hasonlóan rekonstruálta a történeteket, bizonyos pontokon kisebb eltérésekkel. Véleménye szerint szinte teljesen biztosra vehető, hogy a két fegyveres csapat találkozása csak a felkelőket érte váratlanul. A Bajna felől négy személygépkocsival és kilenc teherautóval érkező konvoj első, felderítő autója későn vette észre a szovjet egységet, akik a faluban várakoztak a felkelőkre. Bár a sofőr még vissza tudta fordítani az autót, már tüzet nyitottak rájuk, óriási zűrzavar keletkezett a felkelők soraiban. A parancsnoki autó után haladó első három tehergépkocsi egymásba szaladt, a többi jármű meg tudott állni rendesen. Eörsi úgy tudja, épp a parancsnoki autó volt az, amit a páncélos belapított, három férfi és egy nő utasa közül a férfiak még időben ki tudtak ugrani, a benne utazó nő a csodával határos módon „csak” medencecsont-törést szenvedett. Visszaemlékezése szerint helyiek szedték őt ki az összelapított roncsból és felkelőtársai vitték a tatabányai kórházba. A tűzharc után a felkelők a templom előtt gyülekeztek, ide hordták halottaikat és a közel 30 sebesültet, akiket a tatabányai kórházba vagy a helyi orvoshoz szállítottak. Az évtizedekkel később visszaemlékező felkelők és a helybeliek közlése alapján Mikonya is feltételezi, hogy a szovjet oldalon is lehetett embervesztés, Eörsi azonban ebben kételkedik, hiszen a későbbi periratokban erről nem esik említés, és ilyen vádpont sem szerepelt a később elfogott és bíróság elé állított felkelők ellen. A menekülő csoport egy része három teherautóval visszament Bajnára és néhány nap bujkálás után az ottani nemzetőröknek letették a fegyvert, majd visszautaztak Budapestre. Egy kisebb csoport, aminek tagjai feltehetőleg a faluban éjszakáztak, másnap tovább folytatta útját a nyugati határ felé, de néhány nap múlva elfogták és lefegyverezték őket. (Eörsi 1997.) Arról semmilyen forrásból nem sikerült adatot szerezni, hogy mekkora tüzeróval találták szemben magukat a felkelők Tarjánban, de mindenütt több szovjet páncélos járművet említenek. Arról sem tudni, hogy a szovjet páncélosok 15-20 perc után miért szüntették be a harcot, lehetővé téve ezzel a felkelők elmenekülését.

Mivel március 15-e állami ünnep státuszát eltörölték, ezzel a református magyarok hagyományos báljai is megszűntek. Lassan a sváb viselet utolsó darabjai is eltűntek az utcákról, már csak a legidősebb korosztály hordta, a fiatalabbak életmódjára egyre erőteljesebben hatottak a modernizációs trendek.

Az 1956-os események után egy sváb férfit neveztek ki az éppen hogy csak életben és egyben maradt szövetkezet élére, ám jelentős eredményeket ő sem tudott felmutatni, a „vérszegény” téesz elvegetált még 1959-ig, miközben tagsága jelentős mértékben megfogyatkozott, egyre többen hagyták ott az ipari munka kedvéért. Akinek maradt még földje, azt 1959-ben bekényszerítették az újjáalakuló szövetkezetbe, néhány törzsökös református magyar gazda azonban kitarzott az egyéni gazdálkodás mellett. A szövetkezet elnökévé egy felvidéki magyart, majd egy helybéli magyart, végül egy sváb embert választottak,³³² a hatvanas években a szövetkezet helyzete stabilizálódott, lassú fejlődésnek indult. A téeszbe belépők közül azonban mind többen és többen váltottak a jól fizető ipari munkára, ami ismét csak az életmódváltást siettette. A Gerecsevidéki ÁFÉSZ a hatvanas években a hat településen már tucatnyi élelmiszerboltot, településenként egy vagy több vendéglátóegységet, gázcseretelepet működtetett, és az évtized második felében a női munkaerő foglalkoztatására Tarjánban és Tardosbányán szőnyegüzemet létesítettek közel 150 nőnek biztosítva ezzel ipari foglalkoztatást.³³³

A fokozatosan beinduló gazdasági fejlődés ellenére a hatvanas években az egerlövőiek és a felvidékiek java része elhagyta a falut, előbbieik jellemzően Érdre, utóbbiak Tatára költöztek. Mikonya szerint a felvidékiek közül mindössze tíz család maradt Tarjánban. Lassanként a sváb lakosok politikai passzivitása is oldódni kezdett, ha a pártba nem is léptek be, ettől az évtizedtől kezdve egyre több tanácstag került ki közülük, Mikonya szerint már ekkor is létszámarányuknak megfelelően képviseltették magukat a tanácstestületben. Tanácselnöknek azonban mindig telepest neveztek ki egészen 1985-ig. A helyi emlékezet az utolsó telepes tanácselnök nevét őrizte meg. 1966-ban tanácsitkárnak egy tarjáni születésű, felvidékivel házasodó nőt választottak, aki később a falu első jegyzője is lett. Ezzel a hatalmi konszolidáció valóban teljesnek tűnt.

A hetvenes évek a folytatódó gazdasági fejlődés, életmódváltozás és a falu anyagi gyarapodása mellett a „kényszerházasságokról” szólt. Elsőként a helyi Haladás Tsz-t vonták össze a héregi Szabad Föld Tsz-szel Héregi Haladás Mgtsz néven 1972-ben, majd öt évvel később a két települést közigazgatásilag is egyesítették Tarján központtal és tarjáni tanácselnökkel. Az egyesített szövetkezet egy évtizeden keresztül tudta önállóságát megőrizni, ám az utolsó pár évben már a csőd szélén állt, helyi vélekedés szerint a vezetőség hibájából, hiszen adottságaik megfelelőek lettek volna, és a gyengébb mezőgazdasági adottságú közeli Gyermelyen elkötelezett, hozzáértő és jó vezetéssel sikeres szövetkezetet tudtak működtetni. Olyannyira sikeres volt a Gyermelyi Petőfi Mgtsz, hogy megmentse a fizetésképtelenné vált héreg-tarjáni társaságot, 1982-ben integrációra lépett vele. Így mesélik ezt helyben: *Gyermely az később volt, akkor már tönkrement nagyjából a téesz,*

³³² A helyiek úgy értelmezik a döntést, mint amire azért volt szükség, hogy a *sok nyakas svábot kezelni tudják.*

³³³ Segesdi 1986.

a vezetőség ivászata, meg ez, meg az, meg amaz... Virágnyelven most leírtam, hogy miért jutott a téesz ilyen állapotba, hogy kénytelen volt Gyermelyhez csatlakozni. Gyermelynek jó vezetősége volt. Beleváló emberek és erőlelátó tervezéssel. És meg lehet nézni, máma hol van a Gyermely, most már Rt. lett, részvénytársaság. (5. interjú)

A falubeliek interpretációjában ez a történet arról is szólt, hogy a nagyüzemi szántóföldi növénytermesztéshez Gyermelynek szüksége volt a tarjáni és a héregi határra. A vezetőséget csak részben vette át Gyermely, általában alacsonyabb beosztásba kerültek a korábbi első emberek, ez sok sérelem forrásává vált. A tagság és a dolgozók ugyanakkor nyertek az összevonással, hiszen egy jól működő gazdasági társasághoz kerültek, így fizetésük is emelkedett.

1980-ban a tarjáni központú Gerecsevidéki ÁFÉSZ egyesült a tatabányai Vértesalja ÁFÉSZ-szel a körzetesítési politika utolsó lépéseként. Öt évvel később nyugdíjba ment a korábbi tarjáni illetőségű tanácselnök, helyére héregi ember került, aki az ország legfiatalabb tanácselnökeként állhatott a közös községi tanács élére. Mindezeket az összevonásokat a tarjániak presztízsveszteségként élték meg, úgy érezték önállóságuk szenvedett csorbát és, hogy kiszolgáltatottá tették őket.

A nyolcvanas évek mindazonáltal látványos és fontos fejlődésbeli lépéseket is hoztak. 1986-ban új óvodát avattak és nyolc tanteremmel bővítették az általános iskolát, ahol ettől az évtől kezdve bevezették a német-magyar kéttannyelvű oktatást. A falu határai kezdtek kitágulni, élénkültek a személyes és a hivatalos, intézményes kapcsolatok is Németországgal, utóbbiban az iskola élen járt. 1970-ben hallei partneriskolát találtak maguknak, ettől kezdve váltakozva látogatták egymást a két iskola diákjai.³³⁴ Az életmódváltás legbiztosabb jeleként – a megnövekedő szabadidőnek köszönhetően – fejlődött a sportélet a faluban. Az 1958-ban alapított sportegyesület keretében kezdtek kézilabdázni a fiatalok és az évtizedek alatt egyre szebb sikereket értek el a sportágban. 1976-ban a falubeli Stark András súlyemelő kijutott a müncheni olimpiára, ahol ötödik helyen végzett, ami hihetetlenül megnövelte a sportág ázsioját a helyi fiatalok szemében, ezért egyre több követőre talált az olimpikon. A nyolcvanas években már a tömegsport mozgalom is terjedőben volt, kispályás futball-bajnokságokat és asztalitenisz rangadókat szerveztek utca- vagy településszinten.

A vallási élet a körülményekhez képest meglehetősen intenzíven zajlott, a katolikusok templomuk belső és külső restaurálását is megvalósíthatták a szocializmus évtizedeiben, a reformátusok templomának felújítása, a gyülekezet kisebb anyagi ereje miatt áthúzódtott a rendszerváltást követő évekre.³³⁵

---

³³⁴ Klinger–Palatin 2003.

³³⁵ A település és szűkebb környezete népességének alakulását 1869 és 2001 között a 4. ábra mutatja a *Függelékben*.

4. A TELEPÜLÉS KAPCSOLATA A KÜLSŐ KÖRNYEZETTEL

4.1 Elméleti áttekintés a külső kapcsolatok jelentőségéről

Egy település gazdasági és társadalmi átalakulása szempontjából fontos kérdés, hogy lakói milyen külső és belső erőforrásokat hasznosíthatnak ebben a folyamatban, illetve, hogy miből és hogyan építkezhetnek. Egy lokális közösség azonban nem zárt világ, számtalan kifelé mutató kapcsolattal rendelkezik. A napi vagy legalábbis gyakoribb érintkezések köre – legyenek azok ünnepi vagy a mindennapi tevékenységekhez kapcsolódó interakciók – számos külső kapcsolódási pontot, illetve kapcsolati köröket eredményezhetnek egy település és az ott élők életében. A falu mint sajátos kultúrájú életvilág „zárttságának” gondolata bár időről időre feltűnik a tudományos közbeszédben is, a néprajzi vizsgálódás már korán felfigyelt a különféle kifelé irányuló kapcsolatok (migráció, termék- vagy árucserre, táji munkamegosztás, munkakapcsolatok, búcsújárás, házassági, rokonsági viszonyok) jelentőségére a kultúrák közvetítésben és a társadalom szerveződésében.³³⁶ A vizsgálatok pedig azt mutatták, hogy „[...] a faluközösségi kereteken túlmutató árucserre- és munkakapcsolatok korántsem az elmúlt egy évszázad modernizációjának, vagyis a technikai forradalom infrastruktúrája kiépülésének és a kapitalista piacgazdálkodásnak a következményei”.³³⁷ Kétségtelen azonban, hogy a (korai) modernitás egyik velejárója és az ipari forradalom egyik következménye a mobilitás fokozódása, ami a gazdasági és a társadalmi kapcsolatok intenzívebbé válását eredményezte lokális, táji, nemzeti szinten, valamint kontinensnyi területek között egyaránt. E jelenség népi kultúrára gyakorolt hatása, következménye Bausinger szerint az, hogy a hely egységének képzete megszűnik és a lokális horizontok felbomlanak.³³⁸

Külső kapcsolatai mindig is voltak a településeknek és az egy adott lokális közösségben élőknek, ezek azonban önmagukban még nem feltétlenül válnak erőforrássá. Sőt, a kedvező elhelyezkedés – például ha egy település egy fejlett központ közelében vagy centrumterületen fekszik – nem, vagy önmagában még nem elégséges feltétele egy sikeres társadalmi-gazdasági adaptációnak. Pusztán csak a külső adottságok, lehetőségek mentén nem lehet megérteni vagy elmagyarázni egy lokalitás kapcsolat- és viszonyrendszerét, viszont a szűkebb-tágabb külvilággal fenntartott kapcsolatok mélyén meghúzódó értékrendek, attitűdök vizsgálata megfelelő kiindulópontot szolgáltathat.

Egy település és az ott élők külső, kifelé irányuló kapcsolatai többféle típusba besorolhatók. Vannak köztük belülről fakadók, ezért organikusnak nevezhetőek, azaz a helybeliek értékrendje, mentalitása, stratégiái szerint alakuló vagy éppen normarendszerük által szabályozott napi, esetleg alkalmi interakciók. Ide tartoznak a különféle

³³⁶ A különféle jellegű kapcsolódások bemutatásának, feldolgozásának egyenként is bőséges szakirodalmi bázisa van. Ennek mélyebb ismertetése helyett ehelyütt csak a külső kapcsolatok társadalmi szempontú összefoglaló feldolgozására utalnék, a téma kifejtéséhez lásd bővebben: Szilágyi 2000b.

³³⁷ Szilágyi 2000b: 841.

³³⁸ Bausinger 1995.

gazdasági és a házassági kapcsolatrendszerek. Mellettük léteznek olyan, elsősorban az állam által kialakított, sok esetben előírt hálózatok, mint például az oktatás körei vagy éppen a jogi és igazgatási viszonylatok, de korábban a kötelező katonai szolgálat is ide tartozott. Az előbbi típusba sorolható kapcsolatok a település – és az itt élők – mentális struktúráiból fakadnak, utóbbiak elsősorban készen kapott viszonyok, leginkább adottságoknak tekinthetők. Ugyanakkor ezek a kapcsolódási körök időben változékonyak, egymással is folyamatos interakcióban léteznek, egymásra hatásaik képesek időről időre akár újra is rajzolni egy település és lakói külső kapcsolatrendszerét. Az egy adott korszakban jellemzőnek tekinthető gazdasági vagy házassági kapcsolatok tipikus köreit felülírhatják például olyan politikai-közigazgatási változások, amelyekre a település közösségének nincs vagy csak csekély a befolyása. Minderre példát szolgáltatnak a különböző határmegvonások miatt megszakadó kapcsolatok falvak, egyes vidékek között, amelyek sok esetben a korábbi gazdasági és házassági, rokonsági együttműködések elhalását is eredményezhetik. Az oktatás vagy akár a közigazgatás táguló körei azonban új kapcsolódási irányokat jelölhetnek ki, amelyek hatással lehetnek a gazdasági hálózatokra, sokszor éppen azokkal ellentétes irányokat rögzítve. Külső adottság a közlekedésföldrajzi helyzet, amelyre manapság a településeknek egyre kevesebb befolyásuk van, miközben a gazdasági viszonyokra vagy akár az oktatási kapcsolatokra nézve szintén átalakító erővel bír.

Az eddigiekből úgy tűnhet, annak ellenére, hogy a gazdasági kapcsolatokat a háttérükben meghúzódó értékrend, mentalitás alapján belülről definiált struktúrának tekintettük, mégis gyorsan és könnyen igazodnak irányjaiban a külső hatásokhoz. Noha ez valóban így van, fontos látni azt is, hogy egy település horizontján gazdasági kapcsolatként feltűnő települések bár változhatnak, de az újabb és újabb kapcsolódási pontokat kijelölő belső meghatározók már lassabban formálódnak. Egy hajdan summásokat kibocsátó hegyvidéki település – ahonnan korábban az Alföldre jártak mezőgazdasági idénymunkára –, nem ritka, hogy továbbra is megmarad munkaerő-kibocsátó központnak. A gazdasági és társadalmi viszonyok átformálódásával azonban idővel nagyobb városokba vagy éppen a fővárosba ingázó, és az iparban, főleg az építőiparban dolgozó falubelieket találunk ugyanitt. Erre a társadalomnéprajzi szakirodalomból közismert példa Varsány³³⁹ vagy Nagyvisnyó,³⁴⁰ de hasonló jelenséget figyeltünk meg borsodnádasi kutatásaink alkalmával is.³⁴¹

A házassági kapcsolatok esetében pedig éppen a belső mentális struktúrák megváltozása (szekularizáció, identifikációs stratégiák változása, társadalmi hierarchia átformálódása stb.) idéz elő új települési kapcsolatokat, vagy intenzívebbé és más jellegűvé alakít korábban is meglévő gyér interakciós hálóval jellemezhető viszonyokat.

Ugyanakkor még a korábban adottságoknak, készen kapott viszonyoknak nevezett kapcsolódási körök, mint például az állam által kijelölt vagy szabályozott igazgatási vagy oktatási kapcsolatok vizsgálata is informatív lehet abból a szempontból, hogyan és miként élnek ezekkel az adottságokkal a település lakói: bár változtatni nem mindig tudnak

---

³³⁹ Bodrogi 1978.

³⁴⁰ A. Gergely–Cséfalvay–Lichtenstein 1990.

³⁴¹ Dénes–Kiss–Rác–Schwarcz 2008.

ezek a viszonyokon, a belső mentális struktúrák működésének mikéntjéről árulkodik az ezekhez való viszonyulásuk.

Tarján vizsgálatánál ezért fontosnak tartom áttekinteni, hogy milyen tágabb összefüggésrendszerbe vagy összefüggésrendszerekbe helyezik magukat a lokális közösség tagjai, hogyan alakítják kifelé irányuló kapcsolataikat és miként élnek adottságaikkal. Négy területre kívánok kitérni részletesen: elsőként a gazdasági kapcsolatok alakulását elemzem, valamint ezek hatásait a település életére. Másodsorban a házassági kapcsolatok irányait vizsgálom a múltban és a jelenben a változások lehetséges okaira koncentrálni. Ezt követi a különféle (köz)igazgatási kapcsolatok megvilágításán keresztül az állami centralizációhoz való viszony ismertetése, s végül azt a virtuális kapcsolódást jelenítem meg, amelyet a világhálón keresztül valósítanak meg a helyiek – azaz a települési honlap segítségével arra a kérdésre keresem a választ, hogy milyen képet próbál Tarján kifelé sugallni.

A gazdasági és házassági kapcsolatok vizsgálatánál szükségszerűen egy szélesebb történeti időtávot tekintek át, mert a mentális struktúrák és változásaik feltárása megkívánja ezt a hosszabb ívű vizsgálódást. A közigazgatási kapcsolatok esetében a félmúltra helyezem a hangsúlyt, azaz a hetvenes évektől napjainkig tekintem át a folyamatokat. A virtuális kapcsolódás esetében pedig természetesen csak az internetkorszakról tudok információkkal szolgálni.

Az alábbiakban csak az egyének külső gazdasági környezethez való kapcsolódását mutatom be, ekképpen az adott korszakban a tarjániak többségét jellemző gazdasági magatartásokra, döntésekre helyezem a hangsúlyt, és hasonlóan járok el a házassági kapcsolatok elemzésénél is. Így tudom megközelíteni a településre jellemző társadalmi és gazdasági gyakorlatokat. Bár ebben a fejezetben is igyekszem magyarázatot adni azokra a belső – társadalmi – erőforrásokra, amelyek a bemutatott gazdasági vagy házassági stratégia követése irányába hajtják adott korszakban az egyén(ek)e)t, ezeknek a belső meghatározóknak az alaposabb kifejtésére szolgál majd az ötödik fejezet. Az állami centralizációhoz való viszony és a kifelé sugallt kép azonban már vitathatatlanul a településpolitikára tartozik. Arra Appadurai is felhívja a figyelmet, hogy más kontextusokat igényel a lokalitás fenntartása, azaz a lokális szubjektumok termelésének és a tér kolonizációjának gyakorlata, valamint a más szomszédságokkal kialakított viszony ápolása.³⁴² Ezért vélem úgy, hogy célravezetőbb megoldás ezeket a kifelé irányuló stratégiákat az ötödik fejezetben bemutatott befelé irányuló stratégiáktól külön tárgyalni. Ahogy majd ott, jelen fejezetben is igyekszem a vizsgált jelenségek jelentésgeneráló kontextusaira irányítani a figyelmet.

4.2 Gazdasági kapcsolatok

Ahogy a harmadik fejezet is megmutatta, csak szórványos adatok állnak rendelkezésre Tarján külső gazdasági kapcsolatainak alakulásáról. A 19. században a zsellérréteg távoli uradalmakba járt idénymunkára, ám e korai munkamigráció térbeli és időbeli határait nem

---

³⁴² Appadurai a nemzetállami szinttel fenntartott külső viszonyra gondol, mivel gondolatait alapvetően a nemzetállam jövője és a nacionalizmus diskurzusába ágyazottan fejt ki. (Appadurai 2001: 12–13.)

ismerjük, mint ahogy azt sem lehet ma már rekonstruálni, hogy a helyi társadalom milyen mértékben kapcsolódott be ebbe a folyamatba. A 19. század végén megnyíló tatabányai bányák elszívó hatása azonban már a népesedési és foglalkoztatási adatokban is tükröződik.

A kiegyezés után kibontakozó, megkésett és felemás iparfejlődés eredményeként csak a század utolsó évtizedeiben alakult ki a tőkés nagyipar, vidéken elsősorban a bányászat és kohászat területén. A rurális környezetbe települő ipari üzemek átalakították a tájat, a hagyományos települési kapcsolatokat, valamint az iparterület és vonzáskörzete lakóinak életmódját. Az ipartörténeti, társadalomtörténeti és társadalomnéprajzi feldolgozások tanulsága, hogy a tőkés termelési mód kialakulásának logikájából következően a különböző iparterületeken a társadalom- és gazdaságformáló folyamatok nagyon hasonlóan játszódtak le. Ezt az is segítette, hogy a bányászat és kohászat területén a tőkés társaságok folyamatos versenyének eredményeképpen néhány nagyvállalat kezébe került egy-két évtized leforgása alatt a tulajdonosi szerkezetét tekintve korábban széttagolt ágazat. Ezek a nagy (bánya)társaságok országszerte több helyen is rendelkeztek érdekeltségekkel, így a lokalitásból eredő különbségek helyett egyre inkább a társaságok, vállalatok közötti különbségek jutottak érvényre. Az azonos tulajdonosi körhöz tartozó vállalatoknál azonos feltételekkel létesítettek üzemeket, bányákat, ez okozta többek között a bányász életforma nagyfokú egységesülését is.³⁴³

A tatai szénmedencében a kitermelés 1896-ban vette kezdetét, s a nagyszámú munkás foglalkoztatását csak úgy tudta a bányavállalat megoldani, hogy biztosította a munkások lakhatását, ezért munkástelepeket, úgynevezett kolóniákat hozott létre a betelepülő munkások számára. Az első kolónia 1902-ben Tatabánya néven önálló településsé vált, ez lett később a közvetlen szomszédos három község, az újkori német telepítéssel újranépesített Alsógalla, Felsőgalla és a szlovák telepítésű Bánhida egybekapcsolásával létrehozott város névadója. A vállalat elsősorban a Monarchia különböző területeiről érkezett képzett szakmunkás réteget igyekezett letelepíteni, annál is inkább, mivel ez a réteg helyben nem állt rendelkezésére. Ugyanakkor, a termeléshez szüksége volt nagy számban egyszerű segédmunkásokra, betanított munkásokra, sőt napszámosokra is – e funkciókat pedig a környező falvak lakói tölthették be. A kitermelést végző Magyar Általános Kőszénbánya Rt. szívesebben épített a szomszédos településekről és a 15-20 kilométeres körzetben lévő falvakból bejáró vagy beköltöző rétegekre, mint a távolabbi vidékekről toborzás eredményeképpen érkező, s ezért bizonytalanabb helyzetű, könnyebben tovább álló munkásokra.³⁴⁴ A környék paraszti eredetű népessége azonban csak fokozatosan kapcsolódott bele az ipari munkába.

Ennek oka egyfelől a paraszti és az ipari munka eltérő jellegéből adódott (önálló munkavégzés, munkaidő, munkaszervezés). A mezőgazdasági munkához szokott népességnek idegen volt a földfelszín alatti 10-12 órás kemény fizikai tevékenységet kívánó

---

³⁴³ Az ipari munkásságot vizsgáló néprajzi kutatások eredményeinek összefoglalásához lásd Paládi-Kovács 2000b, ami kitér az életmód, a munkakörülmények, a társadalmi tagolódás témaköreire is. Társadalomtörténeti összefoglaláshoz lásd: Gyáni-Kövér 1998., továbbá ipartörténeti szempontból összefoglaló munkák: Faller-Kun-Zsámboki 1997.; Benke-Reményi 1996.

³⁴⁴ A tatai szénmedence munkásviszonyaival foglalkozó, és az itt elmondottakhoz iránymutatásul szolgáló munkák: Szántó 1977.; Ravasz 1982.; Gergely 1988.; Fűrészné Molnár 1992., 2003.

munkavégzés. Másfelől, ezekben a paraszti közösségekben a legnagyobb presztízse még mindig a földnek, a földhöz kötődő munkavégzésnek volt. Harmadrészt, főleg az első két évtizedben maga a vállalat is esetenként fokozta, vagy épp visszafogta a termelést a külső gazdasági környezet, illetve saját likviditási helyzetének függvényében – így a munkáslétszám-igény ebben az időszakban erősen ingadozott. Mindezek a tényezők hozzájárultak az úgynevezett kétlaki életforma kialakulásához a környező falvakban.

A kétlaki munkás létforma kialakulása – amely a korai modernség iparfejlődésének velejárója Magyarországon – különböző foglalkozási csoportoknál is megfigyelhető.³⁴⁵ A kétlaki munkások az ipari munkahelyekre a környező településekről bejárók azon rétegét jelentik, akik az ipari munka mellett nem hagynak fel a mezőgazdasági tevékenységgel sem, így a paraszti és a munkás életformához is kötődnek – noha értékrendszerükben, céljaikban, mentalitásukban alapvetően a paraszti világhoz tartoznak. Molnár Pál, a nógrádi bányamunkások összetételét, életmódját a 20. század első két évtizedében vizsgáló tanulmányában felhívja a figyelmet arra, hogy nem minden bejáró munkásra illett ez a meghatározás. Azok esetében, akik távolabbról érkezve a vállalat bérkaszáryaiban vagy a környező falvakban albérlőként laktak és csak hetente jártak haza – közülük is a teljesen nincstelen, földnélküli agrárproletárok, akiket már semmi nem kötött a paraszti élethez, kibocsátó falujukban már semmilyen háttérrel nem rendelkeztek, egyetlen kiutat a nincstelenségből már csak az ipari munka jelentett számukra – az életmód- és a kultúráváltás könnyebben ment, ha tehették, be is költöztek az ipari munkát adó településre.³⁴⁶ Erre jó példa Tatabányán a vállalat által csak bér munkásként foglalkoztatott fuvarozó, bérkocsis réteg, akik igyekeztek tatabányai lakhelyet szerezni, mivel a kolóniák lakásaira nem voltak jogosultak, ezért Alsógalla határában összetákolat viskókban húzták meg magukat, külön kis telepet hozva ezzel létre.³⁴⁷

Ugyanakkor az életmódjában, kultúrájában már korán a munkásléthez idomuló rétegnél – vagy az abba már eleve beleszületőknél is – egészen a hetvenes-nyolcvanas évekig megmaradhatott a mezőgazdasági munkavégzés az életvezetési stratégia részeként, időszakosan jövedelemkiegészítő tevékenységként. A bányászok is foglalkozhattak kistermeléssel a ház körül, a bánya által juttatott kertekben, vagy eljárhattak „vidékre” betakarítási munkákra szabadidejükben. E tevékenységek célja azonban a háztartás szükségleteinek megteremtésére szorítkozott, esetleg a jövedelemkiegészítést szolgálta, de termelhettek pusztán csak hobbiból, a földfelszín alatti munka nyomasztó légkörének ellensúlyozásaként.³⁴⁸

Ami elválasztja a szemléletében, fogyasztási szokásaiban és életmódjában egyre inkább munkássá váló bejárókat vagy a kolóniákon élő telepíket, általában a gazdálkodó bányászokat, bányai dolgozókat a kétlakiaktól, az aspirációik mentén ragadható meg. A kétlaki munkás ugyanis a mezőgazdasági munkát, a földművelést, a paraszti munkálatokat tekinti elsődlegesnek, és az ipari – esetünkben a bányamunkát – tartja jövedelemkiegészítésnek vagy időleges, átmeneti munkaformának, amit egyfajta megélhetési stra-

³⁴⁵ Katona 1987: 179.

³⁴⁶ Molnár 1978: 31.

³⁴⁷ Ez volt az úgynevezett Suligó vagy Suliga telep, lásd ehhez: Szántó 1977.; Ravasz 1982.; Fűrészsné 1992., 2003.

³⁴⁸ Nemcsik 1961., 1976.; Dömötör 1997.; Paládi-Kovács 2000b; R. Nagy 2005.

tégiaként kezel.³⁴⁹ A két tevékenység közötti arány egy adott életúton belül és generációk tekintetében is változhatott.

A kétlakiak kezdetben csak télen jártak el a bányákba dolgozni, ilyenkor a fűtési szezon miatt amúgy is nagyobb munkáslétszámra volt szüksége a bányának a termelés fokozásához. A bányatársaságok korszakonként eltérő módon viszonyultak a kétlakiakhoz, akik rendelkezvén saját lakással, másik vagy másodlagos megélhetési forrással, kevésbé kötődtek a bányához és kevésbé voltak különféle gazdasági szankciókkal regulázhatók vagy gazdaságon kívüli kényszerekkel függésben tarthatók.³⁵⁰ Mivel a bányának szüksége volt a kétlakiakra a termelés növelése érdekében, esetenként túrték, vagy pedig aratási vagy kaszálási szabadsággal lehetővé tették időszakos távolmaradásukat.³⁵¹ Mindemellet, a gazdasági dekonjunktúrák esetén azonban ettől a rétegtől váltak meg leghamarabb.³⁵² A különböző ipari foglalkoztatók munkaerő-politikája eltért ugyan, ám Tatabánya esetében elmondható, hogy a bánya munkáspolitikája a bérezéssel és a különféle munkásjóléti intézkedésekkel arra irányult, hogy minél nagyobb számban kössön magához állandó munkásréteget.³⁵³ Általában a kétlakiak pedig úgy tekintettek a bányára, az ipari munkára, ami megadja nekik a lehetőséget, hogy földet szerezzenek és be- vagy visszailleszkedjenek saját falujuk paraszti hierarchiájába, illetve feljebb lépjenek abban.³⁵⁴ Molnár Pál a nógrádi adatok alapján azonban azt a következtetést vonja le, hogy a kétlakiság pusztán csak egyfajta gazdasági háttérként funkcionált, de nem a földszerzés volt az elsődleges célja. Az ottani bányászok a jobb megélhetés és életkörülmények miatt nem akartak elszakadni a paraszti világtól.³⁵⁵ Az ilyen munkások nem, vagy csak kis mértékben vettek részt a bányatelepeken zajló közösségi és szabadidős életben, saját falujuk hagyományrendszerébe illeszkedtek bele, társadalmi és társasági életük is javarészt otthon zajlott.³⁵⁶

A kétlakiság mindenképpen egy, a magyar iparfejlődés sajátosságaiból adódó átmeneti életformának tekinthető, aminek kialakulásában közrejátszott az a tény, hogy – szemben a nyugat-európai iparfejlődéssel – Magyarországon nem álltak rendelkezésre olyan tömegesen deklaszálódott rétegek, akik a mezőgazdaságból vagy a kisiparból a visszatérés minden lehetősége híján érkeztek volna az ipari munka világába. A mezőgazdaság technikai fejletlensége miatt a nagyobb munkák számos munkáskezet igényeltek, így azokba olyanok is bekapcsolódhattak, akiknek egész éves megélhetését a mezőgazdaság nem biztosította. Bár évtizedeken keresztül a parasztság jelentette a munkásság utánpótlás-bázisát, bizonyos rétegeknél a munkássá válás akadályokba ütközött. Valójában a teljesen nincstelen, agrárproletár lét elől menekülőök számára okozott legkevésbé gondot az átlépés.³⁵⁷ Mindezek alapján úgy vélem, a szövetkezetesítés második hullámáig beszélhetünk a két-

---

³⁴⁹ Dömötör 1954.; Molnár 1977., 1978.; Fűrészsné 1992.; Paládi-Kovács 2000b; R. Nagy 2005.

³⁵⁰ Fűrészsné 1992.; R. Nagy 2005.

³⁵¹ Csiffáry 1979: 139.

³⁵² Paládi-Kovács 2000b.

³⁵³ G. Kiss 1977.; Szántó 1977.; Fűrészsné 1992., 2003.

³⁵⁴ Dömötör 1954.; Paládi-Kovács 2000b.

³⁵⁵ Molnár 1978: 31.

³⁵⁶ Nemcsik 1961., 1976.; Paládi-Kovács 2000b, 2007.

³⁵⁷ R. Nagy 2005.

laki életforma fennmaradásáról, azt követően az aspirációik alapját jelentő földtulajdon, esetleg a földszerezés, visszatérés a paraszti munkához, a paraszti életmódhoz már nem válsulhatott meg. Az ekkor iparba szegődők és/vagy munka mellett kistermelést továbbra is folytatók tevékenysége már a második gazdaság kategóriái mentén írhatók le.

Még ha a kétlaki életforma háttérben meghúzódó szemlélet alapján végpontját meg is húzhatjuk a kollektivizálással ennek az alapvetően modernizációs jelenségnek tekinthető életforma- és kultúraváltási folyamatnak, az egyéni életutak esetében már nehezebb ezt megtenni. Tarján esetében sem lehet megmondani, hogy a bányánál mind nagyobb számban munkát vállaló falubeliek aspirációik tekintetében kétlakiaknak, esetleg már nem paraszt, még nem munkás életvitelű munkavállalóknak, avagy már munkássá lett, de még paraszti tudáskészletét a jobb megélhetés érdekében hasznosító munkás-parasztoknak tekinthetők-e.

Dacára a törzsöröklési rendszernek, a földbirtokaprózódás előrehaladt Tarjánban a 19. század végére. Az évszázad utolsó évtizedében a filoxéra pusztítása miatt a kisbirtokosok elestek egy fontos jövedelemszerzési lehetőségüktől, ezért sokan kerestek boldogulási alternatívát az ekkor nyíló közeli bányákban. A bányanyitás évtizedében, valamint a rákövetkező dekádban a falu népessége fokozatosan csökkent megközelítőleg 3-3 százalékkal, szemben az országban ekkor tapasztalható népességrobbanással és a közigazgatási körzet népesedési trendjével. A tatai járásban ebben az időszakban nagyarányú népességnövekedés tapasztalható az adatok tanúsága szerint, ami elsősorban a tatai szénmedencébe irányuló nagy mértékű odavándorlásnak köszönhető.³⁵⁸ Valószínűsíthető tehát, hogy Tarjánban jelentős elvándorlás indult a századforduló évtizedeiben, és az elköltözők java része minden bizonnyal Tatabányát vette célba, bár tengerentúli kivándorlókkal is számolhatunk. A falu emlékezete nem őrizte meg nagyobb számú tengerentúli kivándorló emlékét, ugyanakkor Mikonya említi egyhelyütt a jelenséget novelláskötetében.³⁵⁹

1910-től a lakosság szám újra emelkedik Tarjánban, ebből arra következtethetünk, hogy a bánya mintegy lecsapolta azt a népességet, amely már nem tudott megélhetést találni falujában. Joggal feltételezhető, hogy az elvándorlás mellett megjelenik alternatívaként a kétlaki életmód is, elsősorban azoknál, akiknek a mégoly kicsi földterület lehetőséget nyújt a paraszti életvitel részleges fenntartásához, így gyarapodik azok száma, akiket még időszakosan leköt a mezőgazdasági munka, de már más megélhetési forrásokra is szükségük van – és ennek lehetőségét a bányánál találják meg. Az elvándorlás azért folyamatos maradt, 1930-ban, amikor először közölnek vándorlási adatokat, a számok azt mutatják, hogy közel 10 százalékos volt a népességvesztés egy évtized alatt az elvándorlásból eredően, ám ezt a természetes szaporodás akkor még ellensúlyozni tudta.³⁶⁰

Az 1910-es foglalkozásstatisztika szerint bányászatban a keresők 6 százaléka dolgozott, ez az arány a tízes-húszas években valamelyest csökkent, a gazdasági világválság a vállalat termelésére is hatással volt, továbbá feltételezhető, hogy a földosztás újabb reménységet adott a paraszti életvitel fenntartásának lehetőségéhez. Tarjánban 135 család

³⁵⁸ Lásd: *Függelék*, 6. ábra

³⁵⁹ Mikonya é.n.: 10.

³⁶⁰ KSH 1932.

jutott a Nagyatádi-féle földreformnak köszönhetően 1 és 9 hold közötti területhez, ám még így is 116 család maradt föld nélkül, akik kis konyhakertet, vagy a falu végén egy kis káposztaföldet műveltek.³⁶¹

Nehéz megmondani azonban, hogy a népszámlálások alkalmával összeírt, bányászatban dolgozó keresők milyen státuszú alkalmazottai lehettek a bányának, így a szakirodalom álláspontja tekinthető mérvadónak,³⁶² amely szerint a falvakból bejárók első egy-két generációja szakképzettség híján, illetve éppen kétlaki életmódjának köszönhetően a bér munkás és napszámos, betanított és segéd munkás állományt növelte. Az a tarjáni férfi is bányában dolgozó napszámos volt, aki 1919. szeptember 6-án, a tüntető tömegre irányított csendőrsortűz hét halálos áldozatának egyike volt.³⁶³ (A munkások a 12 helyett a 8 órás munkaidő visszaállítását korábban követelő tömegből börtönbe záratottak szabadon bocsátásáért tüntettek.) Azt sem lehet pontosan tudni, hogy a kétlakiakat mezőgazdasági vagy bányászatban dolgozó keresőknek regisztrálták-e az összeírások alkalmával. Annyi azonban bizonyos, hogy a bánya, az ipari munka és a Tatabányára ingázás megjelenik a tarjániak lehetőséghorizontján és lassan beépül a lehetséges gazdasági stratégiái közé.

Az 1941-es adatok már a háborús konjunktúra hatását mutatják: ebben az időszakban a bánya fokozta termelését, amihez mind több munkáskézre volt szüksége, ezért ekkor már a keresők 8 százaléka járt el a bányászatba dolgozni napi ingázóként Tatabányára. Mikonya szerint a háborút közvetlenül megelőző időszak jellemzője volt, hogy ekkor a fiatal férfiak már szívesebben álltak be az egyre növekvő létszámi igényű bányába dolgozni, mintsem cselédnek a helybeli gazdákhöz, annál is inkább, mivel a bányadolgozók vehettek kerékpárt részletre.³⁶⁴

	Keresők száma	Mezőgazdasági keresők	Bányászatban dolgozó keresők	Ipari keresők
	fő		%	
1910	745	72,3	5,9	9
1920	1106	86,4	2,4	6,4
1930	834	80,8	2	6,7
1941	937	73,2	8	5,9

1. táblázat: A tarjáni keresők megoszlása a mezőgazdaság, a bányászat és az ipar között 1910–1941 Forrás: KSH 1913., 1925., 1932., 1975.

³⁶¹ Mikonya 1992: 54.

³⁶² Itt elsősorban az eddig is idézett, a bányászathoz kapcsolódó kétlaki életformát tárgyaló munkákra gondolok, többek között: Dömötör 1954.; Nemcsik 1961., 1976.; Molnár 1977., 1978.; Csiffáry 1979.; Gergely 1986.; Szvircek 1989.; Dömötör 1997.; Fűrészné Molnár 1992., 2003.; Horváth 2003.; R. Nagy 2005., Paládi-Kovács 2000b, 2007.

³⁶³ Az 1950-ben államilag elrendelt bányásznak megünneplésére éppen azért jelölték ki szeptember első vasárnapját, hogy a szóban forgó csendőrsortűz áldozatainak állítsanak emléket. A bányásznak „születésének” körülményeiről bővebben lásd: Schwarcz 2001.

³⁶⁴ Mikonya 1992: 60.

A különböző alternatívák közül a bányamunka ekkor még nem jelentette egyértelműen a legjobb megoldást. A munka nehezebb és veszélyesebb volt, nagyobb feyzelmet és csapatmunkát igényelt, kötött időbeosztással járt. Igaz ugyan, hogy a jövedelem valamivel kedvezőbbnek számított, mint az alkalmi vagy szerződéses mezőgazdasági munkák esetében, de az ipari munkavállalás „előnyeihöz” sorolt munkásjóléti intézkedések ekkor még nem voltak egyértelmű velejárói az ipari foglalkoztatásnak. A munkaviszonyhoz kötött jogosultságok (beteg- és balesetbiztosítás, nyugbér, egészségügyi ellátás) csak az állandó alkalmazottakat illették meg, teljeskörűen közülük is csak a 15 és 45 év közöttieket (napszámosokra, bérmunkásokra nem terjedt ki az ellátások köre, ami juttatások tekintetében egyébként is erősen hierarchizált volt).³⁶⁵ Arról nem is beszélve, hogy a munkába járást ekkor még szó szerint kellett érteni, a bányában munkát vállalóknak a három műszak munkarendjéhez igazodva napi 8-10 kilométert kellett munkahelyükre gyalogolni – esetleg kerékpározni – és vissza a 357 méter magas Tornyó hegyen keresztül vagy a Tamás-kő és Pes-kő között, Koldusszállás felé.³⁶⁶

Egyetlen dolog szólt a bányamunka mellett a korai időkben. Fűrészné Molnár Anikó említi, hogy az első 15-20 évben Tatabányán, nagyjából az első világháború végéig a többnyire német ajkú toborzott szakmunkások, szakképzett bányamunkások letelepítésével olyan egyértelmű volt a német anyanyelvűek túlsúlya a bányadolgozók között, hogy eleinte még a hivatali ügyintézés nyelve is német volt. A telepeken, bányában pedig három nyelvű táblák hirdették az információkat, gondolva a magyarok mellett a szlovákokra is, utóbbiak kezdetben a felvidéki bányákból, később a szomszédos Bánhida lakóiból kerülhettek ki.³⁶⁷ A bánya és a bányatelepek úgyszólván multikulturális, többnyelvű közösségekké váltak, ahol a legtöbb bányamunkás a németet beszélte. A tarjániak tehát legalább a kommunikációs lehetőségek szempontjából nem érezték idegennek magukat az amúgy szokatlan munkakörülmények és munkaszervezet közepette. A gyors ütemű asszimiláció és nyelvi kiegyenlítődés miatt, ami Tatabányán a magyar nyelv általánossá válását eredményezte a harmincas évekre, a bányának már ez a vonzereje is megkopott, s ettől az időszaktól kezdve főként a gazdasági megfontolások motiválhatták a tarjániakat az ipari munkavállalásban.

A tatabányai szénmező felfedezése és a meginduló bányászkodás Tarján piaci kapcsolatainak alakulására is hatással volt. A korábban főleg csak Zsámbék, esetleg Bicske piacára tejet, tejterméket hordó gazdák vagy kofák számára a hirtelen népességnövekedés Tatabányán és a környező falvakban (Felsőgallán, Alsógallán és Bánhidán) óriási felvevőpiacot jelentett. A bányatelepüléseken a javarészt ipari munkát végző nagyszámú betelepülőnek lehetősége és ideje sem volt gazdálkodásra, ezért az élelmiszerre nagy kereslet mutatkozott. A Felsőgalla és Tatabánya piacait ellátó tarjániak kezdetben szintén gyalog, a munkások útvonalain jártak. Az országút idővel az áruszállítást is egyszerűbbé és gyorsabbá tette, Mikonya emlékei szerint a harmincas években már három gazda szállította szekérrel a községben összegyűjtött tejet a bányatelep piacaira.³⁶⁸

³⁶⁵ G. Kiss 1977.

³⁶⁶ Az útirány nyilván attól is függött, hogy melyik aknához jártak.

³⁶⁷ Fűrészné Molnár 2003: 143.

³⁶⁸ Mikonya 1992: 60.

A század első felében Tatabánya felkerült a tarjániak addig inkább csak Zsámbék és Tata irányába nyitott horizontjára és rögzült is ott, mivel az ipari munkavállalás egyre több falubelinek jelentett alternatívát a mezőgazdaság helyett vagy mellett, a gazdálkodóknak pedig piacot biztosított. Ezt mi sem bizonyítja jobban, mint 1938-ban a Tatabányát Tarjánnal összekötő kövesút megépítése. A század első felének keresőkre vonatkozó adatai ugyanakkor azt mutatják, hogy a falu arculatát a két háború közötti időszakban még alapvetően a mezőgazdasági jelleg határozta meg. Ebben a korszakban egy kisparaszti gazdatársadalomként írható le Tarján, ahol nem volt túlságosan éles a társadalmi polarizáció. A néhány 100 hold körüli nagygazda és a középparasztok valamivel szélesebb rétege mellett a kisparaszti gazdaságok domináltak egy meglévő, de a társadalmi békét nem veszélyeztető nagyságú szegényparaszti réteg mellett, akiket életvitelük, vagyoni helyzetük szerint leginkább a kisparaszti réteghez hasonlítható, a falu szükségleteit megfelelően kielégítő kisiparos társadalom egészített ki. S bár a szegényparaszti réteg utántermelődése folyamatos volt a korszakban a birtokaprózódás és a szűk határ jelentette korlátok miatt, Tarján nem vált bányásztelepüléssé, ahogy más környékbeli munkaerő-kibocsátó falvak sem.³⁶⁹ Noha már tágult a horizont, Tarján még mindig egy, a többségi svábság hagyományait és kultúráját őrző, gazdasági és társadalmi értelemben is viszonylag zárt közösség maradt. Egyik interjúpartnerem így emlékezik vissza harmincas évekbeli gyerekkorára: *A fiúgyerekek, a fiatalság csak 20 éves korában került katonának, és akkor kerültek ki először. Előtte esetleg eljutottak az országos vásárra, vagy megyeközpontba, nagyobb városokba. Iskolás korunkban azzal dicsekedtünk, meg azon versengtünk, hogy ki hol járt. Például »én már voltam Felsőgallán a piacon«, »voltam Bicskén a malomban«, »Süttön a vásáron«.* (5. interjú)

Jelentős változást a foglalkoztatási szerkezetben, valamint a Tatabányával meglévő kapcsolatban a második világháborút követő történelmi események, az agrár- és az iparpolitika eredményeztek. Az ipari szektorba történő első nagy munkaerő-beáramlási hullámot éppen a kitelepítés indította el. A földtulajdonuktól is megfosztott németek számára nem sok választás maradt: dolgozhattak részesművelőként az új tulajdonosok földjein, vagy az 1949-ben a tornyói birtoktestből szervezett állami gazdaságban nyári napszámosmunkán. A helyi emlékezet szerint az 1949-ben szervezett szövetkezetbe a svábok büszkeségből nem léptek be. Ugyanakkor, döntésükben az is közrejátszhatott, hogy nem volt mivel taggá válni, hiszen megfosztották őket földjüktől, így maradt számukra szinte egyetlen valós alternatívaként a tatabányai ipari munka. Minderre egy helyi interjúalany így emlékezett vissza: *Legelőször az én édesanyámékét vették el. Na, most arról van szó, hogy ezek a bányába kerültek, ezek a téészbe nem léptek be és a bányába kerültek ezek a gazdagyerekek. És a bánya, mindenki tudja, volt egy fénykora. A sváb ember, meg a tarjáni ember, meg mindegyik ember szorgalmas volt, keményen dolgozott, és sok-sok pénzt kerestek a bányában. Akkoriban többet, mint egy diplomás. És abból tudtak házakat építeni.* (6. interjú)

Azt, hogy a munkamigráció nem pusztán földrajzi adottság és gazdasági lehetőség vagy szükségszerűség kérdése, hanem összefüggést mutathat bizonyos társadalmi jelenségekkel – jelesen a svábokat ért meghurcoltatásokkal –, a Tarján környéki települések

---

³⁶⁹ Fűrészné 1992: 201.

tatabányai gazdasági kapcsolatai is jól illusztrálják. Úgy vélem, a század első felében a tatabányai munkavállalást Tarjánban valóban a gazdasági szükségszerűség indította el. A kommunikációs előnyök részben segítették a döntést, ám ekkor még az ipari munkavállalás a bejárás időrabló volta miatt azzal a gazdasági kockázattal járt, hogy éppen a gazdálkodás rovására válhat, vagyis a másik fontos létalapjától fosztaná meg a családokat.

Ugyanebben az időszakban a Tatabányához legközelebb eső Vértesszőlős bányászaton dolgozó keresőinek aránya fokozatos emelkedést mutat, az 1910-es 4,5 százalékos arány három évtized leforgása alatt felkúszik 30 százalékra: a háború előtt már megközelítőleg minden harmadik kereső Tatabánya bányáiban dolgozott. A bejárás a vértesszőlősiektől nem kívánt olyan mértékű erőfeszítést, mi több, szlovák újratelepített falu lévén ők is hasznosíthatták anyanyelvüket a többnyelvű bányásztelepüléseken.

A Tatabányához szintén közel eső, hasonlóan többségében svábok lakta Környe lakói már a 19. században bekapcsolódtak a szomszédos falvakban működő kisbányákban folyó termelésbe, majd 1911-ben a falu területén is egy rövid életű bányát és az ezzel együtt járó bányatelepet létesítettek. Környéről, a tatabányai szénmedence egyik településéről jelentős munkaerő-vándorlás indult meg a Bánhidán megnyíló eröműbe 1928-ban, így nem a bányászaton, hanem az iparban foglalkoztatottak aránya emelkedett a település statisztikai adataiban. A választás oka, hogy Bánhida esett legközelebb Környéhez a négy bányásztelepülés közül, és az eröműi munka mégsem kívánta meg a napiszintű földfelszín alatti tevékenységet, tehát vonzóbb lehetett a környeieknek.³⁷⁰

Héreg és Vértestolna, Tarján két közvetlen szomszédja, a század első felében nem váltak kétlaki bányadolgozókat kibocsátó településekké. Bár Héreget csak néhány kilométer, talán épp egy órányi gyaloglás választja el Tarjától, az eredendően református magyarok által benépesített földművelő-közösségből talán pont ez a plusz egy óra tette teljesen gazdaságtalanná a bejárást, veszélyeztetve a mezőgazdasági termelés fenntarthatóságát – ráadásul az erős gazdaöntudat is hátráltatta az ingázást. Itt a század első felében végig egy százalék alatt maradt a bányászaton dolgozók aránya. Vértestolna Tata irányába az első település Tarján után, amelynek társadalomtörténete sok közös pontot mutat Tarjánéval: mindkét településen jelen volt az Esterházy uradalom, a német betelepítés, az erős sváb öntudat, a kisparaszti gazdálkodás a 20. század fordulóján, majd később az elmaradt kitelepítés. Vértestolnáról a század első felében legtöbbször 1920-ban jártak el bányába, a keresők 6,5 százaléka, ám a megelőző és az ezt követő népszámlálások alkalmával is inkább 1-2 százalék körül mozgott ez az arány. Még a nagy ipari fellendülés idején sem csábította el a tolnaiakat Tatabánya a földműveléstől, 1941-ben is csak a keresők 2,1 százaléka dolgozott bányában. Ennek oka is valószínűsíthetően a távolság, innen sem lett volna racionális döntés a napi ingázás. Mindezek alapján úgy tűnik, külső, mondjuk úgy, politikai „késztetés” nélkül valóban a gazdasági kényszerek és lehetőségek összefüggései alakítják legerőteljesebben az egyének gazdasági stratégiáit: Vértesszőlősön és Környén hamarabb megindult az iparba vándorlás mint Héregen és Vértestolnán, és a lakosság szélesebb rétegét mobilizálta, mint Tarjánban.

³⁷⁰ Lásd ehhez: Örszigethy 2006.

A háború utáni meghurcoltatások azonban kényszerűen átalakították a svábok stratégiáit, ami a Vértestolna foglalkoztatási szerkezetében bekövetkezett változásokban is kimutatható – főképpen a Héreggel való összevetés beszédes. Bár az 1949-es népszámlálási adatok csak az iparban keresők és eltartottak együttes számát közlik, a számsorokból kiolvasható, hogy Vértestolnán már a lakosság kétszer akkora hányada (19,8%) élt iparból, mint Héregen (10,5%). Tolnán a keresők 69,5 százaléka még a mezőgazdaságból szerzett jövedelmet (a teljes népesség 71,8 százaléka), és mivel a tolnaiak alig 3,5 százaléka élt a terciér szektorhoz sorolható foglalkozásokból, nagyjából a keresők negyedét becsülhetjük ipari dolgozónak, feltehetően a fiatal felnőtteket. Ahogy a szintén német többségű Környe nehéz éveivel kapcsolatosan Örszigethy Erzsébet idézi szociográfiájában a korabeli vélekedéseket: a bánya „a »bűnös« sváboknak biztos menedéket adott”,³⁷¹ így a jogfosztással kapcsolatos kitelepítési intézkedések, valamint a vagyonek kobzás hatására Vértestolnáról is megindult a Tatabányára ingázás, eleinte még a gazdasági racionalitás ellenére is, azaz a bejárás időt és energiát nem kímélő volta mellett.

Az egyre fokozódó beszolgáltatási kényszer miatt Tarjánban is mind többen választották a bányát, ipari munkát – elsősorban a kisebb földterülettel rendelkezők – mert egyszerűen szükségük volt a családoknak készpénzre, hogy azon meg tudják vásárolni a beadandó húst, zsírt, terményt. Több élettörténetben felbukkanó motívum, hogy míg a szülők ezekben az években küszködnek a mezőgazdasággal, addig a fiatalok elvállalják a bányamunkát vagy bármilyen más állást Tatabánya ipari üzemeiben csak azért, hogy készpénz folyjon be a családi kasszába.

És akkor ő [apja] inkább egyéni gazdaként működött, és nem győzte a leadást. Úgyhogy hát bizony az én keresetem is..., meg a húgom a cementgyárban helyezkedett el..., hát nem győztük pénzzel a leadást, mert ki volt róva, ugye volt hat hold föld, ugye hármat örökölték a szüleim, a nagyszüleimtől. Hárommal rendelkeztek. Akkor már nem béreltek földet, de a kivetés, a leadás sok volt. Nem termelte meg az a hat hold föld azt, amit le kellett volna adni. Úgyhogy disznót kellett venni, vásárolni és leadni egy bizonyos mennyiségű húst, tojást, meg mindenfélét. (5. interjú)

A nógrádi kétlaki bányamunkások század eleji stratégiái kapcsán jegyzi fel Molnár Pál, hogy a kétlaki életforma nyújtotta előnyök, azaz a maguk által megtermelt, előállított élelmiszerek jobb minősége és/vagy jövedelemkiegészítő, költségcsökkentő volta az első világháborús beszolgáltatások következtében szertefoszlik, ami többeket az állandó ipari munkavállalásra ösztönöz.³⁷² A negyvenes-ötvenes évek fordulója hasonló szituációt teremtett Tarjánban is. Azok a fiatalok, akik keresetükkel igyekeztek szüleiken segíteni, feltehetőleg nemcsak készpénzzel, hanem – amíg és ahogy idejük engedte – munkavégzéssel is részt vettek a családi gazdaság működtetésében. Ezért a kétlaki élet számukra olyan tapasztalatokat eredményezett, amelyek szerint a mezőgazdaság az ipari munkával előálló szabadidőt veszi el, miközben sem az ellátást, sem a családi megélhetést nem javítja.

---

³⁷¹ Örszigethy 2006: 62.

³⁷² Molnár 1978: 31–32.

Így lassanként az akár kényszerű megélhetési vagy racionális gazdasági stratégiaként vállalt ipari munka életformává vált, az ekkor ipari munkára váltók már nem tértek vissza a mezőgazdasághoz, még ha kezdetben ezt is fontolgatták. Így mesél erről egy idős tarjáni:

Na igen, ez volt a vágyam, minden. Hogy gazdálkodó, szép lovak, lovakról álmodoztam, mert szerettem a lovakat és az volt a vágyam, de hát aztán másképp alakult az élet. [...] És hát ottan sikerült, segédvájár, vájár lettem, aztán bevonultam '50-ben, három évig katona voltam. És újra visszamentem a bányába. [...] Visszamentem a bányába '68-ig. [...] Nagyon megszerettem a bányát, érdekes volt, hogy hogy lehet megszeretni [...] Mi ilyen speciális csapat voltunk, mindenés, és hát jó csapat voltunk, mi tarjániak szerveztünk egy csapatot, brigádot.

(5. interjú)

A városi³⁷³ munkavállalást ösztönző tényezők közül nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy ebben az időben a bekövetkező politikai-ideológiai fordulat hatására az ipari munka presztízse is megnő. Míg az ipari munkát ideológiailag és konkrét intézkedésekkel is (fizetés, juttatások: például üdültetés, prémium, hűségpénz, lakásépítési kölcsön stb.) támogatta a rendszer, addig az önálló mezőgazdasági tevékenységet minden módon igyekezett ellehetetleníteni: az ipar, és különösen a bányászat egyre magasabb jövedelmet biztosított a mezőgazdaság nyújtotta megélhetéshez képest. 1949-től már a tömegközlekedés is megindul Tatabánya irányába, és a bánya is beindítja munkásjáratait, így a munkahelyre jutás ideje is lerövidült, több hasznosan – ekkor még általában gazdálkodással kitöltött – szabadidő marad.

Mindezeket a statisztikai adatok is alátámasztják,³⁷⁴ 1949-ben a népesség 61,2 százaléka élt mezőgazdaságból, és már közel minden harmadik tarjáni megélhetése (29,5%) ipari munkahelyhez kötődött. Ha azonban figyelembe vesszük, hogy a helyi iparosok aránya a század első felében kilencről hat százalék alá csökkent, továbbá feltételezzük, hogy a faluban 1949-ben megszervezett iparos szövetkezet hatására még többen hagytak fel az önálló kisiparos tevékenységgel, akkor azt mondhatjuk, hogy 1949-ben már minden negyedik falubeli megélhetése biztosan a nagyiparból, azaz Tatabányáról eredt.

Az agrárkeresők közel háromnegyede (72,3%) még önálló birtokosként vagy bérlőként dolgozott, segítő családtagok nélkül nézve jövedelmüket saját gazdaságukból szerző keresők száma 346 fő volt, miközben összesen 438-an rendelkeztek gazdasággal. Ez az adat arra utal, hogy legalább 92 főnek a gazdaság már nem jelentett elsődleges vagy legfőbb kereseti forrást, azaz ennyien kétlaki életet éltek és/vagy egyéb munka mellett gazdálkodtak. Ezt a birtokméretek magyarázzák, mivel a gazdaságok egyötöde (21,5%) haladta csak meg a 10 holdat, de 79 százalékuk a 10-15 hold közötti kategóriában maradt. A derékhadat az 5-10 hold közötti gazdaságok alkották (31,3%), ami szerint a gazdaságok közel fele 5 holdnál kisebb területtel rendelkezett (47,3%).

³⁷³ Tatabányát 1947-ben emelték városi rangra; összekapcsolva Alsógallával, Felsőgallával és Bánhidával egy közel negyvenezer lélekszámú várost hoztak létre.

³⁷⁴ KSH 1950b, 1950c.

A kollektivizálás adta az utolsó lökést a tarjániaknak a paraszti életformával való végső szakításhoz, illetve a tatabányai – elsősorban – ipari munkahelyekre való vándorláshoz. Ahogy 1949-ben, úgy 1959-ben sem sokan léptek be a szövetkezetbe, inkább az ipari foglalkoztatást részesítették előnyben. Ez több élettörténet visszatérő eleme volt, és feltehetőleg a jobb megélhetést nyújtó ipari munkahely racionális választása is magyarázza ezt a döntést, de egyfajta, a kisemmizés miatt érzett megbántottság is motiválta választásukat. Döntésüket magyarázza továbbá tulajdonosi szemléletük, valamint a fentebb említett öntudat is: igyekeztek emelt fővel túrni az újabb méltánytalanságot, és nem óhajtottak élni a rendszer kínálta lehetőségekkel. Egy második generációba tartozó nő narratívájából kiolvasható az egyik leggyakoribb reakció, amely a második világháborút követő másfél évtized kihívásaira született a helyiek körében: *Ha ilyen faramuci helyzet elé állítják a családokat, egyszer elvették a tulajdonukat, mondjuk a földeket is, akkor ők sem vágytak arra, hogy »na, fussunk a vagyon után«, mert nem hiszem, hogy abban sok reményt láttak volna.* (22. interjú)

Tarján – és más hasonló sorsú és helyzetű sváb települések – társadalomtörténetének sajátossága, hogy míg országosan elsősorban a térszerítés taszítja az embereket legnagyobb arányban az ipari munkahelyek felé, a falvak esetében mindez már egy évtizeddel korábban, a jogfosztással, kitelepítési intézkedésekkel, vagyonekobbzásokkal, a svábokat kollektív bűnösnek kikiáltó politikával, állampolgári ellehetetlenítésükkel kezdetét vette. Ezért itt 1960-ra már valóban jelentősnek mondható a Tatabányára járók száma, és később, a szövetkezet nem túl sikeres kezdeti évei miatt az eredetileg mégis belépők közül is egyre többen térnek át az iparba vagy választanak tatabányai munkahelyet, ami az első évtizedekben valójában még ugyanazt jelentette. Így meséli el mindezeket a tarjáni mindennapok szemszögéből láttatva egy, a kora-hetvenes években felnövekvő férfi:

Viola utcában laktunk, az egyszerre épült az az utca, a 60-as évek körül. Újonnan épült az utca, a földekből kiválasztottak és oda építettek egy utcát. [...] Tehát ott egyforma korosztály lakott. [...] Régebben egyszerre épültek ezek az utcák, akár a Kenderesben vagy itt is, mindenki egyidős volt, mindenkinek egyforma tervei, vágyai voltak, és nagyon jó volt. Minden házban egy-két gyerek, mindenkinek a szülei általában bányászok voltak. Tarjánban vagy a kohóban vagy a szénbányászatban dolgozott a java ember, ugye nem volt már annyira mezőgazdaság meg térsz, legalábbis nálunk inkább ez jött elő. (37. interjú)

Nemcsak a vágyak és a célok váltak egyre homogénebbé, hanem az életforma is. A bányába vagy az alumíniumkohóba, esetleg a cementgyárba eljárók hasonló módon éltek és fogyasztottak. A hatvanas évek után már egyre kevésbé volt szükség és lehetőség olyan stratégiákra, amiket a negyvenes-ötvenes években indulóknak még alkalmazniuk kellett, például, hogy a munkahely mellett a fizetett szabadság idején vagy ráérő időben napszámosmunkára jártak az állami gazdaságba vagy a kezdetben még megmaradó magángazdaságokba, esetleg részesföldeket vállaltak, mindezt az egzisztenciateremtés igényével, házépítés céljával. A hatvanas években már az akkori átlaghoz képest jó fizetéseket kaptak az ipari munkahelyeken, a bánya kölcsönrel segítette a házépítést, otthonteremtést,

akár Tatabányán kívül is.³⁷⁵ Nem volt már szükséges a mezőgazdaság által kiegészítő jövedelemre szert tenni, de a hetvenes évektől ezek a lehetőségek amúgy is beszűkültek, idővel megszűntek, hiszen az állami gazdaság és a szövetkezetek egyre inkább áttértek a gépesített nagyüzemi szántóföldi növénytermesztésre. A háztáji keretében végzett kistermelés a viszonylag nagy, ház körüli kertekben megmaradt, csakúgy mint az állattartás. Erre sem az ellátás javítása végett volt már szükségük, hiszen az áruhiány megszűnt, és a meglehetősen jó bányászfizetésekkel (szinte) mindent meg lehetett már venni. Az ekkor állatot nevelők esetleg a ház körül fóliával próbálkozók tevékenysége a paraszti minták és mentalitás lassú kikopásával magyarázható. Ugyanakkor, fogyasztási célokkal is foglalkoztak termeléssel, jellemzővé éppen ez, a saját fogyasztás biztosítása vált, aminek természetesen volt a háztartás kiadásait racionalizáló célzata is. De az az önkizsákmányoló, mindent a kistermelés oltárán feláldozó magatartás, amit elsősorban Márkus István az utóparasztkok jellemzésére leírt, Tarjánban nem volt jellemző. Itt szocialista vállalkozói karrierek sem születtek kistermelésből, a rendszerváltás utáni agrárvállalkozások is mind csak 1990 után indultak. A mezőgazdasági termelés egyre jobban háttérbe szorult a napi életvitelben és a preferenciákban, legfeljebb hobbi szinten maradt meg szőlőművelés, borkészítés formájában és a maguk által megtermelt élelmiszerekkel.

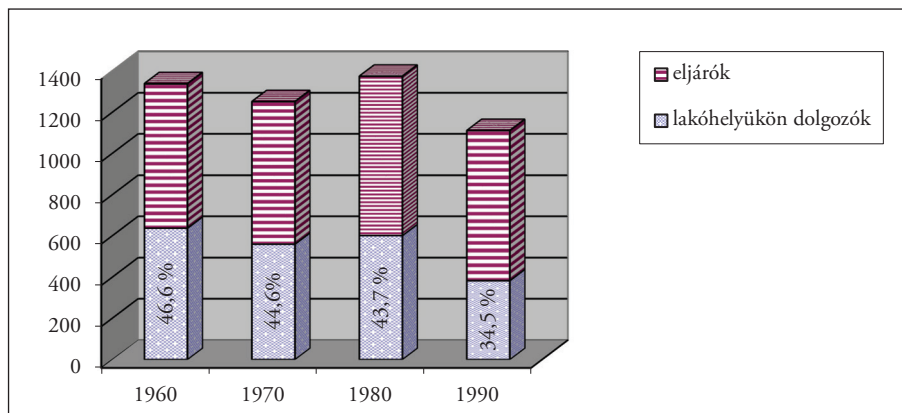
A bánya vagy az ipari üzem nemcsak jobb béreket adott, de a kötött munkaidővel előálló szabadidő vagy a megjelenő fizetett szabadság eltöltéséről is gondoskodott. Üdülési lehetőséget teremtett a családoknak vagy legalább a gyerekek részére, gondoskodott a szórakoztatásról (bányásznap) és sportolási lehetőséget is biztosított. A brigádban, csapatban, műszakban dolgozás új közösségi kapcsolatokat és alkalmakat is teremtett, ami szintén befolyásolta a szabadidő eltöltésének módját.

A nagyarányú Tatabányára irányuló „munkamigrációt” a foglalkoztatási adatok is mutatják:³⁷⁶ 1949-ben a lakosság alig harmada (29,5%) élt az iparból, bő évtizeddel később már fele (50,2%). A Tatabányára bejárók 80 százalékát az iparban és az építőiparban foglalkoztatták. 1960-tól rendelkezünk adatokkal a munkahelyükre ingázókról, ezek azt mutatják, hogy a keresők kevesebb, mint fele (46,6%) talált munkát a faluban, a későbbi években pedig az aktív keresők egyre nagyobb hányada dolgozott Tarjánon kívül, 1990-ben megközelítőleg már csak minden harmadiknak volt tarjáni munkahelye.

Tatabánya munkaerő-szükségletének kielégítése szempontjából is jelentős a település szerepe: 1960-ban a városba bejárók második legnépesebb csoportját éppen a tarjániak jelentették. A falunál csak a közeli városból, Tatóról jártak többen Tatabányára dolgozni, holott Tata népessége ekkor hatszorosa volt Tarjánénak. A Tatabányára bejárók 15 százaléka Tatóról, 10 százaléka Tarjánból érkezett 1960-ban. Az évek során Oroszlány, 1990-re Vértesszőlős is megelőzi Tarjánt a bejárók számában, ám mint láttuk, Tarjánban eközben folyamatosan emelkedett a lakóhelyükön kívül dolgozók aránya. Az ellentmondás csak látszólagos, részben a keresők számának és lakosságon belüli arányának csökkenése idézte elő ezt a változást, másfelől a tarjániak idővel más településekre is eljártak

³⁷⁵ Örszigethy 2006: 70., 90.

³⁷⁶ A foglalkoztatottak népgazdasági ágak szerinti megoszlásának elemzéséhez lásd: KSH 1961., 1972., 1981., 1992.; az ingázási adatokhoz: KSH 1963., 1976a, 1983., 1994.

1. ábra: A lakóhelyükön dolgozók és eljárók aránya Tarjánban 1960 és 1990 között. Forrás: KSH 1963., 1976a, 1983., 1994.

dolgozni, viszont az alábbi táblázat is azt mutatja, hogy jelentős átrendeződés nem történt ezen a területen. A hetvenes években a körzetesítések révén a szövetkezeti központ Gyermelyre került, így oda is sokan ingáztak. A statisztikai adatokból kikövetkeztethető, hogy a tarjániak Tatabányán és Gyermelyen kívül más falvakba is eljártak dolgozni, ám egyikbe sem tömegesen, így más ingázási trendek nem rajzolódnak ki jól azonosíthatóan. Mindez azonban nem módosítja Tatabánya szerepét a település életében: egészen a rendszerváltásig a legfontosabb gazdasági kapcsolatot jelentette a falu számára, miközben Tarján külső gazdasági kapcsolatai bővültek, több irányúvá váltak.

	Tatabányán dolgozók aránya az összes eljáró százalékában
1960	93,2
1970	95,5
1980	82,5
1990	71,0

2. táblázat: A Tarjából eljáró munkavállalók közül a Tatabányán dolgozók aránya. Forrás: KSH 1963., 1976a, 1983., 1994.

A hetvenes évektől a munkavállalás helyszínei mellett a foglalkoztatás szerkezete is megváltozott. Az aktív keresők megoszlása a népgazdasági ágak között arra világít rá, hogy 1960 és 1990 között a mezőgazdaságból előbb fokozatosan az iparba vándorolnak, majd a nyolcvanas évektől már a terciér szektorban dolgoznak a tarjániak. Ennek elsődleges oka a nők mind nagyobb arányú munkavállalása, megjelenésük a városi és a helybeli munkaerőpiacon, de összefügg a később részletesen bemutatott jelenséggel, a képzettségi szint emelkedésével is.

	Népességszám	Aktív keresők száma	Mezőgazdaság	Ipar	Építőipar	Kereskedelem	Közlekedés, szállítás, hírközlés	Egyéb népgazdasági ágak
	fő		%					
1960	2860	1366	34,8	39,3	4,1	4,4	3,4	14,1
1970	2823	1566	21,2	41,1	2,4	5,3	3,1	7,1
1980	2722	1374	29,0	37,7	4,1	11,9	5,1	12,2
1990	2781	1119	19,6	33,2	6,7	11,3	8,8	20,5

3. táblázat: Aktív keresők népgazdasági ágak szerint a népesség százalékában 1960–1990.³⁷⁷
Forrás: KSH 1961., 1972., 1981., 1992.

Tarjából is jártak el fiatal lányok házasságuk előtt Budapestre cselédmunkát végezni. Ám a cselédkedésnek – mint részben gazdasági stratégiának, másfelől a lányok képzésében, nevelésében szerepet játszó „intézménynek” – a második világháborút követő társadalmi átrendeződések során bealkonyult. Kezdetben, még a háborút követő években az otthoni mezőgazdasági munkák miatt maradtak távol az asszonyok a munkahelyektől. A korábban említett kontykendő, a mindennapi öltözetben legtovább megmaradó viseletdarab is azt mutatja, hogy a nők az ötvenes években még nem jártak el a faluból dolgozni, és a szövetkezetekbe sem álltak be, esetleg csak idényjelleggel. Ahogy idővel a férfiak többsége bányamunkára, ipari munkára váltott, a jól fizető állás mellett nem volt szükség második keresetre, és a nők a háztartás szükségleteinek megteremtésével szintén hozzájárulhattak a családi kasszához mérsékelve a kiadásokat. Így emlékszik erre egy beszélgetőpartnerem: *Igen, anyukám meg háztartásbeli volt, két gyerekkel ő otthon is maradt. Mivel a bányász jövedelmek elég jók voltak, megtehetette azt, hogy otthon maradt velünk.* (37. interjú)

A hetvenes évektől kezdtek a nők munkába állni, erre lehetőséget az új szőnyeggyári munkahely és az addigra már a falubeliek szemében is más megítélés alá eső szövetkezet biztosított, amit egyre inkább kezdtek magukénak érezni. Ezt helyben így fogalmazták meg: *Közvetlen a háború után nem, hanem nem tudom meddig szolgált, hány évig, de '53-ban házasodtak össze, aztán lassan megszülettünk mi, gyerekek, akkor otthon volt velünk, és a hetvenes években kezdett el dolgozni. Akkor viszont már a térszben, mert akkor már más rendszer volt a térszben.* (22. interjú)

A statisztikai adatok jól mutatják a nők megjelenését a városi és helybeli munkaerőpiacon. Míg 1960-ban a bejáróknak még csak 11,8 százaléka nő, 1980-ban már minden negyedik Tatabányára ingázó közülük kerül ki.³⁷⁸ A kereskedelmi ágazatban és az egyéb népgazdasági ágak alatt összevont közszolgálat, egészségügy és oktatás területén foglalkoztatottak növekvő aránya árulkodik leginkább a nők munkavállalásának terjedéséről. Munkába állásuk azzal járt, hogy a kistermelés végképp visszaszorult az önfogyasztás szintjére.

³⁷⁷ Az arányokat és az elmozdulásokat jobban szemlélteti ugyanezen táblázat grafikus ábrázolása, a Függelék 7. ábrája.

³⁷⁸ 1990-ben nincs adat a bejárók nemek szerinti megoszlásáról.

A város és a falu már lassan egy évszázados foglalkoztatási kapcsolata közvetlenül a rendszerváltás után a bányászat és a nehézipar összeomlása miatt jelentősen meggyengült. Az 1990-es évek elejére leépült a cementgyártás, az alumíniumkohászat, a bányászat stb. Tatabányán, ennek következtében Tarjánban a munkanélküliek aránya megközelítette az országos átlagot.

A kilencvenes évek közepétől, végétől Tatabányán lassan érezhetővé vált az iparszerkezet változásának hatása, a hagyományos nehézipari üzemeket felváltották az elektronikai, vegyipari, autóiipari, gépipari, környezetvédelem-technológiai üzemek. A városvezetés tudatos és sikeres politikájának köszönhetően több nagy külföldi foglalkoztató telepedett meg Tatabányán,³⁷⁹ így a hajdani bányászváros a Dunántúl egyik legdinamikusabban fejlődő térségi központjává vált Székesfehérvár és Győr mellett.³⁸⁰ Az említett fejlődés pozitívan hatott Tarján lakóinak életére is; a vállalkozni nem tudó/merő, helyben munkát nem találó falubeliek könnyebben elhelyezkedhettek.

A tatabányai ipar sikeres szerkezeti átalakulásának hatása a különböző statisztikai adatokkal jól illusztrálható. A kistérségek foglalkoztatási esélyei alapján történő osztályozásban a Tatabányai kistérség (ide tartozik Tarján is) a kétezres évek elején a *megyei hatókörű központú* besorolást kapta. Ez azt jelenti, hogy Tatabánya foglalkoztatási szempontból saját kistérségén is túlmutató hatókörrel rendelkezik. Többek között ennek is köszönhető, hogy a város szűkebb környezetének tekintett kistérségben a munkahelyek száma, a képzettségi szint, a jövedelmek és a jóléti mutatók magasabbak az országos átlagnál.³⁸¹ Tény, hogy a 2001-es népszámlálási adatok szerint a tarjáni foglalkoztatottak 54 százaléka a település határain kívül talált munkát, döntő többségük éppen Tatabányán.

Mindeközben a faluban is megnőtt a munkaerő iránti kereslet, az 1100 foglalkoztatott közel fele (46,3%) dolgozott helyben, míg a megye községeiben élők közül csak minden harmadik ember talált munkát lakóhelyén. Tarján gazdasági kapcsolatairól elmondható: úgy sikerült a falunak beilleszkednie a területi munkamegosztás rendszerébe, hogy közben igyekezett önálló gazdasági arculatát is megőrizni, kialakítani. Az adatok szerint a kilencvenes évek elején elszabaduló munkanélküliség problémáira Tarjánban *helyi megoldásokat* is találtak, amelyek egyfelől egyéni, másfelől közösségi stratégiák szintjén is megragadhatók, a következő fejezetekben ezek tárgyalására is sor kerül.

---

³⁷⁹ Sanmina-SCI, FCI (elektronikai ipar), AGC, SUOFTEC (autóiipar), Zenon Systems (környezetvédelmi ipar), Grundfos, ASG (gépipar). Forrás: <http://www.gfsz.hu/hun/hun.html> (letöltés: 2009. 10. 05.)

³⁸⁰ Germuska Pál a hajdani szocialista (ipar) városok rendszerváltás utáni átalakulását vizsgálva négy csoportba sorolja azokat a megvalósított transzformációs modell alapján. Tatabánya egymaga képvisel egy csoportot, amelyet így jellemez: „Kedvező gazdaságföldrajzi adottságainak köszönhetően, az önkormányzat aktív szerepvállalásával, lényegében kormányzati szubvenciók nélkül, a külföldi működő tőke segítségével hajtja végre gazdaságának diverzifikációját, megújítását.” (Germuska 2008: 31.) A szerző ugyanitt részletesen bemutatja az önkormányzati szerepvállalás mikéntjét is, amihez lásd még: Bencsik 2000.

³⁸¹ Bihari-Kovács 2004.

4.3 Házassági kapcsolatok

A házassági kapcsolatok azért érdemelhetnek különös figyelmet egy település spontán alakulását térbeli kapcsolatai közül, mert a házasság intézménye alapvetően a társadalmi kapcsolatháló kialakításának, működtetésének egyik eszköze. Bár mindig egyének között köttetik, mégis egy csoporthoz tartozás fejeződik ki benne, illetve valósul meg általa, s mivel a csoport tagjai különös figyelemmel őrködnek határaik fenntartásán, ezért írott vagy normaként tételeződő íratlan szabályokkal bástyázzák körül a csoportba kerülés lehetőségét.³⁸² A házassági viszonylatok – azon túl, hogy szerepet játszanak a kultúráközvetítésben, a társadalmi integrációban – egyfajta identitásképző és -fenntartó funkciót is betöltenek, nemcsak a csoporttudat, de akár a tájtudat megerősítésére is alkalmasak, alkalmazhatók.³⁸³

A házassági preferenciákat számtalan tényező befolyásolhatja (származás, vagyoni helyzet, morális megfelelés, presztízs, rang, esztétikai tényezők, érzelmi viszonyulás). A partnerválasztás megkönnyítése érdekében a közösségek, csoportok kialakíthatják azt a normarendszert, ami eleve meghatározza az alkalmatlanok, meg nem felelők körét, így létrehozva az endogámia két alapvető típusát: a térbeli, területi, valamint a társadalmi értelemben vett zárt házassági körök szokásrendszerét.³⁸⁴

A korai modern időkben Kelet-Közép-Európa soknemzetiségű és vallásilag is kevert közegében a rurális társadalmakat elsősorban felekezeti-vallási elkülönülés jellemezte, az etnikai elkülönülés csak mint másodlagos csoportképző elv jelentkezett.³⁸⁵ Árnyalva Fredrik Barth interetnikus kapcsolatok jellegét érintő gondolatait, Lockwood multietnikus környezetben (Bosznia és Burgenland) végzett kutatásai alapján két jellemző modellt állított fel a térségre vonatkozóan. Az eltérő etnikumú csoportok rokonsági rendszere, kapcsolathálója és házassági körei markánsan elkülönültek, amennyiben felekezeti különbség is elválasztotta az etnikumokat. Ha vallási-felekezeti értelemben nem volt különbség két eltérő etnikumú csoport között, akkor a pusztán nyelvi-etnikai határok átjárhatóbbak voltak.³⁸⁶ A magyarországi statisztikai (népmozgalmi) adatok alapján Faragó Tamás úgy véli, felekezeti endogámia szempontjából a 19. század közepén még szinte teljes volt a zártság a magyarországi falvakban, alig 3 százalék körüli értékre becsüli a vegyes házasságok arányát. A 19–20. század fordulójára elsősorban a keresztény felekezetek között már nagyarányú közeledés tapasztalható, ekkor már a házasságok egyötöde vegyes. A népmozgalmi adatok azonban azt mutatják, hogy az etnikai endogámia mértéke még a felekezeti különállásnál is erősebb volt, az ilyen értelemben vett vegyes házasságok aránya a századfordulón alig érte el az 5 százalékot. Éppen a magyarországi németek és horvátok esetében mutatkozott nagyobb arányú nyitottság a más nyelvű-kultúrájú csoportokkal való házasságra, ám körükben is alig érte el a századfordulón a 10 százalékot az etnikailag vegyes házasságok aránya.³⁸⁷

³⁸² Bourdieu 2006.

³⁸³ Balogh–Fülemile 2004.

³⁸⁴ Faragó 2000.

³⁸⁵ Lockwood 1981.; Balogh–Fülemile 2004.

³⁸⁶ Lockwood 1981.

³⁸⁷ Faragó 2000: 420–422.

Tarjánban svábok és magyarok együttélését az etnikai különállás mellett a felekezeti elkülönülés is jellemezte, ezért a katolikus svábok és a református magyarok közötti házasodását tiltó norma élénken élt a helyi szokásrendszerben a 20. század közepéig.³⁸⁸ Ezt két tényező is alátámasztja. A a kutatás pillanatában élő legidősebb generáció (a húszas években születettek) között elvétve találni református-katolikus (magyar-sváb) házasságot, s a házasodási szokásrendszer emléke elevenen él a helyiek tudatában: *Meg olyan is lehetetlen volt a háború előtt, itt Tarjánban, hogy egy magyar fiú egy sváb lánnyal összekerüljön. Az nem ment.* (6. interjú)

S bár első ránézésre endogámnak tűnik mindkét felekezeti csoport területi értelemben is, valójában voltak kifelé irányuló házassági kapcsolataik. A magyarok főleg a szomszédos Héreg és Gyermely, esetenként a valamivel távolabbi Bajna református magyarságával tartottak rokoni kapcsolatokat. A svábok is a szomszédos falvakat részesítették előnyben, ők leggyakrabban Vértestolnáról és Szomorrról, a két legközelebb eső sváb faluból házasodtak, de előfordult, hogy Felsőgalláról vagy Alsógalláról hoztak társat. Persze egyedi eseteként más települések is előkerülnek egy-egy élettörténetben, van, aki Budakeszről, van, aki Máriahalomról került házasság útján Tarjánba.

Míg helybeli magyar és sváb eltérő felekezeti házaság, ha ritkán is, de előfordult a két háború közötti időszakban, a Vértestolnánál csak alig valamivel távolabbi, katolikus szlovákok lakta Tardosbánya azonban sem a tarjáni magyarok, sem a svábok házasodási kapcsolatrendszerének térképére nem került fel. Ezek éppen a Faragó által, a népmozgalmi adatok tükrében mondottakat támasztják alá, miszerint magyarok és svábok egyaránt közel azonos erősségűnek tartották az etnikai és a felekezeti endogámiát. A szórványosan előforduló, református magyarok és katolikus svábok közötti házasodást a részben közeledő kultúrák miatt tartották lehetségesnek/elfogadhatónak Tarjánban, ám az, hogy a tardosiak kívül estek mindkét etnikai/felekezeti csoport érdeklődési körén, a két település közötti egyéb kapcsolatok ritkás voltával is magyarázható, aminek elsődleges oka a korszak mobilitási jellegzetességeiből fakadt.

A felekezeti és etnikai csoportok endogám viszonyait még belső, vagyoni tagozódás szerinti házasodási normák is szabályozták: *a föld földhöz ment*, vagyis megfelelő vagyoni helyzetű társat kellett „választani”. Amíg létezett földmagántulajdon, ez az értékrend is létezett és virágzott, ahogy egy 1942-es születésű nő mesélte:

Ha a hatvanas években még lett volna az a rendszer, nekem biztos púpos férjem lett volna, vagy sánta, csak földje lett volna sok meg vagyona. Biztos. Édesanyám hatvanban még olyan volt, hogy [...] Az anyuval még hatvanban is volt olyan, hogy »ki ez a senki?« Így. És valahol engem... és nagymamám szegény, pedig nagyon gazdag volt, de nem szerette soha a nagypapát. [...] Itt is sok volt a[z] S-nél, a K-nál is sok volt, és mindig azt mondta nekem, csak ahhoz menj, akit szeretsz, ne menj ahhoz, akit nem szeretsz. (6. interjú)

---

³⁸⁸ Tarján népességének 20. század első felére jellemző vallási és anyanyelvi megoszlását a *Függelék* 8. ábrája mutatja.

Tarján hagyományos házassági köreit a kitelepítés és következményei falun belül markánsan átrajzolták, és idővel ez a külső kapcsolatokra is hatással volt. A svábok szemében kialakult hierarchia a falun belül együttélő különböző etnikumú, vallású és származású csoportok megkülönböztetésére a házassági szokásokban is tükröződött. A beköltöző telepésekkel, de felvidékiekkel és a svábok meghurcolásában tevőlegesen részt vevő helybéli magyarokkal a falu többségét alkotó svábok a kitelepítés idején vagy nem sokkal azt követően nem házasodtak. A kérdésre, hogy lehetett-e szögyénivel házasodni, egy interjúpartnerem a következő választ adta: *Akkor már igen. De egyik se akarta igazából. Annak nagy szerelemnek kellett lenni, hogy azt keresztülvigye. Az ötvenes években mondom. A hatvanas években már asszimilálódott.* (6. interjú)

A hierarchia legalján elhelyezkedő telepésekkel kötött házasság nem volt elterjedt, ha esetleg mégis bekövetkezett, az a közösség szemében a *mésalliance* kategóriájába esett, olyannyira, hogy még a kutatás idején is azonosítottak egy idős nőt a tarjániak egymás között úgy, hogy telepessel kötött házasságát említették ismertetőjéül. Felvidéki és sváb házasság sem igen kötött, de arra van példa, hogy a szomszédos Vértestolnára betelepített felvidéki fiatalember vett el 1959-ben egy sváb lányt. Akkor már lassanként enyhült a közösség megítélésének szigora, másfelől egy tolnait talán jobban befogadott a közösség, hiszen nem a tarjániak javaiból részesült, és valahol a felvidékieket is sorsüldözöttnek tartották. Mindazonáltal a meghurcoltatások bezárkózóbbá tették a tarjáni svábokat házassági kapcsolataikat tekintve, a törzsökös magyarokkal sem igen léptek rokon kapcsolatra, ahogy egy sváb származású nő kiemelte: *Az én nagynéném az nagyon szerette volna a Sanyi bácsit, a [...] Mári néninek a fiát, és nem engedték a szülők. Se itt, se ott, úgyhogy nem lett a házasságból semmi. Abból semmi nem lett. Se nagymama nem ment bele, se ők nem mentek bele. [...] Nem lehetett még.* (6. interjú)

A negyvenes évek második felében és az ötvenes években tartotta magát ez a régi-új norma, hogy sem más vallású, és lehetőleg más etnikumú párt nem választottak, és az új betelepülőkkel sem kerültek rokonságba. Így, a kitelepítés következményei bő másfél évtizeddel kitölték a maritális asszimiláció tömeges megindulását a faluban. Nagyjából a hatvanas évektől gyorsult fel a modernizáció s a nyomában bekövetkező urbanizáció, a fentebb bemutatott, a faluból kifelé irányuló gazdasági kapcsolatok pedig hatással voltak az életforma- és értékrendváltásra is, ami a házassági kapcsolatokban is érezte hatását. Ezt helyben így fogalmazták meg: *Azt mondom, hogy a falu lakosságának a létszáma most már nem nő, hanem stagnál, csak a svábok most már nemcsak egymás közt házasodnak. Tehát a szerelem működik hála istennek, és a svábok nemcsak egymás közt házasodnak, hanem..., mert azelőtt, a háború előtt csak egymás közt. Sőt, még háború után is, az ötvenes évek, hatvanas évekig is így működött.* (6. interjú)

A hatvanas évektől kezdődően, és elsősorban az ebben az évtizedben születő generáció számára már a szülők, nagyszülők normái, a hajdani felekezeti-etnikai endogámia egyre kevesebb kényszerítő erővel bírt a párválasztásban. A korábbi szigorú felekezeti különállás normája már csak a szülők rosszallásává szelídült:

Szerintem ez kialakult így, hogy a reformátusok lenn maradtak a templom körül. Az én időszakomban, tehát a 70-es évek, amire az ember jobban emlékszik rá, akkor már ott a Viola

utcában laktunk úgy, hogy a szomszéd református volt, de nem foglalkoztunk vele abszolút, fel sem merült senkiben. Most nem azt mondom, hogyha egy néger ott lakott volna... de így, református vagy katolikus, vagy bármi, ez bennem nem merült fel. Bár utána aztán felmerült, hogy a második szomszéd lánnyal jártam egy ideig, ő református volt, de a család nem nézte olyan jó szemmel a dolgot. Én nem éreztem, csak aztán mikor vége lett a dolognak, többen így magyarázták, hogy ezért történt. [...] Nem mondták nekem, csak utólag derült ki, hogy a szülők által volt ellenállás, nem tudom, hogy valójában így volt-e... Mi nem éreztünk semmit. (37. interjú)

És így volt ez a nem sváb házastárs választásakor is:

Szerették volna, hogyha persze egy sváb fiúhoz megyek hozzá. Pont egy magyarhoz?! De ezt tudja a férjem is. [...] Persze, meg ő jól beilleszkedett, meg megtalálta kezdettől fogva a hangot velük, még így is, hogy tudta, hogy más elvárások, meg minden... [...] Nem, abba [a házasságba] már nem szóltak bele, hanem eleinte. Eleitől kezdve ellenezték, hogy... de abba nem szóltak bele, csak szerették volna, ha nem jut odáig a dolog. [...] Biztos, hogy ebben volt olyasmi, hogy a szüleim szerették volna, ha nem megyek Héregre. Először Tatán szerettünk volna egy lakást venni, de az se tetszett a szülőknek, aztán a vége az lett, hogy itt Tarjánban elkezdtünk építkezni, még a házasságkötésünk előtt, és akkor így megnyugodtak. Az volt a gondjuk, hogy nem ismeri a nyelvet, nem ismeri a szokásokat, azért a svábokat mindig kicsúfolták, meg kigúnyolták, és azért az ember biztos, hogy próbálná megóvni a gyerekeit attól, hogy ilyenek ériék. Mert egy sváb mondjuk nem fogja a fejedhez vágni, hogy hülye sváb, meg irigy sváb, meg kukori, meg... (22. interjú)

Az iskoláztatás, valamint a Tatabányával és más szomszédos falvakkal egyre élénkülő kapcsolatok hatására az 1945 után születő tarjániaknak – tehát a második és harmadik generáció tagjainak – már jóval szélesebb falun kívüli kapcsolatrendszere alakult ki, mint szüleiknek, és ez idővel magával hozta a kifelé irányuló házassági kapcsolatokat is. Ám ekkor már nemcsak a korábban előnyben részesített sváb falvakból házasodtak, hanem gyakorlatilag áthágva minden korábbi íratlan szabályt, akármilyen felekezetű és etnikumú pár szóba jöhetett. Mindezt egy interjúalanyom is alátámasztotta:

Házasodtak szomszéd faluba, ugye Szomor, Alsógalla, Felsőgalla, sváb fiút, sváb lányt, de mostan már a válogatás nélkül itten Héreg, Tardos, érdekes módon mintha, én úgy látom, az utódok bosszúból csinálják azt, hogy hát amit a szüleik nem házasodtak vidékről, magyar faluból, most dacból csinálják azt. A legtöbb fiú Héregről... inkább lányok héregi fiúkkal házasodnak vagy Tardosról és fordítva: tardosi lány, tarjáni fiú, tardosi fiú, tarjáni lány. (5. interjú)

Mindazonáltal telepes vagy felvidéki magyar és sváb házassága a hatvanas évek után sem vált igazán elfogadott gyakorlattá. Viszont a felekezeti és etnikai különbségek kényszerítő normájának enyhülésével szaporodott a házasságok száma és gyakorisága az őslakos magyarokkal, ahogy más falubeli református magyarokkal, sőt a szomszédos szlovák többségű falu lakóival is, vagy tatabányaiakkal. Ez azt mutatja, hogy a falun belüli hierarchia a vegyesházasságokban is megnyilvánuló asszimilációs szándéknál is erősebbnek bizonyult.

4.4 Közigazgatási, települési kapcsolatok

Az imént tárgyalt gazdasági és házassági kapcsolatok is rámutatnak arra, hogy Tarján mindig is törekedett arra, hogy előnyösen alakítsa, formálja a külső környezethez való viszonyát. A társadalmi, történelmi, gazdasági kényszerekhez racionálisan alkalmazkodva külső kapcsolatait igyekezett saját hasznára fordítani, miközben belső autonómiájának és értékrendjének fenntartását is szem előtt tartotta. Hivatalos, települési szintű, közigazgatási és egyéb intézményes kapcsolatai talán még beszédesebben szólnak a racionális alkalmazkodás, kooperáció és az önfeladás elvetésének együttes törekvéseiről.

Tarján közigazgatási besorolása nem sokat módosult az elmúlt évtizedekben, évszázadokban, ez a hivatalos kapcsolatok irányának tartósságát, állandóságát jelentette a település életében. A település a 15. századtól a tatai vár tartozéka, s többnyire az Árpád-kori alapítású Komárom, ritkábban Esztergom vármegyéhez tartozott. Bár a megye elnevezése időnként változott az országhatár-módosítások miatt, de Tarján az újkorban alapvetően Komárom vármegye része volt.³⁸⁹ Természetes és hivatalos központját mindig is Tata jelentette, a falu a 18. században (1754-ben) megszervezett tatai járás része lett és ehhez tartozott egészen 1974. december 30-ig. Ekkor, az átalakított közigazgatási rendszer eredményeképpen, a tatabányai városkörnyékhez sorolták.

Annak ellenére, hogy még a nem túl távoli múltban is Tata jelentette járási székhelyként az ügyintézők hivatalos színhelyét és a városi szolgáltatásokat is itt lehetett igénybe venni, Tatabánya már a század közepe óta – ahogy egyre több tarjáni vállalt a város ipari üzemében munkát – kezdte átvenni ezt a közigazgatási és szolgáltatási szerepkört Tatától. Miként az előzőekben láttuk, a munkakapcsolatok Tatabányával már a század első felében megindultak, a későbbi város területén a bánya jóvoltából kialakuló intézményrendszer és szolgáltatásai azonban ekkor még nem terjedtek túl a négy település közigazgatási határán. A négy községre tagolt majdani Tatabánya intézményhálózata már az első világháborút követően elérte a városi színvonalat, ám ezek az intézmények a bánya tulajdonában voltak és kizárólag a bánya dolgozóit szolgálták, így ez a furcsa település-konglomerátum sokáig nem tudott beilleszkedni a környék településhálózatába intézményrendszerének színvonalát megillető módon, évtizedekig természetes vonzáskörzete, agglomerációja sem alakult ki. A járási intézmények továbbra is Tatán maradtak, és a kisváros jelentette a környék számára a kereskedelmi és pénzügyi szolgáltatások központját is, nem utolsó sorban azért, mert a meglévő úthálózat is ezt támogatta.³⁹⁰

Változás csak a második világháborút követően kezdődött, amikor tömegével helyezkedtek el tarjániak a négy település egyesítésével már várossá vált Tatabánya ipari üzemében. A város a korabeli politikai kurzusnak köszönhetően 1950-ben megkapta a megyeszékhely címet is, amit a klerikálisnak ítélt Esztergomtól vettek el, és Tata helyett a nehézipari központtá fejlődött iparvárosnak adtak.³⁹¹ Így a naponta tatabányai munkahe-

³⁸⁹ A település a 19. század második felében, egy évtizednyi időre 1860 és 1870 között Esztergom vármegyéhez tartozott. (Mikonya 1992: 6.)

³⁹⁰ Beluszky 2008: 72–74.

³⁹¹ Beluszky 2008: 75.

lyükre ingázóknak könnyebb, célszerűbb, egyszerűbb volt ügyeiket is ott intézni, ráadásul Tatabányán megyei szintű intézményrendszer állt rendelkezésükre. Hiába volt 1974-ig járási központjuk Tata, a hivatalos ügyintéztést, a városi szolgáltatásokat mindinkább Tatabányán vették igénybe a tarjániak, ezt a természetes változást követte közigazgatási besorolásuk átszervezése, azaz ebben az esetben az élet kívánalmaihoz igazodott a felső kényszer.

A 20. század második felében a falvak, települések életére, kapcsolatrendszerére, településhálózatban és településhierarchiában elfoglalt helyére és szerepére a legfontosabb hatásokat a tanácsrendszer kiépítése és a településfejlesztési politika alakulása gyakorolta. A szovjet típusú tanácsrendszer bevezetése megfosztotta öngazgatási és önrendelkezési jogától a települési szintű vezetést. Azzal, hogy a párt és a közigazgatási intézményrendszer hatásköri különbsége gyakorlatilag megszűnt, eltűnt az igazgatás részleges helyi önállósága. Ennek eszméje és gyakorlata helyett a lokális hatalom a politikai rendszer központi hatalmának végrehajtó eszközévé degradálódott.³⁹² A településfejlesztés pedig a területi egyenlőtlenségek kiegyenlítésének hangoztatása mellett valójában egy erősen centralizált fejlesztéspolitikát valósított meg, a források állami és megyei szintű elosztását nagymértékben befolyásolta a központi akarat és a mindenkori hatalomhoz való viszony. Az 1971-ben bevezetett Országos Településhálózat-fejlesztési Koncepció egyik legtöbbit vitatott elemének a települések szerepkörök szerinti besorolása számított, ez szolgáltatta az alapot az öngazgatás további korlátozásához (tanácsok összevonásához) és a forrásokhoz való hozzáférés egyenlőtlenségeihez. A szerepkör-besorolásokat alapvetően a települések lélekszáma szerint állapították meg, s minél alacsonyabb helyen állt egy település a hierarchiában, annál kevesebb esélye volt az öngazgatásra, önrendelkezésre, valamint a fejlesztési forrásokhoz való hozzáférésre.³⁹³

Tarján bár a legnagyobb lélekszámú település volt a környéken,³⁹⁴ a hetvenes években mégsem kerülhette el sem a gazdasági, sem a közigazgatási centralizációt. Az előző fejezetben már szó esett a téesz, a fogyasztási szövetkezet és a helyi tanács összevonásairól. A mezőgazdasági termelés irányítási központja előbb Héregre, majd Gyermelyre került, a fogyasztási szövetkezetet Tatabánya kebelezte be, egyedül a Héreggel alkotott közös községi tanács maradt helyben. A tarjániak ezekben az összevonásokban autonómiájuk csorbítását látták, mivel mindig is törekedtek a függetlenségre, önállóságra, hogy el tudják kerülni akár társadalmi, akár gazdasági értelemben a másoknak való kiszolgáltatottságot, a külső erőktől való függést. Ezért a gyermelyi egyesülés helyi narratívájában még mindig annak kieroszakolt, felülről vezérelt volta dominál, önállóságuk megnyirbálása örök „tüske” maradt a tarjániak szemében, ahogy az alábbi idézet is mutatja.

Pártvonalon ment ez, tehát szépen beolvadtunk a Gyermelyi Petőfi Mgtsz-be. Hát voltak kisebb nézeteltérések, aláírásgyűjtések. [...] Volt egy érdekcsoport, amelyik nem akarta igazán

---

³⁹² A. Gergely–Cséfalvay–Lichtenstein 1990: 125.

³⁹³ Vági 1982.

³⁹⁴ Az 1970-es népszámlálás alkalmával Tarjánban 2823, Héregen 1322, Gyermelyen 1242, Tardosbányán 1683, Vértestolnán 607 lakost írtak össze. (KSH 1972.)

ezt a beolvadást, mert úgy látták egyesek, hogy talán külön mégis jobb lenne. [...] Volt benne héregi is. A régi mag úgy gondolta, hogy talán meg lehetne próbálni külön is, de hát azt nem mi döntöttük el, azt eldöntötték fölöttünk még. [...] Téesztagok kezdettől fogva és egy olyan réteg, amelyik azért másként gondolkodott. Tehát nem abban gondolkozott, hogy mit döntenek a megyénél, hanem meg kéne próbálni talán így külön is, így gazdálkodni. De hát nem lett belőle semmi. (19. interjú)

Az idő múlásával természetesen az egyesülés előnyei is előkerülnek a Gyermellyel kapcsolatos történetekben, mindazonáltal a lokális társadalom erős függetlenségigényének egyik legbeszedesebb jele az összevonás helyi interpretációja. A nyolcvanas években önrendelkezési igényük még a tanács gazdálkodásának, működésének törekvéseiben is megjelent, ahogy azt az alábbi interjúrészlet is szemlélteti:

Szép álmaink voltak. Olyan Gameszt³⁹⁵ akartunk, amelyik még a konyhát is ellátja ilyen kis kertekkel művelgetve, hogy legyen benne zöldség, krumpli meg egyéb ilyesmi, gyümölcsössel, meg ilyenekben gondolkodtunk. [...] Önellátóak akartunk lenni, igen. Csak hát nem így működik a világ. [...] Micsoda kérdés... jó dolog, nem? Az önállóság benne van az életünkben, hogy hát semmivel nem vagyunk kiszolgáltatva, a saját termésünket esszük, a saját italainkat isszuk és így tovább. Nem tudom másképp megfogalmazni. De azok is voltunk végig. Most is. (6. interjú)

A helyiek önállóságra törekvésüknek olyan kisebb eredményeit tudták már a rendszer-váltás előtt is felmutatni, mint például a személyszállítás önálló megszervezése, ami akkor még a tatabányai székhelyű megyei szervezetek rosszállását váltotta ki. Mindazonáltal a felülről jött központosító rendelkezések intenzívebbé tették a kijelölt településekkel a napi szintű kapcsolatokat, s bár a felsőbb akarat erőszakolta ki, ezek a kényszerházasságok jól működtek – itt elsősorban a Héreggel és Gyermellyel ápolt viszonyra kell gondolni.

A kezdeti körzetesítések ellenére a munkahelyek többsége helyben maradt, a gyermelyi integráció azonban már munkaerő-vándorlást eredményezett 1982-től. Gyermellyel kezdetben úgy tűnt, kifejezetten szerencsése volt Tarjánnak, mivel ott a hetvenes években téesztagyártásba kezdő, majd ennek hatására profiltisztítást végző mezőgazdasági szövetkezet sikerrel építette fel a teljes termékpályát kézben tartó gazdálkodását. Az integráció a tarjáni-héregi közös téesz felsővezetése számára visszalépést hozott a munkahelyi hierarchiában, ahogy fogalmazznak, ők csak „előszobások” lettek a nagy szervezetnél, azaz nem kerülhettek be annak felsővezetésébe. Ám a szövetkezeti dolgozók többsége számára az egyesülés biztos munkahelyet és fizetést jelentett.

A rendszerváltást követő tulajdoni átalakulást és földrendezést is sikeresen átvészelő, majd részvénytársasági formát választó gyermelyi vállalatcsoport a mai napig meghatározó szereplője az élelmiszeriparnak és a környék egyik legjelentősebb cége. Manapság

³⁹⁵ Gazdasági Műszaki Ellátó Szervezet; a nyolcvanas években vált gyakorlattá a tanácsok településfenntartási, -üzemeltetési feladatainak egy külön, részben önálló költségvetésű szervezetben való megszervezése. Tarjánban 1986. január 1-én indult be a Gamesz működése.

már nem munkaadói funkciója az elsődleges Tarján szempontjából, ám a környező települések – elsősorban Gyermely, Szomor, Tarján és Héreg – életében továbbra is fontos szerepet tölt be. A cégcsoport gazdasági érdekeltségei miatt környékszerte igyekszik mindazon települések önkormányzatával jó kapcsolatot ápolni, ahol gazdálkodóként, földbérlelőként vagy szerződéses felvásárlóként jelen van. Tarján Gyermelyhez fűződő viszonya, és ezen elsősorban a vállalatcsoportot értik ma már, azonban továbbra is ambivalens maradt. Az önkormányzati jegyzőkönyvek tanulsága szerint a cég rendszeresen támogatja Tarján sportéletét néhány százezer forinttal, illetve kérésre, és pénzügyi helyzetük függvényében a közösségi élet más rendezvényeit is alkalomszerűen. Ez a társadalmi beágyazottságot elősegítő attitűd dicséretes a tarjániak szemében, és sok kis földtulajdonos számára korrekt bérlelőként jelenik meg a vállalatcsoport, azonban a környék gazdálkodóinak a cég egyben a legtökeerősebb versenytársat is jelenti.

Tarján Héreghez fűződő kapcsolata mindig is békés volt, nem kis részben a helyi református magyarság korábban már bemutatott házassági kapcsolatainak köszönhetően. A tanácsok összevonása 1977-ben, mint korábban utaltam rá, csorbította a falubeliek önállóságérzetét, települési rangjuk lefokozásaként élték meg ezt a helyzetet. Sokat segített ennek elfogadásában, hogy a közös községi tanács székhelye Tarjánban maradt, s egyfajta erőegyensúlyt alakítottak ki azáltal, hogy a tarjáni, telepes származású tanácselnök lett a közös vezető. Igaz, hogy nyugdíjazását követően az 1985-ben újonnan kinevezett tanácselnök már héregi származású volt, de mellette a tanácsitkárt Tarján adta, az új tanácselnök pedig mindenben támogatta Tarján önállósodási törekvéseit: az ő idejében szervezték meg a Gameszt és váltak le a megyei köztisztasági vállalatról és kezdtek önálló szemétszállításba. A települések konfliktusmentes együttműködése jelének tekinthető az is, hogy amint lehetőségük adódott az önkormányzatiság bevezetésére, a két település azonnal különvált, a vagyonmegosztás pedig problémamentesen, egyetértésben zajlott.

A jó kapcsolatot a rendszerváltás után is sikerült megőrizni, ami nagymértékben az új polgármesterek személyén is múltott: Héregre „hazament” a korábbi közös községi tanácselnök polgármesternek, s 2010-ig gyakorlatilag kihívó nélkül vezette a falut, új ember helyére csak úgy kerülhetett, hogy többet már nem vállalta a megmérettetést. Tarjánban pedig egy, az utolsó tanácsi években aktív személyt választottak új vezetőnek, aki tizenhat évig működött polgármesterként, új ember csak visszavonulásával kerülhetett székébe.

A hetvenes-nyolcvanas évek településfejlesztési politikájának éppen a források központosításából fakadóan a hierarchia alacsonyabb fokán álló települések elszegényedését és ebből következően funkcióinak elvesztését róják fel. A centralizációs intézkedések – azon túl, hogy Tarján települési autonómiáját csorbították – maradandó károkat az intézményrendszerben nem okoztak. A települési önállóság és életképesség, vagy inkább fennmaradás sokak által zálogának tekintett helyi általános iskola Tarjánban mindvégig megmaradt, s lévén a legnépesebb település a környéken, a század második felétől körzeti iskolaként működött és fejlődött.

Először a tornyói felsőtagozatot hozták be a falu iskolájába 1957-ben, őket a vérttestolnai felsősök követték. 1975-ben a már közigazgatásilag is Tarjánhoz csatolt Tornyópusztán az alsótagozatot is megszüntették, a tanulók és tanítók a tarjáni iskolába kerültek. Ennek az évnak az őszén kezdtek Héreg felsősei is Tarjánban, s egészen 1993-ig ide jártak, ekkor a

visszanyert önállóság szellemében Héregen újraindították felső tagozatukat. Hét év önálló működés után azonban a körülbelül fele akkora népességgel rendelkező Héregnek be kellett látnia, hogy anyagi erején felüli próbálkozás nyolcosztályos iskoláját fenntartani, másrésről a tarjáni iskola jóhíre sok szülőt egyébként is el- vagy visszacsábított. 2000. július 1-től végül Héreg is csatlakozott a Vértestolnával már egy évvel korábban megalapított iskolafenntartó társuláshoz, amit aztán az újabb centralizációt hozó 2000-es évek folyamán – egészen pontosan 2007-ben – a tagintézménnyé válás követett, így Vértestolna és Héreg alsótagozatos iskolái és az óvodák tarjáni irányítás alá kerültek.

Sok települési kapcsolat próbaköve a közösen fenntartott iskola, amely Tarján, Héreg és Vértestolna esetében problémamentesen működik. A képviselőtestületi jegyzőkönyvek tanulsága és a megkérdezettek véleménye szerint is komolyabb konfliktusok nélkül, az együttműködés szellemében sikerül az iskolát közösen működtetni. Vértestolna polgármestere ezt a következőképpen látja:

Volt, de nem mondanám konfliktusnak. Tehát történtek számolások ugye, amivel itt a testület nem nagyon értett egyet, de konfliktusnak nem nevezném, mert nem veszekedtünk rajta sose. Amikor hozzájárulást kellett adni, akkor azt mi mindig kifizettük meg elintéztük. Egy biztos, mindig korrekt elszámolást kaptunk róla, amikor kellett. Tehát nem nevezhető konfliktusnak, csak meg kellett beszélnünk a dolgokat. [...] Mondjuk azt fontos hozzátenni, hogy M. személye, a jegyzőé, ilyen központi. Tehát ő odafigyel mindenre, elszámolások, kimutatások pontosak, és tényleg azt lehet mondani, hogy jól működik. (49. interjú)

Héreg polgármestere hasonlóképpen elégedett az iskola ügyeivel, és nem utolsósorban azzal, ahogy őket, mint partnereket kezelik. Az együttműködés szelleme hatja át az iskolák belső ügyeinek – a nevelőtestületek szakmai munkájának, közösségi életének, a tagintézmények fejlődésének, fejlesztésének – bonyolítását, ahogy Vértestolna polgármestere mondja a kétoldalú kapcsolatok jellegéről: *Oda-vissza működik, tehát próbáljuk segíteni egymást, itt az a lényeg.* A települések között nincs tehát az iskolafenntartásból adódó konfliktus, ennek legbiztosabb jele, hogy Héreg és Tarján 2004-ben oktatási társulást hozott létre „tekintettel a két önkormányzat közötti régi jó kapcsolatra és az iskolafenntartó társulásra”,³⁹⁶ ami bizonyos szaktanárok közös alkalmazását jelentette. Az iskolák problémamentes közös működtetésének jele az is, hogy a testületi ülések jegyzőkönyve szerint a két társult település polgármestere nem minden alkalommal van jelen az iskola ügyeinek tárgyalásakor, azaz a mindig megkapott írásos tájékoztatók, elszámolások alapján úgy vélik, az iskola irányítása és felügyelete jó kezekben van.

Természetesen a közös fenntartásnak voltak előzményei is, szerezhettek a települések tapasztalatot arra vonatkozóan, hogy milyen Tarjánnal közösen működtetni egy szervezetet. A rendszerváltást követően helyreállított települési önállóságnak és az önrendelkezés, öngazgatás visszaszerzésének ára volt, a települési szint vált számtalan területi igazgatási,

³⁹⁶ Részlet Tarján községi Önkormányzat Képviselőtestületének 2004. augusztus 25-én tartott ülésének jegyzőkönyvéből.

hatósági és közigazgatási feladat alsó fokú szintjévé a decentralizáció folyamatában. Más szóval, a települések számára a visszakapott önállóság számtalan hozzájuk delegált feladattal is járt. A csökkenő nagyságú források viszont egyre inkább a feladatellátási társulások irányába kényszerítették a településeket, amit egyébiránt az 1990. évi LXV. tv. (az Önkormányzati törvény) lehetővé is tett.

Tarjánban és a környező falvakban ezt már korán belátták, az együttműködésről a nem túl távoli múlt kedvező tapasztalatai pedig elősegítették ezeknek a társulásoknak a korai létrejöttét. Ezek Tarján szempontjából alapvetően kétfélék: amelyekben már csak méreténél fogva is Tarján játssza a gesztortelepülés szerepét, illetve azok a szélesebb összefogások is ide sorolhatók, amelyekben Tarján csatlakozó településként vesz részt.

Héreg és Tarján már 1992-ben megállapodott az építésügyi, községrendezési, településfejlesztési, a lakás- és kommunális, valamint a vízügyi feladatokkal összefüggő szakigazgatási feladatok közös ügyintéző általi ellátásáról, akit a tarjáni polgármesteri hivatal alkalmazott mint munkáltató, de a költségek 20 százalékát Héreg viselte. A feladatkörök módosulása folytán idővel ebből alakult ki az Építésügyi Hatósági Igazgatási Társulás, amit a két település 1997. szeptember 29-től tett hivatalossá.

A közösen fenntartott intézmény története fordulatosan alakult, ennek ellenére mindig a kooperációról és a partnerségről szólt. 2000-ben, amikor az addigi előadó bejelentette felmondását, felvetődött a társulás felbontásának gondolata, erről még határozatot is hozott a tarjáni képviselőtestület. Döntésüket a szakemberhiány miatt az is indokolta, hogy Tarjánban annyira megsokasodtak az építésüggyel kapcsolatos tennivalók, hogy azok már teljes munkaidőben képesek lettek volna egy alkalmazottat lekötöni. Viszont saját alkalmazottat nem találva, néhány hónapos átmeneti időszak után úgy tűnt, Környe jelentheti a megoldást. Az ottani építésügyi előadó ugyanis – besegítve Tarján és Héreg ellátatlanul maradt ügyeibe – megismerte annyira a településeket, hogy elvállalta volna mindhárom koordinálását. Így megegyeztek a hármas társulás megalakításában, vagyis a felmondott Tarján-Héreg társulás „visszacsinálásában”, s közösen a Környéhez való csatlakozásban. Erre végül azért nem került sor, mert a környei előadó inkább otthagya korábbi munkahelyét és úgy döntött, teljes egészében Tarján és Héreg ügyeinek szenteli magát: az újjáélesztett társulás alkalmazottja lett. Mindazonáltal Tarján korrektül viselkedett Héreggel szemben, hiszen amikor lehetősége nyílt saját helyzetének megoldására, nem feledkezett meg Héregről sem, vitte volna magával a környei társulásba. A kis falunak Tarján nélkül feltehetőleg a Tatabányához csatlakozás maradt volna az egyetlen lehetősége, ahol a nagy hivatalban a kis falu ügyei minden bizonnyal alaposan háttérbe szorultak volna. Négy évvel később, amikor a Környéről szerződött előadóval kapcsolatban Héregen számtalan panasz felmerült, a tarjáni testület azzal bízta meg polgármesterét, hogy próbáljon békítőleg fellépni az ügyintéző és a héregi hivatal között a társulás továbbvitelének egyértelmű szándékával. Ekkor már megcsappant annyira a tarjáni ügyek száma, hogy a falunak egymagának ráfizetéses lett volna egy teljes állású építésügyi előadót alkalmaznia. Ezért is egyeztek bele a héregiek szerződés módosítási kérelmébe, ettől kezdve a kisebbik település csak a ténylegesen elvégzett ügyek arányában járult hozzá az előadó alkalmazásának költségeihez. A társulás megszűntét végül a törvényi szabályozás módosulása, azaz a központi rendelkezések

okozták 2009-ben.³⁹⁷ Ettől kezdve Tatabánya vette át a két település építési ügyeinek hatósági intézését.

A környékbeli kisebb településekkel fenntartott jó viszonyt példázza, hogy amikor Vértestolna megkereste őket körjegyzőség alakításának gondolatával, Tarján nem zárkózott el ettől, a 2003. augusztus 27-ei testületi ülésen egyhangúlag megszavazták a kezdeményezés elvi támogatását, ami végül nem valósult meg, mert Vértestolna állt szándékától.³⁹⁸ Még a kilencvenes években Tarján élére állt a közbiztonság javítását célzó kezdeményezésnek, és egy saját erőből felújított épületet bocsátott a megszervezendő Rendőrségi Bűnmegelőzési Centrum rendelkezésére, ami négy falu – Tarján mellett Héreg, Gyermely és Szomor – számára jelentett volna intenzívebb rendőri jelenlétet a körzeti megbízottak szolgálathelyének kialakításával. Bár Tarján a vállalt feladatait teljesítette és a centrum megkezdte működését, az illetékes felettes szervek – a városi és megyei rendőrfőkapitányságok – folyamatos forráshiányra hivatkozva egyre kevésbé tudták a négy körzeti megbízottnak helyet adó intézményt fenntartani, működését biztosítani, ami források hiányában lassan elsorvadt.

Mindezek a társulások (iskolafenntartó, oktatási, építésügyi hatósági), amelyekben Tarján játssza a vezető szerepet, erősítik a település természetes adottságaiból is adódó, már-már mikrokörzeti központi szerepnek nevezhető helyzetét. Tarján amellett, hogy ezt felismerve, többé-kevésbé tudatosan, saját érdekeinek szem előtt tartásával törekszik is ennek a helyzetnek a kialakítására és előnyeinek kihasználására, a környező települések tapasztalatai alapján soha nem él vissza helyzetével és méreteiből adódó erőfölényével. A kistépelülések szemszögéből nézve tehát Tarjással jó társulni, hiszen törvénytisztelő, szabálykövető a hozzáállása, korrekt és akkurátus az elszámolásokban, s partnerként, és nem alárendelt félként tekint együttműködő társaira.

³⁹⁷ 2009. január elsejétől olyan személyi és tárgyi feltételeket írtak elő építésügyi hatósági feladatellátáshoz, amit már a két település együtt sem tudott volna a racionális költségráfordítás határán belül allokálni a társulásra.

³⁹⁸ Vértestolna helyzete és kapcsolatai Tarjással és Héreggel meglehetősen sajátosan alakulnak. A település korábban Tardossal alkotott közös községi tanácsot, majd már az önkormányzatiság idején is néhány évig még fenntartották körjegyzőségüket. Majd egy jó évtizednyi teljes önállóság után, az önkormányzat működésének költségeit csökkentendő, újra körjegyzőségi partnert kerestek, és végül Tarján helyett Héreget választották. Iskolájukat is Tarjással és Héreggel közösen tartják fenn, továbbá Tolna a kétezres évek folyamán több olyan tatabányai székhelyű igazgatási társuláshoz is csatlakozott, amelynek Tarján is tagja. Mindeközben a település a tatabányai statisztikai kistérség része, ez továbbra is erős köteléket jelent számukra kistérségükkel és annak központjával, Tatóval. A jelenlegi polgármester szerint ez a kevert rendszer nekik megfelel, kicsit bonyolultabbá teszi az önkormányzat gazdálkodásának ellenőrzését, ugyanakkor az ellenőrzés egyszerűsítése végett nem kívánják hagyományos kapcsolataikat megszakítani Tarjással és Héreggel. Úgy vélem, egy kistépelülés sajátos stratégiájával állunk szemben, ami a fejlesztési forrásokat mind jobban a kistérségi szintre központosító rendszerben a különböző erősségű központok közötti lavírozásról és közben saját belső értékeik, identitásuk és hagyományaik megőrzéséről szól. Kistépelülésként számukra kedvezőbb a gyengébb központnak számító Tatóhoz tartozni, mert így a forráselosztásban talán nem szorulnak annyira hátrányba. Ha hivatalosan a tatabányai kistérség részei lennének, akkor egy erős központ mellett kevesebb esélyük lenne bármiféle fejlesztési forrás megszerzésére. Nem hivatalos kapcsolataik révén ugyanakkor ki tudják használni a Tatabánya nyújtotta előnyöket is.

A város közelségét mindig is jól, erőforrásként használó Tarján számára Tatabánya nemcsak munkahelyeket és virágzó gazdasági környezetet jelentett, másik előnye volt, hogy a nagyvárosi apparátus számtalan olyan feladat ellátására is képesnek és alkalmasnak bizonyult, ami egy kistelepülés anyagi erőforrásait meghaladta volna, az egymáshoz viszonyított földrajzi elhelyezkedés pedig a valóságban is könnyű és gyors elérhetőségét biztosította mindezeknek a szolgáltatásoknak és ellátásoknak. A Szabálysértési Hatósági Társulás már 1988 óta működik, ezt a praktikusság és célszerűség szülte város és környéke együttműködésén alapuló összefogást később számos más követett. Az újabb és újabb társulások azonban már az időközben létrejött kistérségi rendszer keretein belül működtek.

Mivel a rendszerváltást követően a közigazgatás és területi igazgatás legfontosabb szereplőivé a települési önkormányzatok váltak, ugyanakkor a magyarországi településszerkezet sajátosságának köszönhetően több mint 3000 települési önkormányzat jött létre, ez az elaprózottság a kilencvenes évtized végére már a közfeladat-ellátási funkciók maradéktalan teljesítését veszélyeztette. Mindeközben a területfejlesztésről és a területrendezésről szóló 1996. évi XXI. törvénnyel megtörtént a területfejlesztési rendszernek az Európai Unió regionális politikai céljaihoz és intézményeihez igazítása. E törvénnyel megjelentek Magyarországon a régiók és a kistérségek.

A kistérségeket ekkor még a települési önkormányzatok önkéntes szövetségeként, területfejlesztési céllal megalakuló önkormányzati társulásként határozták meg. 1997-ben létre is jött a hajdani városkörnyék településeiből és néhány új csatlakozóból a Tatabánya és Környéke Területfejlesztési Társulás.³⁹⁹ Bár nevét a város adta, központja, ellensúlyozandó Tatabánya szerepét, Környe lett, elnöke a környei polgármester. A területfejlesztési törvény 1999. évi módosításával a területi tervezés, a kedvezményezettség és a forráselosztás alapegységeként a statisztikai kistérségeket jelölték meg. Ezért a kilenc alapító településhez 2000-ben csatlakozó Szárligetnek statisztikai kistérséget, sőt megyét is kellett váltania.⁴⁰⁰

Az elaprózott önkormányzati rendszer egyre kisebb hatékonysággal és mind költségesebben működött, ennek kiküszöbölését és a kistérségek összehangolt fejlesztésének előmozdítását szolgálta az önkormányzati közszolgáltatások színvonalának kiegyenlített emelését célzó 2004. évi CVII. törvény a települési önkormányzatok többcélú kistérségi társulásáról. A törvény szerint a többcélú kistérségi társulások többek között az oktatás és nevelés, a szociális és egészségügyi ellátás feladatait koordinálhatták vagy vállalhatták át az önkormányzatoktól, miközben kötelezően ellátták a területfejlesztési funkciókat. A központi költségvetés ezt a fajta önkormányzati társulást támogatással ösztönözte, azaz pénzügyi eszközökkel igyekezett erre rábírnai a településeket, ám idővel a törvény erejével kötelezővé is tette ezek megalakítását és a feladatellátás ilyen módú megszervezését. Ennek hatására 2005 áprilisában a korábbi területfejlesztési társulás Tatabánya Többcélú Kistérségi Társulássá alakult, immár városi székhellyel.

---

³⁹⁹ Az 1974-ben megszervezett Tatabánya városkörnyéke közigazgatási egységhez Környe, Tarján, Héreg és Vértesszőlős tartozott, ehhez képest az 1997-ben megalakuló kistérségnek még része lett a hajdani Dorog városkörnyékéhez tartozó Gyermely és Szomor, valamint Oroszlány városkörnyéke részét képező Vértessomló és Várgesztes. Ez a társulás jobban tükrözte a valós települési kapcsolatokat, mint a korábbi közigazgatási besorolás.

⁴⁰⁰ http://www.szarliget.hu/index_belso.php (letöltés: 2009. 11. 20.)

Amellett, hogy a kistérségi társulás a területi tervezés és fejlesztés alapegységként funkcionált, ami a közös pályázatokban nyilvánult meg, a városi közigazgatás egyre inkább kezdett térségi szintű szolgáltatóvá átalakulni, ahogy mind több és több igazgatási feladatot átvállalt a kistéleplésektől – vagy szervezett meg számukra. Elsőként a települések honvédelemmel kapcsolatos igazgatási feladatainak ellátását oldották meg társulás formájában 2002-ben, majd a következő évben létrejött a Tatabányai Kistérségi Belső Ellenőrzési Társulás. Ez a szervezet a belső ellenőrzés mellett az adóhátralék behajtására irányuló végrehajtási feladatokat is ellátta, ezért a megalakítására irányuló szándékot Tarjánban a képviselőtestület osztatlan lelkesedése kísérte, mert ettől krónikus problémájuk, a behajtatlan adóhátralékok megoldását remélték. A korábbi közbiztonság fokozására tett sikertelen lépéseik a Rendőrségi Bűnmegelőzési Centrum megalakításával és elsorvadásával arra ösztönözte Tarját, hogy belépjen a 2004-ben megalakított Tatabánya és Kistérsége Bűnmegelőzési Társulás Egyesületbe is. Ebben az egyesületben a tagok – így Tarján is – olyan pluszforrások megszerzésének lehetőségét látták, amiket a közterületek rendjének javítására, a közbiztonság fokozására lehetett fordítani. Szintén pályázati potenciált – és ezen keresztül további források megszerzésének lehetőségét látták a Duna-Vértes Köze Regionális Hulladékgazdálkodási Társulathoz való csatlakozásban, ami 2004-ben történt meg.

Fontos aláhúzni, hogy ezek a csatlakozások olyan területeket, szolgáltatásokat és feladatokat érintettek, amelyek közös erővel való megoldása nem csökkentette Tarján települési önállóságát, önrendelkezési jogát, inkább lehetőségeit szélesítette, esélyeit növelte a hatékonyság, szakszerűség fokozásával. Tatabánya ezekben az esetekben inkább szolgáltatóként jelent meg, mintsem központosításra törekvő, a települési hierarchiában betöltött magasabb helyét kihasználó nagyvárosként. Mindössze egy kísérlete volt a városnak – legalábbis, amely az önkormányzati jegyzőkönyvekben is nyomot hagyott –, amely Tarján esetében forráselvonást jelentett volna. Azzal a kéréssel kereste meg a város őket, hogy fizessék meg a Tarjánból Tatabányára bejáró, általános iskolás korú gyermekek után járó normatívát és kiegészítő hozzájárulást, ám Tarján ezt azzal az indokkal utasította vissza, hogy a városból is járnak gyerekek a tarjáni iskolába, és Tatabánya sem fizet utánuk. Így a status quo fennmaradt, ami Tarján viszonylag erős társuláson belüli pozícióira (is) utalt.⁴⁰¹

A települési kapcsolatok egy, az eddigiekben tárgyaltaktól merőben eltérő jellegű változata a testvértelepülési együttműködés. Itt most csak jelezni kívánom létüket, utalnék számosságukra, de a település életében, a gazdasági és társadalmi adaptációban játszott szerepükre másutt, a hatodik fejezetben térnék ki részletesen. Tarján számos külföldi és hazai településsel tart kapcsolatot, amelyek az oktatás, a kultúra, a zene, a sport, a

⁴⁰¹ A doktori értekezés benyújtását követő évtizednyi időben a települések életében bekövetkezett egyik leglényegesebb változást a 2000-es évek első évtizedében már megindult állami centralizáció kiterjesztése és törvényerőre emelése jelentette 2010 után. Ennek folyományaként a területi kormányzati rendszerben az önkormányzatok rovására a területi államigazgatás erősödött meg, ami a kistérségek eltűnését és a járásek újbóli megjelenését, illetve számos, korábbi önkormányzati feladat járási vagy megyei szintre koncentrációját is előidézte. Ettől kezdve a korábbi társulások és a társulási hajlandóság is jelentőségüket veszítették. (Pálné Kovács 2016a)

közigazgatás és a gazdasági élet különböző területeit érintik, hivatalosan azonban mindössze három német településsel írt alá partnerkapcsolat kiépítéséről szóló okiratot. Legrégibb kapcsolatuk Staufenberg, német részről a megkeresés még 1989-ben történt, az együttműködést 1990. június 12-e óta szentesíti írásos megállapodás. Kirchberggel 1999, Hattstedtrel 2007 óta hivatalos a partnerkapcsolat. Ezeken túl az évek folyamán számtalan megkeresésben volt részük, a romániai Kőröskisjenő, a németországi Eschbach részéről is megindult a kapcsolatfelvétel, amelyeket Tarján mindig szívesen fogadott, ám különféle okok miatt ezek az ismerkedések sosem jutottak el a hivatalos partnerség fokára. Magyarországon belül jó kapcsolatokat ápolnak Gyöngyöstarjával, az ismeretséget a névazonosság hozta. A tokajhegyaljai, szintén német telepítésű Hercegekútra pedig a zene és a borok révén találtak. Ezzel a településsel nincs hivatalos partneri megállapodása a falunak, de Hercegekút rendszeres résztvevője a tarjáni zenei fesztiválnak és a borversenynek is, ami már a testvértelepülési státuszt közelíti. Annál is inkább jelentősnek nevezhető a hercegekúti kapcsolat, mivel nincs másik német nemzetiségi településsel szoros, elsősorban kulturális kapcsolata Tarjánnak, leszámítva a közelében fekvő falvakat. Az általános iskola is bővelkedik partnerkapcsolatokban, ők is, mint az önkormányzat, elsősorban Németországban kerestek és találtak partnerekre, bár kapcsolataik között szerepel egy ausztriai település és iskolája is, valamint az iskola is ápol kapcsolatokat Gyöngyöstarjával.

Tarján kifelé mutató kapcsolatairól összefoglalóan elmondható, hogy megjelenik bennük egyfelől a nagyfokú önállóságra törekvés, autonómiaigény, másfelől pedig a társulási hajlandóság. Megfigyeléseim szerint nyitott a falu abban az értelemben, hogy megragadja és jól hasznosítja a település adottságaiból fakadó előnyöket, de eközben zárt is, hiszen önállóságra, autonómiára törekszik és jól őrzi belső értékeit. Talán a helyiek saját történelmi tapasztalataiból eredeztethető, hogy a település kapcsolatait sokkal inkább az együttműködés, kölcsönösség és partnerség jellemzi, mintsem a kiegyensúlyozatlan erőviszonyok életben tartása.

4.5 Virtuális kapcsolatok⁴⁰²

A *global village* fogalmát két, a maga korszakában paradigmaállítónak számító elméletalkotó is használta a 20. század második felében, ám eltérő értelemben. Míg Marschall

---

⁴⁰² A települési honlap 2009–2011 között vizsgált és az alábbiakban bemutatott változata már nem található meg ebben a formában a világhálón, ám az itt leírtaknak nem is annyira a honlap, mind inkább a kapcsolatok jellegének és minőségének szerepe miatt van jelentősége, ezért utólag is az alfejezet megtartása mellett döntöttem. Tisztában vagyok ugyanakkor azzal, hogy a külvilággal való kommunikáció, kapcsolattartás a közösségi média azóta történt hihetetlenül gyors felfutása majd általánossá válása miatt jelentősen átalakította az önreprezentációhoz fűződő egyéni és közösségi viszonyainkat, stratégiáinkat. Ezért ennek a fejezetnek a gondolatmenete, egyes megállapításai, talán kicsit idejétmúltak tűnhetnek, ám az itt kifejtett érvelés elvezet végül az alfejezet fő mondanivalójához, ami az egész könyv érvrendszerének fontos része. Elvi oka is volt annak a döntésnek, hogy végül változatlanul hagytam a fejezetet. Az interneten végzett adatgyűjtés és elemzés kivitelezhető lett volna 2021-ben a könyv kéziratának összeállításakor, és valószínűleg jártam is sokat a település megújult

McLuhan⁴⁰³ a tömegmédiát társadalmi értelemben vett globalizáló hatásáról beszél, a társadalmi determinista Manuel Castells⁴⁰⁴ éppen szegmentáló folyamatai mellett érvel.⁴⁰⁵ Akár társadalmi, akár filozófiai vagy szociálpszichológiai, esetleg közgazdasági megközelítésből vizsgálták az internet elterjedését, abban mindenki egyetértett, hogy jelentős hatása lesz a társadalmi kapcsolatok és a társadalmi távolságok alakulására.⁴⁰⁶ Eltekintve itt most a különféle médiateóriák és kommunikációelméletek felvázolásától, valamint a tömegkommunikációnak a világ kitágításában vagy éppen összeszűkítésében játszott szerepét valló elméletek bemutatásától, illetve az e kérdéskörben tett állásfoglalástól, itt elsősorban az interneten, azon belül is a települési honlapon keresztüli kapcsolódások szerepéről és mikéntjéről szeretnék szólni, s részletesen vázolom mindezeket Tarján szemszögéből.

Az internetes megjelenésnek egyik alapvető formáját jelentik a honlapok. Ezek elsődleges célja a tájékoztatás, a bemutatás és a bemutatkozás, egyfajta kirakatként szolgálnak a külvilág felé. Mindez igaz a települési honlapokra is, hiszen azok megpróbálják a virtuális látogatókat a valóságban is a helyszínre csábítani, és segítenek a valós és virtuális, földrajzi és társadalmi térben való eligazodásban.⁴⁰⁷

A települések már korán felismerték, hogy a honlap, az informatika alkalmazása hozzájárul az önkormányzat és állampolgár, valamint az önkormányzat és a hivatalos közigazgatási szervek közötti jobb kapcsolattartáshoz, adatáramoltatáshoz. Ugyanakkor marketingeszköz jellege is korán világossá vált, az, hogy segíthet a település vonzerejének bemutatásában, a turizmus élénkítésében, a települések közötti kapcsolatok építésében, mindezekben keresztül a gazdaságélénkítést is szolgálhatja. A települést bemutató honlapok közösségépítő funkciója is nyilvánvalóvá vált már az internet hőskorának

---

honlapján, azonban az alfejezet újraírása megtörte volna azt az alapelvet, hogy az eredeti empirikus anyagra alapozó következtetéseimet, elemzéseimet adom közre, az értelmezéseket frissítve csak némi-képpen a vonatkozó szakirodalommal. Jogosan elvárható lett volna ez esetben, hogy a többi fejezet esetében is elvégezzem az eltelt időszak történéseit nyomon követő adatgyűjtéseket és adatelemzéseket, és amint ezt az előszóban is kifejtettem, ennek az elvárásnak ez a könyv és szerzője sem tudott most megfelelni. Mindazonáltal a honlap korábbi állapotának bemutatása közben egyes esetekben lábjegyzetben közlöm a jelenlegi formára vonatkozó eltéréseket, amelyek rendszertelen megfigyeléseim eredményei.

⁴⁰³ Marshall McLuhan a *The Gutenberg Galaxy. The Making of Typographic Man* című művében használta a fogalmat és fejtette ki azt a technikai determinista álláspontját, mely szerint a nyomtatott üzenethordozókon alapuló kultúra véget ért, felváltotta azt az elektronikus tömegmédiát, elsősorban a televíziózás által meghatározott korszak.

⁴⁰⁴ Manuel Castells a *The Rise of the Network Society* című művében a Gutenberg-galaxis megfogalmazás mintájára a McLuhan-galaxis végéről értekezik, miszerint a tömegkommunikáció televíziózás uralta korszaka lezárult, az internet terjedése egy új, az ún. információs társadalom kialakulásához vezetett.

⁴⁰⁵ Varga 1999.

⁴⁰⁶ Lásd pl.: Angelusz 1998.; Angelusz-Tardos 1999.

⁴⁰⁷ A dolgozat elkészítése és e könyv megjelenése közti időszakban a közösségi média elterjedése miatt a statikus honlapok sokat veszítettek népszerűségükből, ezek helyét átvették a közösségimédia-profilok, ám éppen a települések életében a honlapok szerepe, jelentősége nem csökkent, nem csökkenhetett a későbbiekben kifejtett jogszabályi helyzet miatt, amit az önkormányzat működésének átláthatósága iránti elvárás támaszt. Emellett továbbra is betöltik a települések életében alapvetőnek számító információk összegyűjtésének és bemutatásának szerepét.

számító kilencvenes években is. A kezdeti szabályozatlanság ellenére a sorra létesülő települési/önkormányzati honlapok tartalmi elemeiket tekintve idővel egyre nagyobb hasonlóságot mutattak.⁴⁰⁸

Gyakorinak számított, hogy polgármesteri köszöntővel fogadták az odalátogatót, és szinte minden települési honlapon tájékoztattak a településtörténet fontosabb eseményeiről. Bemutatták az önkormányzat és a polgármesteri hivatal felépítését, működési rendjét, elérhetőségeit. Megtudhatták az odalátogatók, hogy milyen önkormányzati fenntartású oktatási és szociális-egészségügyi intézmények működnek adott településen, illetve az ezekkel való kapcsolattartás lehetőségeit. Idővel megjelentek az önkormányzatok és a közintézmények működésével kapcsolatos hivatalos dokumentumok: rendeletek, jegyzőkönyvek, tájékoztatók, nyomtatványok. A közigazgatás és közhivatalok mellett a gazdasági és civil élet szereplői is helyet kaptak a legtöbb honlapon, hiszen a vállalkozók, vállalkozások, cégek, továbbá a civil szervezetek jelenléte a település gazdasági-társadalmi működőképességét, életképességét bizonyíthatta. Az önreprezentáció talán legfontosabb elemeinek a turizmussal, vendéglátással kapcsolatos információk számítottak: az éttermek, vendéglátóhelyek, szállások, a település életében fontos programok, események, érdekességek, valamint, a tájékozódást segítő térkép. Az internet erősen vizuális műfaj lévén elmaradhatatlannak tűntek a település fontos helyeit és eseményeit bemutató képek is. Amennyiben létezett testvértelepülési kapcsolata adott lokalitásnak, a külvilághoz „kapcsolódottság” jeleként ezekről is beszámoltak a honlapok. Gyakorta előfordult, hogy települési honlapon teret biztosítottak a véleménynyilvánításra, eszmecserére blogok, esetleg csevegőoldalak formájában. Amennyiben az önkormányzat munkájának véleményezését tették lehetővé, úgy a valódi önkormányzatiság és a részvételi demokrácia érzését erősítették, amikor viszont közösségi, közeleti témákhoz biztosítottak hozzászólási felületet, úgy az együvé tartozást, a lokalitás képzetét fokozhatták ezek a lehetőségek.

A nagyfokú hasonlóság a települési honlapok tartalmi elemei között az ésszerűség mellett két másik okra is visszavezethető: az egyik a törvényi szabályozás, a másik a finanszírozás kérdése. Az információs társadalom korában az információ, az adat birtoklása, az azokhoz való hozzájutás központi kérdéssé vált, mivel társadalmi folyamatokat formáló szerepe lett, csakúgy, mint az azok közvetítését biztosító csatornákhöz való hozzáférésnek. Éppen ezért a mindenkori hatalom is aktívan részt vesz nemcsak az információk teremtésében, közvetítésében, hanem azok áramlásának és hozzáférésüknek szabályozásában. Az információ ilyenén felértékelődése annak többértívé válását eredményezte, az adat nem pusztán adat többé, közérdekű vagy magánjellegű, nyilvános vagy titkos kategóriák mentén beszélhetünk róla. Nyílt és demokratikus társadalomban pedig a közérdekű adatok megismeréséhez mindenkinek joga van. Magyarországon ezért a közfeladatot ellátó intézményeknek – közéjük tartoznak az önkormányzatok is – felépítésükre, működésükre és gazdálkodásukra vonatkozó adataikat mindenki által hozzáférhetően, elektronikus formában, honlapon kell közzétenniük az elektronikus információszabadságról szóló,

---

⁴⁰⁸ Bár empirikus vizsgálatok nem készültek e témában, a rendszeres, ugyanakkor módszeresnek nem mondható települési honlap-látogatásokból annyi tapasztalat leszűrhető volt, amely alapján a következő összegzés elkészülhetett.

2005-ben született törvény rendelkezései értelmében. A törvény és a hozzá kapcsolódó rendelkezések részletesen szabályozzák, hogy milyen típusú adatok tartoznak a kötelezően közzétett információk közé, valamint, hogy a kereshetőség és a hozzáférhetőség érdekében milyen formában, bontásban és módon kell azokat nyilvánossá tenni.⁴⁰⁹ Az önkormányzat felépítésével, működésével és gazdálkodásával kapcsolatos részei a honlapoknak a törvényi szabályozások miatt tehát egyre inkább haladtak az egységesülés felé.

Egy honlap elkészítése speciális ismereteket, szakértelmet kíván, de nemcsak ezért költséges felület, hanem, mert rendszeres karbantartást, felügyeletet is igényel. Általánosságban megfogalmazható tapasztalat, hogy minél kisebb, anyagi források tekintetében szűkösebben ellátott településről legyen szó, annál valószínűbb, hogy sem helyben nem áll rendelkezésre megfelelő szakember, sem a rendszeres és magas szintű szolgáltatást nem tudják megvásárolni az ilyen települések, ezért kirakatuk általában szegényesebb mind információtartalmukat, mint kapcsolódási vagy kommunikációs lehetőségeiket, de akár vizuális eszközkészletüket és hatásmechanizmusait tekintve is. Az elektronikus információszabadságról elfogadott törvény lehetővé teszi ugyanakkor a honlapon való közzététel társulási formában való megoldását is.⁴¹⁰ Már a törvénykezés előtt megindult az együttműködés közös honlapok fenntartására, főleg a kistérségi társulás keretei között, ami elsősorban a kistérségeknek jelentett könnyebbséget. Hiszen az anyagi és emberi erőforrások hiánya sok esetben oda vezethet, hogy a települési honlapok információ-tartalmukat tekintve nem naprakészek, sokszor hónapokkal később kerülnek fel események, hírek, információk a webfelületre, így az azonnali, gyors és mindenki számára (aki rendelkezik internet-elérhetőséggel) hozzáférhető médium alapvető funkcióját nem képes betölteni. Mióta az állam is beleszól abba, hogy milyen tartalmakat kell megjeleníteni egy önkormányzatról, polgármesteri hivatalról vagy éppen körjegyzőségről, egy települési honlapra rengeteg közzétételi kötelezettség hárul, ráadásul a törvény határidőket, adatmentési, archiválási és biztonsági előírásokat is megfogalmaz, ez még költségesebbé és bonyolultabbá teszi egy települési honlap elkészítését és naprakészen tartását. Ezért vi-

⁴⁰⁹ A kutatás és a doktori értekezés benyújtásának idején az alábbi jogszabályok rendelkeztek a közérdekű adatok nyilvánossá tételéről: Az Alkotmány 61. § (1) bekezdése alapvető jogként rögzítette, hogy mindenkinek joga van a közérdekű adatokat megismerni és azokat terjeszteni. Ezen alapvető jog érvényesülését elősegítendő fogadta el az Országgyűlés az elektronikus információszabadságról szóló 2005. évi XC. törvényt (Eitv.), illetve ennek módosítására a 2008. évi XXV. törvényt. Az adatok közzétételének mikéntjéhez nyújtott eligazítást a 18/2005.(XII.27.) IHM rendelet, az adatintegritációra és az adattartalmakra vonatkozó szabályokat pedig a 305/2005. (XII. 25.) Korm. rendelet határozta meg. Az azóta eltelt időben újraalkották az információszabadságról szóló törvényt (2011. évi XCII. törvény az információs önrendelkezési jogról és az információszabadságról), amely a közfeladatot ellátó szervek számára szervezeti és személyzeti adatok (11 adattípus), tevékenységre és működésre vonatkozó adatok (25 adattípus), valamint gazdálkodásra vonatkozó adatok (8 adattípus) közzétételét határozza meg a korábban, alacsonyabb szintű jogszabályokban már lefektetett módokon és formák szerint. Előírja továbbá közadatkereső (közadattár) felállítását és működtetését is, amelyben ugyanezeknek a közadatoknak elérhetőnek, megtalálhatónak kell lenniük. (A közadattárban történő közzétételi kötelezettségekről szóló részletes tájékoztatást lásd: http://kozadattar.hu/informacio_a_kotelezettségekről) (letöltés: 2021. 10. 18)

⁴¹⁰ Ezt a lehetőséget az újonnan alkotott törvény is meghagyta.

szonylag korán megjelentek azok a kereskedelmi szolgáltatók is a honlapkészítési piacon, akik felvállalják a honlapok készítését, fenntartását vagy az ilyen honlapok elkészítéséhez szükséges, alapvető számítástechnikai ismeretekkel is működtethető szoftvereket kínálnak. Ahogy az együttműködések, úgy a honlapkészítő és/vagy fenntartó cégek, valamint a szoftverek is hozzájárulnak ahhoz, hogy tartalmaikat tekintve egyre több a hasonlóság a települési honlapok között.

A tipikusan előforduló tartalmi elemek számbavételével önkéntelenül is felvetődik a kérdés, hogy valójában kinek is készül, kinek is szól egy települési honlap, kiket, milyen közönséget céloz meg és milyen szándékkal. Hiszen a rendelési idők, a gyógyszertárak nyitvatartása vagy a templomi misék rendje, azaz a napi életvitelhez szükséges információk elsősorban és alapvetően a helybeliek számára jelentenek elengedhetetlenül fontos információkat. Nemcsak a tarjáni tapasztalatok mondatják, hogy minél kisebb lélekszámát tekintve egy település, annál valószínűbb, hogy a helybeliek nem így vagy nem csak így, a világhálón keresztül szerzik be ilyen irányú ismereteiket. Egy kistelepülési önkormányzat, tekintve lakosságának társadalmi összetételét, sok esetben más, hagyományos formákban is a lakosok tudomására juttathatja a napi élethez szükséges információkat: hirdetések, felhívások nyomtatott formátumú kihelyezésével, elküldésével. Ezek mellett a személyes interakciók vagy a tömegkommunikáció egyéb csatornáit (helyi újság, tévé) is szolgálhatnak közvetítő közegként.⁴¹¹ Népesebb településeken, ahol társadalmi és fizikai értelemben is nagyobb a távolság az emberek között, gyakrabban használják az internetet a napi szintű ügyekben való tájékozódáshoz. Ugyanakkor kisközösségekben a hagyományos társadalmi érintkezési formák a fizikai közelség okán is előnyt élveznek az internettel szemben.

A különféle közintézményekkel, hivatalos szervekkel kapcsolatos információk pedig általában a helyiek előtt ismert tények, tudják ki az iskola igazgatója, az óvoda vezetője, ismerik a képviselőtestület tagjait, tisztában vannak azzal, hogy ki javít autót, vízvezetékét vagy szolgáltatók adóügyekben tanácsot. Az ilyen ismeretekért a települési honlapra látogatók általában hivatalos céllal (pl. kutatás) keresik meg a virtuális térben a települést, szempontjukból ezek az információk szerepelhetnének akár hivatalos közigazgatási,

---

⁴¹¹ Az egyik önkormányzati honlaptervező cég tartalmi elemeit tekintve más-más csomagot kínál a községi, a körzeti feladatokat ellátó községi és/vagy városi, kistérségi és kisebbségi önkormányzati honlapok számára, abból indulva ki, hogy minél kisebb népességszámát tekintve egy település, annál kisebb az aránya a lakosságon belül az internethasználóknak, így a települési hierarchia eltérő szintjein elhelyezkedő települések honlapjainak a célközönsége is más és más. Úgy vélik, hogy azokon a településeken, ahol a lakosság csekély hányada használ internetet, a honlap alapvetően a település iránt érdeklődők igényeit kell kielégítse (www.castrumnetwork.hu, letöltés: 2010. 01. 12. – a honlap 2021-ben már nem tartalmazta a jelölt tartalmakat). Úgy vélem azonban, hogy nem elsősorban az internetellátottság határozza meg azt, hogy a helybeliek az internetről tájékozódnak-e helyi ügyekben vagy sem. Tarjában a Nemzeti Hírközlési Hatóság 2007. évi adatai alapján a szélessávú internetelfizetők 1000 lakosra jutó száma (120) a kistérségi értékek rangsorában középen helyezkedik el, és a régiós értékkel (122) közel megegyező, azaz a község internetellátottsága jónak mondható (www.nhh.hu, letöltés: 2010. 01. 12.). Ennek ellenére érvényes az a személyes tapasztalatokon alapuló fenti megjegyzés, hogy a napi ügyek elintézéséhez nem az internetről tájékozódnak a tarjániak. Honlapjuk tehát nem azért szól elsősorban kifelé, mert kevés helyi érné el.

statisztikai vagy egyéb tematikus oldalakon is. Az ilyen látogatók érdeklődését a településtörténet vagy a turisztikai rendezvények hírei, képei nem feltétlenül keltik fel.

Mindezek az ellentmondások a települési honlap, mint öszvérműfaj jellegzetességeiből fakadnak, reklám vagy marketing szempontból nézve úgy próbál egy terméket eladni, hogy nem határozza meg a célcsoportot, nem pozicionálja a terméket, hanem a lehetséges „vásárlók” lehető leghízelmebb rétegét célozza meg. Mondhatnánk azt is, hogy demokratikus módon mindenki számára hozzáférhetővé tesz információkat, ezáltal az oktatás, nevelés tájékoztatás szerepét töltve be. A közzétett információk köre és érvényessége azonban egy települési honlap esetében az érintetteknél jóval szűkebb csoport döntésén múlik, valójában a helyi hatalom üzeneteit, látásmódját közvetíti, ezáltal tehát demokratikus tájékoztató szerepe már nem egyértelmű. Mindezek a megállapítások több szempontot is felvetnek a települési honlapok tartalmi elemei, üzenetei elemzésének lehetséges irányairól, szempontjairól. Az alábbiakban Tarján hivatalos weboldalának elemzésén keresztül a külvilághoz való kapcsolódás mértékét, mikéntjét és az ezek háttérében meghúzódó belső értékrendeket veszem sorra.⁴¹²

Tarján honlapja naprakész, informatív, könnyen kezelhető és attraktív felület. Külleme arról tanúskodik, hogy különös figyelmet fordítanak rá, fontos üzenetközvetítő csatornának tartják. A kezdőoldalon rögtön az aktuális hírek, programok olvashatók és itt kapott helyet a település lokalizálását segítő térkép. A vizuális tervezés része, hogy akármelyik oldalra is navigáljunk, Tarján természeti és épített környezetét ábrázoló szalagképek váltogatják egymást az oldal felső sávjában, ez arra utal, hogy a tarjániak büszkék környezetükre és úgy érzik, mások érdeklődését is felkelthetik.

A menürendszer alapvetően három nagyobb egységre tagolódik. Elsőként a települést bemutató linkek, majd az önkormányzathoz kapcsolódó oldalak sorakoznak, végül hirdetések címszó alatt apróhirdetések és a településen működő vállalkozások listája található. Az önkormányzati hírek azok, amelyek egy kívülről jött, de hivatalos szándékkal érkező virtuális látogatót érdekelhetnek, valamint ez szolgáltat a helyieknek információkat és segítséget az ügyintézésben. Az utóbbi évek rendszeres látogatójaként leszögezhető, hogy ez a tartalmi elem az utóbbi években sokat változott, bővült, jelentősen megnövekedett a honlapon elérhető, az önkormányzat működésével és gazdálkodásával kapcsolatos információk mennyisége (az összetételre vonatkozó adatok mindig is szerepeltek a honlapon). Míg korábban például a rendeletek csak részben, nyomtatványok, tájékoztatók, térítési díjak, alapító okiratok stb. alig szerepeltek a honlapon, ma már, betartva a törvényi előírásokat, ezek mind megtalálhatók és letölthetők. Az önkormányzati oldalak egy, az előírt törvények alapján hatékonyan, szakszerűen és korrektül működő szervezet képét keltik a látogatóban. Személyes tapasztalatok és az interjúkból szerzhető ismeretek is azt támasztják alá, hogy a helyi önkormányzatnál mindig fontos a törvényesség, a magas szintű szakmaiság és a hatékonyság akár munkaszervezési, akár hivatalos kérdésekről legyen szó.

⁴¹² Természetesen a fentebbi elemzés a település honlapjának a kutatás és az eredmények megszüvegezésének idejére, vagyis 2009-2011-ben érvényes állapotára vonatkozik, ahogy erre korábban már utaltam.

A Tarjánt bemutató „marketingoldalak” között szerepelnek hasznos információk a településről, rövid helytörténeti összefoglaló, éves programterv, a vendéglátás, idegenforgalom legfontosabb információi. A lokális történelemről szóló összefoglaló kissé elnagyolt képet nyújt Tarján múltjáról. Ez azért meglepő, mert az előző fejezetből is kiviláglik, hogy a tarjániak birtokba vették saját történelmüket, ismerik és használják azt a lokális kötődés, azonosulás építésében. A többi menüpont alatt nyújtott információk mennyiségéhez mérten azonban a helytörténet sem tűnik rövidnek, legfeljebb lényegre törő, szűkszavú ismertetésnek. A település életének ismertetése kitér a civil szervezetek, közülük külön menüpont alatt a Zenei Egyesület bemutatására, szintén önálló pontban kapott helyet a település legfontosabb ünnepe, a háromnapos zenei fesztivál. Ezen kívül fontosnak tartják még megemlíteni bemutatkozásukban a sportcsarnokot, az ifjúsági tábort és települési kapcsolataikat. Okkal érezhetjük, és a helyi társadalom ismerete alá is támasztja azt, hogy ez utóbbi négy „létesítmény” (zenei fesztivál, sportcsarnok, ifjúsági tábor, települési kapcsolatok) valóban a település büszkeségei közé tartoznak. Tarján idegenforgalmi, kapcsolatépítő szempontú bemutatásában írhattak volna a Gerecse kínálta túraútvonalak közelségéről, vagy, hogy országos kék túra útvonalba esnek,⁴¹³ esetleg a környék kiváló vadászati lehetőségeit és adottságait is ismertethették volna. Helyettük azokat az eredményeiket tartották fontosnak saját magukról bemutatni, amelyeket a maguk belső erőforrásai által, saját erőfeszítéseiknek köszönhetően hoztak létre, amiket megalkottak, megteremtettek. Ez a része a honlapnak így szól egyszerre kifelé és befelé is – tagadhatatlanul a lokális közösség erősítését célozva.

Szintén nagyon árulkodó a helyi közösség kontextusairól, hogy mely intézmények szerepelnek saját, a főoldalról elérhető linkkel: a Zenei Egyesület és egyik legfontosabb rendezvénye, a svábbból hirdetése, az általános iskola, a képűjság⁴¹⁴ és a legutóbbi települési rendezvény képeihez vezető linkek szerepelnek itt, valamint a két helyi étterem saját honlapjára navigáló kapcsolódási lehetőség.

A települési honlap nem hivatkozik a sváb származással, azzal, hogy a hagyományok alapvetően e kultúra megőrzésére épülnek, és, hogy ez a lokális azonosságtudatnak is szerves része. Az éppen aktuális rendezvény hirdetése vagy képei alapján fény derülhet erre, és persze számos apró jele látható már a főoldalon is, vagy az innen elnavigáló linkeknél. Beszámolnak róla a településtörténetben, kiderülhet a kizárólag németországi testvértelepülésekkel létesített hivatalos kapcsolatok tényéből vagy éppen a német nyelvű változatból.

Nyelvi változatok közül csak német verzió érhető el, ez az általában más településeknél megszokott néhány üdvözlő sornál részletesebb és alaposabb, ugyanakkor nem jelenti a magyar nyelvű változat teljes átültetését. A német érdeklődő megtudhatja a hivatal elérhetőségeit, megismerheti a település történetét, a hasznos információk közül inkább a vendéglátással, szállásadással, szabadidős programokkal kapcsolatosakat fordították le. Külön oldala van németül is a zenei fesztiválnak, az éves rendezvénytápnak azonban csak a fejléce idegen nyelvű. A német kisebbségi önkormányzat linkje ugyanolyan

---

⁴¹³ A honlap 2021-es állapota már a túraútvonalakról is tájékoztat.

⁴¹⁴ 2021-ben a képűjság mellett már a falutévé is közvetlenül elérhető a főoldalról.

bőséges, mint magyarul, sőt a magyar nyelvű változatnál is vannak alfejezetek, ahol csak német szöveg található. A települési kapcsolatok oldal is teljes fordításban szerepel, hiszen a már meglévő kapcsolatok ajánlólevélként is szolgálhatnak a későbbiekhez, tehát különös fontossággal bírnak. A német nyelvű változat ilyen gondos elkészítése arra utal, hogy bíznak a honlap kapcsolatteremtő képességében és igyekeznek a legmesszebbmenőkig kihasználni lehetőségeit.⁴¹⁵

Az interaktív kapcsolattartási lehetőségek azonban hiányoznak a települési honlapról. Nincsen csevegéshez, közvetlen hozzászóláshoz lehetőséget biztosító felülete, ami arra utal, hogy a honlapot sokkal inkább kifelé irányuló kommunikációs lehetőségként fogja fel az azt fenntartó önkormányzat, mintsem a lakosság és önkormányzat, valamint a helyiek egymás közti belső kommunikációját, ezáltal a közösségi kapcsolatok fejlesztését elősegítő eszközként. Befelé elsősorban információszolgáltató funkciói erősek, ezt mutatja, hogy 2009 év elejétől a helyi tévé folyamatos képújság-adása is elérhetővé vált a honlapról, valamint a már említett gondos és alapos tájékoztatás a mindennapi életet érintő ügyekről – akár innen, akár egymástól szereznék is be ezeket az ismereteket a tarjániak.

A honlap közösségépítő szándéka két dologban nyilvánul meg. A direktebb, szembezőköbb jelenség, hogy helyet biztosít a helyi események képeinek, aminek marketing céljai sem letagadhatók. Áttételesebben jelentkezik az a törekvés, amiről fentebb már szó esett, hogy olyan eredményeket helyez a kirakatba, amelyek a tarjániak saját erőfeszítéseit dicsérik, ezáltal erősítve a lokális öntudatot.

Összességében korrekt, átlátható, gondos és alapos szavakkal lehetne jellemezni Tarján honlapját, ezt látja, ezt érzi, aki rátalál és végigböngészi. Ugyanolyan rendezett, mint a településkép, szakszerű, mint az önkormányzat, és átgondolt, mint a helyi politika. Egy jól vezetett, jól kézbentartott és gondozott település képét sugallják kifelé, ahol rend van, sikeresen működik a gazdaság, aktívan zajlik a közösségi élet. Azt a benyomást keltik, hogy ide érdemes ellátogatni, itt érdemes elidőzni, ezt a közösséget érdemes belülről is megismerni.

Ennek a fejezetnek a tanulsága abban foglalható össze, hogy a tarjániak élnek a külső környezet nyújtotta lehetőségeikkel, ki tudják használni azokat boldogulásukhoz (gazdasági kapcsolatok, virtuális jelenlét), sőt át is tudják formálni a számukra leginkább kedvező irányba (lásd házassági és közigazgatási kapcsolatok). Nem zárkoznak el a külvilágtól, benne élnek a globalizációs és modernizációs folyamatokban, hatnak rájuk a későmodern gazdasági és társadalmi trendek, ám ezeket a maguk hasznára tudják fordítani. Hogy mégis az appadurái értelemben vett lokalitásként beszélhetünk róla, az annak köszönhető, hogy a helyi identitáspolitikai által teremtett kontextusok ehhez megfelelő lokális szubjektumokat termelnek, ily módon a közösségi és egyéni stratégiák a falu fejlődésében, sikerességében kapcsolódnak össze. Ennek bemutatásáról szól a következő két fejezet.

⁴¹⁵ Érdekes módon 2021-re a német nyelvű változat teljesen eltűnt a települési honlap mögül, egyedül a német nemzetiségi önkormányzat néhány beszámolója maradt kétnyelvű, valamint az innen (is) elérhető, a nemzetiségi önkormányzat által fenntartott két tanítási nyelvű általános iskola oldalai.

5. EGYÉNI STRATÉGIÁK A GAZDASÁGI ÁTMENETBEN

Szerintem az én korosztályomban is, mindenki tanult valami szakmát, az biztos, hát az osztálytársaim közül is mindenki tanult valamit. Csak a rendszerváltás mindenkinek más lehetőséget adott.

(22. interjú)

Az előző részben a gazdasági kapcsolatok alakulásának ismertetésekor azt emeltem ki, hogy a rendszerváltás után Tarjánban saját megoldásokat találtak az átalakulási folyamatban, amit a környező települések hasonló számadataihoz viszonyítva a helyben foglalkoztatás nagyobb aránya is alátámaszt. Ennek két közvetlen oka a településen teremtett új munkahelyekben és a számos újonnan indított vállalkozásban keresendő. Mivel jelen könyvnek a célja éppen a saját megoldások, azaz a gazdasági és társadalmi átmenet lokális változatának társadalmi viszonyokba, kulturális összetevőkbe ágyazottságának megjelenítése, ezért a vizsgálat fókuszja az utolsó két fejezetben még közelebb kerül a településhez és az ott élőkhez. Ezekben a részekben a változásokat a településre jellemző azon sajátosságok mentén mutatom be, amelyek megjelennek a társadalmi gyakorlatok különböző dimenzióiban, úgy a gazdasági viselkedésben, mint a helyi politika alakulásában.

A településen tipikusnak nevezhető gazdasági magatartások és boldogulási stratégiák megértéséhez ismerni kell, hogy miből építkeznek a tarjáni gazdasági térben mozgó szereplők. A stratégiák kialakításában kardinális szerepet játszik a lokális közösség gazdasági tőkeként is értelmezhető⁴¹⁴ belső kapcsolatrendszerének működése, továbbá alapvető jelentőséggel bírnak azok a habitusok, múltban kialakult magatartási minták, kiformalódott értékek, amelyeket egy adott gazdasági-társadalmi környezetben szocializálódva az egyének elsajátítanak. Ebben a fejezetben a belső összetevőket tárgyalom.

Az elméleti bevezető során szó esett azokról az értelmezési kísérletekről, amelyek a gazdasági viselkedés területi különbségeire keresnek magyarázatot, illetve az etnicitás és a gazdaság közötti kapcsolat különféle elméleti irányultságait és megközelítési lehetőségeit tárgyalják. Az egyént és a lokalitást jellemző sajátos gazdasági magatartás vizsgálatában Tarján esetében az egyik kézenfekvő magyarázó elv lehet az etnicitás és a gazdaság közötti kapcsolat. Kérdés, hogy felfedezhető-e bármilyen összefüggés az etnicitás felfogása, észlelése, az identitástudat mint sajátos társadalmi viszonyulás, valamint a gazdasági tevékenységek között. Más szóval jelenthet-e valamiféle erőforrást, tőkét a tarjániaknak sváb azonosságtudatuk, vagy általában a svábsághoz való viszonyulásuk, továbbá hogyan, miként élnek – ha élnek – ezekkel az előnyeikkel?

⁴¹⁴ Vö. Portes 1998: 4.

5.1 Önkép és gazdasági teljesítmény

A második fejezetben bemutatott, az etnicitás és a gazdaság közötti kapcsolatot kereső elméletek az utóbbi néhány évtized tudományos eredményein alapultak. Ugyanakkor Sárkány Mihály éppen azt veti fel Eriksen korábban bemutatott, a gazdasági teljesítmény és az etnicitás közötti kapcsolatot kereső antropológiai elméleteket számba vevő összefoglalásának egyik hiányosságaként, hogy a norvég szociálandropológus „nem keres kapcsolatot az etnicitás és a gazdaság közötti érdeklődés jóval korábbi formái és a mai antropológiai vizsgálatok között”⁴¹⁵ – holott ez legalábbis Európában igen hasznos lenne. Sárkány Mihály azzal érvel, hogy a 19. század végén megszülető nemzeti tudományok már jóval korábban leírták az egyes etnikumokra jellemző gazdasági magatartásokat, beállítódásokat.

Valóban, a magyarországi néprajzi és történeti irodalom is már viszonylag korán felfigyelt egyes vidékek kutatása alapján a magyarországi németeket jellemző gazdasági, kulturális, életmód- és mentalitásbeli sajátosságokra, amelyek jól megkülönböztethetővé tették őket más etnikumoktól, paraszti környezetben elsősorban a magyar parasztoktól. Ezek a munkák sok esetben korábbi korszakok írott forrásait is alapul vették adott vidék németiségének bemutatásához, de nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy a bennük fellelhető megállapítások java a népi tudat szintjén mindmáig továbbélő, a németeket jellemző karakterjegyekként azonosíthatók. Mivel a különböző tájegységek, települések németiségét leíró jellemzések sokkal nagyobb egyöntetűséget mutatnak, mint maga a szóban forgó csoport – azaz a származásában, nyelvében, kultúrájában is meglehetősen heterogén magyarországi németek –, ezért feltételezhető, hogy ezek a leírások jelentős mértékben építenek az írásbeliségben és szóbeliségben egyaránt hagyományozódó népkarakterológiai toposzokra, modernebb fogalommal etnikus sztereotípiákra.⁴¹⁶

Minden sztereotípiája lényege a kategorizáció,⁴¹⁷ alapvető céljuk, hogy segítsék az eligazodást komplex társadalmi viszonyok között. Megfogalmazzák azokat az egyes embercsoportokra jellemző tulajdonságokat és viselkedésmódokat, amelyeket a csoport magáról gondol (autosztereotípiák), vagy mások rájuk jellemzőnek tartanak (heterosztereotípiák), ennél fogva általánosítók, elnagyoltak, sőt, időnként kirekesztők is lehetnek.⁴¹⁸ Egyaránt létezhetnek interetnikus és intraetnikus helyzetekben is. Az etnikus sztereotípiák kialakulása és fennmaradása a csoportok közötti gazdasági és társadalmi különbségek, a

⁴¹⁵ Sárkány 2010: 231.

⁴¹⁶ A népkarakterológia hosszú múltra tekinthet vissza, már ókori szerzőknél is találkozhatunk más népeket, népcsoportokat bemutató jellemzésekkel. A nemzeti önképek kialakulása/kialakítása a hosszú 19. század folyamán a nacionalizmus születésével egy időben zajlott, s a hagyományozódó képek felhasználásával vagy éppen azok ellenében történt. A nemzeti szintű jellemzések megszületése miatt van értelme és jogosultsága újabban etnikus sztereotípiákról is beszélni, hiszen a nemzet és az etnicitás esetében az összetartozás-tudat eltérő módon (is) szerveződik és más-más tartalmakkal bírhat.

⁴¹⁷ Hunyady 1996: 3.

⁴¹⁸ A sztereotípiák-képzés, mint a kategorizáció és a klasszifikáció alapvető folyamata, s mint ilyen, az emberi tudás és megismerés legáltalánosabb mechanizmusa már régi keletű filozófiai probléma, újabban a modern filozófiai hermeneutika és az ismeretelmélet foglalkozott behatóbban vele.

státuszrepresentáció és a kulturális eltérések (nyelv[járás]i, vallási stb.) megfogalmazásának köszönhető. A kollektív tudáskészlet részei, nemzedékről nemzedékre örökítődnék, ezért csak lassú változásra, módosulásra képesek. Megalkotott és változtatható természetűknél fogva a kurrens társadalomtudományokban egyre nagyobb érdeklődéssel fordulnak a sztereotípiák keletkezési, működési és formálódási folyamatai felé.

A régi keletű népkarakterológia vagy az újabb keletű (19. századi eredetű) néplélektan képei, kliséi a folklórműfajokban éppen úgy megtalálhatók, mint a magaskultúra alkotásaiban, vagy éppen a populáris irodalom termékeiben.⁴¹⁹ A társadalomnéprajz az egyes népcsoportokhoz, etnikumokhoz kötődő népkarakterológiai sztereotípiákat az áru és a munka (foglalkozás) etnikummal való összekapcsolódásában vizsgálta. Ezek a sok esetben már a feudalizmusban kialakult ismertetőjegyek (pl. zsidó boltos, görög kereskedő, drótostót stb.) a népi tudatban élénken éltek tovább századokon át, az érintett népcsoport/etnikum, illetve foglalkozások képviselői pedig előszeretettel használták őket akár a piacépítéshez is.⁴²⁰

A szociálanropológiában, szociológiában, történettudományban, politikatudományban az utóbbi évtizedekben az etnicitás, nacionalizmus és általában a különféle társadalmi identitások mint kollektív reprezentációs formák iránt megnövekedett érdeklődés eredményeként azt vizsgálták, hogy miből építkeznek, miként terjednek ezek a közösségi képek

---

A társadalomtudományok figyelme csak a 20. században fordult a sztereotípiák felé, elsőként a szociálpszichológia kezdett foglalkozni velük, és a hozzájuk kapcsolódó előítéletekkel, empirikus kutatásuk 1933-ban vette kezdetét. Daniel Katz és Kenneth Braly főiskolai hallgatók nemzeti és etnikai csoportokról alkotott sztereotípiáit vizsgálták. A későbbiekben is, egészen a szociálpszichológia 1970-es években bekövetkező kognitív fordulatáig a sztereotípiákat negatív viszonyulásként, előítélet-gyanús csoportjellemzéseként értelmezték, ám az említett időszakról kezdve a sztereotípiázás miertje, mikéntje és egyéni, valamint közösségi szinten való fennmaradásának oka került a vizsgálatok, kutatások középpontjába. (Hunyady 2004.) Legtöbbet a szociálpszichológia foglalkozott a sztereotípiákkal, mint általánosított mentális képekkel, a szociológia inkább a csoportközi kapcsolatok és a csoportdinamika, a társadalmi kategorizáció és hierarchia felől nézve vizsgálta őket. A szociológia és a szociálpszichológia terén a sztereotípiák és a korábban velük közel azonosnak tartott előítéletek, valamint általában a csoportközi viszonyokkal és a társadalmi kategorizáció kérdésével foglalkozó legismertebb kutatók közé sorolható Gordon W. Allport, Elliot Aronson, Stuart Hall és Henry Tajfel. Magyarországon Hunyady György és Csepeli György publikált legtöbbet a témában. (A sztereotípiá fogalmáról, jellemzőiről és tudományos diskurzusáról a [szociál]pszichológia szemszögéből átfogóan lásd többek között Hunyady 1996., Csepeli 1997. [különösen: 475–489.], a szociológia nézőpontjából például Bindorffer 2007.)

⁴¹⁹ A narratív folklórműfajok szövegei a nyelvi klisék (ethnic slur) vizsgálatától egyes etnikumok képének megformálásáig sok mindenre lehetőséget biztosítanak, az eddigi eredményekről Nagy Ilona tájékoztat röviden. (Nagy 2004., különösen 149–150.) Azt is megállapítja, hogy a narratív folklórműfajokban hagyományozódó etnikus képek vizsgálatának lehetőségére még csak mostanában kezdett felfigyelni a szociálpszichológia, de ennek segítségével sok újat remél az identitásképzés folyamatáról megtudni. (Nagy 2004: 150.) A populáris irodalom termékeinek ilyen szempontú vizsgálata még gyerekcipőben jár, eddig csak Mikos Éva vizsgálta az idegenekről alkotott képeket a 18–19. századi kalendáriumokban. (Mikos 2004.) Ő jegyzi meg, hogy a 19. század harmincas-nyegyvenes éveitől kezdve jelennek meg konkrét népek karakterét, külsőségeit, szokásait, jellegzeteségeit bemutató írások a kalendáriumokban. (Mikos 2004: 175.)

⁴²⁰ Lásd ehhez: Szilágyi 2000: 857–860.

és hogyan épülnek be a modernkori tudatba. E folyamat részeként terelődött a figyelem – többek között – az etnikus sztereotípiákra, valamint a népkarakterológiai képekre.⁴²¹

Rátérve a németekre vonatkoztatott karakterjegyeket tárgyaló tudományos munkákra, érdemes külön figyelmet fordítani egy ismertetett jellegzetességre. A 18. századi írások még alapvetően a középkori eredetű német lakosságot írják le, akik többsége városlakó, majd csak a 19. század legelejétől kezdenek megjelenni azok a művek, amelyek az újkori német betelepülőkről – a falusi környezetben élő, paraszti helyzetű, döntően katolikus népességről – szólnak. Nehéz megmondani ma már, s talán nem is fontos annak tisztázása, hogy az együttélés tapasztalataiból leszűrűt „népi” tudás emelődött-e be a korszak tollforgatóinak munkáiba, vagyis vált a tudományos és irodalmi művek részévé, avagy inkább a fordítottja történt, alászálló kultúrjavakként a magas műveltségben keletkezett karakterjegyek váltak-e a népi tudás részévé (is).⁴²²

Bél Mátyás *Notitiájában*⁴²³ a németeket a következő karakterjegyekkel írja le: meseterségbeli tudás, takarékoság, szorgalom, módosság, törvénytisztelet. Megfigyelései szerint a németek általában zárt, endogám közösségeket alkotnak, otthonaik igényesen megépítettek, rendezettek, tiszták, inkább a célszerűséget, mintsem a pompát kedvelik. Tanultabbak a magyaroknál, kedvelik az újításokat, ugyanakkor hagyománytisztelők is. Gyermekük nevelésére nagy gondot fordítanak, családszeretők, nyájasak és vendégszeretők. A negatív(an) értelmezett jegyek közül megjelenik a zsigoriság és az iszákosság. Bél már asszimilációs tendenciákról is szót ejt, elsősorban a nyelvhasználat, szokások és ruházatkódás átvétele terén, s ez nála mindig negatív elbírálás alá esik.⁴²⁴ Bél munkamódszeréből adódott, hogy az általa részletgazdag módon bemutatott tájakról, emberekről, csoportokról szerzett ismeretek nem (csak) saját tapasztalatain alapultak.

Vári András a korai (18-19. századi) magyar népterületre vonatkozó leíró statisztikai munkákban kutatta az etnikus sztereotípiák formálódásának történetét.⁴²⁵ Ezeknek az írásoknak a németképe a takarékoságot, a szorgalmat, a kemény munkát, a rendszeret, a tiszta és rendezett otthont, az igényes építkezést (értsd: tartós, szilárd alapanyagokból), a józan életvitelt és pallérozottságot (civilizáltság értelemben) emelik ki. Van azonban egy másik csoportja is e korszak német sztereotípiáinak, amelyeket nem lehet elválasztani „keletkezési helyüktől”, azaz azoktól a szász, illetve felvidéki városoktól, amelyeknek polgáraitól a jobbára lutheránus szerzők valójában saját társadalmi rétegükről szóló leírásokat

⁴²¹ Feischmidt 2007: 348. Egy, a közelmúltban napvilágot látott kötet több társadalomtudományi diszciplína – kulturális antropológia, szociológia, néprajz, földrajz és történettudomány – módszereivel, kutatási szempontjaival elemzi az emberek és csoportok egymásról alkotott általánosító képeit, sztereotípiáit és a hozzájuk kapcsolódó előítéleteket, lásd: Bakó–Papp–Szarka 2007.

⁴²² Pontosabban részletes és módszeres kutatásokkal a két világ közötti kapcsolat és kölcsönhatás kideríthető lenne, vagy legalább egy mélyebb vizsgálatot megérné. Sőt, azt is érdemes lenne vizsgálni, hogy milyen szerepet töltött be a ponyvairóadalom, mint közvetítő csatorna az etnikus képek formálódásában. Ennek tisztázása azonban jelen munkának szintén nem célja.

⁴²³ Bél Mátyás fő műve, a vármegyei bontásban elkészített latin nyelvű országleírása *Notitia Hungariae novae historico geographica* (Az új Magyarország történeti-földrajzi ismertetése) címet viseli. A monumentális műből a szerző életében öt kötet jelent meg 1735–1742 között Bécsben.

⁴²⁴ Kincses 2006: 47–51.

⁴²⁵ Vári 2006.

adták, azaz e városok német eredetű polgárságáról bennük élő képet közvetítették. Ezért a korszak németjeinek leírásaiban a karakterképek között hangsúlyosan vannak jelen olyan elemek, mint a kereskedelemre, kézi szorgalmatoskodásra (kézműiparra) való hajlandóság, a polgári/városi rendtartás tisztelete és a polgári szabadság.

Vári András rámutat arra, hogy ezek a formálódó etnikus sztereotípiák csak másodlagosan etnikai jellegűek. „Nem önmagában véve észlelik, vagy kreálják az etnikai-kulturális differenciákat, hanem egy társadalomalakító program függvényében, ahhoz viszonyítva. Ez egyben azt is jelenti, hogy kirekesztés és bennfoglalás egyszerre jelentkezik bennük: egyrészt szétválogatják az adott társadalmi átalakítási program megvalósítására alkalmas és alkalmatlan „résztevőket”, partnereket, másrészt jelentkezésre buzdítják őket.”⁴²⁶ Úgy véli, hogy a sztereotípiák megalkotásának – aminek folyamatát a korszak leíró statisztikai munkáiban fellelhető etnikus képgalériák alapos elemzésével bizonyítja is – célja a polgárosodási program sikerre vitele. Az imént bemutatott tulajdonságok amellet, hogy a németek polgárosultabb mentalitásáról beszélnek, egy programadási és verbuválási szándék mentén a polgári értékrend és a citoyen értelemben vett polgári réteg kialakulását segítik elő.

Vári András arra hívja még fel a figyelmet, hogy a felvilágosodás leíró statisztikát művelő szerzői éppen származásuk miatt (városi, német eredetű, lutheránus polgári réteg) a kezük között formálódó németképből teljességgel kihagyják a falusi, többnyire katolikus németiséget, figyelmük nem terjed ki rájuk, így említést sem kapnak a munkákban. A másik dolog, hogy ezek a polgári mintaképek idővel „rákopírozódnak” a magyar néprajzi csoportokra is, s erre Szeder Fábán palócokról szóló leírását hozza példának. A szorgalom, iparkodás, felhalmozás és a beosztással élés a helyes gazdálkodás sztereotípiájává válnak, de mint az ezekben megbújó polgárosodás ideálja, és nem mint a kapitalizmusé. Azaz, ezeket a jegyeket a szerző szerint nem lehet a kapitalizmus sztereotípiákba öltöztetett programadó és verbuváló narratívájaként értelmezni, csak a polgárosodáséként.

Valójában a Vári által vizsgált szerzőknél egy jó fél évszázaddal korábban alkotó Bél Mátyás célja is e polgárosodási program sikerre vitele volt, ahogy ezt Kincses Katalin Mária is megállapítja. A kutató azonban hangsúlyozza, hogy Bél óvakodott klisékben, általánosságok szintjén láttatni az egyes társadalmi rétegeket vagy etnikai csoportokat, ugyanakkor nagyszabású munkájával a kulturális haladást, a polgári törekvéseket méltatta, és az egyes etnikumokról adott leírásai is (külső jegyek, hagyományok, anyagi kultúra, nyelvhasználat, gazdasági szerep, mentalitás) ezt a célt szolgálták.⁴²⁷

A sort még számtalan néprajzi és történeti munka citálásával lehetne folytatni, amelyek hosszabb-rövidebb passzusokat szentelnek a német parasztokat vagy általában a magyarországi németiséget jellemző mentalitásbeli elemek, életvezetési stratégiák és gazdálkodási módok bemutatásának. E helyett azonban fontosnak tartom megjegyezni, hogy

---

⁴²⁶ Vári 2006: 119.

⁴²⁷ Kincses 2006. Bél munkájával kapcsolatban mindenképpen meg kell jegyezni, hogy a *Notitia* adatgyűjtése és megalkotása idején érkeztek az ekkor még szervezetlenül, többnyire földesúri hívásra betelepülő első német telepesek a Magyar Királyság területére, tehát neki alkalma volt már – igaz, ekkor még nagyon rövid időszakra alapozott tapasztalatok alapján – a származását tekintve heterogén, falusi, paraszti rendű és többnyire katolikus németiségről is írnia.

többé-kevésbé a fentebb említett toposzok azok, amelyek hagyományozódnak úgy a tudományos diskurzusban, mint a közbeszédben vagy a népi tudat szintjén. A Vári által említett „rákopírozódás” jelenségénél azonban érdemes egy kicsit jobban elidőzni. Bár magam nem végeztem részletes és módszeres feldolgozást a német parasztkép sztereotip elemeinek változásával kapcsolatban, a fentebb és alább bemutatott szerzőktől származó töredékes ismeretek alapján is elmondható, hogy a döntően városi, lutheránus, német eredetű polgárság karakterjegyei által meghatározott kép idővel megjelenik a parasztkorról szóló írásokban az őket jellemző sztereotip elemekként. Így mondhatjuk, hogy maga a polgárosultság eszméje az, ami rákopírozódik a vegyes eredetű és sem kultúrájában, sem nyelvében nem egységes hazai németiség egészére.

Erre utal az Andrásfalvy Bertalan és Sárkány Mihály által is idézett, 1833-as keletkezésű Berzsenyi írásmű is, amelyben a reformkor szellemiségéhez hűen – Széchenyi *Hitelétől* inspirálva – a parasztság felemeléséről, felemelkedésének lehetőségeiről értekező költő jól megkülönböztethető jegyeket társít a magyar és a német parasztokhoz. Az említett, *A magyarországi mezői szorgalom némely akadályairól* című műben a fentiekben ismertetett kép sok eleme megtalálható. Mindezeket úgy mutatja be, hogy a magyar parasztságot folyamatosan a jobb, gondosabb, racionálisabb és józanabb gazdálkodókként feltüntetett német parasztsághoz hasonlítja:⁴²⁸ „Hogy néptelen tartományokat legkönnyebb külföldi gyarmatokkal népesíteni, eléggé tapasztalánk számos német gyarmatainkon, melyek hozzánk nemcsak sok földművelő népet, de pénzt, szorgalmat és hasznos mesterségeket is hozának, s oly meddő tájakat is, hol a könnyű élethez szokott magyar élni sem tudott, gazdag falukkal és városokkal töltének be.”⁴²⁹ Az eltérő életvitel, mentalitás okát – mely a németiség gazdasági sikereinek kulcsa – is kifejti Berzsenyi: a különbséget a gyermekek nevelésének szemléletében látja.

A baranyai Hegyhát paraszti polgárosodását kutatva az 1860-as évektől az 1930-as évek végéig terjedő időszakban Andrásfalvy Bertalan számtalan olyan elemet említ a terület svábságát jellemző értékrenddel kapcsolatosan, amit a költő is megállapít a németekről. Ilyen például a nemek közti munkamegosztás kevésbé kötött volta, racionális, ésszerű gazdaságvezetés, a beosztó, külsőségeit tekintve puritán életforma, a szorgalom és az örökös munkálkodás, valamint a törvénytisztelet. Andrásfalvy úgy látja, hogy a legmarkánsabb eltérés magyar és német paraszt között a németek magukkal hozott eltérő gazdálkodási módjában keresendő, aminek lényege az árutermelésre orientált gazdálkodás, és ennek érdekében a tőkegyűjtés. További markáns eltérés a telepeesség kényszerű racionalizmusából adódó szorgalom, valamint a már feltehetőleg itt, az új hazában kialakított törzsöröklési rend.⁴³⁰ Andrásfalvy az eszményképek mentén is megkülönbözteti az eltérő etnikumú parasztságot, úgy látja, hogy a magyar paraszt a cifra, költséges nemesi, vagy falusi földesúri életformát tartja követendő példának, míg a német paraszt a vállalkozó polgárt, a kapitalistát.

⁴²⁸ Így a reformkori magyar paraszt karakterjegyei is megismerhetők ebből az írásból, legalábbis az, ahogy Berzsenyi látta őket kíméletlen hangvételű, minden romantikus szemléletet mellőző írásában.

⁴²⁹ Berzsenyi [1833] 2006: 6.

⁴³⁰ Andrásfalvy 1973: 107.

Andrásfalvy munkáiban jól körvonalazódik, hogy az általa vizsgált német parasztság, éppen etnikus sajátosságainak köszönhetően sikeresebb gazdasági adaptációt valósít meg magyar társainál. Ezeket más, általában Baranyában végzett kutatásaihoz kapcsolódóan is mindig kifejti. Ezek szóljanak akár a táji munkamegosztás néprajzi vizsgálatáról,⁴³¹ vagy a hagyomány és alkalmazkodás bonyolult viszonyáról,⁴³² esetleg az észak-mecseki bányavidék gazdasági életének bemutatásáról,⁴³³ érvelésében mindig helyet kap a németek és a magyarok eltérő értékrendje, amely jellegzetes gazdasági magatartásokat eredményez.

A történettudomány részéről talán Gunst Péter elemzése a legkimerítőbb a német és a magyar parasztokat jellemző eltérő gazdasági stratégiákról,⁴³⁴ s ez is, mint Kósa László munkája,⁴³⁵ a paraszti polgárosulás tágabb összefüggésrendszerében értelmezi azt. Utóbbi két munka, csakúgy, mint Andrásfalvy 1973-as írása is, történeti feldolgozások, azaz a 19. század második felétől a 20. század első néhány évtizedéig követik nyomon a paraszti polgárosodást. Néhány munka azonban a németeket jellemző mentalitás és ebből eredeztethető gazdasági magatartás vizsgálatának időhorizontját egészen a jelen korszakig kitágítja.

A két világháború közötti németbólyi társadalomról, pontosabban a sváb telepések származási közösségéről írja Kovács Katalin, hogy központi értékeinek a szorgalom, valamint a jól és pontosan végzett munkát középpontba állító életvitel, takarékoság, mértékletesség számított. A szerző szerint az ilyen életvezetéshez elengedhetetlen volt a békeség égi és földi hatalmakkal, lojalitás és alázat mindennemű felsőbbség iránt, ugyanakkor az öntudat, méltóságérzet és önbecsülés is része volt ennek a polgári ethosként értelmezett magatartásnak és felfogásnak.⁴³⁶ A termelés és fogyasztás polgáris rendszerét lehetővé tévő értékrend alapján a németbólyi lokális közösséget mindenféle szempontból (citoyen és tulajdonosi értelemben egyaránt) polgárosult társadalomként írja le a szerző, ahol ennek az értékrendnek bizonyos elemei a szocializmus alatt is megőrződtek, ám a magatartások és stratégiák szintjén idomultak a korszak modernizációs lehetőségeihez, lehetővé téve a széles körű kispolgárosodást a helyi társadalomban.⁴³⁷

Szintén Baranyából származnak a gazdasági sikerekben a sváb ethoszt magyarázó erőként felhasználó tanulmány példái, amely a villányi borászok legsikeresebbjeit mutatja be. Szigeti Éva úgy véli, az öt legkiemelkedőbb villányi borász életút-narratíváiban sváb származásuk csak ritkán és nem különösebb hangsúllyal jelenik meg gazdasági sikereik magyarázatoként, ám felfigyel arra, hogy a maguknak tulajdonított mentalitáselemek között fellelhetők a svábsághoz maguk és/vagy mások által is hozzákapcsolt tulajdonságjegyek. „A dolgosságon, munkaszereteten, precizitáson alapuló érték- és normarendszerből azért táplálkozik egyfajta etnikai magabiztosság” – mondja Szigeti,⁴³⁸ ám ezeket a magyarázatokat csak „burkolt svábság-magyarázatoknak” tekinti. Ezek az elemek a

---

⁴³¹ Andrásfalvy 1978.

⁴³² Andrásfalvy 1974.

⁴³³ Andrásfalvy 1972.

⁴³⁴ Gunst 1987.

⁴³⁵ Kósa 1998.

⁴³⁶ Kovács 1990: 34.

⁴³⁷ Kovács 1994.

⁴³⁸ Szigeti 2004: 178–180.

következők: szorgalom, takarékoság, mértékletesség, szabálykövetés a szükséges kiskapuk megtalálásával (élelmesség), lojalitás, öntudat. Ide tartoznak még a precíz és pontos munkavégzés, tisztaság, rend és fegyelem a szőlőben, borászatban, a fejlett munkakultúra öntudata, a másokkal való együttműködés szellemiségének fontossága. Részben a sváb ethoszhoz kapcsolhatóan tartja a jövő tervezését, a gazdaság folytonosságának biztosítását a következő generációk örökségeként.

A boldogulni akaró hegyháti emberek életútinterjúkon alapuló portréit felvonultató kötetben számtalan egyéni életútban felbukkannak a sváb múlt jellegzetességei, elemei. Előfordul, hogy maguk a bemutatott személyek hivatkoznak sváb származásukkal összefüggő munkakultúrájukra és értékrendjükre, mint egyéni sikereik zálogára, de az interjúkat portré formába öntő kutatók is gyakorta emelik ki a sváb mentalitáselemek és értékorientációk fontosságát az élettörténetben. Mindenesetre a 21. század első évtizedében – ha nem is töretlenül és változatlan formában – az Andrásfalvy Bertalan által egy bő száz évvel korábbi időszakra érvényesnek tartott sváb paraszti értékrend számos eleme visszaköszön.⁴³⁹

Az eddig felsorolt példák túlnyomó többsége baranyai, kisebb részben tolnai, vagy általában dél-dunántúli környezetből származik, ám „a sváb ethosz” legismertebb jegyeit más területeken élő németység körében is feltalálni vélik a kutatók. Korábban már esett szó Dunapataj és Harta, két hasonló gazdasági adottságú alföldi falu Erdei általi összehasonlításáról, aki a gazdasági gyakorlatok, a földművelés, földszerzés, a tőkeakkumuláció és a jövő tervezése közötti jelentős különbségeket a települések eltérő etnikai összetételével magyarázza.⁴⁴⁰ Erdei szerint a sváb Hartát a fölhalmozás, a gyarapodás, az erős autonómiaigény és a munka középpontba állítása jellemzi.

A nyugati határon, de ellentétes oldalon fekvő Jánossomorja és Andau 1990 és 2000 közötti évtizedét vizsgáló szerzőtrío arra a megállapításra jut, hogy a sváb falvakat a 19. századi modernizáció során kialakult és a polgári korszakban végig jellemző versengő magatartás, amely a gazdasági és modernizációs sikerek hajszolását jelentette, megőrződött. A sváb értékrendből eredő magatartás, vélik a szerzők, annak ellenére maradt fenn és vált a helyi közösség jellemző attitűdjévé, hogy a svábság Jánossomorja területéről szinte teljesen eltűnt a kitelepítés következményeként.⁴⁴¹

Az imént bemutatott, történeti irányultságú elemzések azt mutatják, hogy a mezőgazdaság kapitalizálódásának folyamatában a hazai németységnek tulajdonított mentalitás, mely életvezetési és gazdaságirányítási jellegzetességekben manifesztálódott, már a kapitalista polgárosodás keretében értelmeződött. Ezek a tulajdonságjegyek már nem a város lakó, civilizált, citoyen polgár megformálásáról szólnak, aki a városi rendtartást tiszteli és betartja, a polgári szabadságot fontos értéknek tételezi – ahogy teszik ezt a korai leíró-statisztikai művek. Ezekben a munkákban már arról a német parasztról beszélnek, akit munkakultúrája, szorgalma, visszafogott fogyasztása, racionális döntései, befektetői hajlandósága, általánosságban a munkát és az előbbre jutást központi értéknek tételező

⁴³⁹ Váradi 2008.

⁴⁴⁰ Erdei 1977.

⁴⁴¹ Baumgartner–Kovács–Vári 2002.

beállítódása alkalmassá tesz a kapitalizálódó gazdaság kihívásaihoz való alkalmazkodásra, a tulajdonosi értelemben is vett (paraszt)polgárrá válásra.

Az eddigiek alapján azt is mondhatnánk, hogy a német karakterjegyek egyfajta, a protestáns etika alapján álló magatartást, mentalitást írnak le, amiről Max Weber óta tudjuk, hogy a kapitalizmus szellemének egyik fontos építőköve.⁴⁴² Weber maga is azt mondja, hogy a protestáns etika, az evilági aszkézis tana önmagában még nem elegendő a kapitalizmus szellemének kialakulásához, ám meggyőzően bizonyítja, hogy hatására a gondolkodásmódban, értékrendszerben bekövetkező módosulások miként változtatták meg a társadalmi és a családi kapcsolatokról kezdve a mindennapi élet rutinjáig a viselkedési normákat, hogyan alakult át ennek hatására a munkához való viszony, és vált lehetővé először a történelem során az egyszerű és takarékos élet parancsának köszönhetően a tőkefelhalmozás. A weberi modernizációelmélet lényege, hogy az újonnan kialakult erkölcsi rendszer alapján álló, addig ismeretlen életmód kiformalódása, illetve idővel annak elterjedése, szétterjedése a protestáns közösségek határain túlra, döntően hozzájárult a modern kapitalizmus fejlődéséhez.

Nem szabad megfeledkezni arról, hogy a hazánkba érkező újkori német telepesek a társadalmi-gazdasági fejlődés – a modernség felől nézve – haladottabb fokán álló környezetből jöttek, ahol ezek az eszmék, értékrendek és a belőlük fakadó újmódi életvitel már ismerősek lehettek. Nyilván nem prekapitalista vállalkozók telepedtek le, de éppen a hazai németiségről kialakult etnikus sztereotípiák némely elemének – szorgalom, takarékoság, munkaszeretet, munkacentrikus életmód, visszafogott fogyasztás – általános elterjedtsége és szívós továbbélése bizonyítja, hogy a modern kapitalizmus kialakulásához elengedhetetlennek tartott tudati, érzelmi és habituális elemeknek birtokában voltak a német telepesek – legalábbis az őket megítélő külső környezet szerint mindenképpen.

„A modern tudat” és gazdasági kultúra olyan elemeiről van azonban szó, amelyek nem etnikum-függőek, bizonyítja ezt a paraszti polgárosodást tárgyaló szakirodalom is. Kósa László könyvében bemutatja, hogy éppen az általa tárgyalt időszakban alakul át a paraszti munkakultúra, értékrend, és igazodik a kapitalista viszonyokhoz. A sváboknak tulajdonított mentalitásbeli elemek pedig más, a polgárosodásban szintén élenjáró csoportoknál is megragadhatók.⁴⁴³

A svábságról kialakult és közismert etnikus sztereotípiák, vagy a nekik tulajdonított polgárosultabb mentalitás tehát sokkal inkább egy általánosabb rendszer, „a modern tudat” és viselkedés részeként értelmezhető, amelyek csak újonnan választott hazájukban, és bizonyos helyzetekben értelmeződtek etnikus karakterekként a megkülönböztetés,

---

⁴⁴² Weber 1982.

⁴⁴³ Kósa 1998. Brigitte Berger a családok vállalkozásokban játszott szerepét vizsgálva a harmadik világ városi szegényeit bemutató kutatások kapcsán mutat arra rá, hogy ebben a rétegben – és nem etnikai csoportban – az egyetlen valós tőkét a család jelenti, amely egy új erkölcsi rend alapján áll. „Úgy tűnik, a protestáns fundamentalizmus egyre több közösségben játszik komoly szerepet egy »új életmód« kiformalódásában. Ezeknek az új és szigorú erkölcsi követelményeknek fontos szerepük volt abban, hogy ráneveljék az egyént az önfegyelmzésre, és olyan törekvéseket alakítsanak ki benne, amelyek kedveztek a vállalkozói kapitalizmus létrejöttének.” (Berger 1998: 181.)

határkijelölés és határfenntartás érdekében.⁴⁴⁴ Tehát a beosztó, felhalmozó, takarékos, jövőcentrikus stb. életmód nem sváb privilégium, viszont a sváb (ön)kép elengedhetetlen tartozéka, léte és kialakulása társadalomtörténeti okokkal magyarázható. Etnikus sajátosságként csak így és ebben az értelemben tekinthető.

Nem állítom tehát, hogy mindenki, aki svábnak születik, egyértelműen sikeresebb lesz az életben gazdasági téren. Kutatási tapasztalataim szerint azonban a vizsgált helyi társadalomban léteznek olyan, a közösség nagy része által osztott értékek, amelyek hatással vannak a munkára vonatkozó gyakorlatokra, a fogyasztás és a társadalmi interakciók mindenki által birtokolt módozataira, amelyek beépültek a rutinszerű cselekvésekbe, habitusokba – s amelyeket a többség (ahogy erről az interjúk is tanúskodnak) nyíltan vagy burkoltan, de sváb tulajdonságjegyeknek tart. Ezeknek a sajátosságoknak a tarjáni tudatában is vannak, így ezek formálják önképüket és az etnikai különbségtételt, általánosságban a gazdasági cselekvéseiket is, így erőforrásként, ha tetszik társadalmi tőkeként működnek. Elemzésemben nem pusztán a tulajdonított etnikus karakterjegyek körvonalazására törekszem, hanem a lokális gazdaság, a helyi stratégiák feltárásában is igyekszem a társadalomszerveződés által befolyásolt kapcsolódásokat, a gazdaság társadalmi viszonyokba ágyazottságát kitapintani. Ez alatt nem csak a helyi társadalmi viszonyok által meghatározott kapcsolatokat értem, hanem a szélesebb értelemben vett gazdasági-társadalmi és politikai környezetét is.

E némiképp hosszúra nyúlt bevezetőt követően a fejezet további része azt tekinti át, hogyan is vélekednek a tarjáni svábok saját magukról, milyen elemekből tevődik össze önképük. Ez a rész továbbá arra is próbál majd rámutatni, hogy önkép-komponenseik milyen kapcsolatban állnak gazdasági teljesítményükkel, jelesen a vállalkozói mentalitásukkal, illetve, hogy miként befolyásolták mindezek a kapitalista gazdasági átalakulást a lokalitásban. Melyek tehát a külső gazdasági környezet nyújtotta lehetőségeken túl azok a mentalitásban és a társadalomtörténetben rejtőző okok, amelyek magyarázzák ezt a folyamatot?

5.2 A tarjáni sváb ethosz és a történelem leckéi

Ebben a részben elsősorban azokat a mintákat, mentalitásbeli elemeket vizsgálom, amelyek többsége már akár évszázados öröksége is lehet a tarjáni németiségnek, ám vannak ennél rövidebb életű, a közelmúlt történelmi tapasztalataiból leszűrt tanulságok, amelyek szintén befolyásolni képesek a gazdasági térben szereplők döntéseit, választásait.

Először a mentális készlet tartozékait veszem sorra, majd azokat a mentalitásbeli elemeket és döntési stratégiákat, valamint hátterüket mutatom be, amelyek véleményem szerint hozzájárultak a sikeres gazdasági adaptációhoz, értve ez alatt elsősorban a vállalkozóvá válás rögzös útjait. Az egyéni és közösségi stratégiák kölcsönös figyelembe vételével úgy vélem sikerül majd átfogó képet festenem a helyi gazdaság átalakulásáról is.

⁴⁴⁴ Vö. Jenkins 2002.

A magyarországi németekről kialakult történeti kép egyik központi eleme a racionálisabb gazdálkodási kultúra és életvezetési stratégia, amelynek egyik fontos összetevője, hogy a nemek közötti munkamegosztást sokkal kevésbé kötötte a tradíció, mint például a magyar parasztnál. Ebben a kultúrában, s így Tarjánban is, a nők pozitív megítélésének alapját munkabírásuk, szorgalmuk és gondos, beosztó gazdasszony voltuk jelentette, ami anyáról lányra szálló tudás, gyakorlat. Így írja ezt le egy interjúpartnerem: *Anyukám nagyon jól tudott takarékoskodni, tőle tanultuk a beosztást.* (34. interjú)

Több beszélgetőpartnerem is beszámolt arról, hogy akár ő, akár édesanyja vagy nagymamája teljes természetességgel elvégezte a legnehezebb férfimunkát is, ha a szükség, a kényszer úgy hozta. Álljon erre itt egy példa: *Na most az én édesanyám családjában, mivel hárman voltak lányok, nem volt férfi, csak a nagypapa. Ők mindent tudtak, minden férfimunkát el tudtak végezni kaszálástól kezdve a szántásig. Ilyen probléma nem volt, hogy férfi munka, női munka, mert mindegyik tudta csinálni.* (18. interjú)

Hallhattam a férjjel együtt kis családi brigádot alkotó asszonyról, akik együtt nemcsak kapálásokat, de aratásokat is vállaltak jövedelemkiegészítésként. Az egyik, második generációhoz tartozó beszélgetőtársam, kimaradva a gimnáziumból, 15 évesen fiatal leánynak egyáltalán nem való, nehéz fizikai – erdei – munkát vállalt a hatvanas években, hogy a taníttatásába beleölt pénzt visszakeresse és besegítsen az anyagiak előteremtésébe. Ez a szemlélet az értékrendszer markáns elemét jelentette, hiszen a paraszti életformától való eltávolodás után is megmaradt, ahogy egy visszaemlékező nő az apai ácsmesterséget tovább vivő, ám a nyolcvanas évektől önálló bányászó báty és a család viszonyáról meséli: *aztán hogy Apu ilyen asztalosságba is belekezdett – így a bátyámnak segítgetett – és ha nem volt elég a segítség, akkor Anyunak is oda kellett állnia a fűrészgép mellé meg a gyalugép mellé.* (21. interjú)

A fenti interjúrészletek is azt mutatják, hogy a nemek közti munkamegosztás kötetlenebb volta a családon belüli munkaerő-gazdálkodás ésszerűbb módját, a munkaerő-kihasználás maximalizálását jelentette. Nemcsak a családban rendelkezésre álló munkaerőt igyekeztek azonban a lehető leghatékonyabb módon kihasználni, hanem ugyanígy bántak a rendelkezésre álló egyéb forrásokkal is, amire a takarékoság és beosztó életvitel a legjobb példa. Ezeket a tulajdonságokat – az etnikai sztereotípiák általánosító és felnagytító, kieléző jellegénél fogva – gyakran értelmezte a többség negatívan. A korábbi, németekről/svábokról szóló leírásokban is elhangzott már, hogy a svábságnak tulajdonított tulajdonságjegyek közül az egyik, egyértelműen negatív vonásként értelmezett jellegzetesség szűkmarkúságuk, zsugoriságuk. Ezzel maguk a tarjáni svábok is tisztában vannak, a házassági kapcsolatok bemutatásánál már említett eset is ezt igazolja.

Egy sváb származású női interjúpartnerem osztotta meg, hogy a hetvenes évek második felében szomszéd falubeli református magyar férfival kötött házasságát a szülei sokáig elleneztek, még ha csak csendes ellenállást fejtettek is ki. Nem a férfi személye ellen emeltek kifogást a szülők, hanem az eltérő értékrendek összeütközéséből eredő lehetséges konfliktusok miatt féltették lányukat, amit ő úgy interpretált, hogy a svábok „kukoriságát” egy másik sváb jobban megértette, elfogadta volna szülei szerint, mint egy magyar. Persze a házasság nem bomlott fel, sőt, majd a vállalkozások bemutatásánál találkozunk is ezzel a családdal ismét. Mindenesetre megjegyzést érdemlő érdekesség,

hogy ettől az egy esettől eltekintve a zsigoriságra, mint sváb etnikus sajátosságra való utalással nem találkoztam se sváb, se magyar részről. Viszont a túlzásba vitt takarékoság a németekkel kapcsolatos etnikus sztereotípiákban már korábban megjelent, az alábbi interjúrészletben egy sváb származású férfi említi.

A németeknél a varázsszó az, hogy olcsó. Ha valaki egy forinttal olcsóbb, akkor nekik az kell. Ezek képesek Németországból sódert hozni, én el tudom képzelni. Én láttam németet, aki idejött bazi nagy utánfutóval és elment Tatabányára sódert hozni. Itt van Tarjánban a [...] András telepe, ott áll a kistraktor, várják a megrendelést. De azért, hogy ő onnan kibozza, kell fizetni ezer forintot. Német kitalálta, hogy akkor ő az utánfutójával elhozza, spórol ezer forintot. Ez ilyen okosság. (30. interjú)

Kutatásaim azt mutatják, a tarjáni svábok tisztában vannak tehát a többség svábokról és németekről alkotott etnikus sztereotípiáiban élő kép elemeivel, ám a helyi együttélés konfliktusmentességére enged következtetni, hogy a negatív elemeket ebből a képből nem, vagy csak részlegesen vonatkoztatják magukra. Inkább ők maguk is elhárítják ezeket a negatív értéktételeket és rávetítik a németországiakra, akikről így különállásukat is jelezni tudják, s ezzel mintegy nemzeti identitásukat is kifejezik, kihangsúlyozzák.

A takarékoság és beosztó életvitel célja mindazonáltal a központi értéként tételezett gyarapodás eszméjének sikerre vitele, és ennek zálogaként a racionális gazdálkodási kultúrán és életvezetési stratégián kívül a nőknél, férfiaknál egyaránt, legfőbb értékmérőnek számít mind a mai napig a szorgosság, dolgoosság, a becsülettel és precízen elvégzett munka. Erre mutat rá szemléletesen az egyik interjúpartnerem: *azt tudom, hogy a tarjáni svábok nagyon szorgalmasak, kökeményen csak azt nézik, hogy minden rendben legyen. A szomszédé szép akkor az enyém még szebb legyen... nem az motivál bennük, hogyha nekem tönkremegy valami, akkor a szomszédnak is menjen tönkre, nem. Hanem az, hogy gyarapodjanak. (24. interjú)*

Itt már felsejlik az a versenyszellem is, ami nemcsak a szépen vagy szebben nyírt gyeper jelentette megmérettetésben kamatoztatható, hanem jelentékeny hatással lehet a gazdasági teljesítőképességre is, ahogy korábban Jánossomorja esetében láthattuk.⁴⁴⁵ A szorgosság, dolgoosság, megbízhatóság a tarjániak önképének és a külvilág által róluk kialakított képnek egyaránt markáns elemét képezi mind a mai napig, s a falubeli svábok nemcsak saját magukról tartják így, hanem azzal is tisztában vannak, hogy a külvilág is így látja, érzékeli őket. Egyfajta áruvédjegynek érzik szorgosságukat, azt, hogy becsületes, megbízható munkaerő hírében állnak.

Nem tudom, bárhová kerültem, az hogy tarjáni, sváb gyerek, az úgy jött le, hogy az biztos rendes gyerek. [...] A megbízhatóság lehet benne vagy nem tudom. Ebben valószínű benne lehet az is, hogy egy kisebbségnek mindig másképp kell szerepelnie mint egy magyarnak. Ezért a kisebbségnek többet kell produkálnia ugyanott. Bár ezt így nem éreztem, nem tapasztaltam. [...] Szerintem ezzel is lehet jellemezni, hogy ha bárhová elkerültem és az derült ki, hogy

⁴⁴⁵ Baumgartner–Kovács–Vári 2002.

tarjáni sváb gyerek, ez mindig pozitív előjel volt. Majdnem nem kellett csinálni mellé semmit, mert ez elég volt sokszor, hogy az ember innen került oda. (37. interjú)

Míndezek a tulajdonságjegyek a tarjáni magyarok németekkel kapcsolatos etnikus sztereotípiáiban éppen úgy fellelhetők, ám érzéseik szerint ezek az elemek átjárhatatlan mentális határként egyértelműen nem tételezhetők, ahogy ezt egy magyar származású tarjánival készített interjúrészlet is mutatja: *a szorgalom a meghatározó. [...] Az biztos, hogy minden sváb porta, a legtöbb, nagyon tiszta, rendezett, de hát nem lehet semmiféle olyan jelzöt találni, hogy miben mások vagy ... [...] de azért mondom, hogy van a magyarok között is, tehát ez sem lehet. ..., de az biztos, hogy a nagy többségre a szorgalom, meg a tisztaság, meg a rend... tehát ilyen jelzőket lehet. (9. interjú)*

A tarjáni svábok önképében és a velük, közöttük élő nem svábok róluk kialakított képében a rendszeretnek és a tisztaságnak is kitüntetett helye van. Hiszen a tiszta udvar, rendezett porta és környezet a házára, kertjére, gazdaságára és nem utolsósorban magára is igényes gazdáról és gazdasszonyról árulkodik. A rendezettség és a tisztaság így valójában az igyekvő, soha nem télenkedő ember legjobb ismertetőjele, s így esszenciális megfogalmazása, vizuális kifejeződése a szorgalomnak. Az alábbiakban erről beszél mindkét sváb származású tarjáni interjúalany is.

...ebben a faluban az esküvőknek olyan hagyománya volt régebben, most már egyre kevésbé, hogy összehordták az üstöket, de itt olyan higiénia van ilyenén – én voltam ilyen igazi sváb lagzin –, hogy a KÖJÁL⁴⁴⁶ megirigyelhetné. Az országban mindenhol ilyen lenne, akkor nem lenne szükség rájuk. Itt olyan szinten tiszta mindenki, meg olyan szinten rendet tart maga körül, csak végig kell menni a falun, be kell nézni az udvarokba. [...] Minden udvarban, ha benézel, a kert végéig látod az udvart és meg lehet nézni, rend van. És erre adnak, borzasztóan adnak. És be lehet menni a lakásokba is. Asztalos vagyok, nagyon sok lakásban megfordultam, itt mindenhol olyan pipec rend van minden házban, a legutolsó spájzban is, amikor csinálom a polcot, ott is ki van meszelve, rend van mindenhol. Az utolsó zugig. Ilyenek az emberek. (30. interjú)

A tarjáni embereknek azért a 80 százaléka, talán a 90 százaléka is sváb emberekből áll, és azért köztudott, hogy a sváb emberek szorgalmasak, szeretik a rendet és a tisztaságot maguk körül. Alakítják a portáik körül a rendet, az utcát takarítják, nyírják a fűvet, rendben tartják az épületeiket, fizetik a kötelezettségeiket. (21. interjú)

Az etnikus (ön)kép tulajdonságjegyei által kialakított és fenntartott határok természetesen legerőteljesebben a másokkal létesített kapcsolatok során rajzolódnak ki. Az bizonyos, és ez a magyarokra – törzsökösökre, beköltözőkre egyaránt – vonatkozik, hogy a befogadás, vagy legalább is az elfogadás kulcsa, hogy *tarjáni sváb módon* kell az embernek lakni, élni és dolgozni: *de aztán ezek az emberek asszimilálódtak,*

---

⁴⁴⁶ A KÖJÁL a Közegészségügyi és Járványügyi Állomás nevének rövidítése, feladatait tekintve részben a későbbi Állami Népegészségügyi és Tisztiorvosi Szolgálat (ÁNTSZ), illetve a mai Nemzeti Népegészségügyi Központ (NNK) elődje volt.

tehát igazából én úgy látom, hogy itt a faluban a szorgalmas embereket befogadták, függetlenül attól, hogy telepes, felvidéki vagy magyar vagy cigány, mondhatnék akármi mást. Én úgy látom. (9. interjú)

Egy sváb származású feleség abban látja Debrecen környékéről származó férje falu általi befogadásának okát a férfi barátságos és segítőkész természete mellett, hogy nagyon szorgalmas és mindig meglátja a lehetőségeket, és *itt van közönség is, akinek ezt megcsinálja*, ahogy fogalmaz, ami alatt azt érti, hogy Tarjánban a kezdeményezőkézség és a szorgos munkával az ötlet kivitelezése elismerést vált ki. Egy másik ifjú feleség úgy véli, hogy budapesti férje beilleszkedését az segítette elő, hogy az már-már tarjániabb a tarjániaknál, azaz munkájában nagyon precíz, kertje, háza és élete rendezettségére nagy gondot fordít.

Így a faluban, ha most mennél egy kört, akkor így valószínűleg mindenhol azt hallanád, hogy »hú, hát az egy nagyon rendes gyerek«. Mert itt csodálkoznak a falusiak is mindig, hogy nem gondolták, hogy pesti ember majd mindig füvet fog nyírni, de ez egy rendes gyerek, köszön mindenkinek, sikerült beilleszkedni ide a faluba és ő is benne van a Baráti Körben, de tényleg bármire kapható, amit így faluszinten csinálni kell és az én összes örült elképzelésemet is támogatja. [...] Még így túlló a tarjániakon is, iszonyatosan precíz, és ez így nagyon imponált, főleg az idősebb korosztálynak, hogy ez mindenfélét meg is csinál, meg ha kérnek tőle valamit, akkor illedelmesen válaszol és nem pedig elhajtja őket, hogy foglalkozzon a saját dolgával, mondjuk. (42. interjú)

Mint ahogy az iménti idézetben, az alábbiban is a szorgosság, dolgosság, igényesség, önállóság, megbízhatóság és becsületesség nem sváb kontextusban jelenik meg, sokkal inkább egy általánosabb tarjáni mintaként: *De hát talán mi is tőlük láttuk a mintát, hogy amit meg tudsz tenni, azt tedd meg, tehát hogy legyél dolgozó, meg szorgos, ügyelj a magad körüli rendre, legyél megbízható, becsületes. Hogyha ezek kialakulnak benned, elveszni talán nem fogsz. Biztos, hogy arra neveltek, hogy meg tudjunk állni a saját lábunkon. Az, hogy ne hagyjuk el magunkat, meg hogy tisztességtelen útra ne lépjünk.* (22. interjú)

Mindazonáltal mindkét nyilatkozó sváb származású, és egyértelműen olyan értékeket (dolgosság, rendszeret, precizitás) tulajdonítanak egy nem etnikai, hanem lokális alapon meghatározott kategória tagjainak (a tarjániaknak), amelyek a svábokkal kapcsolatos többségi etnikus sztereotípiák jellegzetesen visszatérő elemei, s amiket maguk a svábok is előszeretettel használnak kategorizálási céllal. Azaz itt visszaköszön az a „technika”, amit Szigeti Éva a villányi borosgazdák kapcsán „burkolt svábság-magyarázatok”-ként aposztrofál.⁴⁴⁷

Noha, mint láttuk a máshonnan érkezettek befogadásával kapcsolatban, *sváb módra* élni, dolgozni a nem svábok is tudnak, ami mindig ki is váltja a közösség elismerését. A szorgalom, dolgosság, rendszeret tehát nem kizárólagos meghatározói az etnikai csoportnak, hiszen attól még valaki nem lesz svábbbá, azaz nem válik a származási csoport tagjává, hogy rendszeren, becsülettel végzi a dolgát, szüntelenül munkálkodik és rendet

⁴⁴⁷ Szigeti 2004: 178–180.

tart a háza táján. Ám éppen megkülönböztető céllal, esetlegesen konfliktushelyzetekben, nagyon jól alkalmazható sajátosság a svábság határainak kijelölésére. E mentalitáselem fontosságát hangsúlyozza az is, hogy lokális jellemzőnek is érzékelik, azaz a szorgalom, dolgoosság, rendszeret, tisztaság olyan erős normarendszerként, elvárásként működik a faluban, ami svábra, nem svábra egyaránt érvényes, és ezáltal a tarjániság egyik meghatározójává is válik. Éppen erről beszél – a második világháborút követő beköltöztetések miatt a svábságot mint etnikai csoportot ért meghurcoltatások konfliktusos időszakát hozva fel példának – a középgeneráció egy fiatalabb tagja: *A Tarján könyvben legalábbis ez van leírva, hogy eszébe sem jutott némelyiknek, hogy meg kellene dolgozni bármiért is. Aki semmirekellő volt, az valószínűleg el is ment, az egy sváb településen nehezen marad meg. Biztos, hogy látsz falvakat az országban, és látod, hogy milyen lehet. Egy sváb falu az rendben van, mindenki teszi a dolgát. S általában mindenki a saját dolgával foglalkozik, nem a másikkal. Ez a fejlődés útja.* (37. interjú)

Amint azt a fenti interjúrészlet is mutatja, a közös fejlődés záloga a tarjáni svábok szerint az egyéni érvényesülésre, boldogulásra, az individuális sikerekre való törekvés. Nem meglepő tehát, hogy erős a helyiekben az öngondoskodásra való hajlandóság, ez – megkockáztatható – a kisparaszti múlt hagyatéka is. A kemény munka árán biztosított anyagi jólétet mindig is megbecsülték a faluban, az ilyen siker mások szemében is közmegebecsülésnek, köztiszteletnek örvend, a közösség által elfogadott érték. Nincs ez másképp a falu közös dolgaiban sem, azaz az öngondoskodás eszméje a közösségi szinten is értelmezhető és értelmeződik is Tarjánban, ami a falu erős autonómiaigényében nyilvánul meg, amiről korábban már szó esett a települési kapcsolatok ismertetésénél. Álljon itt egy példája annak, hogyan látja mindezt egy települési képviselő, aki a pénzügyi önállóság, függetlenség megteremtésének lehetőségeit kutatja.

Igazából az én elképzelésem az, hogy iparterületet kellene valahol kialakítani. Lenne több cég, aki szívesen jönne Tarjánba, és működtetné itt a vállalkozását. Egyelőre nincsen lehetőségünk rá, mert nincs iparterület. Az állami támogatások egyre kevesebbek lesznek, tehát valahol el kell gondolkodni azon, hogy a helyi adókból hogy tudunk majd megélni önkormányzati és falu szinten is. Na, most ha a nagy vállalkozókat ide tudnánk hozni és az adóikat itt tudjuk tartani, az a falunak a javára szolgálna, mert hogy abból fogunk tudni... ahogy az elején is elmondtam, hogy a 2 százalék iparüzési adóból már most is 100 millió forint bevételünk van... ami egyharmad része az éves költségvetésünknek. Ha még tudnánk ennek legalább az 50 százalékát hozzátenni, akkor nem hiszem, hogy pénzügyi gondja lenne itt az önkormányzatnak. Meg hát azért tudnánk a falut szépíteni. (21. interjú)

Amellett, hogy a többség jellemzően azzal foglalkozik, ami az ő dolga, azon is gondolkodik, hogy mi az, amit tehetne még, mi az, amit még jobban csinálhatna, amint ez a fenti idézetből is kiderül. Ez azt mutatja, hogy az összefogás és a közösségi létben való gondolkodás sem idegen a tarjáni sváboktól. Az önszerveződésre hajlamos, a néprajzi és történeti irodalomban a polgárosultabb közösségi mentalitásként jellemzett viselkedésminták számos tanúbizonysága felfedezhető a település 19. századi történetétől kezdve egészen napjainkig. Ékes bizonyítékai ennek a harmadik fejezetben már említett tevékenységek

a 19. század második felétől az anyagilag is gyarapodó község életéből: az egyletek, körök megszervezése, a segélypénztár működtetése, gazdasági társulások, hitelszövetkezet alapítása, óvoda létesítése, a számos útszéli és temetőben felállított kereszt és szakrális szobor. A 20. század második felében sem hagyott alább az adakozási kedv, valamint az önszerveződésre való hajlandóság. Bizonyítja ezt, hogy még a szocializmus évei alatt is sikerült elérnie a településnek, hogy lakossági adományozással és jelentős számú helybeli lakos társadalmi munkájával sikeresen helyreállítsák a katolikus, valamivel később – már a rendszerváltást követően – a református templomot is.

Szintén a polgári mentalitás jeleként értelmezhető az iskola élénk kapcsolatépítési tevékenysége, a külföldi testvériskolákkal fenntartott kapcsolatok a hetvenes évektől lehetővé tették nemcsak a nyelvgyakorlást, hanem az utazást, tájékozódást is. De a nyolcvanas évek végén a telefonberuházás és a kábeltelevízió kiépítése is lakossági összefogásra alapozott társulások formájában valósult meg. Mindezek a példák azt mutatják, hogy a tarjáni svábok számára az öngondoskodás érdekében az összefogás, problémáik saját maguk általi megoldása, s mindennek szervezett keretek közé terelése fontos érték. A megkívánt rendezettségnek a társadalmi életben is működni kell, ezért fontos az alulról szerveződő társaságok, körök, egyletek szabályozott működése, amellet, hogy az érdekek érvényesítésének hatékonyabb eszközét is jelentik. Az együttműködés a gazdasági és/vagy társadalmi sikerek elérésének egy tipikus módja számukra,⁴⁴⁸ talán legbeszédesebb jelenkori példája e közösségi szellemnek a kvadosok egyesülete.

A négykerékű terepmotorozás a 2000-es évek elejétől terjed Magyarországon, ám a többi off-road tevékenységhez hasonlóan gyakorlói sokszor összetűzésbe keverednek a földek és erdők tulajdonosaival, használóival, a vadásztársaságokkal és a természetvédelmi szakemberekkel, akik környezetkárosításra hivatkozva kíméletlen üldözői (sokszor nemcsak a törvény szigorával) a járműveseknek.⁴⁴⁹ Így Tarjában is hamar felismerték azt, hogy egy egyesület alakítása nemcsak tárgyalási pozícióikat javítaná az érdekelt felekkel, hanem lehetőséget teremtene a sporttevékenység felé elmozdítani a motorozást saját maguk számára és mások szemében is. Az egyesületalakítás azonban nemcsak az érdekérvényesítés, a problémamegoldás szervezett keretek közé terelésének habitusáról árulkodik, hanem azt is megmutatja, hogy a szabálykövetés, törvényesség, a felelősségteljes állampolgári viselkedés és a közösségi érdekek (illetve mások érdekeinek is) szem előtt tartása ugyanannyira sajátossága ennek a közösségnek.

⁴⁴⁸ Kovács Imre jegyezte fel mint gyerekkori emlékét, hogy mennyire jól és a közösségiség szellemében működtek a svábok által létrehozott szövetkezetek. „Tisztán áll emlékezetemben a szülőpusztámhoz közeli német falu képe. Nagyapámmal vasárnap délelőttönként ha bementünk: *a hitelszövetkezetben kékkötényes, csizmás sváb parasztokat láttam nagy üzleti könyvek fölé hajolni és intézkedni* (a szerző kiemelése). Az a szövetkezet valóban az övék volt.” (Kovács 1940: 169.)

⁴⁴⁹ A kvadosok általában negatív társadalmi megítélése annak is betudható, hogy ezek a járművek nem olcsók, ettől könnyen státuszszimbólum szerepbe kerülhettek tulajdonosaiknál, amit a többség is hamar felismert. Továbbá a felelőtlen, környezetet, élővilágot károsító motorozásaik eseteiről keringő, elitélő hangvétellű történetek sem segítették e tevékenység – és most már sport – népszerűségének terjedését. A sok negatív híresztelés és a járművek árfekvése azonban még inkább vonzóvá tette és teszi a kvadokat azok szemében, akik számára a sportot e tevékenységben a törvények és szabályok áthágása jelenti csupán.

Hát, én megvettem a motoromat, elkezdtem motorozgatni, jöttek a srácok körém, ketten-hárman, és aztán rájöttünk – ugye egyre többet voltak ebből problémák, hogy az erdészekkel találkoztunk az erdőben, felelőségre vontak, meg innen-onnan, mindenholnán támadtak –, be kellett látnunk, hogy igazuk van. Ezekkel a járművekkel nem lehet felelőtlenül, gondolkodás nélkül menni, viszont ugyanakkor egy nagyon jó hobbi, egy nagyon jó kikapcsolódás, százszor többet ér, mint a plázában mászkálni, gyerekeknek, felnőtteknek, mindenkinek; és akkor innen jött az ötlet, hogy csináljunk egy egyesületet. [...] Kialakítani itt ennek egy kultúráját. Amennyire ezt lehet. [...] Hogy elkezdtünk versenyekre járni, és ahogy fokozatosan céllal mentünk, hopp, tudatosan elmaradtak ezek az illegális mászkálások. Már nem volt kedvem ahhoz, hogy parasztemberekkel elkezdjek vitatkozni, amikor még tudom is, hogy igazá van. Meneküljek én egy erdész elől? Minek? Amikor mehetek én úgy is, ahol nem bántanak! (30. interjú)

Tarjában az összefogás és önszerveződés mellett az összetartásnak is megvan a hagyománya, ahogy a faluban élő nem svábok érzékelik a köztük-mellettük élő svábok viselkedését. Mindez Tornyópusztáról nézve, ahol bár kis létszámú, de eredetét, származását tekintve igen heterogén, többnyire alacsony iskolázottságú népesség él – az alábbi interjúrészlet tükrében – irigylésre méltó tulajdonság. *A svábok ugye azért is maradtak fent, hogy ide betelepítették őket, mert nagyon összetartók voltak, attól függetlenül, hogy ha egymás között veszekedtek is, de kifelé nagyon egységesek és összetartók. Hát, ez itt nincs meg. Ezt nagyon irigylem tőlük.* (10. interjú)

A fennmaradásra, összetartó etnikai csoportként való megmaradásukra maguknak a sváboknak is megvan a magyarázatuk. Ők telepes-sorsukból eredeztetik, illetve az ebből fakadó állandó bizonyítási kényszerrel hozzák összefüggésbe takarékos, beosztó életmódjukat, racionális gazdálkodásukat, szorgalmas és becsületes munkavégzésüket, az őket jellemző precizitást, rendszereteket, autonómiaigényüket és önszerveződési hajlandóságukat, összetartó közösség voltukat, mindazokat a tulajdonságaikat, amelyek maguk és mások véleménye szerint is segítik előbbrejutásukat és kijelölik határaikat.

Ez valahol szerintem, amikor betelepítették ezeket az embereket Németországból, a Mária Terézia idejében, akkor ezeknek az embereknek itt bizonyítani kellett. Idehozták őket egy faluba és szerintem mindenki úgy nézett rájuk, hogy »mit keresnek ezek itt, hogy kerülnek ezek ide?« Az életük azóta arról szól, hogy nekik be kell bizonyítani. Amikor itt a háború kitört és mindenkit ki akartak telepíteni, a végén nem telepítették ki, csak megmondták, hogy menjen ki a házból, hátul a pajtában aludhat. Ezek az emberek utána fogták, építettek még egy házat. Azt megint elvették tőlük. Hát megint kellett építenie egy házat. Mindig ezt megcsinálták, és mindig bizonyítani kellett, folyamatosan. (30. interjú)

Az Erdei-féle telepes-tipológia⁴⁵⁰ köszön tehát vissza a tarjáni svábok önértelmezésének általam bemutatott mintázataiban, többen maguk is úgy vélik, hogy múltjuk, etnikai csoportként átélte közös történelmük ambicionálja őket a modern piac intézménye által megkívánt gazdasági magatartások adaptációjában. Az összefogás és összetartás mélyen

---

⁴⁵⁰ Erdei 1974.

beívódott magatartásminták Tarjánban, mi sem bizonyítja ezt jobban, hogy ez a habitus a család szintjén is megjelenik: *a svábok, úgy gondolom, hogy nagy családokban élnek. Itt a hagyományok, a családi összefogás, a családcentráltság, ez a mindennapjainkban jelen van. De ha itt valakinek a családban történik valami, az nem kerül ki a köztudatba, ha probléma van, akkor összeáll a család és megoldják.* (24. interjú)

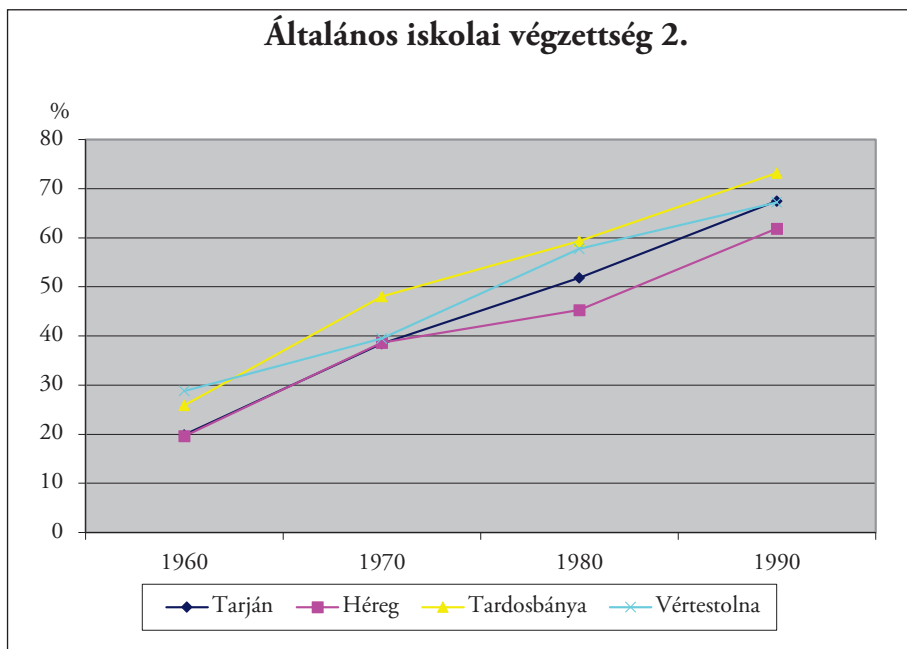
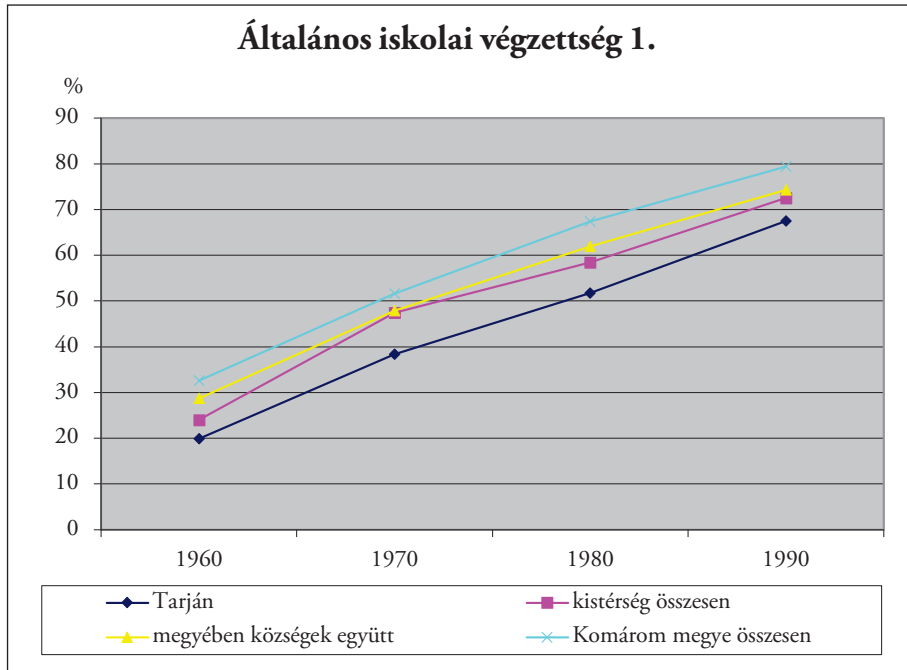
Vagyis, a tarjániak a családi szocializáció részeként sajátítják el az egymásrautaltság fontosságának leckéjét, és azt az értéket, hogy a védelmező kisközösség érdekeit kell szem előtt tartani mindenek előtt. A lokális közösség működésére nézve is igazolható – interjúpartnereim a következő fejezetben példákkal is alá fogják támasztani –, mennyire a fent idézett családfelfogás elve alapján működtetik a helyi közéletet.

A történelem leckéi azonban más dolgokra is megtanították a svábokat, a magukkal hozott és/vagy itt kialakított habitusuk, munkakultúrájuk mellett a magyarországi németiséget ért, második világháború utáni meghurcoltatások helyi tapasztalatai hatással voltak bizonyos egyéni döntéseikre is. Az üldöztetések amellet, hogy erősítették a közösségi kohéziót az etnikai csoporton belül (erről később még részletesebben lesz szó), egyéb következményekkel is jártak a faluban. A vagyonelkobzások, az ehhez társuló megfélemlítések, a jogfosztottság állapotának keserű tapasztalatai egyik hatásának tartják a tarjániak, hogy a szocializmusban elérhetővé váló iskoláztatási lehetőségekben hamar felismerték az esélyt és éltek a társadalmi mobilizáció e kínálkozó lehetőségével. Így fogalmazza ezt meg sommásan egy második generációba tartozó interjúpartnerem: *Na most ez is egy érdekes kérdés volt a németeknél, ez az iskolázás, beiskolázás, meg egyebek. Mert megtapasztalták azt, hogy a vagyont, azt el lehet venni. A tudást azt nem. Bármi is történjen. És akkor igen erőteljesen iskoláztatták a gyerekeiket.* (18. interjú)

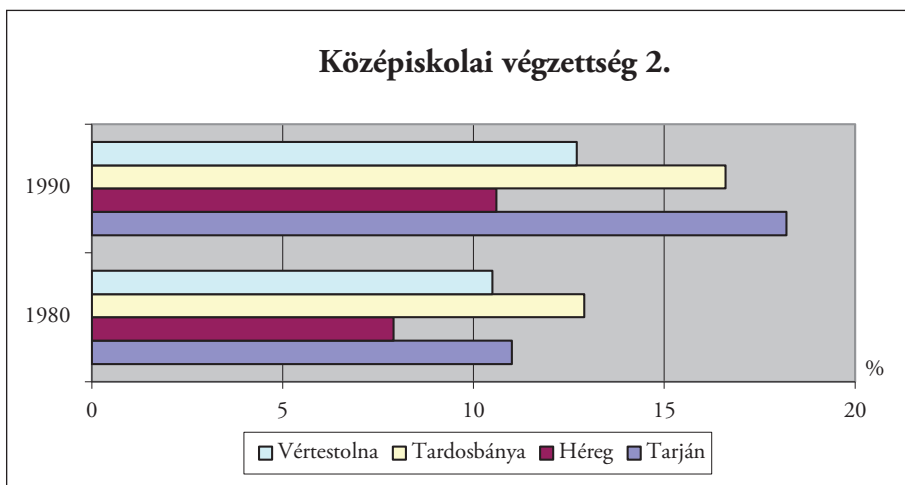
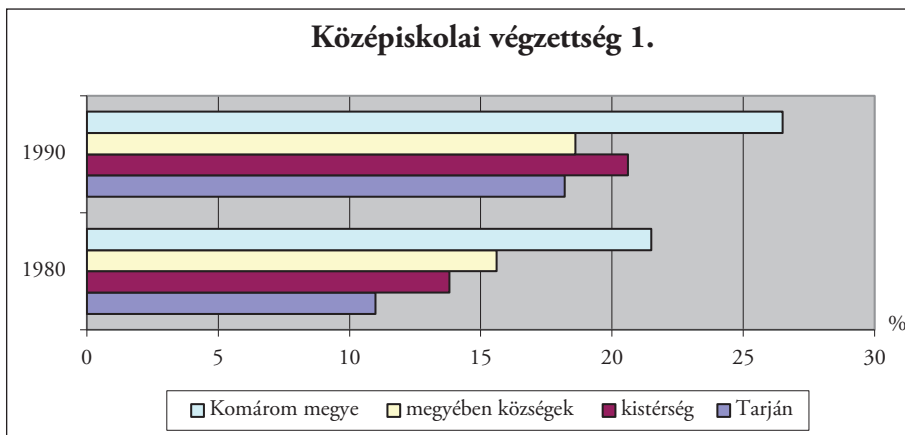
Mindazonáltal a statisztikai adatok nem mutatják egyértelműen, hogy Tarján a szűkebb-tágabb környezetéhez viszonyítva kiugróan jó vagy legalábbis jobb mutatókkal rendelkezik iskolázottság tekintetében. Az 1960 és 1990 közötti időszakban a 15 éves és idősebb népességben belül az általános iskolai végzettséggel rendelkezők arányának tarjáni értékei alacsonyabbak a kistérségi, a teljes megyei és a megye falvainak megfelelő mutatóinál.⁴⁵¹ A közvetlen szomszédságban pedig a népességszámban valamivel kisebb, szlovák többségű Tardos, valamint az aprócska, szintén német többségű Vérttestolna adatai jobbakk, egyedül Héreg értékei maradnak a tarjániak alatt.

Ha a kistérséghez, a megyében lévő falvak átlagához és a megyei mutatókhoz hasonlítjuk Tarján adatait, észrevehető, hogy a középiskolai végzettséget szerzők a 19 éves, illetve az ettől idősebb népességben belül arányaiban Tarjánban voltak a legkevesebben

⁴⁵¹ A kistérségi értékekben nem szerepelnek Szárliget adatai. Azért ezt az időtávot választottam az alapfokú iskolázottság mértékének vizsgálatához, mert az 1949-es népszámlálást még túl korainak találtam ahhoz, hogy a meghurcoltatások hatásai megmutatkozhassanak az adatokban. Továbbá, azért zárul 1990-nel az idősor, mert későbbi mondanivalóm szempontjából csak a rendszerváltásig eltelt időszak számít fontosnak.

2. ábra: Az általános iskolai végzettség összehasonlító mutatói Tarján környezetében, 1960–1990. Forrás: KSH 1961., 1972., 1981., 1992.

3. ábra: A középiskolai végzettség összehasonlító mutatói Tarján környezetében, 1980., 1990.
 Forrás: KSH 1981., 1992.

1980-ban és 1990-ben is.⁴⁵² Ahogy az általános iskolát végzettek aránya a megfelelő korú népességben belül az évtizedek folyamán tagadhatatlanul emelkedett, vagyis javult az iskolázottság, középiskolai végzettséget is szám szerint és arányaiban is egyre többen szereztek Tarjánban. 1990-ben nagyjából a falusi átlagnak megfelelő mértékű volt a középfokú végzettség gyakorisága a faluban. Ha a település szűkebb környezetét nézzük, Tardoson 1980-ban még a megfelelő korú népességből nagyobb arányban végeztek középiskolát,

⁴⁵² A középiskolai adatok esetében is igaz, hogy a kistérségi adatok Szárliget értékei nélkül értendők. Ennél a mutatónál azért csak e két időpontot tüntetem fel, mert a korábbi népszámlálások adatait más rendszerben közölték, a megfeleltethetőség nem lett volna maradéktalanul teljes. A rendszer-váltás utáni adatok pedig ismét nem relevánsak már mondanivalóm szempontjából.

mint Tarjánban, ám 1990-re a helyzet megváltozott, ekkor már a tarjániak Tardos, Vértestolna és Héreg lakóinál is nagyobb arányban szereztek középfokú végzettséget.

A statisztikai adatok azt mutatják tehát, hogy az iskolázottság szintje növekedett a második világháborút követően, főleg a középiskola ázsiója nőtt meg jelentősen a korszak végére, ám nincs nyoma az adatokban annak, hogy kimondottan stratégiává vált volna. Igaz azonban az is, hogy a települési adatok nem csak a svábokra vonatkoznak. Mindazonáltal figyelemre méltó jelenség, hogy az etnikai hovatartozás miatt elszenvedett politikai elnyomás után a strukturális asszimiláció felé utat nyitó társadalmi mobilizáció gyakorlatához – mintegy legitimálva azt – etnikus tanulságokból eredő magyarázatokat fűznek. Az alábbiakban annak kifejtése következik, hogy mindezek a mentalitásbeli elemek, a habitussá, strukturált gyakorlatokká váló gazdasági készségek, valamint a társadalmi gyakorlattá alakuló egyéni döntések és adaptációs stratégiák hogyan befolyásolták a rendszerváltás utáni lokális gazdasági átalakulást.

5.3 A tarjáni sváb ethosz mint szociokulturális háttér a gazdasági átalakulásban

5.3.1 A vállalkozói hajlandóság eredete

A mentalitásbeli elemek, jellegzetes habitusok és a helyi értékrendszer elemeinek bemutatását követően fontosnak tűnik az a kérdésfelvetés, hogy mi a magyarázata annak a rendszerváltás után Tarjánban megmutatkozó nagyfokú vállalkozói hajlandóságnak, amit a statisztikai adatok is alátámasztanak. A vállalkozói sűrűség mutatószámai Tarjánban 1996-ban és 2003-ban is jelentős vállalkozói aktivitást jeleznek a megye községi átlagához és a kistérségi értékhez képest, az idősoros adatok pedig az aktivitás fokozódását is bizonyítják.⁴⁵³

	Vállalkozói sűrűség	
	1996	2003
Tarján	78,9	101,3
Héreg	57,1	66,9
Tardos	89,0	108,8
Vértestolna	52,8	73,9
Gyermely	80,4	102,2
Szomor	57,1	72,9

⁴⁵³ A vállalkozói sűrűség az ezer lakosra eső működő vállalkozások számát jelenti. A tendenciákat jobban érzékeltető grafikus ábrázolást a *Függelék 6.* ábrája mutatja.

Környe	72,8	86,9
Vértesszőlős	111,1	140,5
Tatabányai Kistérség	71,5*	98,0
kistérség Tatabánya nélkül	80,8	99,3
megye községei	52,7	64,9
megye összesen	63,5	82,6

3. táblázat: Vállalkozói sűrűség Tarjában és környékén 1996., 2003. Forrás: KSH KEMI 1997., 2004.

*Az 1996-os kistérségi adatok az 1994-ben létrehozott statisztikai kistérség területét fedik le, nem tartalmazzák az 1999-ben megyét váltó, s ezzel a tatabányai statisztikai kistérség részévé váló Szárliget adatait.

A vállalkozói sűrűség értéke Tarjában 1996-ban közel ötven százalékkal (49,7%) magasabb volt a megye községeiben mért adatoknál, és mintegy 10 százalékkal szárnyalta túl a kistérségi mutatót. A kutatás kezdeti időpontja miatt kiválasztott 2003-as év adatai szerint pedig a tarjáni vállalkozói aktivitás már 56 százalékkal haladta meg a községi, de mindössze csak 3,3 százalékkal a kistérségi mutatókat. A környező települések némelyikében – Tardoson, Gyermelyen, Vértesszőlősön – a vállalkozói aktivitás mutatója bár magasabb, mint Tarjában, az Őrszigethy Erzsébet által *vállalkozó falunak* nevezett Környén azonban alatta marad a tarjáni értékeknek.⁴⁵⁴ Mindezekkel nem Őrszigethy állítását kívánom cáfolni, csupán arra szeretnék rámutatni, hogy ezek alapján Tarján is joggal nevezhető vállalkozó falunak, éppen úgy, mint az említett települések.

Hogy a példaként említett Tarján környéki falvakban miért ilyen magas a vállalkozói sűrűség mutatója, arra részben magyarázat lehet a kedvező gazdasági környezet „felfele” húzó hatása. Ám, ahogy Tarján esetében is éppen bizonyítani szándékozom ezt, belső okokkal is magyarázható a vállalkozói aktivitás. A belső okok találgatására – egy bekezdésnyi terjedelemben ez mindenképpen csak találgatásnak minősülhetne – az említett három másik falu kapcsán itt most nem térnék ki, annyit azonban mindenképpen meg kell említeni, hogy a lokalításban rejlő belső, mentalitásbeli és társadalomtörténeti sajátosságok mellett az ezredforduló környékétől egyre komolyabb szerepet kapott a helyi gazdasági szabályozás is a vállalkozások megjelenésében egy-egy településen. Ezen a vállalkozások létesítése, működése számára kedvező adózási környezet megteremtését kell érteni, aminek hatására kívülről jött vállalkozók, vállalkozások jelenhetnek meg nagy számban egy településen, akár csak adminisztratív központok létrehozásával is. Ezzel a stratégiával számos település élt, legjellemzőbb példája ennek a zempléni Komlóska település.⁴⁵⁵ Így a fenti, változatos települési adatok azt mindenképpen szemléltetik,

⁴⁵⁴ Őrszigethy 2006: 185.

⁴⁵⁵ Lásd ehhez pl.: Köteles 2016: 121–122.

hogy kedvező gazdasági környezet esetében sem lesz mindenki vállalkozó, azaz nem feltétlenül terjed el a vállalkozói tevékenység a helyi társadalom széles rétegeiben.

A vállalkozások és vállalkozók kutatása már a nyolcvanas évek óta élénken jelen van a Kelet-Közép-Európával foglalkozó nemzetközi és a hazai társadalomtudományos szakirodalomban. Kezdetben, többnyire szociológusok, a mezőgazdaság keretei között kibontakozó vállalkozói lehetőségek gazdaság- és társadalomformáló erőire figyeltek fel, s a vidék polgárosodásának elméleti keretébe helyezték a témát. A szocialista vállalkozó vagy protovállalkozó fogalmának megalkotása is e témakörben született írásoknak köszönhető. Később már a vállalkozások más típusaira is kiterjedt figyelmük, a rendszerváltással pedig önálló és markáns kutatási iránnyá nőtte ki magát a téma.⁴⁵⁶ Ebben közrejátszott az is, hogy a társadalomkutatók mellett a közvélemény és a politika részéről is kitüntetett figyelem övezte az átmenet kezdeti időszakában a vállalkozókat, ahogy ezt Sik Endre szavai is érzékeltetik: „Az »átkosban« a vállalkozó irigyelt-gyanús-bizonytalan státusa az épülő kapitalizmus legfontosabb szereplőjének hipp-hopp mitikus státusává lett. A rendszerváltás egyik alapkérdés-egyvelegére, hogy tudniillik ki építi fel a milyen kapitalizmust s ki lesz ennek a folyamatnak a nyertese, a választ mértékadó politikusok és társadalomtudósok egyaránt a vállalkozóban lelték meg. Nagyon leegyszerűsítve: a politika üzenete az volt, hogy legyen minél több vállalkozó, s akkor léssen itt hamar piacrendszer, ami a miénk lesz. A rendszerváltó társadalomtudomány is a vállalkozót tételezte az új rendszer letéteményesének, s azt vizsgálta, hogy kik is ők, honnan jönnek, mit akarnak, s ezt hogyan akarják tenni.”⁴⁵⁷

A gazdaságnéprajzban és az antropológiában a vállalkozó nem mint az új társadalmi és gazdasági rend letéteményese, a társadalmi átalakulás egyik fontos szereplője vagy csoportja értelmeződött. E diszciplínák hagyományos megközelítése szerint a vállalkozó és a vállalkozói mentalitás a paraszttal és a paraszti szemlélettel *szemben* határozódott meg, és a törzsi társadalmak földművelőitől a paraszton keresztül a farmerekig vezető evolúciós út végét jelentette. Ám éppen a modern társadalmak részmunkaidős termelőinek vizsgálata világított rá a gazdálkodói, termelői típusok ilyen merev szétválasztásának problémás voltára. Ebből a tudománytörténeti háttérből adódóan a rendszerváltás környekének kutatásai elsősorban az újra megjelenő magángazdálkodás szerepét, valamint szereplőit vizsgálták a tekintetben, hogy mennyire a paraszti avagy a vállalkozói minták mentén írhatók le az egyes gazdaságok, esetleg lokális közösségek gazdálkodói csoportjai. Ebben az értelemben a hagyományos gazdálkodás mint a *paraszti múlt*, valamint a modernizáció, továbbá a birtokjogi változások kikényszerítette *vállalkozói jelen* közötti átvezető utakat, tágabb értelemben a hagyomány és a modernizáció bonyolult kapcsa-

---

⁴⁵⁶ Itt elsősorban Czako Ágnes, Juhász Pál, Kiss Dénes, Kiss Tamás, Kovács Imre, Kuczi Tibor, Laki László, Laki Mihály, Lengyel György, Letenyei László, Róbert Péter, Sik Endre, Szalai Júlia, Szelenyi Iván, Vajda Ágnes, Vincze Mária e témában született írásaira gondolok, amelyek nézőpontjukat, megállapításaikat és kutatási módszereiket tekintve egyaránt meglehetősen szerteágazóak, részletes bemutatásuk pedig – úgy vélem – nem ennek a dolgozatnak a feladata. Az iménti felsorolással – amiben kizárólag hazai és erdélyi kutatók szerepelnek – csak a szerzők számosságát s ezzel a téma iránti élénk érdeklődést kívánám hangsúlyozni, egyes szerzők megállapításaira azonban a későbbiekben megfelelő idézéssel hivatkozom.

⁴⁵⁷ Sik 1994: 7.

latrendszerét próbálták leírni,⁴⁵⁸ és/vagy a polgárosodás tágabb diskurzushoz is hozzákapcsolni az értelmezést.⁴⁵⁹

Az utóbbi csoportba tartozó munkák között sajátos helyet foglalnak el azok az írások, amelyek arra keresték a választ, hogy mi történt azzal a már a szocializmus idején sikeres, vállalkozói attitűddel jellemezhető kistermelői körrel, a korszak protovállalkozóival, akik a második gazdaság terepén már egy kvázi-kapitalista módon működő családi kisüzemet tudtak felépíteni.⁴⁶⁰ A társadalomtudomány és a közvélekedés számára is úgy tűnt, ennek a rétegnek már csak a valódi piaci viszonyok megjelenése szükséges ahhoz, hogy a polgárosodás tulajdonosi útjára lépjen.⁴⁶¹ Az ilyen, a vállalkozói hajlandóság és beállítódás, valamint a polgárosodás jeleit koncentráltan mutató települések, kisebb lokális közösségek rendszerváltás utáni helyzetét kutatva azonban az derült ki, hogy a várakozások nem igazolódtak be, a kvázi-kapitalista kisgazdaságok legtöbbször – különböző okoknál fogva – a *kvázi* jelleg maradt a mérvadó, azaz ebből a körből csak elenyészően kis számban alakultak valódi, a polgárosodás tulajdonosi változatát megvalósítani képes vállalkozások. A szocializmus kori kistermelés a legtöbb esetben inkább csak a polgárosodáshoz életmódban, életkörülményekben és értékrendben való közeledést segítette elő.⁴⁶²

⁴⁵⁸ Lásd ehhez többek között: Bali 2002., 2005.; Balogh 2002.; Balogh–Fülemile 2005.; Erostyák 2005.; Hann 2005.; Kemény 2003., 2005.; Kiss 2002.; Kovács–Váradai 2002.; Lendvai Kepe 2005.; Porkoláb 2005.; Pozsony 2002.; Sári 2005.; Schwarcz 2005.; G. Szabó 2005.; Szilágyi 2002a. Ez a felsorolás nem teljes, annak jelzésére azonban alkalmas – hasonlóan az előző lábjegyzetben alkalmazott mennyiségi elv technikájához –, hogy a magángazdálkodás, a kisüzemi termelés néprajzi értelmezése mennyire a hagyomány és a modernizáció gondolatkörében, a paraszti és a vállalkozói minták keresése mentén zajlott/zajlik.

⁴⁵⁹ Utóbbihoz lásd többek között: Kovács–Váradai 2005.; Lovas Kiss 2005.; Molnár 2005.; Schwarcz 2002.; Szabó 2002.; Szuhay 2005.

⁴⁶⁰ Molnár 2005a, 2005b; Schwarcz 2002., 2005.; Szabó 2002.

⁴⁶¹ Szelényi 1992. A szocializmus kori polgárosodás átfogó elméleti keretének és irányzatainak részletes bemutatását lásd a második, elméleti összefoglaló tartalmazó fejezetben. Itt (ismételten) csak a vita és/vagy paradigma összefoglaló bemutatására utalnék Csíste András tollából. (Csíste 1997.)

⁴⁶² Molnár Ágnes a kiskanizsai *sáskákat* (kertészkedő-piacozó kistermelők) vizsgálva hangot ad annak a véleményének, miszerint a szocializmus kori, mezőgazdasági kistermelésre alapozott polgárosodást, amit a szociológiai szakirodalom a *megszakított* jelzővel illetett vagy parasztpolgárosodásként, esetleg kispolgárosodásként aposztrofált (hivatkozásként lásd ismét az előző lábjegyzetben mondotakat), makrotársadalmi szempontból talán célszerűbb lenne egyszerűen középrétegesedési, mobilitási folyamatnak tekinteni. (Molnár 2005b) Ezzel a véleményével Kovács Imre mezőgazdasági kistermelés társadalmi hasznáról és szerepéről kialakított nézeteihez csatlakozik. (Kovács 1988.) Ezzel helyezkedik szembe Gyáni Gábor kései, a szocializmus kori polgárosodásról kifejtett véleménye. Gyáni szerint a második gazdaság keretei között megvalósuló egzisztenciális önérvényesítés valójában a társadalom szélesebb rétegeinek parasztosodását jelentette, amennyiben emberek nagy tömegei tértek vissza – függetlenül gazdasági státuszuktól – a paraszti életvezetési mintákhoz és technikákhoz, és ezen nemcsak a kistermelésben érintettek érti. A parasztosodás fogalmának kulcsa Gyáni szerint abban rejlik, hogy a szocializmus csak korlátozott önállóságot tett lehetővé, az ezt kihasználók (széles társadalmi rétegek) ezáltal azonban egyfajta paraszti élethelyzetben, alávétettségben találták magukat, ami semmiképpen nem írható le a polgárosodás jelenségeként. Ezt a korabeli mainstream szociológiai diskurzussal markánsan szembehelyezkedő elméletét Gyáni jó évtizeddel később, bár Kovács Imre ellenében fejtette ki, utóbbi által felvetett paraszttalanítás-vita kapcsán. (Gyáni 2003: 74–75.)

tehát – nem játszott fontos jövedelemkiegészítő szerepet, sőt a mezőgazdaság nemhogy vállalkozói karriernek kiindulópontjaként szolgált volna, hanem egyenesen a családi ellátás-kiegészítés szintjére szorult vissza a korszakban. A második gazdaságra, és azon belül is a mezőgazdasági kistermelésre alapozott vidéki polgárosodás elmélete Tarjánban nem érvényes, más szavakkal ez a teória nem igazolja azt a *nekilódulást*,⁴⁶⁶ ami itt a rendszer-váltás után bekövetkezett, s ami nemcsak szembetűnő, de adatokkal is alátámasztható.

Mindezek alapján úgy tűnhet, hogy azok a mentalitásbeli elemek és gazdasági gyakorlatok, amelyek a svábokkal kapcsolatos etnikus sztereotípiák alkotóelemei, amelyek alapján a polgárosultabb életmódot, életszemléletet és gazdasági magatartást tulajdonítják nekik, s amelyek többségét a tarjániak is elfogadják, magukénak érzik, sőt használják is identifikációjuk, kategorizációjuk során, a szocialista érában az ipari munkássá válás (proletarizálódás) hatására elvesztik társadalom- és gazdaságformáló hatásukat és erejüket. A település szocializmus kori múltja, ha a kistermelés felől nézzük, azt tanúsítja, hogy itt inkább olyan, egzisztenciális önmegvalósítás vagy más szóval középérégesedés zajlott le, amit a jól fizető ipari munkahelyek és azok életforma-átalakító hatásai eredményeztek. Ám, ha közelebről vizsgáljuk meg a lokális folyamatokat, akkor a racionális kalkuláción alapuló gazdaságvezetés gyakorlatának, a felhalmozás és az öngondoskodás eszméjének, valamint az önmegvalósítás igényének egyes jelei a szocializmusban is megmutakoztak, csak nem a mezőgazdasági kistermelés keretei között törtek felszínre.

Önmagában már a jobb megélhetést nyújtó ipari munkavállalás is a racionális kalkuláció bizonyítékának tekinthető, a vagyontól, földjüktől megfosztott svábok választhatnak volna más megélhetési lehetőségeket is, bár ezek száma véges és szűkös volt. Mégis, a nehéz, ám jól fizető ipari munka vált egyfajta mintává, tipikus menekülési útvonallá Tarjánban. A kitanult mesterségeket pedig idővel tőkeként kamatoztathatták. Jövedelemkiegészítési céllal néhányan már a hetvenes, majd a nyolcvanas években egyre többen „kiváltották az ipart” és olyan szolgáltató vagy termelő jellegű vállalkozásokba kezdtek (műanyag-fröccsöntés, autó- vagy tévészerelés stb.) jellemzően saját házuknál, amelyek két fő jellegzetessége közül az egyik kiegészítő jellegük volt, a másik pedig, hogy a meglévő szakismeretekre, szakmára alapoztak. Ezzel a pluriaktivitással ahhoz a paraszti gyakorlathoz és eszméhez nyúltak vissza, amely a biztonságra törekvést tartotta szem előtt: főállásukat megőrizték, miközben a háztartás bevételeit több forrásból igyekeztek előteremteni. A másodállások gyakorlata úgy is értelmezhető azonban, hogy a tarjániak egyetlen tőkájukkal, a szakismerettel sáfárkodtak, azt osztották be még jobban, azt állították időt és erőt nem kímélve a felhalmozás, jelen esetben az anyagi gyarapodás szolgálatába, miközben az önálló munkavégzés a részleges autonómia érzését megadta, s életben tartotta az irányításra, döntéshozatali mechanizmusok működtetésére való

⁴⁶⁶ A fogalmat (*take-off*) Clifford Geertz vette kölcsön a közgazdaságtanból és használta az indonéz társadalmi fejlődésre 1963-as *Peddlers and Princes* című munkájában. Geertz úgy véli, hogy az elmaradottabb, nem piaci alapú társadalmak átalakulását, gyors fejlődésnek indulását egy, a társadalomban és a kultúrában zajló felhalmozódási folyamat előzi meg. Mivel egy láthatatlan, a társadalom mélyrétegeiben zajló építkezéstről van szó, ezért tűnik hirtelen ugrásnak. Erre a teóriára hivatkozik Kuczi Tibor, aki viszont a magánszféra rendszerváltás utáni gyors kiépülésének magyarázatára használja a kifejezést. (Kuczi 2000.)

képességeket. Voltak persze ennél bátrabbak is, akik már – jellemzően – a nyolcvanas években a másodállásnál nagyobb kockázatot is vállaltak az önállóság érdekében: a teljes függetlenedést, a főállás otthagyasát.

Azok a vállalkozói készségek, amelyeket Szelényi olyannyira fontosnak tart családon belüli átörökíthetőségükénél fogva a vidék polgárosodásáról alkotott elméletében,⁴⁶⁷ Tarjánban leginkább a kisparaszti gazdaságokat jellemző racionális kalkuláción alapuló gazdasági magatartásban, az önálló boldogulás eszményében, valamint a munka- és felhalmozás-központú sváb értékrendben érhetőek tetten, mivel komolyabb vállalkozói ismeretekről, hagyományról a szocializmust megelőzően nem számolhatunk be. A vállalkozói készségek átadása mindamelllett nem pusztán családi szinten értelmezhető, nem kizárólag csak a család lehet a terepe a vállalkozói ismeretek és habitus átörökítésének. Egy olyan lokális közösségben, ahol elfogadott minta az önálló boldogulás, ez a beállítódás mindig, minden történelmi körülmény közepette megtalál(hat)ja megfelelő megvalósulási/megnyilvánulási formáját.⁴⁶⁸ A szocializmus kori másodállások Tarjánban éppen ezt példázzák.

A mentalitás részének tekinthető öngondoskodásra való hajlam mellett az önmegerősítés jelensége is magyarázatot nyújthat előbb a másodállások, később a vállalkozások elterjedéséhez, társadalmi gyakorlattá válásához.⁴⁶⁹ Egy adott településen vagy térségben egy meghatározott időszakban behatárolt a lehetséges boldogulási lehetőségek sora. Amennyiben egyre többen választják a rendelkezésre álló készlet ugyanazon elemeit, a boldogulási lehetőségek szóban forgó konstellációja mintává válik. A szakirodalomból is ismert esetei ennek például a farkaslakai szenesek⁴⁷⁰ vagy a nógrádi málnatermesztők,⁴⁷¹ és úgy vélem, ez az értelmezés Tarján esetében is helytálló, hiszen a kilencvenes évek elejétől egyre többen indítottak vállalkozást, kezdtek saját üzletbe, ahogy azt a fentebb bemutatott adatok alá is támasztják.

---

⁴⁶⁷ Szelényi 1992.

⁴⁶⁸ Kuczi 2000: 121–122.

⁴⁶⁹ Kuczi Tibor a kisvállalkozások társadalmi és kulturális tényezőikbe ágyazottságát vizsgáló, szemléletében a közgazdaságtan gazdasági-evolucionista és a gazdasági antropológia kulturalista-evolucionista megközelítése közötti kapcsolódást megteremteni kívánó munkájában használja az önmegerősítés fogalmát a tudományosságban pozitív visszacsatolás néven ismert jelenségre. (Kuczi 2000: 128.) Ez a kifejezés eredetileg az egyes kisvállalkozói életpályák egyre határozottabb irányba fordulását írja le, azt, hogy a kínálkozó boldogulási lehetőségek közötti választások sorozata egy vállalkozói életút során egyre nagyobb valószínűséggel halad az önállósodás felé, mivel egyes választások bizonyos kapukat bezárnak, másokat viszont megnyitnak. Kuczi azonban kitérít a fogalom értelmezését lokális, térségi szintre. Véleménye szerint a szelekció ilyen, részben tudatos sorozata nemcsak az egyének életpályája szempontjából lehet jellemző, hanem egy település vagy kistérség szintjén is. (Kuczi 2000: 129–130.)

⁴⁷⁰ A farkaslakai szenesekről szóló írás egy komplex, gazdasági antropológiai elemzés a szénégetés mint gazdasági tevékenység társadalomformáló hatásairól, átfogó jellege miatt a hagyományos paraszti mentalitás és a polgárosodás kérdéseit is érinti a vállalkozói kör és kultúra kialakulásának bemutatásában. (Kinda–Peti 2004)

⁴⁷¹ A Bali János által ismertetett nógrádi málnatermesztők azonban az erős közösségi normarendszer visszatartó hatásai miatt nem váltak vállalkozóvá, megmaradtak a paraszti mintákra támaszkodó árutermelőnek. (Bali 2005.)

Mindezek miatt a tarjáni svábokra olyannyira jellemző racionális gazdasági magatartás és öngondoskodásra való hajlandóság egyfajta jelenkori megnyilvánulásának tekintem a településen kimutatható erőteljes vállalkozói hajlandóságot, ami a szocializmus alatt Tarjában nem a kistermelés formájában, hanem a meglévő szakmához kapcsolódó másodállások formájában jelent és őrződött meg, örökítődött át, s vált mintaadó társadalmi gyakorlattá a faluban.

Mielőtt az alábbiakban bemutatnám a vállalkozók (egyének és családok) szintjén azokat az erőforrásokat, felhalmozott kulturális és társadalmi tőkéket (meglévő szakismeretek, mentalitás, habitus, a család segítő, támogató szerepe és a lokális kapcsolatháló), amelyekre támaszkodhattak a tarjániak a vállalkozások indításánál és működtetésénél, előbb röviden a mezőgazdaság területén a földtulajdon-rendezés és a szövetkezeti átalakulás kiváltotta változásokat mutatom be, hangsúlyozva a település jellegzetességeiből fakadó sajátos megoldásokat.

5.3.2 Agrárátalakulás tarjáni módra

Tarjában a közepesnél valamivel gyengébb, átlagosan 14 aranykorona értékű földeken a kötött talajhoz igazodva a szántóföldi növénytermesztés – elsősorban gabona, kukorica, olajos növények – termesztése vált uralkodóvá. A gyenge minőségű földeket legelőként hasznosították, az állattartás, elsősorban a tejelő tehenészet és a húsmarha tartása szintén része a település és vidéke mezőgazdasági hagyományának. A jól fizetett ipari munka hatására azonban az életforma egyre erőteljesebb változása, a helyi szövetkezet integrálása és az ezáltal létrejövő nagy szervezet egyértelmű nagyüzemi művelésre-gazdálkodásra való törekvései egyaránt hozzájárultak ahhoz, hogy általánosságban a tarjániak a szocializmus idején fokozatosan távolodtak a mezőgazdaságtól és az ezzel járó életformától.

Az integráció kezdetben biztos munkahelyet és fizetést jelentett a tarjániaknak, ám mindkettő elveszett a rendszerváltást követő tulajdonrendezés során. Az új idők szelét korán megérező gyermelyi megaszövetkezet, ami a rendszerváltás előestéjén már négy település hajdani faluszövetkezetét olvasztotta magába (Héreg, Tarján, Szomor és Gyermely), a holdingosodás sokak által kipróbált útját választotta.⁴⁷² Ennek eredményeként visszaállósították a faluszövetkezeteket azzal a nem titkolt céllal, hogy a földtulajdonrendezést és a vagyonnevesítést mindenki „otthon”, a maga háza táján rendezze el, vagyis helybeli emberek saját környezetükben vezényeljék le az átalakulást, a kiválásokat és a kárpótlást. Mi sem bizonyítja jobban Gyermelynek ezt a konfliktuskerülőnek nevezhető

⁴⁷² Lásd ehhez: Váradi 1998.; Bihari–Kovács–Váradi 1996. A gyermelyi átalakulás történetéhez felhasználom Váradi Monika Mária 2002 tavaszán a Gyermely Rt. vezetőségének két tagjával készített interjúja alapján írott rövid feljegyzéseit. Ezúton is köszönöm neki, illetve az akkori MTA Regionális Kutatások Központja Térségfejlesztési Kutatások Osztályának (ma már Eötvös Loránd Kutatási Hálózat [ELKH] Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont [KRTK] Regionális Kutatások Intézete [RKI] Közép- és Észak-magyarországi Tudományos Osztály), hogy lehetővé tették a betekintést számomra egy más témában folyó kutatásuk anyagába.

magatartását, mint az a tény, hogy ezek a régi-új „faluszövetkezetek” nem kaptak jogot önálló gazdálkodási tevékenység folytatásához, miután a nekik delegált feladatukat elvégezték, hamarosan feloszlottak, így a korábbi gyermelyi dolgozók előbb újra saját falujuk szövetkezetének dolgozói, majd munkanélküliek lettek. A megszűnő faluszövetkezetek pedig átadták helyüket a termelésben az újonnan induló vállalkozóknak és az időközben részvénytársasággá alakuló gyermelyi cégcsoportnak, ami az átalakulást levezénylő, rokon szálakkal is átszőtt felsővezetés kezdeti menedzserkapitalista irányításától lassan eljutott a magántulajdonon alapuló valódi kapitalista vállalkozásig.⁴⁷³

A konfliktuskerülő magatartás Gyermely esetében távolabbi célokat szolgált. A földrendezésnél és kárpótlásnál megfogalmazott informális irányelv az volt, hogy a földek lehetőség szerint maradjanak osztatlan közös tulajdonú parcellákban, vagyis, hogy egyben maradjanak a nagy igyekezettel a hetvenes évek óta folyó táblásítás eredményei. Jól átlátták ugyanis azt a Tarján kapcsán már fent leírt folyamatot, hogy a szóban forgó falvak lakosainak zöme nem kötődött a mezőgazdasághoz annyira, hogy tömegével fognának bele a kisparcellás művelésbe. Kiszámítható volt, hogy a régi-új tulajdonosok többsége, már csak életkorából adódóan is, inkább bérbe adja majd földjét. Az osztatlan parcella a tulajdonosi érzést megadta számukra, a nagyüzemi művelésre berendezkedett hajdani szövetkezet számára pedig létfontosságú volt, hogy a földek továbbra is nagy táblákban maradjanak. Így sikerült is Gyermelynek biztosítania maga számára a termeléshez szükséges földterületek bérleti lehetőségét, azzal pedig, hogy helyből irányították le a földtulajdon-rendezést, azt is elérték, hogy az esetleges konfliktusok helyi szinten eszkalálódtak és nem kötődtek Gyermely nevéhez.

Tarjánban a földtulajdon-rendezés viszonylag csöndesen, nagyobb konfliktusok nélkül zajlott, ebben szerepe volt a helyi mentalitásnak, annak, amit az egyik volt polgármester maga is „tarjániságnak” nevez. Az interjúkból leszűrhető tanulság szerint az összetartásnak, a helyi közösség szétzilálását eredményező esetleges belső konfliktusok elkerülését bölcs előrelátással elérő problémamegoldó hozzáállásnak köszönhetik, hogy itt a földárverések „egy hangos szó nélkül” lezajlottak és nem maradt tüske senkiben, nincsenek elégedetlenkedésről szóló történetek a faluban. Pedig a földárverések komoly érdekellentéteket is szülhettek volna a különböző csoportok között, ahogy ez oly sok helyütt meg is történt. Az egyik polgármester egyenesen úgy értékelte a földárverés intéz-

---

⁴⁷³ Az átalakulást levezénylő szövetkezeti vezetés későbbi tulajdonszerzése nem egyedülálló jelenség, a posztoszocialista agrárstruktúra jellegzetes megoldásának tekinthető. (Andor–Kuczi–Swain 1996.; Bihari–Kovács–Váradi 1997.; Váradi 1998.) Az agrárátalakulást vizsgáló társadalomtudományok eredményei szerint kezdetben a szövetkezeti menedzsmentből érkező agrárvállalkozók sikerebbnek bizonyultak a paraszti vegyes gazdaság ethoszát felélesztő-továbbvivő gazdálkodóknál, lényegében átvették a nyolcvanas évek kistermelőinek helyét a polgárosodás folyamatában. (Harcsa–Kovács–Szelényi 1994.; Kovács 1995.; Andor–Kuczi–Swain 1996.; Kovács 1997.) A tulajdoni átalakulást sikeresen levezénylő, majd az új formációt tovább irányító vezető réteg nemcsak a mezőgazdasági átalakulás tipikus kísérőjelensége volt. Szelényi a posztoszocialista átmenet sajátos politikai gazdaságtani képletének tekintette a menedzserkapitalizmust, amelynek lényege, hogy egy, a piac által koordinált gazdaságban nem jelenik meg döntő mértékben a magántulajdon, miközben a gazdaságirányítás egy kapcsolati- és tudástőkével bíró döntéshozó réteg kezében van. (Szelényi 1995.)

ményét, mint a problémának nem a legkorrektebbnek tekinthető megoldását, hiszen a károsultakat fordította egymás ellen: *A károsultak harcolnak egymással, mintha bedobnám a mélyvízbe az embereket, akik nem tudnak úszni, és addig csapkodják egymást, míg az egyik lenyomja a többit, hogy ő fennmaradhasson.* (3. interjú)

Mindezeket az előre kalkulált veszélyeket úgy küszöbölték ki Tarjánban, hogy a földárverések előtt előre összehívták az érintetteket, lehetőséget biztosítva az előzetes egyeztetésre, sőt az is megesett, hogy egy komolyabb bizalmi tőkével rendelkező helyi embert bíztak meg, hogy licitáljon többek nevében az előzetes megállapodások szerint. Persze azért előfordult még az első árverésen, hogy valaki „kikeményítette” magát és ragaszkodott egyik-másik területhez, aminek az lett a vége, hogy az árak felszöktek és mindenki kevesebb földhöz jutott adott helyen. Tanulva ezekből a tapasztalatokból, a következő alkalommal már igyekeztek előzetesen konszenzusra jutni a helyiek. Ezzel a hozzáállással azt is elérték, hogy viszonylag olcsón juthatott mindenki földhöz, viszont más településről érkezőknek nem igazán volt lehetőségük tarjáni földekhez jutni, látva a nagy összhangot, a befektetési céllal földet vásárolni szándékozók inkább elálltak vásárlási szándékuktól.

A korábban említett összetartás, az a fajta „tarjániság”, hogy szeretik a saját ügyeiket maguk intézni, irányítani, az autonómia iránti igényük és a tőkeakkumuláló gazdasági mentalitásuk mind-mind közrejátszott abban, hogy a tarjániak végül is a földrendezés kapcsán elérték céljukat: visszakapták földjeiket és meg tudták őrizni saját tulajdonukban határukat. Mindeközben azonban Gyermelynek is megvalósultak a célkitűzései, hiszen a nagy parcellák egyben maradtak, az emberek többsége nem kezdett gazdálkodásba, inkább bérbe adta osztatlan közös parcellákban nevesített földjét vagy a cégcsoportnak, vagy az újonnan induló vállalkozóknak.⁴⁷⁴

Kezdetben a Gyermely Rt. egyedüli szereplőként uralhatta a földbérleti piac keresleti oldalát, mivel az újonnan induló vállalkozók csak lassan zárkóztak fel. A kilencvenes évek közepétől azonban már néhány jelentős konkurencsággal kellett számolnia a hajdani szövetkezetnek, ekkorra megerősödött néhány vállalkozó, gazdálkodó, akik a földrendezés és kárpótlás után indultak. Közös jellemzőjük, ahogy a korábbi falugazdász fogalmazott a kétezres évek közepén, hogy *az elmúlt 10 évben rakták össze, amijük van.* Megközelítőleg harminc család választotta a mezőgazdaságot fő jövedelmi forrásként, de már az 1996-97-es gabonaválság idején sokan kényszerűségből felhagytak a gazdálkodással. A kutatás idejére alig érte el a talpon maradt, főállású gazdálkodók, mezőgazdasági vállalkozók száma a tízet. Helyi sajátosság, hogy minimum 200 hektár körüli gazdaságokról volt szó,⁴⁷⁵ amelyek eltérő arányban ugyan, de bérelt földeket is használtak. A négy legjelentősebb vállalkozó közül ketten szántóföldi növénytermesztéssel foglalkoznak, ők az adatfelvétel idején használt földterületük kisebb hányadát birtokolták csak, a másik két vállalkozó

⁴⁷⁴ Héregben már nem járt ilyen szerencsével a részvénytársaság, az ottani erős gazdaöntudat sokakat önálló gazdálkodásra sarkallt. Ott egyébként a földárverések sem zajlottak olyan békésen, sok vita és veszekedés kísérte a kárpótlási folyamatot, a tarjániak ma is emlegetik, hogy Héregben majdnem vasvillával mentek egymásnak az emberek az árverésen. Ráadásul oda külsős tulajdonosok is be tudtak férkőzni.

⁴⁷⁵ Ez nem vonatkozik arra a három vállalkozóra, akik állattenyésztésre álltak rá, ketten baromfitelepet működtetnek, egyikük pedig sertéstelepet tart fenn.

szarvasmarhatartással (is) foglalkozik, ők a használt földek nagyobb részének már tulajdonosai voltak, amelyeken növénytermesztést folytattak és legeltettek is. Az említett vállalkozókon kívül négy-öt család gazdálkodik még 10-50 hektár közötti földterületen, ennek kisebb részét bérlik. Néhány hektáros törpegazdaságok nincsenek a településen, de kiegészítőként néhányan művelik a kertet vagy kisebb darab földjüket. Ezek a kistermelők az össztermelés alig 10 százalékát adják csak.⁴⁷⁶ Szövetkezés, kooperáció nem működik a gazdák, vállalkozók között hivatalos formában, a közeli Gyermely Rt. és a bábolnai IKR azonban termeltetési és felvásárlói szerződésekkel viszonylagos termelési biztonságot jelent a gazdálkodóknak.

A tulajdoni átalakulást kísérő jelenségek okán – megmaradtak a hajdani beolvasztás miatti ellenérzések – az egykori gyermelyi szövetkezet renoméja kissé megkopott, s a viszony bonyolultabbá, kettős arculatúvá vált. A környék bérleti piacának legfőkezebb szereplője, a részvénytársaság – amely a korábbi szövetkezeti társtelepülések határában mindenütt jelen van – a földpiacon komoly konkurenciát jelent a gazdálkodóknak, ugyanakkor felvásárlóként korrekt szerződő partner, a termelőknek biztonságot ad jelenléte.⁴⁷⁷

A falu mezőgazdasági vállalkozásai sikeresek, a gazdákat racionális gazdasági stratégiák alkalmazása jellemzi. A kilencvenes években a munkahelyüket elvesztők jelentős hányada országszerte a mezőgazdaságból próbált megélni, ami a falvakba való visszatérőldáshoz vezetett.⁴⁷⁸ A tarjániak találtak más megoldási lehetőségeket is, a helyi agrárszerkezet mai formájának kialakulásában azonban nem csak a helybeliek egyéni rátermettsége játszott szerepet, hanem a település viszonylag kedvezőnek mondható gazdasági környezete és gazdaságtörténeti előzményei is befolyást gyakoroltak rá. A külső hatások közül talán a legfontosabb, hogy a szomszédos nagyüzem gazdasági erejénél fogva sikeresen érvényesítette érdekeit és a földtulajdon-rendezést a maga szájára íze szerint sikerült befolyásolnia. Tagadhatatlan, hogy az osztatlan közös parcellák továbbélése kedvez a nagyüzemi művelésnek, de ennek keresztülviteléhez azért kellett az a mezőgazdaságtól már életmódjában, aspirációiban eltávolodott helyi lakosság is, amely racionális kalkulációval hamar belátta, hogy esetleges erőfeszítései nem hoznák meg azt a kívánt sikert, amelyet energiái más területen való hasznosításával elérhet. Emellett, a településen voltak olyan más lehetőségek és adottságok is, amelyekre alapozni lehetett eltérő típusú boldogulási utakat. Mindazonáltal a mezőgazdasági átalakulásnak itt egy, a kapitalizmus irányába erősebben mutató, vállalkozásokra alapozott helyi változata valósult meg. A mezőgazdasági termelés már tényleg csak néhány családnak biztosítja a megélhetését, a vidék eltartóképesége itt más formában, más keretek között jelenik meg, inkább az iparra és a szolgáltatási szektorra alapozódik a megélhetés.

Az alábbiakban látni fogjuk, hogy a helyben nagyon jellemző, önálló boldogulási utak megtalálásában, kiépítésében milyen erőforrásokat használtak fel a tarjániak.

---

⁴⁷⁶ A tisztségét 1996 és 2003 között betöltő falugazdász információja.

⁴⁷⁷ A mezőgazdaságról szólva meg kell említeni az erdőgazdaság helyzetét is, mivel a falu határában a használt terület 64 százaléka erdő. Ezen két állami erdőgazdaság, illetve kisebb részben magántulajdonosok osztoznak.

⁴⁷⁸ Lásd ehhez többek között: Andor–Kuczi–Swain 1996.; Harcsa–Kovács 1996.; Laki 1997a, 1997b; Juhász 1999.; Csité–Csurgó–Himesi–Kovács 2002.

5.3.3 A vállalkozók erőforrásai

5.3.3.1 Meglévő szakismeretek, szakmai tudás

Az önállósodás egyik jellegzetessége Tarjánban, hogy a megszerzett tudás és képességek más keretek közötti felhasználásán alapszik. A vállalkozások indításához meglévő tudás, szakismeret eredete pedig részben a német származással is kapcsolatba állítható, ahogy az az iskoláztatás kapcsán már szóba került. Attól függetlenül, hogy az adatok nem támasztják alá a század második felében felgyorsuló modernizáció életforma-átalakító és asszimiláló hatásainak etnikus magyarázatát (azt, tudniillik, hogy a svábok nagyobb arányban éltek az iskoláztatás lehetőségével a történelmi tapasztalatokból leszűrt tanulság okán), az mindenesetre tény, hogy a megnyíló iskoláztatási lehetőségekben a svábok egy másfajta, kevésbé veszélyes tőkeakkumuláció lehetőségét ismerték fel és éltek vele. A Bourdieu-féle tudástőke, az intézményesített kulturális tőke felhalmozása erőteljesen megindult a hatvanas évektől kezdve Tarjánban.

Bár, mint korábban elhangzott, a település a régmúltban semmilyen szakmai specializációval nem vett részt a táji munkamegosztásban, ám az utóbbi néhány évtizedben bizonyos szakmák mégis gyakoribbá, mondhatni jellegzetessé váltak Tarjánban. Ilyen az ács, később az asztalos, az autószerelő, általában a gépészeti szakismeretet kívánó foglalkozások. Megjelenésük és népszerűvé válásuk a közelben elérhető iskolák kínálatával és a tatabányai ipari üzemek keresletével magyarázható, továbbá a lehetőségekhez igazított családi stratégiákkal. Általános elvárás volt, hogy a fiúknak illett valamilyen, a közeli ipari centrumban jól kamatoztatható szakmát kitanulniuk, a hetvenes-nyolcvanas években középiskolába kerülő generációnál pedig nem ritka, hogy a szakmai képzés mellé a férfiak is érettségit szereztek, esetleg érettségi után tanultak ki valamilyen szakmát. A kutatás idején hét-nyolc asztalos vállalkozás és négy autószerelő működött Tarjánban,⁴⁷⁹ de akadt olyan vállalkozó is, aki gépésztechnikusi ismereteit autóalkatrész-kereskedelemben hasznosította.

A következőkben bemutatott vállalkozói portrék a másodállásból, illetve a szocializmus kori teljes önállósodásból indulókkal, végül a rendszerváltás után vállalkozói pályára lépőkkel ismertetnek meg. Közös sajátosságuk e szereplőknek, hogy az iskoláztatással megszerzett tudás, szakképzés kiindulópontját jelentette a vállalkozásoknak. A vállalkozás-történetek – elsősorban a másodállást választók és a korai indulók esetében – az életutak határozott finalitását is reprezentálják,⁴⁸⁰ annál is inkább, mert aki néhány évvel már a rendszerváltás előtt, jellemzően a nyolcvanas évek második felében elindult, az a változás után sem hagyott fel vállalkozói karrierjével. Előfordult, hogy valaki váltott, más területen kezdett vállalkozásba, esetleg új szakmát is kitanult ennek érdekében, de az önálló tevékenységre alapozott szocializmus kori másodállás majd minden esetben a vállalkozói indulás kiindulópontja lett.

⁴⁷⁹ Egészen pontosan az egyik autószerelő Tardoson, apósa volt műhelyében dolgozott, de Tarjánban élt.

⁴⁸⁰ Kuczi Tibor így ír erről: „Az életpályának határozott finalitása van; a történetek olyan sorozatából áll, amely jól kivehető vonalban fut a vállalkozás megalapítása felé.” (Kuczi 2000: 127.)

Így volt ezzel *András* (II. generáció) is,⁴⁸¹ aki autószerelő és közlekedésgépészeti technikus végzettségeivel dolgozott 1978-tól a Héregi Haladás Tsz-nél, ami ekkor már magába olvasztotta a tarjáni szövetkezetet is. Közel 20 éves szövetkezeti pályafutása alatt sokféle munkakörben dolgozott: volt gépkocsivezető, szerelő a javító részlegnél és rak-tárvezető. Főállása mellett azonban – gépekhez értő ember lévén – hamarosan autószerelésbe kezdett otthon, háza udvarán, így jobban tudta kamatoztatni megszerzett szakmai ismereteit. A kilencvenes évek elején, amikor napirendre került a (föld)tulajdon-rende-zés, az addigra már Gyermelyhez tartozó szövetkezetben elérte pályafutása csúcsát azzal, hogy kinevezték a visszaönállósított tarjáni szövetkezet vezetőjének. Miután sikeresen levezényelte a földtulajdon-rendezést a faluban és közben magának is sikerült – nem túl jelentős nagyságú – földtulajdont szereznie, válaszút elé került. A gyermelyi vezetőség már nem tartott rá igényt, sőt látva az önálló gazdálkodói lét megteremtése irányába tett lépéseit, még vetélytársat is láttak benne. András ugyanis hamar felismerte, hogy vezetői karrierje nem lesz hosszú életű, ezért is kezdett földet vásárolni magának. Úgy gondolta, valamire lépnie kell, pusztán az otthoni autószerelésből nem tudná eltartani a családját, ha a gyermelyiek idővel megválnak tőle. Bár ez volt a tanult szakmája, a mezőgazdaságban eltöltött közel húsz év nem múlt el nyomtalanul, s az új lehetőségek tagadhatatlanul felvillanyozták, ezért inkább a gazdálkodás körülményeinek megteremtésébe kezdett el tudatosan tőkét fektetni. A saját szavaival ezt így mesélte el: *Volt egy másodállásom, ami javítás volt, de volt belőle max. 2,5 milliós árbevételem, amiből tudod, hogy igazán egy családot sem tudsz fenntartani normál szinten. Nem volt más választás, valamit csinálni kellett. Ezzel foglalkoztam '78 óta. Az független, hogy gépészeti szinten csináltam először, de úgy azért közvetlen mindig ott voltam a mezőgazdaságban.*

Ameddig lehetett, megtartotta állását a már részvénytársasággá alakult korábbi szövetkezetnél, párhuzamosan építgette magángazdálkodói útját is, miközben az autószerelést is megtartotta „vész tartalékként”. Mire valóban bekövetkezett az a pillanat, hogy ott kellett hagynia Gyermelyt, addigra már állt olyan biztos alapokon a gazdaság, hogy

---

⁴⁸¹ Egy korábbi tanulmányban (Schwarcz 2005.), ahol részletesen bemutattam az említett vállalkozó életútját, őrizve anonimitását András néven hivatkoztam rá, ezért az intertextualitás jegyében megtartom ebben a könyvben is ezt az elnevezést. Ahogy a bevezetőben utaltam rá, a vállalkozói esetek, életutak elemzésénél áttérek a kitalált nevek használatára. Annak érdekében, hogy ezeket ne lehessen azonosítani a *Függelék*ben megadott interjúlistában szereplő személyekkel, felhagyok korábbi idézési technikámmal, vagyis az interjúk sorszámanak megadásával is. Ezt az indokolja, hogy az interjúlistában feltüntetett mégoly kevés személyes adat, ha kiegészül az itt feltárt vállalkozástörténetek elemeivel, teljes bizonyossággal beazonosíthatóvá teszi a fejezet szereplőit. A vállalkozói teljesítmények azonban meglehetősen szenzitív témának bizonyulnak Tarjánban. Bár a boldogulás elfogadott közösségi norma, de senki nem szereti ennek mértékét hangsúlyozni vagy akár hangoztatni. Ennek a hozzáállásnak a tiszteletben tartása indította a módszertanilag joggal kifogásolható megoldás alkalmazására. Fontosabbnak tartom ugyanis mindazok érzéseinek a tiszteletben tartását, akik segítségemre voltak anyaggyűjtésem során azzal, hogy megosztották velem életük és karrierjük történetét, mint egy koherens és így módszertanilag kifogásolhatatlan idézési technika következetes végigvitelét a szövegben. Úgy vélem, ha az olvasó nem próbálkozik a kitalált nevek és az interjúszámok összeegyeztetésével, akkor nem okoz megértési nehézséget az idézési technikában alkalmazott változtatás, ám a nevek használata a szövegolvasást mindenképpen gördülékenyebbé teszi ebben a fejezetben.

visszavonulhatott oda. Idővel aztán a családi gazdasággá vált mezőgazdasági üzem munkaerőigénye teljesen kiszorította az autószerelést mint jövedelemforrást és tevékenységet, de gépészeti ismereteit azért a szántóföldi növénytermesztésre szakosodó, gépesített gazdaságának gépei, eszközei szerelésében, karbantartásában a mai napig hasznosítani tudja.

Róbert (II. generáció) szintén általános gépésztechnikusi végzettséggel egy építőipari cégnél dolgozott a rendszerváltás előtt, részlegvezető, építésvezető volt, de már a késő nyolcvanas években kereste az önállósodás és családja jobb megélhetése biztosításának lehetőségét. Ezért másodállásban gépjárműoktatóként dolgozott, ami természetesen jobban passzolt eredeti végzettségéhez, mint az építőipar, aminek a gépészeti részéhez persze értett, a többibe meg beletanult. Közben a feleségének létrehozta egy fagyizót a közeli kisváros strandján, és 1989-ben megnyitotta első autóalkatrész-boltját háza garázsában, majd három évvel később Tatabányán egy újabbat, s nem sokkal később a harmadikat is. Munkahelyén 1993-ban számolt le, és ekkortájt hagyott fel az oktatással is. Addigra már működött a három bolt, a fagyizó, ezért fel merték vállalni a teljes önállósodást. Néhány évvel később, ahogy Tarjánban, és az országban másfele is, beindult a rendezvényélet, azaz egyre-másra szervezték mindenütt a falunapokat és egyéb rendezvényeket, fesztiválokat, a fagyizót felváltotta a vendéglátásnak egy lényegesen kényelmesebb ágára a család: olcsón, használt rendezvénysátrat vettek Németországban, és annak bérbeadásával kezdtek foglalkozni. A kétezres évekre az autóalkatrész-piac telítődött Tatabányán, ezért az ottani, bérleményekben működő boltokat Róbert bezárta, azóta csak Tarjánra koncentrálni vállalkozása fejlesztésében. 2008-ban autómóso építését vette tervbe a boltja mellett megvásárolt területen, a rajta lévő épületet pedig üzletházként szerette volna hasznosítani. Azt akkor még nem döntötte el, hogy milyen üzletet nyisson, de mindenképpen olyan dolgot szeretett volna elkezdni, ami még nincs, ami még hiányzik a faluból. Róbertet mindig az hajtotta, hogy valami újat hozzon létre, ezért sok mindenbe belefogott már élete során, de igazi lelkesedést a gépek, autók iránt érzett, ennek köszönhetően választott annak idején iskolát és az autóalkatrész-kereskedelemben is ezért kezdett bele, ami mai napig a vállalkozás fő irányát jelenti.

A falu két, a kutatás során pozícióban lévő *polgármesterének*⁴⁸² élettörténete is beleillik ebbe a mintába. Egyikük érettségi után villamosági műszerész lett és a Volánhoz került, de már a hetvenes évek közepén kiváltotta az önálló iparendelőnyt és másodállásban egy kis autóvillamosági szerelőműhelyt indított, hogy a családalapítás és a házépítés kiadásait fedezni tudja. Másodállását később is megtartotta, s mivel főállásban lehetősége nyílt a folyamatos szakmai fejlődésre, ki is használta ezeket a lehetőségeket, mindig minden új technológiát, eljárást megtanult, s ezeket otthon is kamatoztatta. Műhelyét 1986 táján számolta fel, mert úgy kalkulálta, hogy az ő üzemmérete mellett nem éri meg fenntartani azt, s főállását nem akarta otthagyni. Az is belejátszott döntésébe, hogy lehetősége nyílt továbbra is maszekolnia egy volt osztálytársa műhelyében, így a másodállás nyújtotta pluszjövedelemtől nem kellett lemondania, viszont nem is kellett a fejlődés,

⁴⁸² A polgármesterek esetében közéleti szerepvállalásuk szerves része élettörténetüknek és vállalkozói karrierjüknek, ezért annak említésétől nem tudok eltekinteni, ugyanakkor tisztában vagyok vele, hogy pozíciójuk említése által anonimitásuk sérül.

az ügyfélkör megtartása érdekében a családi költségvetést is megnyirbáló beruházásokat végeznie. A rendszerváltás idején aztán bekapcsolódott a közeletbe, az akkor alakult Baráti Kör befolyásos tagja, majd vezetője lett. Ez a közéleti szerepvállalás vezetett el egy ciklusnyi képviselőtestületi tagság után a polgármesteri tisztséghez. A másodállással csak a kilencvenes évek közepe táján hagyott fel, a közeleti munka szorította ki életéből. Bár belőle nem lett főállású vállalkozó, alkalmazottként került a polgármesteri székbe, ráadásul műhelyét éppen abban a mondhatni „kritikus” pillanatban számolta fel, amikor sokan mások éppen elindultak a megnyíló lehetőségek hatására, ezért életútjának ezen állomását értelmezhetnénk úgy is, hogy pont az utolsó nagy ugrástól, az önállóvá válás utolsó nagy lépésétől rémült meg. Ám inkább úgy vélem, hogy a vállalkozói létnél nem kevésbé kihívásokkal teli közeleti aktivitásra cserélte fel önálló karrierjét, ahol szintén jól kamatoztathatta szervezői, irányítói, döntéshozatali képességeit, s végül is egy vállalkozó falu sikeres polgármestere lett.

A másik polgármester tévéműszerész-technikus alapképzettséggel már rögtön a sorkatonai szolgálat után kiváltotta az engedélyét és másodállásban, otthoni munkaként is végezte a tévészerelést. Hamarosan, egy kedvező külföldi munkalehetőségnek köszönhetően, főállásban felhagyott a tévékészülékek szerelésével és olajégők szerelésére váltott, persze úgy, hogy közben megszerezte az ehhez szükséges képzettséget is. Ezzel az ismerettel egy idő múlva a gyermelyi téésznél kötött ki, ahol szinte gmk formában, már a hetvenes évek közepén-végén önálló szervizt nyithatott, majd vezetgetett. Így beszélt erről az időszakról: *Akkor a gyermelyi téésztagyár... az egy olyan exponált dolog volt, hogyha az megáll fűtés nélkül, ott beragad a nokedli, és akkor azt piszkálhatják betekig, tetszik tudni, hogyha ott valami gond van... És a Béla bácsi odavett, és én éjjel-nappal kéznél voltam. Hívtak engem ott éjjel kettőkor is, javítottam a téesz valamennyi olajégőjét, úgy az irodai fűtéseket meg minden, és kifelé is dolgoztam.*

Az akkori vezetés felismerte vezetői tehetségét és vállalkozói képességeit, ezért amikor a műanyagipari részleg már a csőd szélén állt, a nyolcvanas évek elején megkérték annak a vezetésére. Újabb tanfolyam és vezetői sikerek következtek, de természetesen a televíziójavítás otthoni munkában ekkor is megmaradt, csak már kiegészült az időközben szerzett másik szakma okán olajégő-szereléssel is. Amikor aztán 1983 tájékán egy újabb gazdaságpolitikai fordulatnak köszönhetően az állam ismét dotálni kezdte a szarvasmarhatartást, a szövetkezet a hajdani tehenészeti telep helyén indított műanyagüzemet felszámolta és ismét marhatartásba kezdett az épületekben, a későbbi polgármester a teljes önállósodás mellett döntött. Saját háza alagsorában folytatta tovább a műanyag-fröccsöntést, átvéve a téésznél vezetése alatt dolgozó közel tíz embert és korábbi üzleti partnereit. Polgármester már önálló vállalkozóból lett, de a sors keze vagy az életút finalitása, hogy éppen eredeti szakmájának, a tévéműszerészetnek is köszönheti megválasztását. Akkor már tanácsstagként a közeletben is tevékenykedő elismert maszek tévészerelőként ugyanis őt kérték fel (vagy maga vállalta fel – ez ma már az emlékezet homályába vész) a nyolcvanas évtized utolsó éveiben induló, lakossági összefogásból létrehozott kábeltelevízió-hálózat kiépítésének megszervezésére. Ennek kapcsán a lakosság széles rétege megismerhette agilitását, jó szervezőképességét, ezért viszonylag könnyen, nem túl heves küzdelemben sikerült megszereznie a széket. Első polgármesteri ciklusa

alatt még megtartotta háza alagsorában az időközben már két géppel üzemelő műanyag-üzemet, ám, amikor másodjára is az indulás mellett döntött, felszámolta vállalkozását. A tévszereléssel is felhagyott, viszont emberbaráti alapon még polgármesterként is javította a sérült gyerekek tarjáni bentlakásos otthonának olajkazánjait.

Ebben az életútban a számtalan szakma bizonyította folyamatos tanulás igénye,⁴⁸³ valamint a megszerzett ismeretek kamatoztatásának képessége a boldogulás érdekében éppúgy jelen vannak, mint az erős vállalkozói, önállóságra irányuló hajlam, ami a cipész-mester édesapától kapott egyik örökségként is értelmezhető. A polgármester esete annyiban különleges, hogy a korai indulók egyike, vagyis olyan szereplő, aki már a rendszerváltás előtt is főállásban vállalkozó volt. Rajta kívül vannak még Tarjánban néhányan, akiknek a szocializmus utolsó éveire, évtizedére nyúlik vissza indulásuk.

Sándor (II. generáció) is tanult szakmájában lett vállalkozó, hentesként már a nyolcvanas évek legelején – a korszak részleges önállósodási lehetőségével élve – szerződéses formában húsboltot és élelmiszerboltot üzemeltetett Tatabányán, de „visszavágyott” falujába, ezért amikor üresedés volt az egyik boltban, élt a kínálkozó lehetőséggel, és ott-hon megnyitotta első húsboltját. 1984-ben még a keretgazdálkodás szabályai miatt ezt kijárni nem is volt olyan egyszerű, kezdetben csak a kereten kívüli termékekkel (belsősegek, baromfi, birka, kecske stb.) foglalkozhatott. Már ekkor egy húsfeldolgozó tervével „házalt” a különféle hatóságoknál, de egy pártfogóra volt szüksége, aki az illetékes minisztériumnál segített intézkedni. A következő év végén nyitották a feldolgozó üzemet, egy év múlva pedig már az új gazdasági törvényeknek köszönhetően kft.-vé alakulhattak, profiljuk élőállat-feldolgozás és mezőgazdaság lett. A rendszerváltás hajnalán már egy 40 fős kisüzemként működtek.

A szövetkezeti átalakuláskor Héregben megvásárolták a már üres tehenészeti telepet és marhatartásba kezdtek, a földtulajdon-rendezéskor pedig a viszonylag sok kárpótlási jegyükön földet vettek Tarján, Héreg és Bajna határában. Földterületeiket később is igyekeztek fokozatosan növelni, béreltek és vásároltak is hozzá, közel 100 hektáron csak legeltettek, és jó másfél-szer ekkora területet szántóként műveltek. A cél az volt, hogy a teljes termékpályát lefedjék a saját nevelésű élőállattól⁴⁸⁴ a házias recepteken alapuló húskészítmények előállításáig és saját bolthálózatukban való forgalmazásáig – igaz, állatok közül csak marhát tartottak, a sertést mindig is felvásárolták. Szereztek engedélyt kisvágohídra, és házuk udvarán, a feldolgozó mellett vágásba kezdtek. Közben építették bolthálózatukat, a kétezres évek elején már 18 húsboltjuk működött, ezek némelyike más élelmiszert is forgalmazott. Boltokat elsősorban Budapesten, Komárom-Esztergom és Fejér megyében nyitottak, de közel 200 boltba szállították saját márkanéves húsarujukat.

A cég fejlődése egészen a kétezres évek elejéig szinte töretlen volt, olyannyira, hogy fénykorában több mint 200 embernek adott munkát, már Tatabányáról és a környező falvakból is jártak hozzájuk dolgozni. 2003-ban viszont már csak 140 főt foglalkoztattak, ebből kilencet a mezőgazdaságban, a többi alkalmazott a húsfeldolgozásban és értékesítés-

⁴⁸³ Ezt ő maga így fogalmazza meg sommásan: *Szakma nélkül nem lehet semmit csinálni.*

⁴⁸⁴ A szántóföldi növénytermesztés termékeit (jellemzően búzát és kukoricát) felvásárlói szerződések keretében értékesítették.

ben dolgozott. Az EU-csatlakozással válaszára elé kerültek, mert a szigorodó higiéniai, környezetvédelmi előírások és a falu rosszallása miatt is új, külső területen felépített vágóhídra lett volna szükségük, és végül ezt a beruházást már nem vállalták fel. A foglalkoztatástól kezdve a környezetvédelmen keresztül egészen az élelmiszerbiztonság területét érintő állandóan változó szabályozások, a piac kiszámíthatatlansága (mint például a kergemarhákór a kilencvenes években) akár a beszállítói, akár a felvásárlói vagy vásárlói oldalt nézve, mind-mind annak a tanulságnak a levonására készítették őket, hogy jelen körülmények között hosszabb távra nem lehet előre tervezni. Ahhoz viszont túl költséges lett volna egy vágóhíd, hogy biztos jövőkép nélkül belevágjanak, ezért felhagytak a vágással, ettől kezdve felvásárolták a húst és csak a feldolgozásra koncentráltak. Ugyanakkor, ezzel a telephelyet érintő problémájuk még nem oldódott meg, először Terebezd pusztája ötlete vetődött fel, így Tarjánban maradhattak volna, végül élve egy kedvezményes ajánlattal 2005-ben Tatabányára költöztették húsüzemüket, s így elvitték nem kevés iparűzési adójukat is a faluból.

Bár a történet ilyenén fordulata Tarján szempontjából nem kedvező, de az egyéni életút felől nézve még a profilszűkítés ellenére is ez az egyik, ha nem a legsikeresebb vállalkozástörténet Tarjánban. Sándor egész életében a húsparban dolgozott, minden itt felhalmozott tudását, ismeretét, és mint láttuk kapcsolatait is sikerrel használta fel vállalkozása felvirágoztatására, és a folyton változó gazdasági környezethez jól alkalmazkodva mindig megtalálta a fejlődéshez, továbblépéshez szükséges megoldásokat. A kétezres évek közepének időleges nehézségeit maga mögött tudva Tatabányán már egy korszerű húsfeldolgozó üzemet hozott létre, ami az európai és az amerikai normáknak is megfelelő, újra bővítették a létszámot, ismét megközelítőleg 200 embernek adtak munkát, s bár bolthálózatuk is szűkült, de még mindig 13 márkaboltot tartottak fent. Időközben Sándor borászkodásba kezdett, létrehozott egy kis borfeldolgozót, és a vendéglátásba is bekapcsolódott, utóbbi két tevékenységet falujában végzi. A nehézségekre adott válasza klasszikusnak tekinthető, a több lábbon állást választotta, befektetéseit immáron több gazdasági terület között megosztva tőkéjét nem szétforgácsolja, hanem a pluriaktivitással éppen a jövedelemszerzési (esetében profit-szerzési) lehetőségeit bővíti.

Hasonlóan tette ezt egy másik korai induló, *Mihály* (II. generáció) is, aki hivatalosan 1986-ban önállósodott, de azt mondja magáról, hogy furcsa módon a határőrségnél teljesített sorkatonai szolgálata alatt kezdte vállalkozói karrierjét, ahol a tiszt kocsma üzemeltetését bízták rá néhány héttel a bevonulása után. Így mesélt erről: *Hát ez így volt, mert mindig egy katona csinálta ezt és akkor pont azt leszerelték vagy valami ilyesmi volt, és akkor volt egy rendezvény, ahol én dolgoztam és mondták, hogy nem is engednek el. Nem kellett katonai esküt tennem, nem kellett semmit se csinálni. Adtak két pár kimenő ruhát, papírt, és akkor én csináltam végig. Adtak egy összeg pénzt és akkor azt nekem kellett forgatni. Én mentem áruért, én tartottam rendben az üzletet. És akkor 18 éves voltam.*

Leszerelése után még öt évet dolgozott felszolgálóként, majd önállósodott, vendéglátással kezdett foglalkozni, de hamarosan a kereskedelem területére is kiterjesztette érdekeltségeit. A kezdeti években sorra nyitotta a kocsmákat és élelmiszerboltokat Tarjánban és Gyermelyen, egészen pontosan egy kocsmát, egy hétvégi diszkót, egy erdei csárdát, valamint összesen hat boltot, többségében élelmiszerboltokat üzemeltetett. Amikor a kilencvenes évek második felében már úgy érezte, hogy lehetőségei a vendéglátásban

és a kereskedelemben is kezdenek beszűkülni, azaz egyre több konkurens jelent meg a piacon, váltott. A boltok többségét szerződéses üzemeltetésben kiadta másoknak, majd vásárolt két kamiont és fuvarozásba kezdett. A kutatás idején 17 autója volt forgalomban Európa-szerte. 2004-ben megvásárolta a falu közepén elhagyatottan álló benzinkutat is, újraindította és megfelelő üzletpolitikával azt is jövedelmező üzletté tette.

Az önállóság hagyományát valójában ő is otthonról hozta, hiszen édesapja sosem lépett be a szövetkezetbe, s bár a földjeit elvették, így munkahelyre kényszerült, az állattartást soha nem adta fel, sertést és marhát is tartott háznál, ötöt-hatot mindegyikből, de ebben az időben húsz állatnál soha nem volt több birtokában. A sertéseket eladták felvásárlóknak vagy magánvevőknek, a tehének tejét és szaporulatát egyaránt értékesítették. A szövetkezetek átalakulása idején, mivel filléres összegekért lehetett állatot vásárolni, gyorsan felszaporodott a marhaállomány (sertéssel ekkor már nem foglalkoztak), egy időben elérték a háromezretes állatlétszámot is, ez csak a tejhaszon szempontjából is komoly bevételhez juttatta őket. Később az állatjóléti és állategészségügyi előírások változása miatt lecsökkentették az állatok számát ötven alá, mert így nem olyan szigorúak az előírások, valamint a tej értékesítésével is felhagytak, ahogy megszűntek a kedvező átvételi lehetőségek. Nemcsak az állatállomány miatt kezdett a földárveréseken tudatosan földet vásárolni, megvett mindent, ami másnak nem kellett, mert üzletet látott a földben. 2009-ben közel 500 hektárt műveltek, aminek többsége már saját tulajdonuk, a területek egy része erdő, van, amit legeltetésre használnak és van, amit csak rendben tartanak. S mivel Tarján egész területe Natura 2000 területnek számít, ezért a földekért járó támogatás is magasabb összegű. A szántóföldi művelést teljesen gépesítették, feladatai összesen két alkalmazottat kívánnak, további 23 ember a családi vállalkozás egyéb területein dolgozik.

Mihály élettörténete sajátos kombinációja a szocializmus kori másodállásból kinövő és a már akkor a – korlátozott lehetőségek között – teljes önállóságot választó vállalkozók imént bemutatott eseteinek. Ő a családi második gazdaságba nevelődött bele, ami ráadásul esetükben éppen a mezőgazdasághoz kapcsolódott, így szinte természetes volt számára, hogy jövedelemkiegészítési céllal az emberek főállásuk mellett valami mással is foglalkoznak otthoni keretek között. Ám a nyolcvanas évek második felében, nem lévén lehetősége még a családi kisüzemet továbbfejleszteni, inkább saját szakmáját véve alapul kezdett önálló tevékenységbe.

Mihály üzletpolitikája, hogy mindent megvesz, ami mások szemében értéktelen és igyekszik felvirágoztatni, vagy legalább az elérhető legnagyobb nyereséget kihozni belőle. Így volt ez az élelmiszerboltoktól kezdve a földeken keresztül a benzinkútig minden kezdeményezésével. Másik jellemző tulajdonsága, hogy igazi profitorientált vállalkozói szemlélettel mindennel csak addig foglalkozik, ameddig az elfogadható hasznot hajt, és nem ódzkodik a gyors, és esetenként merész váltásoktól sem. Eképp lett hajdani vendéglátásból vegyes profilú vállalkozói birodalmat működtető üzletember.

Ferenc (II. generáció) szintén a vendéglátásból indult, és ő is gebines „félönállóként” kezdett, amikor 1979-től kezdve a helyi ÁFÉSZ tulajdonú kocsmát üzemeltetését vállalta el feleségével. Az ő esetükben sem volt másodállás, hanem a főállásukban próbáltak meg vállalkozói szemlélettel előbbre jutni, és ez az igyekezetük vezette át őket a rendszerváltás utáni valódi vállalkozói létbe. Teljes önállósodásuk éppen a rendszerváltás éveire esett,

hiszen 1989-ben fogtak bele a már saját tulajdonú éttermük kialakításába (területvásárlás, építkezés, engedélyeztetés), amit aztán 1991 év elején nyitottak meg, s a kutatás idején már a falu legnagyobb, panzióval kiegészített éttermét vezették.

A szocializmusban született vállalkozói karrierek esetei azt példázzák, hogy az eredeti szakmaválasztással megszerzett tudás, ismeret bázisán indított vállalkozások a racionális gazdasági magatartás eszméje és gyakorlata miatt a megváltozott gazdasági feltételek közepette is sikerre vihethők. Így az új körülmények mellett is egyre többen indítottak vállalkozást, és az adatok tanulsága szerint működtetni is képesek azt.

Zoltán (II. generáció) középfokú vegyipari végzettséggel egy alumínium ofszetlemezeket (is) gyártó tatabányai ipari szövetkezetnél dolgozott, annak is a fejlesztő részlegénél, az önállósodásra csak a rendszerváltás után gondolt már, amikor gyakorlatilag munka nélkül maradt. A szövetkezet egyetlen nyereséges ágazatánál dolgozva az új idők új lehetőségeitől fellelkésedve azt gondolták kollégáival, hogy részesedhetnek a bevételből, aminek java részét az ő csapatuk termelte meg, ezért, hogy nyomást gyakoroljanak munkáltatójukra, az egész részleg kilépett, és közösen alapítottak egy céget. Ám annyi tőkájuk nem volt, hogy gépeket, technológiát vásároljanak, hiába volt náluk a szellemi tőke, a termeléshez szükséges eszközök, gépek a szövetkezetnél maradtak. Abban is hiába reménykedtek, hogy anyacégük „visszahívja” őket, és mint a szellemi tőkét birtokló vállalkozással ettől kezdve üzleti partnerként szerződik velük. Ehelyett a szövetkezet egyenként csábította vissza volt dolgozóit. Közben az átalakulás és tulajdonnevesítés is lezajlott a szövetkezetnél, s mivel ők önként hagyták el azt, csak jelképes összegben részesedhettek az üzletrész-tulajdonból. Így anyagi tőke és munka híján újonnan alapított cégük néhány hónapnyi vegetálás után felbomlott, Zoltán pedig egy nyíregyházi, szintén nyomdaipari – az ofszet eljárásához szükséges gumikendők gyártásával foglalkozó – cég kereskedelmi vezetője lett. Valójában erre a munkahelyére az akkor már tervezett saját vállalkozásához szánt ugródeszkeként tekintett, ahol új ismeretekre és kapcsolatokra tehetett szert. Rövid idő múlva, egészen pontosan 1992-ben ugyanis megalapították nyomdaipari kellékek külkereskedelmével foglalkozó saját családi vállalkozásukat. Idővel tevékenységüket két kft.-be szervezték, az egyik gumikendőt és festékeket importál (a gumikendőket méretre vágják és csomagolják is), a másik pedig az ofszetlemezt és az ehhez kapcsolódó vegyszereket. A cégek telephelye időközben Tatabányára került, és bár a foglalkoztatottak száma nem jelentős, a két cég piaci részesedése annál inkább, a hazai nyomdaipar „jelentős részét” ma már ők látják el alapanyagokkal. Zoltánék indulásában egyértelműen a munkahelyen felhalmozott szakmai ismeret és kapcsolatháló játszott kiemelten fontos szerepet, ahogy ezt a feleség is elismeri: *De volt egy roppant nagy tőkéje, ez a roppant nagy tőke pedig az ismeretanyaga, egyrészt a nyomdaiparral, az egész nyomdaiparral, másrészt az alumínium ofszetlemez gyártással. Mert hogy meggyőződésem, hogy kereskedni is csak olyan termékkel lehet, amit ismer az ember. [...] Ugye akkor, hogy ki honnan mit vásárol, azért a személyes kapcsolatok..., meg azért ez a mai napig is így van. Tehát a személyes kapcsolatok, a bizalom, az nagyon számít.*

Természetesen, a vállalkozás sikerre viteléhez az is kellett, hogy ezt a meglévő tőkét megfelelőképpen tudják használni, hiszen nem lett Zoltán minden kollégájából sikeres importőr. Szerencsájuk is volt, korai indulók lévén még egy olyan időszakban kezdhették el építgetni cégüket, amikor a gazdasági jogszabályok is kedvezőbbek voltak és lehetővé

tették, hogy viszonylag kis anyagi befektetéssel indítsanak el egy külkereskedelmi vállalkozást. Az is a kezükre játszott, hogy Zoltán korábbi munkahelye, Magyarország egyetlen ofsztetlemez-gyártó cége időközben tönkrement, s ezzel itthon megszűnt a gyártás.

Zsolték (II. generáció) útja valamivel küzdelmesebben alakult a sikerig, így meséli el történetüket a feleség:

Hát akkor két évig otthon volt, de nem volt így munkája. Próbált itt meg ott találni, de átmeneti munkák lettek, igazán nem helyezkedett el, hanem gépészmérnöki végzettsége volt, és itt a rendszerváltás tájékán sok ilyen kistraktor került be a faluba. Akkor kiderült, hogy ő az egyetlen, aki ért ezekhez. Akkor ezeket elkezdte javíthatni, de ilyen aprópénzes munkák [váltak] ezek. Akkor ezeket javíthatta, abból volt egy kis bevételünk, meg én elkezdtem idegenvezetéssel foglalkozni, és mivel volt buszjogosítványa, akkor kitaláltuk, hogy [...] vettünk egy ilyen kisbuszt, egy mikrobuszt, hétszemélyeset, nagyon öreg. És akkor elmentünk idegenvezetősdit játszani, ő volt a sofőr én meg az idegenvezető. Aztán ez odáig fajult, hogy '97-ben kiváltotta ő is az engedélyt erre...

Zsolték vállalkozástörténetében az életút finalitása – azaz a vállalkozói lét irányába mutató döntések sora – és a kreativitás – meglévő tőkéjüket, jelen esetben tudásukat, nem a megszokott keretek között, hanem valami új módon, új rendszerbe ágyazva hasznosították – egyaránt jól felismerhető. Zsolt nem a turisztikai vállalkozás kedvéért vizsgázott buszvezetésből, mint ahogy egyébként külkereskedő végzettségét idővel tanári pályára cserélő felesége sem azért kezdett idegenvezetéssel foglalkozni, mert ebből akartak megélni. Ám amikor a körülmények úgy alakultak, a háztartás érdekében „bevetették” meglévő tudásukat és azok felhasználásával valami újat hoztak létre.

Az utóbbi két eset jó példája annak, hogy Tarjánban (is) többen feltehetőleg kényszerűségből, munkahelyük elvesztése okán, és többnyire csak az önfoglalkoztatást megoldó vagy mikrovállalkozást indítottak, ám szintén a racionális gazdasági magatartás egy közvetett bizonyítékának tekinthető, hogy ezeket a vállalkozásokat képesek voltak fenntartani, működtetni. A vállalkozásokat vizsgáló szociológiai irodalom ugyanakkor kiemeli azt, hogy Magyarországon, eltérően a nyugat-európai tapasztalatoktól, magas a belépési küszöb, ezért inkább az iskolázottabb, több szakmai tapasztalattal rendelkező indulóknak van nagyobb esélye a vállalkozói körbe bekerülniük. A munkanélküliség által jobban sújtott, alacsony iskolázottságú és kedvezőtlen munkaerő-pozíciójú embereknek kisebb az esélyük a vállalkozóvá váláshoz. Az ilyen előzetes szelekció eredménye, hogy nálunk a megszűnési arány is alacsonyabb. A hazai gazdaság tehát nehezebben engedi be a vállalkozókat a piacra és ezzel biztosítja, hogy a bekerülők nagyobb valószínűséggel bent maradhassanak.⁴⁸⁵ Figyelembe véve ezeket az eredményeket, úgy vélem, ez még inkább aláhúzza a meglévő tudás, iskolai végzettség fontosságát, de továbbra is fenntartom, hogy a munkakultúra és a gazdasági habitus is fontos befolyásoló tényező a vállalkozások fenntartásában. Ennek példáit valamivel alább be is mutatom majd.

⁴⁸⁵ Kuczi 2000: 26–28.

A rendszerváltás után indulók motivációit tekintve feltétlenül számolnunk kell a kényszervállalkozás jelensége mellett az imént már említett önmegegerősítéssel is. Egy olyan lokális kultúrában, ahol az öngondoskodás és a racionális gazdálkodás társadalmi gyakorlatként jelenik meg, a vállalkozói minták települési szintű elterjedésének és hűzörejének valószínűségét nem kell különösebben magyarázni. A korai indulók pozitív példái pedig még inkább elősegítették azt, hogy a rendszerváltás után indulók számára az önálló vállalkozás indítása egy valós és reális alternatívaként jelenjen meg.

Attila (II. generáció) életkorából adódóan már a rendszerváltás után indult, és életútja az imént mondottakat támasztja alá. Autószerelőnek tanult, leérettségizett, aztán a Volánnál kezdett el dolgozni, majd hamarosan jelentkezett repülőgép-pilótának, de egy korábbi sérülése miatt nem felelt meg az orvosi vizsgálaton. Letöltötte rendes sorállományú katonaidéjét (ami alatt harckocsi-javítónak képezték ki) és 1989-ben, leszerelése után egy tatabányai autószerelő műhelyében kezdett dolgozni, egyidejűleg beiratkozott technikus képzésre is. 1994-ben indult önálló vállalkozóként, tardosi apósa átengedte neki korábbi lakatosműhelyét, amit aztán ő átalakíthatott saját igényei szerint. Azóta is Tardoson dolgozik egyedül, alkalmazottak nélkül, a szakképzési rendszer átalakítása óta pedig tanulókat sem szívesen fogad, mert a 18 éves fiatalokkal tapasztalatai szerint sokkal nehezebb megtaníttatni és megszerettetni a szakmát, nem akar küszködni velük. Úgy véli, Tarjánban már van elég autószerelő, felesége családja miatt a tardosiak viszont könnyen befogadták, megszerették, ami fontos az ő szakmájában is. Így beszél erről: *Az autójavítás bizalmi kérdés, legalábbis vidéken. Té odahozod az autót javítani, akár még a bukszádat is benneahagyod. Az autó is egy személyes tárgy, ha így nézzük, teljes mértékben. Teljesen jól működik, úgy veszem észre, hogy szeretnek. Tarjánból is járnak föl, Tatáról...*

Attila útja kacskaringók nélkül, szinte egyenesen vezetett az önállósodás felé, számára nem volt kérdéses, hogy előbb-utóbb saját műhelyt nyit.

László (III. generáció) is a fiatalabb, rendszerváltás után induló generáció tagja, az ő esete azonban annyiban különleges, hogy jelen körülmények között is a szocializmus időszakában jellemző boldogulási stratégiát választotta. Gyengeáramú villamosipari technikusként 1991 óta dolgozik munkahelyén, egy távközlési cégnél, ahol a kutatás idején már a létesítési és hibaelhárítási csoportot vezette, hét alkalmazott tartozott a kezei alá. Néhány évvel korábban azonban főállása mellett elkezdett „maszekolni”, általános villanyszerelési munkákat vállalt, valamint biztonságtechnikai és riasztó rendszerek szerelését végezték. Kezdetektől egy kollégájával dolgozik össze, eleinte két külön betéti társaságban bonyolították a hivatalos ügyeket, de néhány év elteltével létrehoztak egy kft.-t az egyszerűség kedvéért. A kutatás idején már 5 alkalmazottjuk volt, ettől kicsit könnyebb lett az életük, a fizikai munkát már nem nekik kellett elvégezniük. László azt mondja, hogy a jelenlegi bizonytalan gazdasági helyzet miatt döntöttek a másodállás fejlesztése, azaz a kft.-vé alakulás mellett, ha esetleg elveszítenék az állásukat, legyen hová visszavonulniuk. Ez a megoldás a vállalkozás szempontjából egyfajta inkubációs időszaként is felfogható, másfelől a konstrukció elég rugalmas ahhoz, hogy sokféle helyzetet le tudjanak reagálni vele. Hogy László megteszi-e a teljes önállósodáshoz szükséges utolsó lépést, az még egyelőre a jövő titka.

5.3.3.2 Mentalitás, munkakultúra mint erőforrás

Többször érveltem már amellet, hogy a svábként címkézett mentalitásnak mennyire fontos eleme a munkaközpontú életvezetés, a szorgalom és a takarékoság, valamint hogy maguk a svábok is csoportjellemzőik központi elemeinek tartják ezeket a tulajdonságokat. Azt is bemutattam, hogy mindezek, részben az együttélés hatására, egyfajta lokális ethosszá is váltak a faluban, s meg is jelennek – persze különféle kontextusokban – a legtöbb vállalkozástörténetben.

Tamás (II. generáció) érettségi után, kissé tanácstalanul, hogy milyen irányba fordíthatná életét, elhelyezkedett ott, ahol apja is dolgozott: Tatabányán a bányavállalat fatelepének irodájában, ahol a beszerzésekkel foglalkozott, és itt hamar felkeltette az érdeklődését a szomszédos asztalosműhely. Egyre többet járt át munka után, kis idő eltelével már szerszámokat is kézbe vett, és pusztán kedvtelésből elkezdett fusizni. Amikor a rendszerváltás után a bányának leáldozott, váltania kellett, így mesél erről: És akkor jött a rendszerváltás, tudni lehetett, hogy ennek vége, ennek a cégnek, hogy Szénbányák, ennek nincs jövője, be fog zárni. Akkor én elkezdtem itthon, a garázsban, kitoltam a papa Wartburgját, kipakoltam a tűzifát, betekertem egy százas égőt, betoltam egy gyalut és elkezdtem gyalulni, fűrni, faragni és szép lassan megtanultam az asztalos szakmát, mint egy ilyen hobbit.

Nem jelentkezett munkanélkülinek se, pedig hivatalosan annak számított, ám addigra már volt kenyérkereső szakma a kezében: a lassanként, nem hivatalosan kitanult asztalosmesterég. Gond akkor adódott, amikor az önkormányzatnak vállalt munkáért számlát kértek tőle, a vállalkozói engedély kiváltásához viszont szüksége lett volna a hivatalos iskolai végzettségre. Ezért már családapaként jelentkezett szakmát tanulni, a tanárait viszont mind ismerte, mert az asztalosműhely, ahová átjárt annak idején, az iskola tanműhelye volt. Így végül csak vizsgát kellett tennie, hiszen mindenki tudta róla, mennyire érti a mesterségét. Eleinte Tamás mindenféle termékkel foglalkozott, ám idővel ráállt a boltbelsők építésére, ezzel sikerült cégét 10-12 fős, igen jelentős árbevételű kisvállalkozássá fejlesztenie. A sikernek azonban ára van és volt: a rengeteg munka, a szünet nélküli tevékenykedés. Ismeri a falu sok vállalkozóját, és az ő helyzetükön, sorsukon, történetükön keresztül is azt látja, hogy a tarjáni sikerek mögött megfeszített munka, szorgalom, kötelességtudat áll, a munka iránti egyfajta alázat, annak mintegy morális kötelességként való felfogása, és a boldogulás iránti erős igény.

Ez az úgymond jó mód, jólét, jó a háttér, mindenki azt látja, amikor nagy autód van, amikor nagy motorod van. Ezeket nem látják, hogy például az Istyunak, ő lett volna, aki itt parádézott volna, kerekedett volna, őneki pénteken szólt a fater, hogy ki kell menni tárcsázni, és szombat reggel öt óráig tárcsázott kinn a földjeiken, szombaton lefeküdt aludni, hiába hívtam, délután ötkor kelt fel. Addig aludt, mert két napot egybe dolgozott, utána éjszaka, aztán mire idejött, már szólt a telefon, hogy nem tudom, hová kell mennie, mert ugye kamionozik is. Akkor azt kellett csinálnia. Ma meg ahelyett, hogy idejött volna, beteg lett a benzinkutas, ment a benzinkútra. Na, most ez az irigylésre méltó jólét. Ez a borzasztó sok pénz, hogy ezt így kell csinálni. De mikor strandra megy, telefonálnak, hogy kiszöktek a marhák, akkor leteszi a törölközőt és

megy estig a teheneket kergetni a rétre. És el tudom mondani ennek az asztalos verzióját is. Tehát a jólétnek az az oldala, amit senki nem lát. Hogy öt órakor kelek, ha tetszik, ha nem, hétvégén is, és este hatig-nyolcig megyek. Amikor szerelés van, egy héten kétszer-háromszor, akkor éjjelkor jövök, ott alszunk, másnap jövök meg és nincs választásom. Persze, evvel lehet pénzt keresni. Ebből lehet kvadot venni, ebből lesz szép házam, autóm, ezért a plusz nyolc óráért. Sima nyolc órából nem lehet. És szerintem ez az emberek közti különbség, aki nyolc órát hajlandó, vagy aki hajlandó 16-ot is. Aki hajlandó 16-ot, az előrébb jut. És mindig folyamatosan itt kell lenni és a munkahelyen is úgy dolgozni. Én is azért jutottam el oda, ahova eljutottam, mert amikor azt mondták, hogy meg kell csinálni, akkor minden más nem érdekelt, akkor az érdekelt, hogy ezt meg kell csinálni. És ha azt mondták, hogy számold meg, hogy ebbe' a farakásban hány darab fa volt, akkor öt perc múlva jöttem, hogy 1221, a másik meg félóráig számolta, mert leült egy cigire, hogy ügysem látja senki. És akkor azért szóltak, hogy legyenek művezető és ez így épült fel és ebből lett a vállalkozás, mert amikor valamit mondanak, hogy csináld meg, akkor én arra figyelek, hogy az legyen kész, mert most az a dolgom...

Hasonlóan kemény munkáról, küzdelemről számol be Zoltán felesége, Ágnes. Vállalkozásuk kezdeti, kapcsolatépítési szakaszában a nyomdaipari termékek nagykereskedelmébe belevágó házaspárnak állandóan Európát kellett járnia, hogy megtalálják leendő partnereiket. Ágnes számára a legnagyobb nehézséget és lemondást az otthontól, gyerekektől való távollét jelentette, így beszélt erről: *Fél Európát bejártuk, de csak a lemezgyárakat meg az autópályákat meg a nem tudom miket láttuk. És a fél életem azzal telt, hogy a telefonom a zsebemben, és mindig arra gondoltam, hogy otthon minden rendben.*

A racionális kalkulációt és a felhalmozásra törekvést mutatja, hogy sikereik érdekében a kezdeti építkezés szakaszában mindent feláldoztak a vállalkozásért: szabadidőt, szórakozást, pénzt, utóbbit rendszeresen a növekedés, a biztonságos működés megteremtése érdekében hasznosítják, ahelyett, hogy presztízsjavakra költenék. Ágnes így mesél erről: *Az első évek után, amiután tényleg jó eredményeket értünk el, mindig a megtermelt eredményt, nyereséget visszaforgattuk a vállalkozásba. És ennek köszönhetjük azt, hogy mindig jobb kondíciókat tudtunk a vevőink felé biztosítani, és kialakult az, hogy a hazai nyomdaipar elég jelentős részét mi látjuk el alapanyagokkal.*

Általában nem jellemző a hivalkodó fogyasztás Tarjánban, bár a jólét leolvasható a helyiek környezetének igényes kialakításáról, hiszen arra törekszenek, hogy házaik, javaik kényelmes és célszerű otthonként szolgálják a családot. Itt egy újabb bolt nyitása, egy újabb üzletág elindítása talán még jobban kivívja a közösség gyarapodás-központú szemlélete miatt az elismerést, mint egy esetleges látványos fogyasztási célú beruházás. Természetesen a szép és – ami talán még fontosabb – rendezett otthon mellett már a kilencvenes években szinte mindenhol ott állt az autó, később esetleg megvették a másodikat is, a kétezres években pedig megjelentek a kisrepülőök és/vagy a kvadok. Tagadhatatlan, hogy utóbbiak már a költséges hobbik kategóriájába tartoznak, de nem hallani olyan esetekről, hogy valakinél esetleg a túlköltekezés, az irracionális mértékű fogyasztás a megélhetés kárára, vagy ami rosszabb, a családi megélhetést biztosító vállalkozás kárára vált volna. Az interjúk tanulsága szerint itt senki nem ment tönkre azért, mert idejét, energiáit és tőkét sikerességének reprezentálására fordította volna. Fogyasztásaikban

éppolyan racionálisak, mint a felhalmozásban, a kétezres években megjelenő extra, mondhatni luxus kiadások és presztízsjavak is inkább csak azoknál jelennek meg, akiknél a vállalkozás és/vagy a családi megélhetés biztonsága áll már olyan biztos alapokon, hogy ezt megengedhetik maguknak. A vállalkozások élettörténetére tehát egy, a szorgalmalon alapuló, szigorú, önkíméletet nem ismerő, a növekedést középpontba helyező hosszabb-rövidebb felhalmozási szakasz jellemző az indulást követően, majd a stabilitás elérése után már megengedik maguknak a vállalkozók, hogy visszább vegyenek a tempóból. Ebben a környezetben becsülete van a munkával szerzett jólétnek, vagy máshogy fogalmazva, csak a (kemény) munka árán biztosított anyagi sikereknek van becsülete Tarjánban. Ha valaki anélkül élne költekező és fogyasztás-központú életet, mondjuk az előző generáció által felhalmozott javakból, amíg ő maga valami közösség által is megbecsülhető dolgot le nem tesz az asztalra (ilyennek számít már a rendezett és biztos családi élet kialakítása is), az kivívná a közösség rosszalló megítélését.

Hogy mennyire nem része a helyi kultúrának a megalapozatlan fogyasztás, azt jól szemlélteti Mihály esete, aki sikeres üzletemberként, egy változatos profilú családi vállalkozás-birodalommal a háta mögött is csak akkor vesz újabb gépet, ha éppen rendelkezésére áll a megfelelő mennyiségű készpénz. Ezt ő így fogalmazza meg: *Hát veszegettünk gépeket. De mindig csak annyit, amennyit magam meg tudtam fizetni, hogy ne legyenek horribilis adósságaim, mert azt nem bírja az idegrendszerem. Most is, ha kell, és meg tudom fizetni, veszek egy használt gépet.*

Tarjánban még a sikeres vállalkozóknál sem szégyen az ésszerű és beosztó szemléletű pénzköltés, és nem csak Mihály mentalitásától áll távol a túlzott eladósodástól való idegenkedés, még a fejlesztési célú hitelekkel is óvatosan bánnak a tarjániak, a fogyasztási célú hiteladósság pedig kifejezetten rossz megítélés alá esik. A takarékoság tehát nem szégyen, az adakozás ellenben komoly erény, már-már egyfajta rejtett versengés zajlik Tarjánban a tekintetben, hogy ki hányszor, mit és milyen mértékben támogat. Természetesen, itt nem a konkrét összegek forognak közszájon, de egyik-másik sikeres vállalkozóról általában faluszerte tudják, hogy éppen a kézilabda vagy a labdarúgó csapatot támogatja-e, azzal is tisztában vannak, hogy a temető új, impozáns kerítését kinek köszönhetik, és annak is gyorsan híre megy, ha valaki olyan marketing-kampányba kezd, hogy bevételének bizonyos százalékát felajánlja az iskola részére. A diplomák felújítására, aki csak teheti, áldoz anyagiakat. A kétezres évek elején a kálvária rendbetételére is nagyon hamar összegyűjtött a pénz, az adakozók nevét az egyes stációkon fel is tüntették. Mintha a közösségért hozott anyagi áldozatokban törne felszínre a jólét kifejezése, mintha csak egy ilyen rejtett versengés formájában tartaná elfogadhatónak a közösség a sikerekkel való dicsekvést. Egy olyan kisparraszi háttérű közösségben, ahol a boldogulásért mindig keményen megdolgoztak, majd azt tapasztalták, hogy vagyონukat, életük munkáját politikai szóra egyik napról a másikra el is lehet venni, nem meglepő, hogy a vagyonosok, tehetősek alapvető reakciója a rejtőzködés.

Múltjukkal, származásukkal áll kapcsolatban egy másik erőforrásuk is, amit a tarjániak fel tudtak használni gazdasági előmenetelük érdekében. Ez pedig nyelvtudásuk, ami néhány esetben fontos építőköve volt a vállalkozásnak. Ágnes, nyomdaipari vállalkozásuk kapcsán így mesél erről: *És ami itt nagy előnyöm volt – próbálok párhuzamot vonni a múltam meg a származásom meg a .... – az az, hogy németül nagyon jól beszéltem.*

Az, hogy német nemzetiségű vagyok, német nemzetiségi gimnáziumban érettségiztem, tehát mikor ezt az egész dolgot elkezdtük, tulajdonképpen a nyelvtudásomnak köszönhettem azt, hogy egyáltalán el tudtuk kezdeni és olyan szinten tudtuk csinálni...

A német nyelvtudás jól jött a turisztikai jellegű vállalkozásoknál is, mint amilyet például Zsolték vezetnek vagy Krisztináké, akikről még nem esett szó, de néhány bekezdéssel később részletesen megismerhetjük az ő családi vállalkozásuk történetét is. Lajos (I. generáció) életkorából fakadóan még otthon sajátította el a sváb nyelvet, a helyi dialektust. A rendszerváltás tájékától kezdve, ahogy mind jobban megélnékültek Tarján nemzetközi, elsősorban német és osztrák hivatalos kapcsolatai, egyre jobban tudta kamatoztatni nyelvtudását. Akkor már a tanács/önkormányzat dolgozójaként a Gameszt vezette, amikor az első hivatalos delegációk érkeztek, az ő pincéjénél látták vendégül a küldöttségeket, mert fekvéséből adódóan remek kilátás nyílt onnan a falura. Így emlékszik vissza a „hőskorszakra”, az indulásra: *Ez akkoriban úgy működött, de most is így működik ez még, hogy nem olyan hivatalosan ment ez a dolog, mert ugye a hivatalos, protokolláris része mindig lebonyolódott a községházán. Aztán ha valakinek van egy tava vagy egy lovardája vagy valami, akkor megmutatja, mi meg ezt a gyönyörű panorámát mutattuk meg. És aztán megtetszett nekik, és szép lassan hivatalossá kellett tennünk.*

Lajos soha nem adta fel főállását, a vendéglátás megmaradt számukra jövedelemkiegészítő lehetőségnek, ahogy korábban, egész életükben valami kiegészítő tevékenységet mindig végeztek a jobb megélhetés érdekében. Kezdetben ezek a mezőgazdasághoz kapcsolódtak; házasságkötésük után még részesművelést vállaltak, később kistermeléssel foglalkoztak, aminek a ház körüli kert adta a bázisát. Termeltek fóliás paradicsomot, neveltek sertést, tartottak tyúkot, mikor mi érte meg jobban. Eközben Lajos kőművesként, később építésvezetőként dolgozott, előbb a helyi ÁFÉSZ-nél, aztán a szövetkezetnél már a gyermelyi integráció után, és 1986-ban került a tanácshoz. Felesége, Erzsike kereskedő, bolti eladó volt, ő a helyi ábécé vezetőjeként ment nyugdíjba. Incéjükben az első vendégeket – később Tarján első testvértelepülésévé váló Staufenberg tájékozdó, kapcsolatterjesztő céllal érkezett küldöttségének tagjait – 1988-ban fogadták. A pincét az eltelt két évtized alatt fokozatosan bővítették, fejlesztették a vendéglátás igényei szerint, s bár reklámjuk nem volt, forgalmuk annál nagyobb, köszönhetően szíves vendéglátásuk jó hírének, aminek része volt, hogy nyelvtudásuk miatt mindketten tudtak kommunikálni vendégeikkel. 2008-ban családi okok miatt hagytak fel a vendégfogadással.

Lajosék esete nem rendkívüli Tarjánban, a korábban bemutatott László is másodállásban dolgozik vállalkozásában, s még számtalan példája akad Tarjánban az emberek boldogulási igényének ilyen formában való megnyilvánulásának. Az iskola egyik tanárnője jó évtizeden keresztül vállalkozói formában látta el a gyermekvédelmi feladatokat az önkormányzat számára, egy másik tanár pedig a falutévé szerkesztését, üzemeltetését végezte kiegészítő jövedelemért. A magánboldogulás mindig is elfogadott közösségi érték, elvárás volt ebben a lokális közösségben, az öngondoskodás egyfajta tradíció, mely a svábok racionális, felhalmozás-centrikus gazdasági magatartásának társadalmi gyakorlatává válásán alapult. Ez a társadalmi-kulturális környezet a közvetített értékek, habitusok és gazdasági gyakorlatok által egyfajta mintaadó szerepet töltött be, másfelől éppen ezek által legitimnek fogadta el a vállalkozásokat a magánboldogulások gyakorlatában.

5.3.3.3 Család mint erőforrás

A családnak, csakúgy mint másutt, Tarjánban is kitüntetett szerepe van az önállósodás folyamatában. A svábok azonosítására és megkülönböztetésére alkalmazott és elfogadott tulajdonságjegyek ismertetésekor már szóba került az összetartó család eszménye, amelyet a vállalkozást indítók erőforrásként tudtak és tudnak hasznosítani. A szűk család – házastársak, szülők, gyerekek köre – jelenti a segítségnyújtás elsődleges terepét, ezeket vesszük most számba.

Amikor Zoltán nyomdaipari kellékek nagykereskedelmébe fogott, felesége Ágnes még a közeli középiskolában tanított, ám a férjnek szüksége volt felesége kiváló német nyelvtudására új, nemzetközi partnerek megnyeréséhez. Zoltán is beszél németül, bár ő inkább csak a helyi dialektust sajátította el, majd később az iskolapadban valamenyny németet. Az üzleti tárgyalások sikeréhez azonban ez nem volt elég. Ezért Ágnes, eleinte még a tanítás mellett, elkezdett besegíteni férje indulásába, hisz a család megélhetése múltott ezen. Nagy áldozatnak érezte, amikor kezdő tanárként már mutatkoztak az első sikerei, diákjai versenyeket nyertek, ám neki meg kellett hoznia azt a nehéz döntést, hogy a család boldogulása érdekében felhagy a tanítással. Ráadásul második gyermekük születése és új otthonuk felépítése is a vállalkozásindítás időszakára esett. Ezért édesanyja segítségére is szükség lett, ő vigyázott a gyerekekre, amíg ők távol voltak. Eleinte Ágnes, akinek gazdasági jellegű végzettsége volt és csak később képezte át magát tanárrá, intézte a vállalkozás pénzügyeivel kapcsolatos papírmunkát is. Később, ahogy növekedett a cég, erre már szakembert alkalmaztak. Ágnes viszont a közösen indított vállalkozások egyikének vezetőjeként ma már sikeres üzletasszonyi karriert tudhat magáénak.

Zsolt, és felesége Katalin életében találni párhuzamokat az előző történettel. Itt is a férj munkájának elvesztése miatt vágtak bele együtt egy új tevékenységbe, s ezért Katalin pályafutása sokban hasonlít Ágnesére. Eredeti szakmáját ő is a tanításra cserélte fel, s amikor a helyi általános iskola tanáraként, majd később igazgatójaként, önkormányzati képviselőként már egyre nehezebb volt a családi vállalkozásban is helytállnia, ő is váltott, otthagya saját pályafutását, visszavonult a családi üzletbe.

Ezekben az életutakban közös, hogy a feleség munkáját, munkahelyét mindaddig megtartják, amíg a családi költségvetés biztonsága igényli azt, amíg az jövedelemben többet hoz, mint amennyit a ráfordított idő elvesz a vállalkozás nyereségéből. A döntés nyilván nem asztal mellett, papíron kiszámolt nyereség-veszteség kalkuláción alapszik, de átgondoltságot jelent, amit az is alátámaszt, hogy visszakozás egyik életút során sem történt. Mindkét esetben a feleség helyét betölthették volna fizetett alkalmazottal, ám ehhez a környezet iránti nagyfokú bizalom szükségeltetik. Sem a svábok etnikus csoportként átélt történelmi tapasztalatai, sem a szocializmus évei nem erősítették a tarjániak külvilág iránt érzett bizalmát, a közös családi boldogulás érdekében végzett megfeszített munka és önfeláldozás pedig tradicionális eleme a gazdasági gyakorlatoknak, habitusnak. Másfelől a racionális kalkuláció is amellest szól, hogy egy vállalkozás felfelé ívelési szakaszában tartózkodjanak attól, hogy felesleges költségekkel terheljék meg a vállalkozást és ezzel végső soron a családtól vonjanak el forrásokat.

Miklós (II. generáció) a kilencvenes évek elején elektroműszerészként analóg telefonhálózatokat épített ki saját vállalkozása keretében, ez adta a család megélhetésének alapját, és ebből tudtak építkezni is. Érezve forgalmán a közelgő mobilkorszak közeledtét, sejtette, hogy a földi hálózatoknak leáldozóban van, ezért, amikor az önkormányzat az 1994-ben átadott gyermektábor üzemeltetésére jelentkezőket keresett, élt a lehetőséggel. Rábeszélte pedagógus feleségét, *Krisztinát*, hogy próbálják meg, és végül elnyerték a jogot. Azóta ők üzemeltetik családi vállalkozásban a tábort, a kétezres évek elején pizzériát nyitottak saját udvarukban, egy melléképületből apartmanházat alakítottak ki, és legújabb szolgáltatásukként, 2009 óta a szőlőhegyen lévő présházukat is panzióként tartják fenn.

A táborban kezdetben nem maguk főztek, de néhány év után felismerték, úgy több hasznuk lenne. Ehhez azonban szükség volt szakács végzettségre, így hát Miklós a vendégforgalom szempontjából csendesebb téli hónapokban nekifogott a tanulásnak és megszerezte a szükséges szakmai végzettséget. Ebből jött később az ötlet, no meg a tábor szezonalitása miatt, hogy pizzériát is nyissanak, amelyet csak délutáni nyitvatartással működtetnek. A szobakiadásba, majd a panzióba azért vágtak bele, hogy más vendégkört is ki tudjanak szolgálni, ha már a teljes családi megélhetést a vendéglátásra alapozták. Időközben Krisztina is otthagyta az iskolát és minden energiáját a családi vállalkozás felvirágoztatásának szenteli. A pizzériában már alkalmazott dolgozik, a tábori konyhán is van alkalmanként kiegészítőjük, de a legbiztosabb támaszuk Krisztina édesanyja, aki ha kell, a konyhai munkákba segít be, ha pedig a szükség úgy hozza, a gyerekekre vigyáz.

Egy átlagos napjuk úgy néz ki, hogy Miklós kora hajnalban bedagasztja a pizzatésztát, majd együtt elmennek a táborba reggeliztetni. Ezután Miklós marad főzni, Krisztina pedig a beszerzéseket és a panzió ügyeit intézi. Az ebédeltetésre ő is visszatér a táborba és segít férjének, majd hazamegy, vagy ismét a panzióba, míg Miklós elrendezi a konyhát, előkészíti a vacsorát. Régebben, amíg a gyerekek kisebbek voltak, Krisztina otthon töltötte a délutánt, így ő felügyelte, irányította a pizzériát is, de a feladatok sokasodásával ott már alkalmazott dolgozik. Ha a panzióban is vannak vendégeik és igénylik, akkor este Miklós ott helyben főz rájuk, de a szőlőhegyen csak nyílt tűzi ételek készítésére van engedélyük, lehetőségük. Krisztina édesanyjának segítségére akkor van szükség, ha nagyobb csoport érkezik, vagy ha Krisztina elvállal valamilyen programot és nem tud részt venni a konyhai munkákban, ugyanis rendelkezik idegenvezetői képesítéssel is, hajdani német szakos tanárként pedig a nyelvi táboroknál tudja kamatoztatni tudását. A programszervezés a táborban nekik nem feladatuk, azt mindig annak kell megoldania, aki a csoportot odahozza, de az évek alatt kialakult egy törzsközönség, visszajáró csoportok köre, akik tudják Krisztináról, hogy felkérhető ilyen feladatokra is. A gyerekek egyelőre még túl fiatalok ahhoz, hogy részt vegyenek a munkákban, bár a kamasz fiú néha a panziónál már segít a vendégek kiszolgálásában, szülei nem terelgetik azonban afelé, hogy a vállalkozás profiljához illő irányba induljon el. Mindazonáltal a fiú több nyelvet beszél és a tarjáni zenei életbe is bekapcsolódott, játszik egy zenekarban.

Csaba (III. generáció) esetében a szülői segítség nemcsak munkasegítést jelentett, hanem azt is, hogy szülői segítséggel, családi összefogással tudta megvalósítani nagy álmát: melegkonyhás, zenés szórakozóhelyet (kocsmát) nyitott. Mindig is vendéglátással szeretett

volna foglalkozni, hiszen nyolc éves kora óta ő is zenél, állandóan ilyen környezetben forgott, de egy fellángolás eredményeképpen mégis mezőgazdasági középiskolát végzett. Ez után tanulta ki a vendéglátói szakmát, azután üzletvezetői és marketinges tanfolyamon is részt vett, utóbbi három képzést már kifejezetten céljai megvalósítása érdekében tette: gyűjtötte tudástőkét, mialatt családja (szülei) az anyagi tőke felhalmozásán fáradoztak. Néhány évre elhelyezkedett egy autószalonban értékesítőként, hogy addig is legyen jövedelme, amíg elérkezik az a pillanat, hogy belefoghatnak a kocsmá kialakításába, aminek végül is 2005-ben jött el az ideje, és a következő évben nyitottak. A tőkefelhalmozás időszakában a tapasztalatokat, ötleteket is gyűjtötte, amikor csak Németországban vagy Ausztriában járt, fényképezte a vendéglátóhelyeket, figyelt, jegyzetelt, ötleteit, elképzeléseit a helyi asztalosok segítettek megvalósítani. Vendéglőjében minden hétvégén változatos stílusú élőzenés koncerteket szervez, egy hónapban egyszer pedig sváb zenés estet tart (ő maga is egy sramli zenekarban játszik), a hely kialakításában dominál a bajor stílus, és az étlapon is feltűnnek a bajor ételek.

Csaba nem tőkebefektetési céllal nyitotta az éttermet, neki ez az élete, ebből szeretné családja megélhetését biztosítani, mindazonáltal folyamatos újításokon töri a fejét: bővítené helyet és szolgáltatási kínálatot is, elsődleges célja a panzió, talán wellness szolgáltatásokkal. A telek, ahol felépítették a vendéglőt, nagyszülői örökség, a szülők elsősorban anyagiakkal támogatták, bár édesapja a munkálatok levezénylésében is szerepet játszott, és a napi ügymenetben is segít, ha kell, de hivatalosan ők nem vesznek részt az üzemeltetésben. Csaba szakemberekkel dolgozik, hivatásos szakácsa, felszolgálói vannak, úgy véli, fontos a szakmai hozzáértés, ezt az igényességét nem szerette volna feláldozni a rokonság érdekében. Ezért fel sem vetődött, hogy esetleg költségcsökkentő céllal vagy az esetleges nagyobb bizalom okán a tágabb rokoni körből keressen segítőt, alkalmazottakat – mindez jól mutatja, hogy Csaba már valóban a fiatal generáció tagja, őt a történelmi traumák emléke már nem befolyásolja a környezete iránti bizalom mértékében. Ő maga is rengeteget dolgozik, programot szervez, áruért jár, intézi a hivatalos ügyeket, és ha kell, felszolgál. Felesége egyelőre nem vesz részt az üzletben, kisgyerekes anyukaként otthon van, bár a papírmunkába be-besegít.

Sándor és Ferenc vállalkozásában is aktív szerepet játszanak a feleségek, mindkét esetben rövid alkalmazotti lét után hamar bekapcsolódtak a férjek szerződéses üzleteinek üzemeltetésébe. Sándor feleségének mindig is a boltok és – amíg a ház körül volt – a húsüzem személyzetének irányítása tartozott a feladatai közé. Miközben Sándor meglehetősen mobilitással intézte a vállalkozás ügyeit, addig otthon a feleség vigyázott a házra, üzletre. Ferenc felesége pedig az étterem konyhájában töltött be vezetői szerepet, bár szakácsot mindig is alkalmaztak.

A házastársak nem minden esetben adják fel saját karrierjüket a családi vállalkozás kedvéért, András felesége is megtartotta patikai állását amellet, hogy kezdetektől ő végezte a napi szintű könyvelést férje mezőgazdasági vállalkozásában. Feleségének ez a „pénzügyminiszteri” státusza, ahogy András nevezte, akkor is megmaradt, amikor már hivatásos könyvelőt kellett alkalmazniuk. Olyan családi stratégiával is találkozni, ahol a feleségek megtartják saját állásukat, és csak egészen minimálisan, a családi döntéshozás, tanácsadás szintjén vesznek részt férjük vállalkozásában.

Tarjában is jellemző az, amit általában a kisvállalkozásokkal kapcsolatos szakirodalom kiemel, nevezetesen, hogy a család elsődlegesen a hiányzó erőforrások és a tágabb környezet iránti bizalmatlanság, vagy alacsonyabb fokú bizalom problémáját hivatott kezelni.⁴⁸⁶ Ebből fakad, hogy bizonyos területeken a családi erőforrások végessége a vállalkozás növekedésének gátját is jelentheti, hiszen csak addig és annyi külső munkaerőt vonnak be, amennyi ellenőrzését és elszámoltatását még a családon belül meg tudják oldani.⁴⁸⁷ A feleségek bekapcsolódása a vállalkozásokba egyfelől az erőforráshiányt hivatott megoldani, másfelől az ellenőrzésben is szerepet kapnak. Külső alkalmazottak bevonása a tevékenység jellegétől és a vállalkozás méretétől is függ, András például a családi mezőgazdasági kisüzemmel képes megteremteni családjá megélhetését, külső alkalmazottra a megművelt terület növelése esetén lenne szüksége, esetleg ha ő vagy fia kevesebb gépi munkát szeretne végezni, ám ezzel olyan kockázatokat vállalnának, amit racionális kalkulációval nem tartanak ésszerűnek. A gazdaság nagy mértékben gépesített, olyan komoly, nagy értékű gépeik vannak, amelyeket már nem szívesen bíznának külső alkalmazottra a lehetséges veszteségek veszélye miatt.

Természetesen a bemutatott vállalkozások között találni olyat is, ahol kisebb-nagyobb mértékben számítanak külső segítségre is, számuk mindig a vállalkozás jövedelmezőségével, a növekedés esélyével áll összefüggésben. Ugyanakkor, alapvetően az a jellemző, hogy a családi erőforrásokra alapozott vállalkozások megmaradnak annál a méretnél és ezáltal jövedelmezőségi szintnél, amit még fenntarthatónak gondolnak, amíg a túlzott növekedés nem veszélyezteti a vállalkozás legfőbb célját: a családi megélhetés biztosítását. Talán egyedül Sándor esetében jellemző a külső munkaerő számának jelentős fluktuációja, ám ők már olyan méreteket értek el a közel 200 fő alkalmazásával és az ehhez kapcsolódó jövedelmezőségi szinttel, hogy a családi vállalkozásként induló üzlet már sokkal jobban kitett a makrogazdasági és egyéb külső körülmények befolyásoló hatásának. Mindazonáltal ez a vállalkozás is talpon van a mai napig, még ha történetüket a folyamatos változás, bővülés és szűkülés jellemzi is – ez pedig éppen a családi erőforrásokra alapozott kisvállalkozások flexibilitásában rejlik előnyét támasztja alá.

A gyerekek részvétele a családi vállalkozásban mindazonáltal változatos képet mutat, és ez a svábok kapcsán máshol is leírt,⁴⁸⁸ a racionális kalkuláció, a jövő tervezésére figyelmet fordító, a vállalkozás jövőjét az utódlás kérdésének megoldásával is biztosítani igyekvő mentalitás kérdése is. Az idősebb generációhoz tartozó Sándornál és Ferencnél a kutatás idején már folyamatban volt a gyerekek nagyobb mértékű bevonódása a vállalkozás életébe. Mindkét családban a fiúk (két fiú van mindenütt) a vállalkozás profiljához kapcsolódó végzettséget szereztek és fokozatosan tanultak bele szüleik mellett a majdani önálló vezetésbe. Mihály legidősebb fia már a családi vállalkozás minden részében helytáll, ha kell kamiont vagy mezőgazdasági gépeket vezet, ha pedig a helyzet úgy hozza,

---

⁴⁸⁶ A családnak a kisvállalkozásokban játszott szerepéről összefoglalóan lásd: Kuczi 2000., különösen: 57–81., ahol a szerző a különböző gazdaságsszociológiai, gazdasági antropológiai, közgazdaságtani kutatási megállapítások összegzésével arra az itt átvett megállapításra jut, hogy a család jellemzően e két probléma, az erőforráshiány és a bizalomhiány megoldásánál játszik, játszhat fontos szerepet.

⁴⁸⁷ Kuczi 2000: 80.

⁴⁸⁸ Lásd pl. Szigeti 2004.

a benzinkúton dolgozik. Róbert gyerekei még fiatalabbak, de a fiú apja nyomdokaiba lépve gépészeti technikusként tanul, lánya viszont vendéglátóipari főiskolára jár, ő a család vendéglátói ágát tudná továbbvinni.

Úgy tűnik, a vállalkozás különféle gazdasági mutatói (jövedelmezőség, méret), a gyerekek részvétele és a folytatásban játszott esetleges szerepe között erős összefüggés nem áll fenn. Abban, hogy ezt a változatos képet értelmezni tudjuk, a morális ökonómia és a racionális konszenzus fogalmai segíthetnek.⁴⁸⁹ A tarjáni vállalkozások a teljesen racionális vagy tisztán morális konszenzuson alapuló családi együttműködés skálájának két végpontja között helyezkednek el – egy család, egy vállalkozás életében is változhat – alkalmazkodva a külső körülményekhez, hogy melyik együttműködési forma

⁴⁸⁹ E fogalmakat használja Kuczi arra a jelenségre, hogy az erőforrás és/vagy bizalom hiányából fakadóan felértékelődő családnak a vállalkozásban játszott szerepe milyen minták mentén szerveződik. Két alaptípust különböztet meg annak magyarázatára, hogy a vállalkozás/család feje miként veszi rá családjának, háztartásának tagjait, hogy rendelkezésre álló idejükkel, energiáikkal, vagyonukkal közreműködjenek a gazdasági haszonszerzésben. A racionális konszenzuson és a morális ökonómian alapuló együttműködési formák lényegében két eltérő boldogulási stratégiát is reprezentálnak, előbbi esetében a családtagok alapvetően az individuális boldogulási utakat tartják elsődlegesnek, e célnak rendelik alá munkahelyválasztásukat, karrierjüket, megtakarításaikat, adott életszituációban azonban dönthetnek úgy a családtagok, hogy a kitűzött cél elérése érdekében, addig, amíg az együttműködés léte racionálisan indokolható, összedolgoznak, közösen keresik a boldogulás lehetőségét. Ezzel szemben a morális ökonómia azt jelenti, hogy a háztartás, a család minden tagja alárendeli egyéni érdekeit a közös boldogulás eszményének, a háztartás és a vállalkozás összekapcsolódik, egymás szolgálatába állítódik. Kulturálisan nagyok az eltérések abban, hogy milyen családmódellet uralkodó az adott országban, területen, mert míg Kínában például a családfő a család minden tagjának munkaerejére, tudására, tőkéjére és megtakarításaira számíthat, addig Magyarországon jellemzően csak a házastársakra korlátozódik a vállalkozások általi közös boldogulási stratégia. (Kuczi 2000: 66–70.) Kuczi a morális ökonómia fogalmát Hofer Tamás alapján vonatkoztatja a kisvállalkozások szerveződési mintáira, aki viszont a kapitalizmusba bekapcsolódó átányi paraszti gazdaságok működésére alkalmazta a fogalmat. (Hofer 1994.) Mind Hofer, mind Kuczi leírja, hogy a fogalom alapvetően Edward P. Thompsontól származik, aki a 18. századi angol tömegre vonatkozó „kollektív észjárás piaccal szembeni moralizáló jellegét jelölte” vele 1971-es, *The moral economy of the English crowd in the eighteenth century. Past and Present* címet viselő munkájában. Hofer Tamás részletesen ismerteti Kuczi által is idézett művében a fogalom utóéletét s ennek alapján a paraszti társadalmakra vonatkozó kiterjesztésének létjogosultságát. James C. Scott délkelet-ázsiai paraszti morális ökonómiájáról írt 1976-os művében alkalmazza az angol történész által megalkotott fogalmat azokra a konfliktusokra, amelyek a paraszti közösség és az állam, a gyarmati igazgatás és a kapitalista piac ütközéséből fakadtak. Hofer kiemeli, hogy maga a fogalomalkotó, Edward P. Thompson kommentálta 1991-es esszéjében a morális ökonómia fogalom vitáját és utóéletét, ahol nem tér ki a paraszti közösségekre való alkalmazás és az a körül támadt vitákra, ezzel mintegy bátorítva a tudományos köröket a fogalom szabad, a 18. századi angol viszonyoktól eltérő társadalmi és gazdasági körülményekre alkalmazására a pontosan meghatározott értelmezési keret megadásával. Hofer módszertani újítása a fogalom használata kapcsán, hogy bár azt korábban mindig ütközési helyzetek magyarázatára használták, ő azonban ezt a régies morális vezérlési elvnek tekintett beállítódást éppen a két világ ütközésének kített „burkolaton” belül, azaz a családon belüli működésében vizsgálja. Így fogalmaz: „Azt hiszem, meg lehet kockáztatni egy olyan föltevést, hogy a kölcsönös kötelezettségek és elvárások bonyolult hálózata a parasztgazdaság és a háztartás egészét, a benne végzett sokféle, nemek és életkor szerint finoman differenciált tevékenységét valami módon igazságosnak elismert kötelezettségek teljesítésévé és igazságosnak elismert jogosítványok beváltásává tette, amiben nem is a családfőnek engedelmességek a gyerekek vagy az asszonyok (vagy nem csupán

érvényesül inkább.⁴⁹⁰ Ez olyan flexibilitást kölcsönöz a gazdasági tevékenységnek, ami a családi kapcsolatokon alapuló, de általában a társadalmi környezetbe mélyebben beágyazott kisvállalkozások legnagyobb előnyét jelenti. A feleségek bekapcsolódása a családi vállalkozásba inkább a racionális konszenzus alapján történik, hiszen ők többnyire kulcspozíciókat töltenek be a vállalkozásokban, de legalábbis fontos, bizalmi feladatokat látnak el. Ezekre a pozíciókra külső munkaerőt alkalmazni a racionális kalkuláció alapján bizonyosan ráfizetéses lenne, így még a karrierjüket odahagyó feleségek esetében is, ha nehéz is egy ilyen döntés, mindenképpen ésszerű. Ha pusztán csak az utódlás kérdését nézzük, a morális ökonómia gyakorlata tűnik fontosabbnak. A legtöbb családban általános értékrend, hogy nem irányítják a fiatalokat a családi vállalkozáshoz passzoló, szakirányú végzettség megszerzésére, a lényeg, hogy tanuljanak. Mindamellett, hogy racionális döntésnek számít egy már kiépített, bejáratott üzletet nem veszni hagyni, megfigyelhető, hogy minél inkább a morális ökonómia alapján működik egy családban a vállalkozás, azaz minél több családtag, minél nagyobb energiaráfordítással vesz részt a család közös boldogulásának megteremtésében, annál valószínűbb, hogy a fiatalok szemében természetesnek tűnik a vállalkozás továbbvitele. Mindezek alapján úgy tűnik, hogy nemcsak a vállalkozói hajlandóság, hanem a vállalkozás felépítésének, működésének mintázata is egyfajta átadható örökség.⁴⁹¹

Miután a rendszerváltással az anyagi gyarapodás és tőkefelhalmozás elől elhárultak a gazdasági, jogi és politikai akadályok, Tarjánban lendületes *nekilódulás*, a kapitalizmus szellemének határozott erőre kapása figyelhető meg, a bemutatott példák jól szemléltetik, hogy a család mennyire fontos erőforrást jelentett ebben a folyamatban. Ennek oka, hogy mindezek elsődleges célja a család boldogulásának megteremtése volt, magyarázata pedig az lehet, hogy egyelőre még csak az „eredeti tőkefelhalmozás” korszakát élik ezek a családi vállalkozások, itt még nem tőkét fektetnek be egyik iparágból vagy üzletből a másikba, hanem saját munkaerejükkel, tudásukkal a család jövőjét igyekeznek megalapozni.

---

neki, mert hiszen a családfő is kötelességet teljesített), hanem egy erkölcsi modellt valósítottak meg”. (Hofer 1994: 387.) Úgy véli, hogy az az arányokra és mértékekre alapozott paraszti gazdálkodás és háztartásvitel, a családi gazdaságok belső beosztási rendszere, amit Fél Edittel részletesen leírtak Átány kapcsán, éppen ezen a morális vezérlőelven alapult, e szerint működött. (Fél–Hofer 1994.) A paraszti gazdaságok és háztartások mindennapos működését bemutató, eredetileg 1972-ben németül megjelent kötet első magyar kiadásához írt előszavában említi Hofer Tamás, hogy 1966-ban, amikor a szóban forgó kötet kéziratát lezárták, már érezték, hogy a bemutatott paraszti gazdaságok és háztartások működésében a formális közgazdaságtantól eltérő racionalitás érvényesül, de ennek akkor még a Polányi Károly kezdeményezte szubsztantivista gazdasági antropológiában keresték magyarázatát, még ha az elméleti összefüggéseket nem is fejtették ki könyvükben. A morális ökonómia fogalma akkor még nem állt rendelkezésükre, de annak megszületésével végre betölthették azt az űrt, ami a gazdasági gyakorlatok és habitus, valamint az értékrendszer között feszült. (Fél–Hofer 1997: XIX.)

⁴⁹⁰ Hasonló megállapításra jut Kuczai Tibor is a kisvállalkozások társadalmi környezetét vizsgáló könyvében, közel harminc, az ország minden tájékán élő vállalkozóval készített interjú alapján. (Kuczai 2000: 69.)

⁴⁹¹ Ehhez azonban hozzá kell azt tenni, hogy a kutatás időpontjából kifolyólag a generációváltás éppen csak megindulhatott, a legtöbb családban a gyerekek még nem érték el azt a kort, hogy teljesen átvegyék a szülők helyét, akik még aktív korban voltak.

Az is szembetűnő, hogy a családi boldogulási stratégia itt mindig a szűk családot jelenti, a távoli, oldalági rokonoknak sem az indulásban, sem a működtetésben nincsen szerepük. Sok gazdasági antropológiai és gazdaságszociológiai vizsgálat közös tanulsága, hogy sem a túl sűrű, sem a túlságosan ritka családi, rokoni hálózat nem kedvez a kisvállalkozásnak, az egyik megfojthatja az egyéni/családi kezdeményezést, a másik viszont veszni hagyhatja az ígéretesen induló vállalkozást.⁴⁹² Hogy mi az optimális hálózat, az viszont kultúrafüggő. Egy neolokális házassági gyakorlattal és erős individualizmussal jellemezhető közösségben érthető, hogy mindenki maga akar boldogulni, ez erény és elvárás is egyben. A boldogulásból persze a szülői segítség nincs kizárva, sőt arról is elmondható, hogy az is éppen úgy erény, mint kötelezettség, ráadásul költségcsökkentő tényező. Ezért nem találkozni Tarjánban széles rokoni alapokon nyugvó vállalkozással, még testvérek vagy unokatestvérek szoros gazdasági kooperációja is ritka. A kalkuláció és a rokonság két különböző tényező, a tarjániak ezzel tisztában vannak.

5.3.3.4 Kapcsolatháló mint erőforrás

A szűk családi és a tágabb rokonságon túli kapcsolathálónak is fontos szerepe lehet a kisvállalkozások létrehozásában és működtetésében. E kapcsolatok minősége, jellege éppúgy kultúrafüggő, mint a rokoni, családi hálózatok sűrűségének optimális mértéke. Lényeges szempont ez az induló kisvállalkozások szempontjából, hiszen mint láttuk, a kezdeteknél Tarjánban (függetlenül attól, hogy a kezdet a nyolcvanas vagy a kilencvenes évtizedre esett-e, esetleg még későbbre datálható) minden vállalkozás csak a kulturális és társadalmi tőkére (tudás, munkakultúra, mentalitás, családi és szakmai kapcsolatok) számíthatott, a pénztőkének mindegyik induló híján volt. Ilyen helyzetekben pedig felértékelődik a társadalmi környezet erőforrás-szerepe is.

A kisvállalkozások társadalmi környezetét vizsgálva Kuczi Tibor arra hívja fel a figyelmet, hogy az optimális sűrűségűre szőtt társadalmi hálózatok még nem jelentik elégséges feltételét a kisvállalkozások sikeres működésének. Ehhez szükség van arra is, hogy környezetük legitimnek ismerje el létüket és tevékenységüket, vagyis, hogy a gazdasági racionalitás elvét tartsa elsődlegesnek a társadalmi, közösségi és/vagy rokoni szolidaritásával szemben.⁴⁹³

⁴⁹² Kuczi Tibor elsősorban afrikai példákat hoz Andrew A. Beveridge és Anahony Oberschall munkája alapján, valamint Clifford Geertz Bali-szigeteki tapasztalatait említi arra vonatkozóan, hogy a túlságosan sűrű családi és rokoni hálózatok miként akadályozhatják a kisvállalkozók boldogulását a családi és rokoni szolidaritásnak a racionális gazdasági döntési elv elé helyezésével. Durst Judit napjainkban, észak-magyarországi roma közösségekben végzett kutatásai alapján állapítja meg, hogy a túlságosan sok erős kötés gyengéje, hogy gátolja az egyéni kiemelkedést, az egyéni önmegvalósítást. Bár ő továbbtanulási, munkavállalási eseteket említ, látni kell, hogy az az erős nagycsaládi, rokoni hálózat, ami a romákat jellemzi, és ami a szegénység túlélésében az egyik legjelentősebb erőforrásuk is, azt a fajta egyéni, individuális kiemelkedés lehetőségét hiúsítja meg, ami tőkegyűjtési folyamatként a későbbi esetleges önállósodás alapjait teremthetné meg. (Durst 2005.)

⁴⁹³ Kuczi 2000: 53.

Arról már esett szó, hogy a lokális társadalmi és kulturális közeg Tarjánban alapvetően vállalkozóbarátnak nevezhető, elismeri a maga boldogulását megteremteni igyekvő hozzáállást, az öngondoskodást, értékeli az individuális és családi sikereket. Ugyanakkor, ha a tradíciókhoz való viszonyt és a szolidaritást vizsgáljuk, követve Nagy Olga korábban már említett elemzési szempontját,⁴⁹⁴ akkor azt látjuk, hogy Tarjánban az erős lokális és etnikai identitás egyben erős szolidaritási hálót is jelent. Ebben a környezetben nemcsak a családjára, a legszűkebb rokonságára számíthat tehát az önállósodni vágyó, a közös történelmi múlt és származás tudata által összefűzött, de a helyi politika identitásépítő technikái által is egyben tartott – Appadurai terminusával élve – „szomszédság” valós és erős befogadó és támogató közeget jelent. Tamás így vélekedik erről:

Itt azért senki nem szidja a szomszédját vagy a másikat, itt azért minden falunkbeli próbálja a tarjáni vállalkozót valamilyen szinten, ha nem is előnyben részesíteni, de ilyen probléma, hogy egymás feljelentgetése, bántás, ez itt nincs. [...] Nagyjából mindenki tud mindenkiről mindent, amit kell tudni, amennyire kell tudni. Ismerjük egymást. Az ilyen beszerzéseket egymás közt ügyesen felosztjuk, van egy összhangunk. Egy mód van rá, mindenki próbálja a helyi emberrel megcsináltatni a vizet, a villanyt, közművesmunkát. Próbáljuk itt leosztani a dolgokat egymás között, amennyire ezt lehet. Én azt merem mondani, ez itt elég jól összehangolt.

Róbert azt emeli ki, hogy a vállalkozók között is működik egyfajta szolidaritás: *Ehhez hozzá tartozik biztos az, hogy mi vállalkozók aránylag összetartunk, nincs konkurenciaharc meg irigykedés meg egyéb.* A tarjáni svábokat amúgy is jellemző összetartás tehát gazdasági értelemben vett erőforrásként is működik. Szervezeti szinten egyelőre ennek még nincs nyoma, ám éppen Róbert az, aki szeretné, ha létrejönne valamiféle vállalkozói kör vagy klub a faluban, és megpróbálkozik tenni is valamit ennek érdekében.

Tamás, asztalosként ennek az összetartásnak egy egészen másmilyen aspektusát világította meg. Mint korábban már szó esett róla, Tarjánban egyazon szakmának számos képviselője él és működik. Hogyan lehetséges, hogy az azonos szakmájú emberek, akiknek más tőkéje nem lévén, ezt fektették be vállalkozásukba, sikeresen tudnak működni? Kuczi Tibor könyvében a térbeli közelségből adódó együttműködési formákra két, hasonló elven működő példát is hoz. Az olasz ipari körzet kialakulásában az integráció segített, az azonos profilú kisvállalkozások, egy-egy nagyobb munka érdekében egy-egy tőkeerősebb integrátor segítségével összedolgoznak, így az egészen kicsi, családi erőforrásokra alapozott vállalkozásoknak is esélyük van a világpiacon való megjelenésre. Ehhez nagyon hasonló jelenségeket, folyamatokat tapasztalt korábbi kutatásai során a Galga mentén, ahol egyazon faluban működő sok sikeres asztalos vállalkozás titka is abban rejlik, hogy külső munkák érdekében kooperálnak, az együttműködési hálózatok mintája pedig – éppen úgy, mint Olaszországban – a már meglévő, megszilárdult társadalmi kapcsolatokhoz igazodott, azok mentén szerveződött.⁴⁹⁵

---

⁴⁹⁴ Nagy 1989.

⁴⁹⁵ Kuczi 2000: 101–105.

Tarjában a térbeli közelségből fakadó potenciális versenyhelyzet kiküszöbölésére más megoldást találtak. Itt sem jellemző az egymás érdekeinek és céljainak semmibevétele, azaz nem egymás kárára próbálnak az egyes családi kisvállalkozások fejlődni. A kutatás időpontjában működő 7-8 asztalos vállalkozás titka, hogy más-más területre szakosodtak. A már megismert Tamás az üzlethelyiségek berendezésének gyártását választotta, de van, aki játzótereket készít és kültéri bútorokat, van, aki a hagyományos lakossági igények kielégítésére specializálódott, és olyan asztalos is akad, aki saját stílust kialakítva exkluzív tölgyfa bútorokat készít. Megjegyzendő, hogy mindannyian külső piacra is dolgoznak. Hasonló szakosodást említhetünk a sok autóhoz, gépjárműhöz, gépészeti végzettséghez kapcsolódó vállalkozás esetében is. Hagyományos autószerelő műhely három működik a faluban, de van tuning szerviz és Róbert esete azt mutatja, hogy a megszerzett ismereteket máshogy, a kereskedelem területén is lehet kamatoztatni. A kisvállalkozások a megszerzett tudásra alapoznak tehát, de részben a közösségi szolidaritás, részben a magánboldogulás érdekében azt innovatív, kreatív módon hasznosítják.

A hasonló szakismeretre alapozó vállalkozások térbeli közelsége más kapcsolati formákra is lehetőséget ad, Tamás így mesél erről: *A telekszomszédom az is egy asztalos. És egymás mellett tökéletesen elvagyunk. A műhelyem mellett a földúton gyalog szoktam átmászni: elfogy a tipli és ott van a másik kolléga. Az utca elejében szintén 50 méterre tőlem a harmadik kolléga, ha valakinek valamije elfogy, egymást keressük.*

Ez a szerszámmal, eszközzel, ha kell egy kis szakmai jótanáccsal, ötlettel való kölcsönös kisegítés értelmezhető a kaláka modern formájának is,⁴⁹⁶ hiszen egyenrangú felek kölcsönös kisegítésén alapul a piaci viszonyok megkerülésével.

A kapcsolatok másik típusát jelenti az önkormányzathoz fűződő viszony. A következő fejezetben részletesen bemutatom, hogyan, milyen politika által támogatják az önkormányzat részéről a helyi vállalkozásokat. De a hivatalos lehetőségek mellett fontos, hogy az önkormányzat számít informálisan is vállalkozóira, mint ahogy a vállalkozók is számíthatnak az önkormányzatra. Mihály például sokszor kisegítette már géppel, gépi munkával az önkormányzatot, ezért részben el is várja, hogy hivatalos ügyei intézésekor barátságos, támogató légkörrel találkozzon. A legtöbb vállalkozó egyébként arról számolt be, hogy megbecsülik, elismerik őket, és a hivatalos ügymenetben mindig kedvező fogadtatással találkoznak. Ezek a történetek nem törvénytelen vagy jogtalan előnyszerzésről szólnak, egyszerűen a fogadtatásról, megbecsülésről és elismerésről. Az önkormányzat tudja nagyon jól, hogy sok olyan költség finanszírozásában számíthat a település vállalkozóira, ami már meghaladná anyagi erőforrásait, illetve a támogatások híján nagyobbak lennének a kiadásai.

Nehéz ezt a kapcsolattípust felcímkézni, hiszen nincsen szó patrónus-kliens viszonyról, vagy ha arra is gondolnánk, nehéz lenne megmondani, ki számít ebben a viszonyban patrónusnak, és ki a kliens, hiszen az önkormányzat, bár a hatalom az ő kezében van, a történetek szerint soha nem él vissza vele, vállalkozóit egyenrangú társként kezeli, miközben anyagi téren részben rá is van utalva a vállalkozók segítő szándékára. Ezért inkább együttműködésként jellemezhető a vállalkozók és az önkormányzat egymáshoz fűződő viszonya, hiszen a falu felvirágoztatása érdekében összedolgoznak.

⁴⁹⁶ Kuczi 2000: 94–97.

És végül szólni kell még egy olyan kapcsolatról, ami szintén a helyiek etnikus származásának függvénye – ez a németországi kapcsolatok szerepe a vállalkozásokban. Róbert esetében láttuk, hogy a magánjellegű németországi kapcsolatok segítettek hozzá az egyént egy ötlet, minta megtalálásához, majd annak megvalósításához is hozzájárultak. Az intenzív németországi kapcsolatápolás eredményeként sok családi és személyes ismeretség született, és bár nem jellemző, de előfordult, hogy egy-egy ilyen családi barátság közös vállalkozások kiindulópontja is lett. Mindazonáltal a németországi kapcsolatok inkább a falupolitika szempontjából jelentősek, a vállalkozások alakítására csak néhány esetben voltak kihatással.

6. KÖZÖSSÉGI STRATÉGIÁK

Az eddigiekben a település történeti-kulturális adottságaiból fakadó, a mentalításban ma is jelen lévő sajátosságairól volt szó, illetve azt tekintetem át, hogy mindezek hogyan befolyásolják a lokalitás szereplőit életvezetési stratégiáik alakításában. Tarján gazdasági-társadalmi átalakulását vizsgálva azonban nem hagyhatók figyelmen kívül a feltételeket megteremtő és biztosító közösségi stratégiák sem. A falu vezető rétege ugyanis az 1990-es évek kezdetétől fogva igyekezett olyan helyi politiká(ka)t megvalósítani, az átalakulási folyamatokat olyan kontextusokba helyezni, amelyek révén sikeresen kiaknázhatók a lokális adottságok és, amelyek segítik az egyéni törekvéseket. A kontextusok és a róluk szóló diskurzusok megteremtésével pedig arra törekedtek, hogy mindenki számára elérhetővé tegyék az ezekhez való kapcsolódás lehetőségét.

Az átalakulással kapcsolatos problémák közösségi megvitatásának három kontextus jelölte ki a keretét, amelyek három fordulattal jellemezhetők: *Tarján a szép, kényelmes falu*, *Tarján, a megélhetést nyújtó falu*, és végül, de nem utolsó sorban *Tarján a sváb falu, az összetartó falu*. A helyi kontextusok legfontosabb építőkövei az etnicitáshoz való viszony hagyományos és későmodern formái. A településen értéknek tartják a sváb mentalitást, új tartalommal töltik meg a hagyományos nemzetiségi önszerveződési modelleket, valamint etnikai önazonosságuk és odatartozásuk formálásában jelentős a szerepe az etnikai javak kommodifikációjára építő turizmusnak.

Az alábbiakban elsőként a lokalitás teremtésében fontos építőkönek számító sváb önazonosság különböző generációkhoz kötődő eltérő formáit mutatom be. Ezt követően azokra a szereplőkre összpontosítok, akik aktívan részt vesznek a lokális szubjektumok teremtésében és a helyi identitás fenntartásában és újraalkotásában, végül pedig, e konstruáló és rekonstruáló folyamat módszerait, vagyis a kontextusok teremtésének menetét és eredményeit veszem sorra.

6.1 Az etnikai önazonosság formái Tarjánban

6.1.1 Értelmezési keretek: határok és viszonyok, többes identitás, kettős identitás

Az átalakulásnak irányt szabó, a törekvéseket kontextusba helyező helyi vezetők építettek az etnikai identitásra, felhasználták azt céljaik eléréséhez. E folyamat megértéséhez mindenekelőtt azt kell megvizsgálni, milyen jellemző társadalmi identitások jelennek meg Tarjánban, és ebben hol a helye az etnikai identitásnak, illetve hogyan viszonyul más társadalmi lojalitásokhoz. A tarjáni svábok identitása, mint általában a kisebbségként élő etnikai csoportok identitása, nem ragadható meg egynemű azonosságtudatként, képlete ennél jóval összetettebb, bonyolultabb: tartalmaz etnikai és nemzeti elemeket, miközben generációnként is eltérést mutat.

Általában a magyarországi németek, mint kisebbségi etnikai csoport helyzete a szociálintropológia fogalmai szerint *etnikai anomáliának* tekinthető, vagyis szituációtól

és/vagy a tágabb kontextustól függő „sem-sem” vagy „is-is” esetekként tekinthetők, ami azt jelenti,⁴⁹⁷ hogy egyszerre tagjai a maguk etnikai csoportjának és a befogadó közösség által alkotott nemzetnek is. Vagyis nem pusztán csak német etnikumúak, de nem is csak magyarok, illetve más megközelítésben magyarok és németek is egyszerre. Eriksen a norvégiai számik esetében, akik etnikai azonosságtudatuk mellett norvég azonosságtudattal is bírnak, *osztott identitás*ról beszél,⁴⁹⁸ Magyarországon inkább a *kettős identitás* elnevezés terjedt el a németek és más kisebbségek azonosságtudatának vizsgálatában.

A szociálintropológiában általában a többes identitással rendelkező csoportok azonosságtudatának leírására a *diaszpóra* és a *hibriditás* fogalmakat használják. A két kifejezés háttérben alapvető szemléleti különbségek húzódnak meg. Előbbi az elsődleges identitásukban egy távoli származási országhoz kötődő, új környezetükben „az ősi kultúra” megőrzését, bizonyos körülmények között annak újraalkotását végző csoportok azonosságtudatát írja le. A folytonosság, stabil kollektív identitás, a területiség elve és a határok hangsúlyozásának fontossága jelenik meg benne. A hibriditás ezzel szemben ellentétes analitikus nézőpontot kínál, a kulturális keveredést, a zavaros, nem tiszta identitásokat jelenti. A multietnicitásnak ez a formája elutasítja az esszencializmust és a szigorú határokat, inkább a folyamatokra, a változásra, az egyéni stratégiákra, deterritorializálódásra és a nyitottságra helyezi a hangsúlyt. Bár mindkét megközelítést számos kritika is érte, Eriksen inkább arra hívja fel a figyelmet, hogy multietnikus környezetben nem lehet vagy-vagy választással használni e fogalmakat, vagyis a bezárkózás és a nyitottság, a megrögzöttség és a változás, a folyamatosság és az adaptálódás egyformán részei egy ilyen környezetnek.⁴⁹⁹

A magyarországi németek esetében figyelembe kell venni, hogy kisebbségi csoportként a többségi társadalomhoz való viszonyuk, s ennek szimbolikus és/vagy diszkurzív megnyilvánulási formái szempontjából is földrajzi és társadalmi értelemben egy rendkívül szétforgácsolt társadalmi csoportról van szó. Ennek oka, hogy a jórészt falusi környezethez kötődő németiség a 20. századra elvesztette kapcsolatát azzal a városi értelmiségi réteggel, amely korán az asszimiláció útját választotta. Így, a néhol nagyobb tömbökben egymás közelében élő csoportok meglelte ellenére is „a németiség” megélésének módja, a többségi társadalomhoz – esetleg más kisebbségekhez, etnikai csoportokhoz – fűződő viszony falvanként, településenként változott. Utóbbi nem kis mértékben annak függvénye volt, hogy adott településen számbeli kisebbségként avagy többségként jelentek meg a helyi németiség.

A magyarországi németek diaszpóraléte nem jelentette feltétlenül a diaszpóridentitás kialakulását, hiszen anyaországi kapcsolataik korán megszakadtak, letelepedésük kezdeti évtizedeiben pedig még a mobilitás is olyan alacsony fokon állt, hogy a németek lakta települések közötti kapcsolatok alig épültek ki. A letelepedést követő néhány évtizedet jellemző erőteljes belső migráció lezárultával – amit a nyelvi és kulturális homogenizálódás, az etnikai és felekezeti kiegyenlítődésszándéka motivált – erős etnikai tudatú,

---

⁴⁹⁷ Eriksen 2008: 93.

⁴⁹⁸ Eriksen 2008: 49.

⁴⁹⁹ Eriksen 2008: 208–210.

ugyanakkor zárt faluközösségek jöttek létre.⁵⁰⁰ A magyarországi németiséget így alapvetően a helyi érvényességű etnikai identitások sokasága jellemezte, ami egy településenként változó hangoltságú multiethnicitásként, többes identitásként írható le, és amit a német származáshoz kapcsolódó etnikai identitás megőrzésének vágya és a többségi társadalomhoz való asszimilációs szándék eltérő elegyeként határozhatunk meg.

A területi és társadalmi széttagoltság eredményeképpen a magyarországi németek csoportképződési folyamata, etnopolitikai megszerveződése is viszonylag későn, a 20. század elején, a Monarchia felbomlását követően indult meg, és egy elakadásokkal, törésvonalakkal tűzdelt, mai napig befejezetlen folyamat.⁵⁰¹ A területi tagoltság, a társadalmi megosztottság és az egységes, kisebbségi csoportként való megszerveződés hiányosságai miatt általában a magyarországi németiség etnikai identitásáról csak kellő körültekintéssel lehet beszélni, ezért a szakirodalom többsége települési szintű, mélyfúrás-jellegű elemzések keretei között mozog.⁵⁰² A tudományos érdeklődést valójában mindig is jobban foglalkoztatta a németek többes identitásának kérdése, ezen belül pedig a nemzeti és az etnikai azonosságtudat egymás mellett élése és kölcsönhatása, valamint e két különböző azonosságtudat konstruálásának módozatai.

Gerhard Seewann történeti elemzésekre támaszkodva próbálta megalkotni a Kárpát-medencei németiség identitástípusait. Elemzésében az erdélyi szász, dunai sváb és a magyarországi német népcsoportok azonosságtudatának kialakulását és fejlődését vizsgálja; utóbbi – jelen elemzés szempontjából is releváns csoportban – négy identitásformát, identitástípust különböztet meg. *Hungarus* típusnak azokat a kétnyelvű magyarországi németeket nevezi, akik kettős identitással rendelkeznek, azonosságuk megélése szubjektív elemekre épül, ápolják anyanyelvüket, kultúrájukat, miközben a többségi társadalomba is beilleszkednek, vagyis éppen annyira tagjai etnikai csoportjuknak, mint az államalkotó nemzetnek is. A „*Völkish*”, vagyis a *népi típusba* azok a szintén kétnyelvű magyarországi németek sorolhatók, akik valamiféle népies-romantikus nosztalgiával tekintenek hajdani anyaországukra, és ahhoz való kötődésüket előbbre valónak tartják a befogadó többségi társadalomhoz való kötődésüknél. Az ebbe a típusba sorolható németek etnikai hovatartozásuk objektív jellemzőit hangsúlyozzák, népi kultúrájukat a csoporthoz tartozás kényszere miatt ápolják. Etnikai identitásuk erős, ám a többségi társadalommal való kapcsolatuk konfliktusos. Az egynyelvű németek közül az egyik csoportba (Seewann ezt C típusként jelöli) azok tartoznak, akik félig magyarok, félig magyar-németek, hagyományaik ápolására nem fordítanak különösebb hangsúlyt, s bár tudat alatt kettős identitással rendelkeznek – német etnikai és magyar nemzeti azonosságtudattal – múltjukhoz való konfliktusos viszonyuk okán identitásuk diffúz, keverednek benne a *Hungarus* és a *Völkish* típus elemei. A teljesen tradíciófüggetlen „német hátterű” magyarok alkotta, Seewann által D jelzésű típusba azok sorolhatók, akik látszólag igyekeznek tudomást sem venni német származásukról, aminek oka szintén saját – személyes és etnikai csoportként megélt – múltjukhoz fűződő konfliktusos viszonyukban rejlik. Etnikai iden-

⁵⁰⁰ Bindorffer 2006a: 201.

⁵⁰¹ Seewann 1990: 17.

⁵⁰² Erről összefoglalóan lásd: Huber 2004: 43–45.

titásuk elvesztését vagy elhagyását sok esetben magyar nacionalizmussal kompenzálják, vagyis igyekeznek teljesen beleolvadni a többségi társadalomba.⁵⁰³

A Seewann által is szükségképpen sematikusnak és általánosítónak értékelt kategóriák alapvetően az egyének szintjén vizsgálják az etnikai és a nemzeti identitás viszonyát, az elkülönülés és a beolvadás kérdését, vagyis az egyének gazdasági, társadalmi, politikai folyamatok által befolyásolt társadalmi identitáskonstrukcióinak alakulását. Seewann nem törekszik az egyes, általa meghatározott típusokat lokalizálni, vagy egy belátható lokális egységen belül az egyes típusok gyakoriságát megadni, mindazonáltal, ahogy arra Bindorffer fel is hívja a figyelmet, rendszerezése a viszonylag tág kategóriák miatt megfelelő kiindulási pontként szolgálhat a konkrétabb, lokalizáltabb vizsgálatokhoz.⁵⁰⁴

Seewann a németiség különböző identitástípusait az etnikai és a nemzeti identitás eltérő elegeként látja, az általa meghatározott típusokban más-más arányban van jelen az etnikai és a nemzeti azonosság, véleménye szerint a keveredés mértékét alapvetően az asszimilációhoz való egyéni viszony dönti el. Az asszimilációhoz való egyéni vagy csoportos viszonyulásra ható társadalomtörténeti folyamatokat elemezve úgy véli, a különböző németországi színhelyekről eltérő időben bevándorolt németiség magyarokhoz való közeledését több tényező is elősegítette. A zárt, homogén német vagy német többségű falvakban endogám viszonyok között élő svábok kulturálisan és nyelvüket tekintve is színes, egyneműnek egyáltalán nem mondható csoportot alkottak országszerte.

A kizárólag a települések, esetleg kisebb tájegységek szintjén végbemenő nyelvi ki-egyenlítődés miatt⁵⁰⁵ az egyes német csoportok (és a településdialektusok) között már korán a magyar vált az általános közvetítő nyelvvé. A katolikus vallás szintén elősegítette a svábok magyarsághoz való közeledését, továbbá a közösen átélt történelmi események, valamint az a tény, hogy a nemzetté válás időszakát már itt, új hazájukban élték meg és írásos történelmük is betelepedésüket követően, Magyarországon kezdődött. A svábok kollektív emlékezete az anyaországot és származásuk konkrét helyszínét nem őrizte meg, „a haza” fogalma Magyarországgal kapcsolódott össze.⁵⁰⁶

Az etnikai és a nemzeti identitás egy analitikus keretben való vizsgálata és értelmezése mögött alapvetően az az elméleti bevezetőben (2. fejezet) részletesen felvázolt koncepció áll, amely szerint mindkettő olyan társadalmi viszonyulás, amelynek alapját a társadalom észlelésének, értelmezésének és eme észlelések és értelmezések reprezentációjának sajátos és egyben rokon módja jelenti.⁵⁰⁷ Nem véletlen tehát, hogy az etnikai és a nemzeti identitást vizsgáló kutatások, vagyis az etnicitás- és nacionalizmus-tanulmányok az utóbbi néhány évtizedben jelentősen közeledtek egymáshoz. Abban már egyetértenek, hogy a két jelenség alapvetően egy töről fakad, a társadalom könnyebb átláthatóságának érdekében végzett kategorizációs és klasszifikációs folyamatok eredője. Sokban hasonlítanak tehát egymáshoz, ráadásul a nacionalizmusok többsége etnikus

---

⁵⁰³ Seewann 2000b: 105.

⁵⁰⁴ Bindorffer 2002: 753.

⁵⁰⁵ Lásd ehhez még többek között: Manherz 2003., Hutterer 1973.

⁵⁰⁶ Seewann 2000a.

⁵⁰⁷ Lásd ehhez bővebben: Hale 2009.; Brubaker 2004., 2009.; Brubaker et. al. 2004.

jellegű.⁵⁰⁸ Az is közös bennük, hogy mindkét társadalmi identitásforma konstrukció, vagyis nem természetes képződmények, a *másik*hoz való viszonyban alakulnak ki, így kívülről, felülről manipulálhatók.⁵⁰⁹

Arról van tehát szó, hogy az etnikai és a nemzeti identitás is olyan referenciapontként szolgál az egyén számára a jelentéssel bíró társadalmi kategóriáinak kialakítása során, ami az egyén önkéntes választásán túlmutató jelentéstartalommal is bír,⁵¹⁰ hiszen az egyént etnikai és nemzeti kategóriákba maga és mások is belesorolhatják pusztán származási, leszármazási elv alapján. A nemzeti és etnikai kategorizáció és identifikáció további hasonlósága, hogy a leszármazás mellett a közös kultúra és történelem képzete is azonosítóképző erővel rendelkezik az odasorolási folyamatokban. Emellett mindkettőben keverednek az instrumentális és az expresszionista, emocionális elemek, vagyis legyen szó akár identitáspolitikáról, akár nacionalizmusról, tartalmazniuk kell azokat a szimbólumokat, amelyek megteremtik a lojalitás és a valahová tartozás érzését, lehetővé teszik az érzelmi alapú kötődést.⁵¹¹ A kutatások ugyanakkor arra is rávilágítanak, hogy a nemzeti és etnikai tagság helyzettől, szituációtól függően is változhat.⁵¹²

Éppen az utolsóként említett sajátosságot hangsúlyozza Bindorffer Györgyi is, aki a csoportképződés szociálpszichológiai megközelítéseit alkalmazva vizsgálja az etnikai és a nemzeti identitás kapcsolatát, történeti alakulását egy többségében svábok lakta településen. A dunabogdányi svábok nemzeti identitáskomplexumát egy olyan készletnek tekinti, amelynek létrejöttét, elsajátítását alapvetően a hiánypótlás és az azonosulás szándéka vezette. A nemzetállamok ébredésének korszakában már generációk óta a magyar államiság keretei közt élő, anyaországukkal hosszú ideje semmilyen kapcsolatot nem ápoló svábok teljes természetességgel vették birtokba a befogadó ország által felkínált nemzeti identitáselemeket. A zártabb faluközösségben ez az elsajátított nemzeti identitás ráadásul nem követelte meg a saját, etnikus identitásukról való lemondásukat, asszimilációjukat. A kettős identitás Bindorffer által kifejtett szituacionalista-instrumentalista felfogásának lényege, hogy az egyensúlyban lévő nemzeti és etnikai identitás térben és időben igazodik az elvárásokhoz, adott szituációban különböző mértékben mobilizálódik, kizárólagosságra egyik sem juthat.⁵¹³ Szemléletes példával élve, Bindorffer szerint a kettős identitást nem koncentrikus körökként kell elképzelni az egyének társadalmi identitásai között, hanem sokkal inkább egymást kisebb-nagyobb részben átfedő halmazokként.⁵¹⁴

Bindorffer érdeklődésének középpontjában alapvetően az etnikai szerveződés kialakulásának és működésének kérdései állnak, etnicitás-felfogásában a barthi elgondolásokat követve ugyanakkor úgy véli, az etnikai identitás vizsgálatában a határ fenntartásának

⁵⁰⁸ Eriksen 2008: 164. A nacionalizmus és etnicitás viszonyáról lásd még: Verdery [1994] 2000.

⁵⁰⁹ Eriksen 2008: 143.; Verdery [1994] 2000: 37.

⁵¹⁰ Vö. Hale 2009.

⁵¹¹ Eriksen 2008: 143.

⁵¹² Lásd ehhez többek között: Eriksen 2008: 164., Hale 2009: 68., illetve a 209-211. lábjegyzetekben felsorolt irodalmakat.

⁵¹³ Bindorffer 2001.

⁵¹⁴ Bindorffer 2006b: 194.

módozatai mellett azt a kulturális repertoárt is fontos szemügyre venni, amit a határok körbefognak.⁵¹⁵ A kulturális tartalom vizsgálatát elsősorban azért tartja fontosnak, mert a csoportokat kijelölő objektív kulturális jegyek (markerek) idővel változ(hat)nak, ami magával vonja a határok alakulását is. Így ír erről: „A határok változását, átrajzolódását, erősödését, gyengülését vagy megszűnését az általuk közrefogott kulturális repertoár vagy más határtartalmak kiüresedése vagy gazdagodása is előidézhetheti. A kiüresedés vagy gazdagodás folyamatai a mindenkori társadalmi, politikai és gazdasági viszonyokba ágyazottan a határok átjárhatósága vagy átjárhatatlansága következtében alakulnak.”⁵¹⁶ Vagyis úgy véli, ha az etnicitás, etnikai identitás kialakulásának és működésének kérdéseit hosszabb időtávon szeretnénk vizsgálni, akkor igenis figyelmet kell fordítanunk a repertoár elemeire és azok változására, valamint azokra a csoporton belüli és a csoportra ható külső folyamatokra, amelyek előidézik ezeket a változásokat.

A határok átrajzolhatósága azonban nemcsak hosszabb távú folyamatok eredménye lehet, a csoporthatárok szituációtól függően is változhatnak akár az egyén, akár a csoport szemszögéből is. Szituacionalista látásmódjának lényegét a következőképpen fogalmazza meg: „Ebben a koncepcióban a csoport közös kultúrájának feltétele a határ fenntartása, az etnikai identitás pedig nem a kulturális sajátosságok tárháza, hanem tulajdonképpen végtermék: a kérdéses – egyébként a csoportközi viszonyok, interkulturális kapcsolatok és interperszonális kapcsolatok következtében variábilissá, eltolhatóvá és kontingenssé vált határvonal mentén, illetve a rajta keresztül lezajló – tranzakciók folyamatában jön létre. Ez a személyközi interakción és csoportközi tranzakciókon alapuló, alapvetően mozgékonyt, flexibilitást biztosító és az átrajzolás lehetőségét megteremtő határelmélet az alapja az etnikai identitás szituacionalista elméletének.”⁵¹⁷

Bindorffer alapvetően a csoportképződés szociálpszichológiai nézeteire támaszkodva az interetnikus helyzetek kognitív aspektusait is bevonja elméletébe, vagyis úgy véli, hogy az etnikai csoport (és az egyének) gyakorolják nemcsak a csoportjellemzők kategóriális kijelölését, hanem szituációtól függően az ezek közti választást is, amit pedig a külső struktúrák által rájuk nehezedő kényszer befolyásol.⁵¹⁸ Az antropológiai és pszichológiai látásmód kombinációjával lehetővé teszi a nagyívű történelmi folyamatok figyelembe vételét is az etnicitás tanulmányozásában, amelyek hozzájárulnak ahhoz, hogy jobban megértsük az alapvetően interperszonális szinten zajló etnikai viszonyokat. Vagyis, egy olyan interdiszciplináris nézőpontot alakít ki, amelynek segítségével a magyarországi németek (és más nemzeti és etnikai kisebbségek) etnicitását képesek lehetünk történetileg is vizsgálni.⁵¹⁹

---

⁵¹⁵ Vö. Eriksen: 2008.

⁵¹⁶ Bindorffer 2006b: 192.

⁵¹⁷ Bindorffer 2006b: 191.

⁵¹⁸ A szociálanropológiai identitáskutatásokban ezt a megközelítésmódot gyakran szubjektivistá nézőpontnak nevezik. Lásd erről pl.: Eriksen 2008: 80–81.

⁵¹⁹ Bindorffer Dunabogdányban végzett kutatásának empirikus adataira támaszkodva fogalmazza meg a kettős identitás szituacionalista-instrumentalista elméletét, majd később más magyarországi német közösségek vizsgálatában is sikerrel alkalmazza, mint ahogy számos kutató használja ezt az elméleti keretet a magyarországi nemzeti és etnikai kisebbségek azonosságtudatának tanulmányozásához. Ehhez lásd: Bindorffer 2007.

Hasonlóan, ha a szociálintropológiának a többes identitásokra kialakított analitikus nézőpontjait alkalmazva tekintünk a magyarországi németek egyidejűleg meglévő nemzeti és etnikai identitására, inkább a diaszpóraidentitáshoz áll közelebb az imént bemutatott kettős identitás-konstrukció (anélkül, hogy a magyarországi németeknek diaszpóratudatuk lenne), mivel két különböző lojalitás többnyire egyenrangú, egyensúlyban lévő működéséről, működtetéséről van szó. A kettős identitás szituacionalista felfogása ugyanakkor jól, sőt talán jobban magyarázza azokat a helyzeteket, amikor egyik vagy másik azonosságtudat eltűnik az identitás egyéni vagy kollektív reprezentációjából, miközben ez nem jár együtt az egyéni, kognitív készletből való eltűnésükkel. Ennek egyik eklatáns – Tarjánban is jól nyomon követhető – példája a kitelepítések hatása a németek identitáskészletének és annak reprezentációjának átalakulására. Éppen ezek miatt az alábbiakban a kettős identitás szituacionalista-instrumentalista felfogásának a kulturális repertoár történeti alakulásáról mondottakat elfogadva és azt követve mutatom be a folyamatokat.

Mindezek alapján, a további elemzéssel nem az a célom, hogy a nemzeti és az etnikai identitás egyidejű meglétét igazoljam Tarján esetében, hiszen az eddigiekben is számos empirikus adattal támasztottam alá, hogy a magyarországi svábságot/németséget jellemző kettős identitás a vizsgált településen is felfedezhető. Korábbi fejezetekben áttekintettem, hogyan veszik birtokba a tarjániak a nemzeti nagytörténelmet helyi jelentőségű események alakjában (a falu Árpád-kori alapítása, a középkori legendák, az 1956-os forradalom helyi emlékezete, a téesz-szervezések időszaka stb.), s teremtik meg ezáltal a nemzethez tartozás érzését és reprezentációját. Nemzeti érzéseiket szimbolikus formában is kifejezésre juttatják, ennek már a jelenhez, közelmúlthoz kapcsolódó jele az iskola névválasztása és a Millenniumi emlékmű kialakítása. 1990-ben a helyi általános iskola felvette a tarjáni születésű Győry Sándor (1795–1870) nevét, aki református magyarként a 19. század közepének jeles matematikus-mérnöke volt, többek között a matematikai szaknyelv magyarításában alkotott maradandót. A névválasztás néhány évvel a kéttannyelvű oktatás bevezetése után történt, ezért értelmezhető az etnikai és a nemzeti érzések kiegyensúlyozásának szándékaként is.⁵²⁰

A kilencvenes évek közepén nyitott új utcát – amely a falu központját köti össze az újabb beépítésű részekkel – Szent Istvánról nevezték el, majd ennek kiindulásánál alakították ki a Millenniumi emlékművet, ahol helyet kapott előbb a millenniumi zászló, majd az államalapítás ezeréves évfordulójának emléket állító emlékkő és kopjafa. Szintén a kiegyensúlyozás jegyeként értelmezhető, hogy ezek az emlékek az egyik németországi testvértelepülésről elnevezett Hattstedt Parkban kaptak helyet, és nem messze a szóban forgó területtől, szintén a falu központjában, frekvenciált helyen – a templom mögött – található a másik németországi testvértelepülésről elnevezett Staufenberg park is, amelyek a falu és a falubeliek német kötődését hivatottak jelezni.

A fentiek alapján jól körvonalazódik, hogy az egyensúlyban lévő etnikai és nemzeti identitásnak megvannak a szimbolikus megjelenítési módjai, formái Tarjánban. Az etni-

⁵²⁰ Az általános iskola nevéből kikerült Győry Sándor neve akkor, amikor a Tarjáni Német Nemzeti-
ségi Önkormányzat 2020-ban átvette az iskola fenntartói jogait, majd annak nevét Tarjáni Német
Nemzetiségi Általános Iskolára változtatta.

kai identitáshoz kapcsolódó későbbi mondanivalóm szempontjából mindazonáltal fontosabbnak tartom ehelyütt annak vizsgálatát, hogyan viszonyul egymáshoz a két lojalitás, valamint, hogy ezek egymáshoz való történeti viszonya miként befolyásolja az etnikai identitás mindenkor kollektív reprezentációját. Vagyis azt igyekszem a következőkben megjeleníteni, hogyan, miben és miért tér el egymástól a tarjáni svábok különböző generációinak identitáskészlete és önazonosságuk megélésének módja. A készlet elemei közül alapvetően két komponensre fókuszálok: a kulturális jellemzőkre (nyelv, vallás és hagyományok), valamint – előbbiekkal összefüggésben – a csoporthoz tartozás kognitív markereire.

6.1.2 A csoporttudat és az etnikai identitás helyreállításának folyamata és technikái

A háború utáni időszak történései általában a svábok identitáskészletét és az etnikai önazonosság átörökítésének körülményeit is átalakították. Magyarságuk megkérdőjelezése, svábságuk miatti üldöztetésük felborította az addig egyensúlyban lévő kettős identitás-konstrukciójukat, amelyből egy időre eltűnt a nemzeti identitás, az etnikai önazonosság addig természetes megélése pedig visszaszorult a nem-nyilvános szférákba. Az egyensúly későbbi helyreállításában Tarjánban is nagy szerepe volt a körülöttük élő magyarok „finom hierarchia” alapján történő megkülönböztetésének és a folytatódó együttélésnek.⁵²¹

Az eseményeket átélők nemzeti identitásának visszaszerzésében a magyarokkal később közösen megélt sorsközösség, a mindenki számára egyaránt fontos történelmi pillanatok együttes átélése segített.⁵²² Erre Tarjánban legelőször az 1956-os forradalom helyi eseményei, majd a téesz-szervezések időszaka adott alkalmat. A kollektivizálás a földjellel gazdálkodók iránti ellenszenvet is mérsékelte a svábokban, illetve ez az ellenszenv a regnáló hatalomra vetült.

Tarjánban az a fajta tudás, amely alapján a mai napig számontartják, hogy ki őslakos, ki telepés vagy felvidéki származású, nemcsak a legidősebbek, hanem az eseményeket gyerekként átélő, az ötvenes évek erősen átpolitizált légkörében felnövekvő – sőt még a hatvanas évek közepéig születő, általam második generációnak nevezett – életkori csoportnak is sajátja. A sorsfordító események után születők szüleiktől, nagyszüleiktől ismerték meg a családtörténet részét képező kilakoltatási, vagyonelkobzási történeteket, tudatosították, hogy a magyarok közül ki honnan származik és kinek a házában él. A svábokat kisémmiző hatalom és általában a magyarok ellen érzett harag nem hagyományozódott, de a kitelepítésről, meghurcoltatásról szóló történetek átörökítődték a második generációba is, a narratív identitás részévé váltak. Ezeknek az ismeretnek a továbbadásával a sváb közösség életben tartotta, továbbörökítette, etnikus identitásának részévé tette a kitelepítéstörténeteket és a történeti eseményektől befolyásolt társadalmi hierarchiát is, ami segített a szűkebb környezet kategorizálásán alapuló társadalmi helymeghatározás és

---

⁵²¹ Lásd ehhez: Bindorffer 2001: 85–92., 129.

⁵²² Bindorffer 2001: 91.

önértelmezés folyamataiban.⁵²³ Mindkettő erősítette az etnikus identitás bizonyos elemeit: az összetartozás-érzést és a származástudatot.⁵²⁴

A keserű tapasztalatok erősítették a nemzeti identitás eredeti kialakulásában is megnyilvánuló azonosulási vágyat, ami a társadalmi modernizáció fokozódásával mind erőteljesebbé váló életmódváltás által is felgyorsított asszimilációs folyamatokban nyert teret. Az asszimiláció részleges volt és csak bizonyos területekre terjedt ki, többek között strukturális és maritális formában nyilvánult meg. A negyedik fejezetben részletesen bemutatott házassági szokások tanulsága, hogy telepes vagy felvidéki magyar és sváb házasságáról nem nagyon hallani a faluban, viszont az őslakos magyarokkal a felekezeti különbségek kényszerítő normájának enyhülésével gyakoribbá váltak a házasságok, ahogy a szomszédos szlovák többségű falu lakóival is. Ez azt mutatja, hogy a falun belüli hierarchia az asszimilációs szándéknál is erősebbnek bizonyult, egyfajta normaként tételeződött.

A harmadik fejezetben bemutatam, hogy az egyes generációk tagjainak mennyire más a kitelepítéssel kapcsolatos tudásszintjük, s részben ennek köszönhetően az eseményekhez való érzelmi viszonyulásuk is különböző. A fiatalabbak – a vizsgálatban a harmadik generációhoz soroltak, vagyis az 1970 után születettek – számára már nem erős érzelmi töltetű családtörténeteket jelentenek a vagyonekbevitel és kilakoltatások, sok esetben a saját családjukkal történt eseményekről is csak hézagos ismereteik vannak. Általában már nem a családi és etnikai szocializáció részeként ismerték meg a kitelepítéstörténeteket, az ő szemszögükből nézve az emlékezetből már helytörténet lett, személyes érintettségük elhalványul az események felidézése során. Tudásuknak már nem része az sem, hogy ki kinek a házat kapta, melyik házat melyik családtól vették el. A hierarchiát sem ismerik olyan pontosan, bár azzal tisztában vannak, hogy élnek köztük máshonnan betelepített magyarok.

Kezdetben a közöttük kisebbségben élő többségi magyarság megítélésére létrehozott finoman hangolt hierarchia lehetővé tette a svábok számára az együttélést nagyobb etnikus konfliktusok nélkül, s mivel határkijelölő szerepe volt és a társadalmi interakciókat is befolyásolta, így az azonosság egyik legfontosabb elemének számított. Segített abban, hogy az időlegesen *parkoló pályára* kényszerített etnikai identitás fennmaradjon, továbbörökíthető legyen. A fiatalabb generációk számára azonban az etnikai identitás azonosulásra felkínált elemei már mások, a hierarchia és a kitelepítéstörténetek részletes ismeretének helyét a repertoár más elemei, néhány esetben új viszonyulások vették át. Ez abból fakadt, hogy a sváb származás nyílt, az otthonokon kívüli felvállalásában, magától értetődő megélésében bekövetkezett törés átalakította a nyelvhasználatot, a vallás szerepét és felfüggesztette a hagyományok természetes megélését, szocializációját s ezzel új szerepbe kényszerítette a hagyományőrzést – vagyis a külső körülmények hatására az identitás elemkészlete átalakult.

⁵²³ Vö. Brubaker–Cooper 2004: 44–46.; Hale 2009: 70–86.

⁵²⁴ Lásd ehhez: Bindorffer 2001: 90–91.

6.1.3 Anyanyelv és nyelvtanulás

A nyelvi asszimiláció már megindult a század első felében, a visszaemlékezések szerint azonban még ebben az időszakban is a sváb⁵²⁵ volt a mindennapi érintkezés nyelve. A nyelvhasználatot szituativitás jellemezte, svábok egymás között *sváboltak*, de magyarok közt használták „a kisebbség” nyelvét, sőt, ahogy korábban már szó volt róla: a magyarok közül is sokan értették, megtanulták a svábot. Az üldöztetés évei után Tarjánban is fokozatosan kiszorult a népnyelv a mindennapi érintkezésből. Pontosabban a megtorlástól való félelem és a környezet elitélő magatartása, véleménye miatt az ötvenes évektől kezdve használata visszaszorult az otthonokba.⁵²⁶ Sokan emlékeznek arra, hogy még a hatvanas-hetvenes évek fordulóján sem nézték jó szemmel a környékbeli nem svábok, amikor a helybeliek egymás között nyilvános helyen anyanyelvükön beszéltek. Az alábbi emléket egy hatvanas évek elején született nő idézte fel beszélgetésünk során: *de azt tudom, hogy amikor így gyerekként még jártam Tatabányára anyuval a buszon, nem szerették, hogy ha ott svábul beszélgettünk egymással.* (22. interjú)

A nyelvhasználat átalakulására a politikai körülményeken túl a felgyorsuló modernizáció is hatással volt. Az ipari munkássá váló tarjániaknak az életmódváltás azzal járt, hogy a falun kívül vállaltak munkát, ennek jelentőségét a korábban már bemutatott ingázási tendenciák jól mutatják. Az egyre nagyobb számban eljáró tarjáni számára a magyar nyelv szerepe a mindennapi kommunikációban felértékelődött, az anyanyelv viszont visszaszorult a családi körbe, otthoni használatra korlátozódott. A 20. század rohamos technikai-tudományos fejlődése ráadásul az alacsony modernizációs szinten álló nyelvjárásban jelentős nominációs hiányhoz vezetett, ami ismét csak a magyar nyelv szerepét erősítette.⁵²⁷ Mindezek a tényezők átalakították az anyanyelvhez való viszonyt, ami ennek következtében egyre inkább kiszorult a primer szocializációból. Ez a folyamat a tarjáni németek általam vizsgált három generációjánál jelentős különbségeket eredményezett nyelvtudásban és nyelvhasználatban egyaránt. A generációs jellegzetességek jól illeszkednek a hazai németek nyelvészeti vizsgálatára alapján Erb Mária és Knipf Erzsébet által felvázolt három különböző nyelvgeneráció sajátosságaihoz. Erb és Knipf szerint a legidősebbek nyelvi repertoárjában a német nyelvjárás és a magyar nyelv egyaránt megtalálható, a második, *ideálisnak* nevezett generáció kétnyelvűként valójában háromnyelvű, vagyis a bilingvális triglosszia jellemzi, mivel a magyar mellett még a nyelvjárásban és már a német standard nyelven is képesek kommunikálni. A legfiatalabbak az ún. „néma generáció”, ők már csak a magyar és a német standard változatot bírják.⁵²⁸

Tarjánban a legidősebb generációnál szinte teljes körű a sváb anyanyelvi szerepe, a nyelvjárási nyelvet még természetes módon, otthon tanulták meg. Használata a szocializmus évei alatt visszaszorult az informális szférába, a privát szituációk, az otthon, a

---

⁵²⁵ Ahogy a harmadik fejezetben jeleztem, a tarjáni németek népnyelve a dunai bajor dialektushoz áll a legközelebb rajnai frank szubsztrátummal (Hutterer 1973.), tehát ahogy a tarjániak, úgy népnyelvük sem sváb, ezzel a megjelöléssel csak a köznapi nyelvhasználathoz igazodom.

⁵²⁶ Vö. Manherz 2003., Seewann 1990., 2000., Bindorffer 2001.

⁵²⁷ Erb–Knipf 2004: 86.

⁵²⁸ Erb–Knipf 2004: 83.

család nyelve lett. A rendszerváltást követően azonban sokan újra elkezdték használni félnyilvános vagy nyilvános tereken a mindennapi kommunikációban, tehát egyéni habitustól függően, de sokan újra bátran mertek *svábolni* az utcán. Körükben jellemző a beszéd, beszélgetés közbeni hirtelen „kódváltás”, a kutatás során magam is számtalanszor találkoztam a jelenséggel. Az anyanyelvre váltás néha a gyerekkori emlékek felidézésénél, esetleg hangulatfeszítő elemként jelent meg, amikor úgy érezték, a nyelvjárási szó jobban kifejezi a közölni kívánt jelentéstartalmat. Előfordult, hogy a kutató privát beszélgetéseiből való kirekesztésének céljából váltottak nyelvet, vagy, mert nem találták a megfelelő magyar szót, és férjüktől vagy feleségüktől anyanyelvükön, az otthon használt nyelven kértek segítséget.⁵²⁹

A középgeneráció (az 1945 és 1970 között születettek) nyelvi kompetenciáira jelentős befolyást gyakorolt, hogy a politikai enyhülés jeleként 1957-ben bevezették Tarjánban a német nyelv kiegészítő jellegű oktatását az általános iskolában, ekkor még választható formában. A választásban szerepet játszott a szülők beállítódásán túl az adott időszak politikai hangulata is. Az életkori csoport idősebb tagjai, a kutatás idején már hatvan felé közeledő beszélgetőpartnereim közül jónéhányan megjegyezték, hogy az óvodában tanultak meg magyarul, kétségtelen azonban, hogy a generáció fiatalabb tagjai között szép számmal akadnak svábul már nem beszélők. A Tarjánban szerzett tapasztalatok igazodnak a szakirodalomban leírtakhoz, miszerint a kitelepítést még átélők leszármazottai, tehát a középgenerációhoz soroltak körében volt legerőteljesebb a nyelvvesztés, közöttük találunk olyanokat, akik se svábul, se németül nem tanultak meg.⁵³⁰ Több családi történetben visszatérő elemként azonosíthattam, hogy az idősebb gyerek még otthon igen, a fiatalabb viszont már az iskolában sem tanulhatta a nyelvet, illetve, hogy az elsőszülött gyereket nem járatták az iskolai németórára, a másodikat viszont már igen. Utóbbi dilemmáról így beszél egy a középgenerációba tartozó nő: *konfliktus adódott abból, hogy a bátyám járjon német órára az általános iskolában, vagy sem. Holott, itt ugye egy normálisan gondolkodó szülő úgy gondolja, hogy ha a gyerek alkalmas és a szellemi képességei megvannak, akkor miért ne tanuljon egy nyelvet. Ő [az édesapa] ellene volt a német oktatásának, az édesanyám mellette lett volna, hozzáteszem, végül is nem tanult németet.* (32. interjú)

Miután az interjúalany iskolába került – lévén tíz évvel fiatalabb a bátyjánál – a politikai hangulat enyhülése már meggyőzte a szülőket arról, vagy inkább megnyugtatta afelől, hogy második gyermekük számára nem jelenthet veszélyt a német nyelv tanulása, így ő kiválóan elsajátította az irodalmi nyelvet, ami később vállalkozóvá válásában fontos tőkénének is számított. Néhányan a németet már felnőtt fejjel, a rendszerváltás után tanulták meg, ennek okát a falu megélénkülő németországi kapcsolatai jelentik, amiből az egyén és a közösség egyaránt jól profitál. A középgeneráció azon tagjainál, akik még

⁵²⁹ Erb Mária és Knipf Erzsébet ezeket a fajta kódváltásokat a nyelvjárás használatának tematikus és/vagy funkcionálisan kötött speciális eseteiként tartják számon. Az emlékezés funkció mellett megkülönböztetik az általuk emblematikusnak nevezett kódváltást, aminek célja a jókedv, a viccelődés érzékeltetése, továbbá a kirekesztő célú nyelvhasználatból fakadó kódváltást. (Erb–Knipf 2004: 86.)

⁵³⁰ Demeter Zayzon 2002.; Erb–Knipf 2004.

az otthoni szocializáció eredményeként beszéltek a tájnyelvet, majd később intézményes keretek között alkalmuk nyílt a standard nyelvváltozatot is megtanulni,⁵³¹ nyelváltásról még nem beszélhetünk, de már megindult közöttük használat, fontosság tekintetében a sváb nyelvről a német irányába történő eltolódás – a folyamat kiváltó okai között pedig jelenkori gazdasági érdekeket is találunk.

A harmadik generáció és a legfiatalabbak esetenként értik még a svábot, hallották szüleiktől, nagyszüleiktől, rájuk ragadt valamennyi, de már kevesen tanulták meg, s még kevesebben használják a mindennapi érintkezés nyelveként. Viszont ez az az életkori csoport, amelynek tagjai között egyre nagyobb a németül nagyon jól beszélők aránya, hiszen 1986-tól az általános iskola kéttannyelvűvé vált. A legidősebb generáció tagjaitól gyakran hallott panasz, hogy hiába beszélnek unokáikhoz svábul, ők legtöbbször már németül vagy magyarul válaszolnak nekik. A legifjabb generáció nyelváltása egyértelműnek tűnik, és az a tény is jól látszik, hogy a svábot felváltó német nyelv nem válik általános közvetítő nyelvvé, ezt a szerepét a magyar máig őrzi, amely átvette az első nyelv szerepét is – miként ezt az alábbi, egy középgenerációs nővel készült interjú részlete is mutatja: *Nem, az idősebbek ezt használják egymás között továbbra is, tehát az ilyen idősebb nénik, azok egymás között svábul beszélnek. De most, ha mi, meg a fiatalok találkoznak, akkor már magyarul beszélgetünk.* (26. interjú)

6.1.4 A vallásosság megélése

Bindorffer rámutat, hogy a magyarországi katolikus németiség számára vallásuk megkönnyítette a többségében katolikus magyarságba való beágyazódásukat, és ezzel a nemzeti identitás elemeinek kialakulását segítette elő. Konkrét példája azt is szemlélteti azonban, hogy a második világháború után a megmaradás egyik lehetséges kapaszkodóját jelentette a katolikus vallás, az etnikai csoportintegráció s ezáltal az identitás hangsúlyos elemévé vált.⁵³² Azon túl, hogy Tarjánban a katolicizmus segítette a nemzeti azonosulásban, az etnikai identitásnak is fontos alapkövét jelentette, hiszen a helyben élő református magyarsággal szemben egyszerre tette lehetővé a felekezeti és etnikai különállóság kifejezését, vagyis erős határkijelölő szerepe volt. Tarjánban szintén vannak arra utaló jelek, hogy az üldöztetés után a katolikus vallás az etnikai önzonosság egyik kifejezőjévé, megőrzőjévé vált.

A sváb közösség mai napig erősen kötődik katolikus vallásához, ennek számos jele megfigyelhető a mindennapi gyakorlatokban és szimbolikus cselekvésekben. Az élet-történetekből az is kirajzolódik, hogy a közösségi norma megengedőbb volt a német nyelvtanulás, mint a hittanoktatás fel nem vállalásának kérdésében a meghurcoltatásokat követően. Ez pontosan azt jelentette, hogy könnyebben lemondtak a szülők arról,

---

⁵³¹ Erb és Knipf megjegyzik, hogy a középső generáció behatárolása a leginkább problematikus, és az életkoruk alapján e csoportba tartozók nem feltétlenül tagjai a nyelvgeneráció vonatkozó csoportjának. (Erb–Knipf 2004: 83.)

⁵³² Bindorffer 2001.

hogy német különóra járassák gyerekeiket, de azt még az ötvenes-hatvanas években is kevesen merték felvállalni, hogy távol tartsák őket a hittanórától. A falu közéletében a kutatás idején a középgenerációban azonosítható volt egy kisebb csoport, amibe beletartozott a második polgármester, az alpolgármester, a Zenei Egyesület vezetője és az egyik külföldi tulajdonú cég helyi vezetője. Őket a különböző hivatalos viszonyaikon túl összefűzte az is, hogy annak idején együtt ministránskodtak. Bár sem formális, sem informális hatalmi csoportként nem működtek együtt, mindannyiuk számára meghatározó élményt jelentett a hatvanas évek elején ministránsnak lenni, legfőképpen azért, mert mindez annak a plébánosnak a szolgálati ideje alatt történt, akinek emléke két okból is nagyon elevenen él a helyiek emlékezetében.

Kormos Ottó 1960 és 1968 között szolgált Tarjánban, ez idő alatt festették ki a templomhajó boltíveit. Az egyház és a hívők viszonyában a személyességre nagy hangsúlyt fektető plébános, aki a vatikáni zsinat rendelkezését követően azonnal bevezette a szembemiséző oltárt Tarjánban, azzal is igyekezett a hívők kötődését fokozni, hogy a szekkókon ábrázolt bibliai jelenetek szereplőinek a tarjániak (és saját maga) kölcsönöztek arcukat. Ám a helybeliek nemcsak ezért őrizték meg a plébános emlékét. Úgy vélik, Kormos Ottó személyében olyan plébánosra lelt a település a hatvanas években, aki a korszak uralkodó ideológiájával szemben is képes volt sikereket elérni és előnyöket ki-harcolni a katolikus gyülekezetnek.

A plébános furcsa körülmények között, elhelyezése után négy évvel bekövetkezett halálára is annak igazolásaként tekintenek, hogy szembe mert helyezkedni a korabeli hatalommal, magára haragította azt, s ezért megbüntették. A kitelepítések miatt a politikai berendezkedéssel és az államhatalommal mindig is felemás viszonyt ápoló tarjániak szemében a plébános tarjáni tevékenysége, egész élete és legfőképpen halála tiszteletet parancsoló. Van azonban egy harmadik, a tarjániak által annyira nem hangoztatott, ám külső szemlélő által szinte azonnal szembeötlő jelentősége is Kormos Ottó falubeli tevékenységének. A személyes kapcsolatokon túl a közösségiségre és a katolikus hívők összetartására is oly nagy hangsúlyt fektető plébános, aki templomon kívüli programok szervezésével is próbálta elérni célját, valójában sikerrel járt. A másokért, a közösségért végzett önfeláldozó munka eszméjét sikerrel ültette el az akkori fiatal generációban, amit jól bizonyít az imént bemutatott ministráns közösség, vagyis az, hogy legközelebbi „tanítványaiból” verbuválódott a rendszerváltás után a falu életét meghatározó közéleti kör első generációjának jelentős része.

Kutatásom tükrében kijelenthető, hogy a tarjáni svábok számára a vallásos életükhöz kapcsolódó minden esemény az emlékezzethagyomány fontos részét képezi, számontartják a templom építésének, felújításának körülményeit, plébánosaik nevét, szolgálati idejüket. Hogy mennyire élő tudásról van szó vallásos életük esetében, azt jól mutatja az a tény, hogy a fontosabbnak tartott események nemcsak a helytörténetírók munkáiba kerültek bele, hanem valóban eleven tudásként éltek a kutatás idején. Ennek példáját tapasztalni lehetett a 2002-ben szervezett faluvetélkedőn, amikor a falubelieknek az elmúlt száz év plébánosainak nevét kellett összegyűjteniük szolgálati idejükkel együtt, és minden csapat különösebb nehézség nélkül oldotta meg a feladatot. Katolikus vallásukra úgy tekintenek, mint etnikai azonosságuk – svábságuk – egyik legbeszédesebb

megnyilvánulására, hagyományaik egyik fontos elemére. Ezért a templomra, egyházi és vallásos emlékek rendbetételére, felújítására még azok is szívesen és bőkezűen áldoznak, akik már nem élnek aktív hitéletet, ám adományaikkal kifejezhetik a katolikus közösséghez tartozáson keresztül sváb mivoltukat. Az adományozási hajlandóság magas fokát egy interjúpartnerem így fogalmazza meg: *Hála Istennek lehet rájuk számítani. Tehát ha tudják, hogy a plébános most mihez kér adományt és mennyit, akkor azért igencsak kitesznek magukért. Én jó véleménnyel vagyok erről. A vállalt önrészt – mert ugye egy templom felújítása több tíz millió forint, nyilván pályázati pénzekből sikerült felújítani –, nyilván minden pályázatnál egy önrészt fel kell mutatni, és ezt mindig sikerült összegyűjtenünk.* (57. interjú)

6.1.5 A hagyományok és a hagyományápolás új formái

A tarjáni tapasztalatok is azt mutatják, hogy nemcsak a nyelv, hanem az identitás hagyományápolás keretében történő szocializációja is fokozatosan áttevődött az otthonokból intézményi, elsősorban iskolai keretek közé a 20. század második felében. Ennek talán legfontosabb kiváltó oka, hogy a kitelepítést követő jogfosztottság következményeként a svábokban kialakult egyfajta rejtőzködő magatartás. Etnikai identitásuk megvallásától, annak bármilyen elemének nyilvános hangoztatásától, vagyis máságuk nyilvános megjelenítésétől tartózkodtak. Az etnikai azonoságtudat „családi ügy” lett. Másfelől hagyományos kultúrájuk, amelyen keresztül meg tudták jeleníteni máságukat és ezáltal etnikai identitásukat életben tartották, paraszti kultúra volt, mindennapi és ünnepi gyakorlata is erőteljesen a paraszti életmódhoz kapcsolódott. A korszakban bekövetkező mélyreható gazdasági-társadalmi változások azonban olyannyira eltávolították őket ettől az életmódtól, hogy valójában hagyományaik életbentartásának és természetes módon való továbbörökítésének feltételei és lehetőségei is lassan felszámolódtak. Tehát az etnikai identitás kollektív reprezentációjának eltűnése, felfüggesztése politikai és gazdasági kényszerekkel egyaránt magyarázható.

Miután a központi hatalom az 1949-es alkotmányban deklarálta a nemzetiségek, így a németek elvi egyenjogúságát is, az ötvenes évek közepén megalapított Magyarországi Németek Demokratikus Szövetségének létrejöttéig valós jele nem volt a politika részéről a tényleges egyenjogúsításnak. Lényegi fordulat azonban még ekkor sem következett be a nemzetiségi politikában, hanem csak 1968 után, amikor is megőrzendő értéknek deklarálták a hazai nemzetiségek eltérő kultúráját és nyelvét a kulturális sokszínűség jegyében. A kollektív bűnösség és a fasizmus vádjá alól a hazai németiséget megszabadítani igyekvő törekvések megszületésére pedig egészen 1983-ig várni kellett.⁵³³ A „nehéz évtized”⁵³⁴ elmúltával az a fajta gesztuspolitika, amit az állam gyakorolt a németiséggel szemben, nem

---

⁵³³ Seewann 1990.

⁵³⁴ A hazai németek kitelepítésének eseményeit vagy hatásait feldolgozó, bemutató művekben gyakran megjelenő szófordulatról van szó, számos szerző használja a toposzt, amely feltehetőleg Zielbauer György könyvének címéből származik (Zielbauer György: *A magyarországi németiség nehéz évtizede, 1945–1955*. Szombathely-Vép, K.n., 1990.)

tudta feledtetni az elszenvedett megaláztatásokat, ezzel magyarázható az ötvenes évek második felében meginduló német nyelvoktatást kezdetben mérsékelt lelkesedéssel és félelemmel vegyesen fogadó magatartás Tarjánban. Az intézményes kultúraápolás pedig csak jó évtizeddel később, a hatvanas évek végén indult el a faluban.

Seewan a század második felében felgyorsuló asszimilációt részben azzal magyarázza, hogy a szocialista nemzetiségi politika intézkedései egy évtizednyi lemaradással követték a nemzetiségi lakosságot is érintő társadalmi-gazdasági változásokat, így a hazai németiség szétforgácsolódását a politikai intézkedések mellett a gazdasági folyamatok is erősítették, ami méginkább megnehezítette az amúgy is csak lassan-lassan beinduló kultúraápolást.⁵³⁵ A tarjáni tapasztalatok alapján azonban azt is fontosnak tartom megjegyezni, hogy a hatvanas évek végére, a hetvenes évek elejére „nőtt fel”, vagyis érte el az aktív kort az a generáció, amelyiknek már nem voltak közvetlen emlékei a kitelepítésről, vagy legfeljebb kisgyerekként élték át azt, ezért bennük a hatalomtól való félelem és tartózkodás szintje kisebb volt, mint szüleikben. A kultúraápolás lassanként bővülő lehetőségeihez egy új generáció felnövekedése is kellett, akik már nagyobb természetességgel használták ezeket nemzetiségi azonosságuk kifejezésére, vagyis akik már minden félelem nélkül vállalták etnikai identitásuk nyilvános megélését, amitől szüleik generációja még sokáig tartózkodott. Ez a generáció azonban már nem tehetett mást az elmúlt évtized(ek) és a gyökeresen átalakult életkörülmények miatt, minthogy összegyűjtötte, feljegyezte, megőrizte és konzerválta a hagyományos kultúra még emlékezetben meglévő elemeit.

Tarjánban a kultúra és a hagyományok ápolásának két legfontosabb intézményévé a művelődési ház és az általános iskola vált. Utóbbiban a hatvanas évek legvégén, hetvenes évek legelején egy agilis történelemtanár vezetésével indult a honismereti szakkör keretében a gyerekeket saját nemzetiségi kultúrájukkal és falujuk történelmével megismertető kezdeményezés. A diákok lelkes gyűjtőmunkájának eredményeképpen hamarosan olyan mennyiségű tárgyi emlék halmozódott fel, hogy a hetvenes évek végén lehetőség nyílt egy tájház kialakítására. Létrehozásában az akkori községi tanács is szerepet vállalt, de a működtetést, a vendégek kalauzolását a diákok végezték. A tárgyi emlékek mellett a szokások és az életmód, a mindennapi élet kultúrájának megismerésére is figyelmet fordítottak. A hetvenes évek végétől egyre bővült a nemzetiségi kultúraápolás előmozdítása érdekében iskolás korú gyerekeknek kiírt pályázatok száma, ezeken egyre több tarjáni diák vett részt, akik így megismerték, összegyűjtötték és lejegyezték pl. falujuk lakodalmi szokásait vagy étkezési kultúrájának elemeit.

Szintén az iskolához kötődött a német nyelvű színjátszó kör létrehozása. Egy, a nemzetiségi nyelv megőrzésére nagyobb hangsúlyt fektető tanár kezdeményezésére indult a szöveges folklóremlékek és a dramatikus hagyományok összegyűjtése, betanulása és előadása különböző alkalmakhoz kapcsolódóan. Ekkor állították össze a karácsonyi dramatikus hagyomány, a *kriszkindli* (Chriskindl) szöveganyagát is, amit azóta is minden évben előadnak az iskolai karácsonyi ünnepség keretében, sőt az utóbbi években a gyerekek már csoportokba szerveződve házról-házra is járnak a betanult szöveggel. A művelődési házhoz kapcsolódott a német nemzetiségi dalkör megalakítása és működése, amelynek

⁵³⁵ Seewann 1990: 17.

tagjai szintén igyekeztek kezdetben a falu hajdani dalkultúráját, majd általában a magyarországi németiség dalait megismerni és repertoárjukba emelni. Az ő működésükhöz is nagy segítséget nyújtott az intézményesített kultúraápolás szerveződése, hiszen a nemzetiségi dalostalálkozók, kórusversenyek segítettek életben tartani magát a dalkört és ezen keresztül dalkultúrát.

A német hagyományok ápolásának legszembetűnőbb jele a zenei (zenekari) élet elevegenségében nyilvánul meg Tarjánban. A háború előtt, és még jó ideig utána is, a zenekarokat a természetes igény és zenélni vágyás hívta életre. A hetvenes évek végétől azonban a zenei hagyomány megőrzésének, örökítésének is kialakultak intézményes formái. Kezdetben egy lelkes ének-zene tanár, szintén iskolai keretek között fogott bele diákzenekarok szervezésébe, majd „menedzselésébe”, a rendszerváltás óta a zeneiskola és az említett tanár által alapított Zenei Egyesület hívja életre, működteti, szervezi a sokféle zenekart, tánccsoportot, dalkört és énekegyüttest. Ezek a csoportok már létrejöttükben, a zenei tudás elsajátításában, fellépéseik helyszíneit és jellegét tekintve is a tudatos hagyományápolás keretében értelmezhetők.

Számos jele van annak, hogy a kultúra egyes elemeinek intézményesített megőrzése egyre inkább „egy általános” német nemzetiségi kultúra életben tartását, örökítést célozza meg, mintsem a lokalitással szoros kapcsolatot ápoló saját sváb kultúra továbbélését. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy a kultúra- és hagyományápolás repertoárjában is egyfajta kiegyenlítődés ment végbe a sváb eredetű közösségek szűkebb-tágabb csoportjai között, csakúgy, mint hajdan a települési vagy kisebb térségi nyelvjárás-változatok estében. Az etnikus kultúra ebben az értelmezésben tehát már nem megélt teljesség, hanem egy esszencialista szemléletű kultúraápolás keretében kiragadott részletek életben tartása s ezek segítségével közös és tudatos társadalmi cselekvés.

6.1.6 Kettős identitás – a svábtól a német felé

A generációk eltérő identitáskészletének bemutatásából körvonalazódik, hogy amint a nyelvtudásban és nyelvhasználatban, úgy a kultúraápolásban és hagyományörzésben is fokozatos eltolódás ment végbe az elmúlt fél évszázadban, ami a „svábtól a német felé” szófordulattal írható le legjobban. A tájnyelv fokozatos kiveszése, úgy tűnik, itt is megállíthatatlan, visszafordíthatatlan folyamat, ám a kisebbségi nyelv önmagában még nem identitásképző, csak ha társul mellé a csoporttagság felvállalása is.⁵³⁶ Tarjánban a svábok származásukkal tisztában vannak, jelzi ezt a magyarok hierarchizálásában kifejeződő másságtudatuk, az elevenen megőrződött kitelepítéstörténetek emléke és az élénk nemzetiségi kulturális élet, leginkább a zenei hagyományok virágzása.

Ahogy a különböző generációk etnikai identitáskészlete eltér egymástól, úgy a nemzeti és az etnikai identitás egyensúlyában is árnyalatnyi különbségek tapasztalhatók a korosztályok között. A legidősebbek újra bátran *svábol*nak az utcán egymás közt,

---

⁵³⁶ Bindorffer 2001: 61.

de etnikus identitásuk nyilvános vállalása, megvallása a beléjük ívódott félelem miatt problematikus, ők ezért hivatalos és nyilvános helyzetekben nemzeti identitásukat helyezik előtérbe.

A mostani középgeneráció számára a svábság felvállalása azonban nem kérdéses. Szüleik generációjánál már iskolázottabbak, ennek folytán strukturális asszimilációjuk előrehaladott. Életmódjuk miatt körükben nyilvánul meg leglátványosabban a náluk leginkább egyensúlyban lévő kettős identitás és ennek szituációtól függő alkalmazása. Jelenleg közülük kerül ki a falu vezetősége, akik nemcsak birtokolják, hanem alakítják is a faluban a sváb/német etnikus öntudatot és annak reprezentációját.

A fiatalok számára legnyilvánvalóbb magyarságuk, ugyanakkor legkevésbé svábságuk. Svábnak lenni az ő értelmezésükben a nyilvánvaló származáson túl az iskolában elsajátított német nyelvet és a (zenei) hagyományok működtetését jelenti. Azaz nem (csak) attól svábok, vagyis inkább ők már németek, hogy tisztában vannak bizonyos kulturális, származásbeli másságukkal, hanem, hogy válogatva az azonosulásra felkínált repertoárból, közös cselekvéseik által életben tartják e másság bizonyos elemeit, kijelölik etnikai önazonosságuk határait. Számukra svábságuk már nem egy magától értetődő adottság, sokkal inkább bizonyos szituációkban választható azonosulási mód.⁵³⁷ Ezek a választások pedig döntően különféle intézményekhez, intézményesített formákhoz, reprezentációkhoz kötődnek, hiszen etnikai identitásukból hiányzik az elsődleges etnikai szocializáció élménye, etnicitásukat már csak szervezett, intézményes keretek között tudják nyilvánosan megélni, nyilvánosan kifejezésre juttatni.

Ők már németül beszélnek a sváb helyett, német kapcsolatokat ápolnak, és egyre inkább a német kultúra felé orientálódnak. Etnikai identitásukban beállt változás, a svábságtól a németiség felé tolódo önértelmezésük egyik legbeszédesebb jele, hogy egyre gyakoribb körökben a sváb helyett a német etnonim alkalmazása, miközben német nemzeti tudat nem kapcsolódik hozzá. Ebben az identitáselem-változásban is az idős generáció a leginkább hagyományörző és a fiatalok az újítók.

Az alábbiakban annak a folyamatnak a részletes bemutatása következik, hogyan használják fel a falu életében meghatározó szerepet betöltő csoportok – elsősorban a helyi önkormányzat – az etnikai identitás különböző elemeit, illetve, hogy ezek milyen szerepet szánnak az etnikai identitás megőrzésének, milyen szerepbe kényszerítik azonosságtudatuk ápolását. A tevékenységek és kontextusok részletes számbavétele előtt azonban magát a csoportot, a falu életének aktív irányítóit ismerhetjük meg.

⁵³⁷ Vö. pl. Feischmidt 2010: 13.; Eriksen 2008: 164., Hale 2009: 68., lásd továbbá: Brubaker–Cooper 2004.; Kovács 2004.

6.2 A helyi közélet és lokális politika – szereplők, szerepek, csoportok

6.2.1 A helyi politika és a véleményformáló csoportok formálódása

Elsőként a részleteiben korábban már több helyütt említett folyamat legfőbb állomásait idézem fel, tehát azt, hogy miként történt a svábok kiszorítása, majd a szocializmus évei alatt lassú visszaszivárgása a hatalomba. A svábság kollektív bűnössé nyilvánítása egyet jelentett e kisebbségi mikrotársadalom számára a politikai és ezáltal az alapvető állampolgári jogoktól való megfosztottsággal. Ebben az időszakban, ha szerettek volna, sem vehettek részt a politikában, nem tölthettek be fontos közéleti tisztséget, vezető pozíciót. Ebben az időszakban a többségében svábok lakta faluban semmilyen fontos poszton nem állt sváb személy, azaz teljesen kiszorultak falujuk vezetéséből. Felbomlott a majd' másfél évszázadon keresztül jól működő, kiegyensúlyozott rendszer, miszerint svábok és magyarok Tarjánban nagyjából létszámarányuknak megfelelően töltötték be a fontosabb hatalmi pozíciókat.

A politikai légkör enyhülésével, a hatvanas évek második felétől kezdve mind több pozíció vált elérhetővé a svábok számára is. Ekkortól már párttagságra sem volt szükség ahhoz, hogy a falu vezetésében is több és fontosabb szerephez jussanak. A tarjáni svábok ugyanis nem szívesen léptek be a pártba, az őket ért meghurcoltatások miatt távol tartották magukat a szervezettől. A beköltöztetésekben, vagyonekobbzásokban a hatalomnak segédkező helyieket, az akkor pártfunkciót vállalókat – svábot, nem svábot egyaránt – egy életre megjegyezték a lakosok.

Voltak svábok is. Meg akik nem is svábok. Na most a mai napig, ugye, hát azok, akik akkor pártfunkciót vállaltak, hát azért az köztudott volt. Akkor még ugye itt erős volt a diktatúra, hogy azok igazából, hát ahhoz, hogy a rendszer fenn tudjon maradni, ilyen besúgó szerepet vállaltak. Csak egy ilyen faluban az ilyen embereket kiközösítik, sőt a mai napig mindenki tudja arról, aki idős, és már tényleg senkit nem bánt, de azért úgy benne van a közhiedelemben, hogy annak idején a svábok ömiatta, meg tőle kellett félni. (32. interjú)

Ennek a morális normának meglehetősen erős volt a visszatartó ereje, a svábok körében senki sem tette volna ki szívesen magát az elítélő közvélekedésnek, ami a párttagsággal járt kezdetben. Természetesen ebben is, mint sok minden másban, enyhült a megítélés szigora az évtizedek folyamán, a hatvanas évektől kezdve karrierszempontok miatt a pártba belépőket már nem ítélték el annyira, „tudták, hogy látszat”. Mégis, a svábok többségét, a háború után született generációkat is, a büszkeség és a morális megfontolások egyaránt távol tartották a párttól, ahogy erről az alábbi interjúrészlet is tanúskodik: *Ő sem azért nem tette meg [a pártba való belépést], mert az akkori elveivel nem értett egyet, hanem, mert ha valaki a szüleinkkel meg a nagyszüleinkkel ezt művelte, nekünk azt a szervezetet nem szabad még a jelenlétiinkkel sem támogatni. (32. interjú)*

A hatvanas évek végétől kezdve egyre többen vállalták a svábok közül is a tanácsesi tagságot, ami a korszak korlátozott települési önállósága mellett a faluért való tevékenykedés szinte egyetlen lehetséges – párttagsághoz nem kötődő – módját jelentette.

Bár a bizalmi állások közül a legfontosabb, a tanácselnökség, mindvégig elérhetetlen maradt számukra, a téesz-elnökség sorsa, ami szintén fontos helyi hatalmi pozíciónak számított ebben az időben, másként alakult. A termelőszövetkezet élén álltak annak néhány évtizedes működése alatt pártba belépett helybéli svábok is. Az azonban, hogy a korszakban fontos hatalmi pozíciónak számító tisztségbe odaengedték a svábokat, a szövetkezet „súlytalanságára” enged következtetni. Vagyis sem a helyi politikai, sem a gazdasági térben nem jelentett a téesz komoly hatalmi centrumot. A hetvenes-nyolcvanas évekre, mondhatjuk, hogy a svábok már közvetlenül a hatalmi ranglétra második fokán álltak, amit a tanácsbírói tisztség elnyerése is bizonyít. A rendszerváltás előestéjére pedig már az akkori tanácstestület összetétele ismét a helyi nemzetiségi arányok szerint alakult.

A rendszerváltás előtti helyi politika harmadik fontos jellegzetességének a párttól való távolságtartás és a hatalomba való visszazivárgás lassú folyamata mellett az elveszített településigazgatási önállóság számított. 1977-től kezdve a rendszerváltásig a falu irányítása közös községi tanács formájában működött a szomszédos, lélekszámát tekintve feleakkorának sem mondható, többségében református magyarok lakta Héreggel. A községi közös tanács első néhány évében helybéli, Felvidékről származó „telepes” származású elnök lett a közös testület vezetője, aki egy visszaemlékezés szerint *emberséges ember volt, nem üldözte itt a svábokat, ő nem tett különbséget ember és ember között. Ő egy ilyen nyugodt természet volt. Nem törte össze magát, hagyta, hogy mások is odaférjenek. Nem akart uralkodni.* (18. interjú)

1981-től azonban az elnököt már a társközség adta. Az energikus, megválasztásakor harmincas évei legelején járó agrárszakember férfi *szakmailag már másként állt a dolgokhoz, tanácselnöknek való volt.* Mellette a tanácsbírói tisztelet egy helybéli sváb származású, az elnöknel idősebb, közigazgatásban tapasztaltabb – lévén 1968 óta tanácsbíró a faluban – nő töltötte be. Ez a minden tekintetben vegyes felállás mindkét település számára kielégítő, sőt ideális megoldásnak tűnt hatalmi szempontból.

1990-ben, amint erre lehetőség nyílt, azonnal szétvált a községi közös tanács, a települési autonómia és önrendelkezés megteremtése, visszaállítása érdekében. A közös tanácsai vagyont különösebb konfliktusok nélkül, békés úton sikerült megosztani mindkét fél melegegedésére. Ennek köszönhetően Tarján és Héreg között megmaradt a jószomszédi viszony.

Helyi sajátosságként elkönnyvelhető jellegzetességnek tűnik, hogy a nagypolitikával, pártpolitikával szembeni ellenérzéseiken, bizalmatlanságukon, apolitikus beállítódásukon a rendszerváltás sem változtatott. *A faluért hajlandóak dolgozni, de pártért nem.* – összegzi a falubeliek beállítódását egy települési képviselő.

Kistelepüléseken sokáig általános jelenségnek számított, hogy a helyi választásokon a pártpolitika, a jelöltek pártszimpátiája avagy elköteleződése kisebb súllyal esett latba, sokkal fontosabbnak tűntek a személyes kvalitások és a helyi erőviszonyok. A kétezres évektől a központi pártszférában bekövetkezett változások lassanként legyűrűztek a helyi politika szintjére, ami így a pártpolitizálódás egy újabb szintjévé vált, vagyis „parlamentarizálódott”.⁵³⁸ A folyamat eredményeképpen az egészen kis falvaktól elte-

⁵³⁸ Pálné Kovács 2008: 243.

kintve a helyi önkormányzatok a pártok kezébe kerültek, akik inkább a háttérből „animálva” hagyják, hogy a lokális politikai játszmákat a helyi szereplők, az önkormányzati tisztségviselők játsszák le.⁵³⁹ Tarjánban azonban a mai napig nem létezik pártszervezet, és a vizsgált hat önkormányzati választáson elinduló összesen 59 jelölt közül eddig mindössze három képviselt jelölő szervezetet.⁵⁴⁰ A távolságtartás tudatosságáról árulkodik, hogy maguk a tarjániak is megfogalmazzák semlegességüket, amiről az egyik polgármester így nyilatkozott: *Itt nincsenek pártcsatározások, itt béke van. [...] Párt soha nem működött, tehát a rendszerváltás óta beszélek, semmilyen jellegű párt-csatározásnak helyszíne Tarján soha nem volt.* (3. interjú)

Egy alkalommal a polgármester, még az első önkormányzati ciklust lezáró utolsó testületi ülésen tartott, munkájukat, az önkormányzatiság első négy évét értékelő beszédében is külön kihangsúlyozta a pártoktól mentes helyi politizálás fontosságát és előnyeit: *Fontos tény, hogy testületi üléseink munkájában pártpolitikai szempontok nem érvényesültek, pártalapú szerveződéseknek, ellentéteknek nem volt jele.* (Képviselőtestületi ülés jegyzőkönyve, 1994. október 20.)

A pártpreferenciákat előtérbe helyező, vagyis a vertikális függéseket erősítő helyi politizálás hátrányai között, sok más egyéb mellett, a helyi politika lényegét jelentő autonómia és viszonylagos önállóság elvesztése említhető.⁵⁴¹ Bár a polgármester ezt nem mondja ki, de valójában visszaszerzett települési önállóságuk, autonómiájuk védelmezése miatt nem akarnak a tarjániak „pártosodni”. A harmadik és a negyedik fejezetben már több példával utaltam rá – és az alábbiakban is még számos érveléssel alátámasztom –, hogy mennyire fontos a tarjániak – és ez alól a falu vezetői sem kivételek – számára az a lehetőség, hogy ügyeikről maguk dönthessenek. Politikai szimpátiája természetesen mindenkinek van, de ez nem akadályozza meg őket abban, hogy a maguk, s ez esetben településük érdekeit helyezték előtérbe. A saját ügyeiről felelősséggel maga döntő, önrendelkező polgár (citoyen) mentalitása, gondolkodása jelenik meg ebben a hozzáállásban.

---

⁵³⁹ Pálné Kovács 2008: 241–243. A szerző ugyanakkor nem fejt ki, mit ért „kisebb települések” alatt. Így, bár osztom véleményét az általa vázolt folyamatokról, azt nem tudom kellő biztonsággal kijelenteni, hogy Tarján a helyi politizálás melyik – pártok által uralt, vagy azoktól mentes – csoportjába kellene tartozzon lakosságszáma alapján. A bizonytalanság oka a téma alapos és átfogó empirikus kutatásának hiányából fakad. Mindazonáltal saját másfél évtizednyi kutatói tapasztalataim alapján úgy vélem, hogy a Tarján nagyságú falvakban a helyi politika pártosodása általában már jól látható.

⁵⁴⁰ A hat önkormányzati választáson összesen 103 jelölt indult, ez 59 személyt jelent a többszörös indulások miatt. Kettő, fent említett induló, az első helyi választáson jelöltette magát, ám egyikük sem országos politikába bekerült szervezetet képviselt, a harmadik, jelölő szervezetet képviselő induló 1998-ban a Független Kisgazda-, Földmunkás- és Polgári Párt (FKGP) színeiben indult, ám csak néhány tucat szavazatot szerzett. A választásokra vonatkozó adatok (jelöltek, jelölő szervezetek, szavazatok száma, eredmények), az imént említettek és a fejezetben a későbbiekben felhasználtak, minden esetben az Országos Választási Iroda honlapjáról (www.valasztas.hu) származnak, amennyiben más forrást nem jelölök meg. Az 1990. évi önkormányzati választások jegyzőkönyveinek másolatához a Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat Levéltárában sikerült hozzájutni, ezúton is köszönet illeti érte dr. Rác Balázst.

⁵⁴¹ Pálné Kovács 2008: 243.

A kutatás idején az alábbi, a falu életének alakulására befolyást gyakorló csoportokat azonosítottam. Első helyen említendő egy, a hatalomtól távolabb állók szerint is létező, falut irányító kör, amelynek központi alakja a nagyon erős, határozott személyiségként jellemezhető első polgármester volt. Belső körnek a több cikluson keresztül is mandátumukat őrző képviselők, valamint a helyi közéletben fontos szerepet betöltő Baráti Kör és Zenei Egyesület vezetőségéhez tartozók számítottak. A civil szféra és a helyi politika összefonódását mutatja, hogy a Zenei Egyesület vezetője 1990 és 2010 között folyamatosan a testület tagja volt, míg a Baráti Kör három-hat évente cserélődő vezetői szinte kivétel nélkül az egyesületben betöltött magas pozíciót cserélték le a mandátumra. Ennek a helyi politika irányvonalát meghatározó csoportnak, vagyis a lokális kontextusokat megteremtő és életben tartó körnek az intézményvezetők, elsősorban az önkormányzati fenntartású intézmények első emberei is tagjai voltak, bár nem tartoztak a belső körhöz. Közülük is legfontosabb szereplőnek a mindenkori iskolaigazgató számított, hiszen az iskola „a sváb identitás” átörökítésében fontos szerepet tölt be. Falubeli, harmadik generációs megfogalmazás szerint ez a szűkebb kör – amit egy belső maggal és egy holdudvarral lehetne jellemezni – a véleményformáló elit: *Hát, ezt így nem konkrétan egy ember mondta, hogy van a faluban egy ilyen ... most azt nem mondom, hogy vezető réteg, de akik úgy sok mindenben benne vannak emberek, és akkor ők ugye elmondják a véleményüket, és akkor ahhoz úgy tartja magát mindenki.* (42. interjú)

A tágabb kört az említett két egyesület legaktívabb tagjai adták, ebben a két szervezetben dolgoztak, tevékenykedtek azok, akik hajlandóak voltak tenni közösségi munkában a faluért, illetve ezeket az egyesületeket vonták be rendre a német és egyéb külföldi kapcsolatok ápolásával összefüggő tevékenységekbe is.

A Tarján Községért Baráti Kör egyesületet közvetlenül a rendszerváltás előestéjén alakították, elnöke a szervezet megalakulásától kezdve részt vett az akkor még tanács-testületi üléseken meghívott vendégként, „megfigyelőként”, hiszen az egyesület alapítóinak szándéka az volt, hogy összefogják a közéletben aktív szerepre aspirálókat, a faluért tenni akarókat. A Baráti Kör megalakulásától kezdve meghatározó közéleti, politikai tényező volt és maradt helyi szinten, mai napig fontos szerepet tölt be a németországi testvértelepülési kapcsolatok ápolásában, helyi rendezvények szervezésében, a falu képeinek, életének alakításában. A Zenei Egyesület egyfajta ernyőszervezetként működik, amely összefogja vezetője, az általános iskola zenetanára által szervezett zenekarokat, formális keretet biztosítva számukra a fellépéseik, működésük, esetleges utazásaik költségeinek előteremtéséhez. A zenei élet faluban betöltött fontos szerepéről a későbbiekben még részletesen lesz szó.

6.2.2 A polgármesterek

A magyarországi átmenet egyik fontos jellegzetességének tűnik, hogy a helyi vezetők, elsősorban a polgármesterek és közvetlen környezetük, kiemelkedő szerephez juthattak településük boldogulásának előmozdításában. Abban egyetértenek a kutatások, hogy egy-egy település sorsa vezetőik, de legfőképpen a polgármester személyes rátermettség-

gén, kapcsolatrendszerén, sok esetben még a szocializmusban felhalmozott társadalmi és politikai tőkének mennyiségén, minőségén, átválthatóságán múltott.⁵⁴² A személyes pozíciókészség mellett a személyiség, vezetési stílus és stratégia is fontos szerepet kaphatott a település és vezetője sikerességében.⁵⁴³ Arról azonban már megoszlanak a vélemények, hogy mivel volt magyarázható a polgármesterek kulcspozíciója.

Az egyik megközelítés szerint a civil szféra fejletlensége a helyi társadalmakban „helyzetbe hozta” a hivatalos hatalom embereit.⁵⁴⁴ Tarjában azonban, ahol hamar létrejöttek civil szervezetek, mindvégig meglehetősen erős maradt a helyi „központi” hatalom, azaz a hivatalos vezetés markánsan irányította a faluban az átmenet folyamatait. Erre a jelenségre a magyar önkormányzati rendszer szabályozási sajátosságait és a decentralizáció jellegzetességeit is az értelmezésbe vonó megközelítés adhat magyarázatot. E vélekedés szerint a polgármester erős pozícióját az önkormányzaton belül és a szervezeten kívül is több tényező biztosította. Az önkormányzatok rendszerváltást követő jogi szabályozásából eredt, hogy számos jogosítvány támasztotta alá és bátyázta körül a polgármesteri hatalmat, nagy függetlenséget és önálló döntéshozatali kompetenciát biztosított a tisztességhez. Továbbá, a jogi-szervezeti környezet lehetővé tette a polgármestereknek, hogy vertikális és horizontális politikai hálózatokba egyaránt beágyazódjanak, ami ismét csak informáltságukat, kapcsolathálójukat, végső soron hatalmukat növelhette. A magyar fejlesztéspolitika forrásrendszerének kilencvenes évekbeli decentralizációja miatt pedig a polgármestereknek lehetőségében és hatalmában állt a helyi önkormányzati erőforrások felett kontrollt gyakorolni.⁵⁴⁵

Még mielőtt a fentebb leírtakat figyelembe véve bemutatnám a tarjáni polgármester(ek) központi szerepének megnyilvánulásait, fontos megjegyezni, hogy az imént felsorolt jellemzők, jellegzetességek a kétezres évek első évtizedének közepéig-végéig, vagyis éppen a kutatás empirikus részének lezárásáig tekinthetők érvényesnek a magyar önkormányzati rendszerre, illetve a területi kormányzás hazai modelljére.⁵⁴⁶ Az alábbiakban tehát mindezek tudatában és mindezeket figyelembe véve tárom fel a polgármester(ek) kulcspozíci-

---

⁵⁴² Baumgartner–Kovács–Vári 2002: 62–63; Pálné Kovács 2008: 248.

⁵⁴³ Pálné Kovács 2008: 250.

⁵⁴⁴ Baumgartner–Kovács–Vári 2002: 62–63.

⁵⁴⁵ Pálné Kovács 2008: 248–250.

⁵⁴⁶ A kétezres évek első évtizedének közepétől kezdve egyre nyilvánvalóbbá váltak (és a 2008-as válság hatására még tovább is erősödtek) a korábban is már jelen lévő, ún. „lopakodó” centralizáció folyamatai, amelyek célja az volt, hogy feloldják azt a problémahalmazt, amellyel az önkormányzatoknak ekkor már küzdeniük kellett. A problémák lényege abban állt, hogy az önkormányzatoknak egyre több közfeladatot kellett egyre romló finanszírozási feltételek közepette ellátniuk. Ám egészen a 2010-es években a jogszabályi változtatások hatására bekövetkezett, az önkormányzati rendszer egészét és a területi kormányzás rendszerét egyaránt érintő erőteljes centralizációs fordulatig elmondható volt, hogy a helyi önkormányzatok közjogi önállósága, politikai helyi értéke települési szinten a decentralizált modell garanciájaként továbbra is érvényben volt. (Pálné Kovács 2016a: 585–586.) 2010 után azonban a különféle jogszabályi változtatásokban testet öltő folyamatok hatása már úgy összegezhető, hogy ezek alapjaiban változtattak meg egy fontos demokratikus közjogi intézményt, a helyi önkormányzati rendszert, illetve a kormányzás területi szintjét. Lásd ehhez többek között: Pálné Kovács 2016a, 2016b, 2020.

ójának összetevőit, elsősorban a személyes kvalitásokra, vezetési stílusra, beágyazottságra, másodsorban a különböző politikai hálózatokba való bekapcsoltságra helyezve a hangsúlyt.

Az első demokratikus választásokon ketten versengtek a polgármesteri székért, egyikük a '89 végén alakult, a falu életében azóta is fontos véleményformáló szerepet, informális hatalmat betöltő egyesület, a Baráti Kör akkori vezetője, másikuk – szintén egyesületi tag – az utolsó tanácstestületben tagként jelen lévő, műszerész végzettségű, ebben az időben már egyéni vállalkozóként dolgozó és a versengésből győztesen kikerülő jelölt volt. Utóbbi sokáig nem is akart elindulni, *megagították* a hivatal dolgozói, valamint a korábbi és a későbbi testületi tagok közül néhányan. Jó szervezőképességéről, vállalkozói mentalitásáról, közvetlen, az emberekkel a hangot mindig megtaláló stílusáról a központi antennarendszer megvalósítására alakított tanácsi szervezőbizottság vezetőjeként adhatott először számot a nagyobb nyilvánosság előtt. De a nyolcvanas években ő volt a templomjavítási munkálatokat célzó lakossági adományozási akció elindítója és levezetője is – ez pedig a közösség szemében szintén érték-ként tételeződő vallásosság bizonyítéka volt. Mindezek a tulajdonságok könnyen elfogadhatóvá tették személyét a helyi sváb közösségben.

Az 1990-ben megválasztott polgármester négy cikluson keresztül élvezte a falu bizalmát, 2006-ban azért került új ember a falu élére, mert ő már nem indult. Az iránta megmutakozó töretlen bizalmat elsősorban annak köszönhetette, hogy a rendszerváltáskor kialakított koncepció, a falu számára megszabott irány lépésről lépésre történő megvalósításában az emberek őt tekintették a szálak legfőbb mozgatójának és egyben az eredményesség biztosítékának. A munkából természetesen a testület tagjai is kivették részüket, ám maguk a falubeliek is úgy vélték, hogy polgármesterük személyes érdemeinek köszönhetően nagyobb részt sikereiket. Elsősorban annak, hogy minden tehetségét, képességét, személyes kapcsolatait latba vetve küzdött a gazdaság talpraállításáért, azért, hogy megfelelő életszínvonalat, megélhetést tudjon biztosítani a helybelieknek. Egy, az első ciklust követő 1994-es újraválasztási eredményét vizsgáló politikai elemző annak a hozzáállásnak tudta be a polgármester sikerét, hogy a megnyíló lehetőségek közepette elsősorban az egyéni gazdagodásra, érvényesülésre helyezte a hangsúlyt. Úgy fogalmazta meg mindezt, hogy a magánhaszon mellett a közjólét megteremtésére is figyelmet fordító politika jelentette sikerének zálogát.⁵⁴⁷ Helyben ezt így kommentálták: *A polgármester sokat rohangált azért, hogy itt megtelepedjenek a vállalkozók. (35. interjú) Ő a lehetőségeket látta, ő egy ilyen típusú, egy vállalkozó szellemű ember teljes mértékben, mindenhol meglátja a lehetőséget. [...] Azt tudni kell róla, hogy az ő habitusa olyan: »Nincs akadály! Mindent meg lehet oldani.« És meg is oldotta. [...] Ő egy ilyen típusú ember, nagy álmokkal, nagy lendülettel és nagy végrehajtási erővel. (24. interjú)*

A helyi normaként élő, pártpolitikától való távolságtartás szintén részét képezte nemcsak a település, hanem polgármestere sikereinek is. Igazodva a helyi normához, mindvégig megőrizte függetlenségét, pártatlansága miatt és ennek érdekében minden politikai szereplővel igyekezett jó kapcsolatot kiépíteni. Hamar felismerte: ahhoz, hogy a falu érdekében dolgozzon, nem szükséges és nem is érdemes pártpolitikai csatározásokba

⁵⁴⁷ Juhász 1996.

belefolynia. Nem orientálódott felsőbb politikai szintek felé sem, nem viselt tisztségeket és nem törekedett posztokra, egyformán jó kapcsolatokat ápolt a Tarján körüli politikai mező minden rendű és rangú szereplőjével. Ennek a szellemiségnek köszönhetően a település Héreggel is megőrizte a jószomszédi viszonyt, éppen úgy Tatabányával is mindig kiegyensúlyozott maradt a kapcsolata, miközben Tata felé is nyitottnak bizonyult. A megyével – azaz a megyei önkormányzattal – ugyanolyan jó kapcsolatot ápolt Tarján és polgármestere, mint a kilencvenes évek végétől egyre nagyobb súllyal bíró kistérséggel.

1994-ben nem, de négy év múlva akadt egy kihívója, valójában azonban az illető nem volt komoly ellenfél, mindössze néhány tucat szavazatot gyűjtött. A hatékony irányítás a 2002. évi választásokon is meghozta eredményét, ekkor – ismét egyedüli jelöltként – negyedszer választották meg a település polgármesterének.⁵⁴⁸ A következő választáson már nem indult polgármesterjelöltként, a testületben azonban még egy cikluson keresztül dolgozott, átvéve a nemzetiségi-kisebbségi önkormányzat vezetését.⁵⁴⁹

Ezen a választáson (2006) ismét csak egyetlen jelölt indult a polgármesteri pozícióért, a Baráti Kör akkori elnöke, ami az egyesület befolyásának töretlen továbbéléséről tanúskodik. Bár az új polgármester kariertörténetéből hiányzik a vállalkozóvá válás állomása, szervezőképességéről ő is tanúbizonyságot tehetett a helyi közösség előtt, mikor a kálvária felújítását szervezte és vezényelte le egyesületi elnökként. Mivel ő is a Baráti Körből érkezett, fontosnak tartotta a németországi kapcsolatok ápolását, és sok egyéb más tekintetben is elődje politikájának méltó folytatójának bizonyult. Többek között abban is, hogy nem törekedett más politikai tisztségek vagy pozíciók elérésére, politikusi küldetésének lényegét ő is a falujáért való tenniakarásban, tettekkészségben látta. Annyiban könnyebb helyzetben volt elődjénél, hogy nem kellett mélyreható társadalmi és gazdasági változások közepette irányítania a falut és a kivezető utat megtalálni. Neki a már készen kapott örökséget kellett fenntartania, e feladatát sikerrel végre is hajtotta. 2010-ben azonban mégis valami újra vágytak a faluban, a regnáló és egyben újrainduló polgármesternek két kihívója akadt, egyikük, egy már korábban testületi tag, nagyon kiegyenlített versenyben, el is hódította tőle a polgármesteri tisztséget.⁵⁵⁰

---

⁵⁴⁸ A negyedik alkalommal újraválasztott polgármesterekről csak összesítő adatokkal rendelkezem, amelyek szerint 2002-ben a 3160 polgármester 32,4 százaléka (1023) nyerte el tisztségét negyedszer. Közülük minden tizedik nő. (Az adatok a Jelenkutató Alapítvány adatbázisából származnak, ezúton is köszönetemet fejezem ki segítségükért.) Itt kell megemlíteni azt is, hogy a hajdani közösségi közös tanács utolsó elnöke saját falujában indult 1990-ben a polgármesteri székért, a kutatás lezárultáig őrizte is pozícióját.

⁵⁴⁹ 2010-ben, az ekkor már 9-ről 6 fősre csökkentett képviselői körbe 15 szavazat híján nem sikerült bekerülnie.

⁵⁵⁰ A három jelölt között szinte egyenlően oszlottak meg a szavazatok, mindegyikőjükre nagyjából a szavazók egyharmada adta voksát, számszerűen 39-30-30 százalékot értek el a jelöltek. A legkevesebb szavazatot elérő jelölt – a regnáló polgármester – és a nyertes között mindössze 105 szavazat döntött.

6.2.3 A testületek

Amellett, hogy a polgármester(ek) személyét, személyes kvalitásaikat meghatározónak tartom a változásokban, a helyi hatalomnak vannak további, a vizsgálat szempontjából is releváns szereplői, mint például a képviselőtestület. Elsőként a testületi tagokról kell szót ejteni, mivel úgy vélem, a testületek összetételének alakulása az elmúlt közel húsz év során jól kirajzolja az erővonalakat Tarjánban.

A rendszerváltás óta megválasztott testületek nemzetiségi összetételüket tekintve mindig is tükrözték a németek és a magyarok létszamarányát a településen, azaz a 10 fős testületből egy, maximum két fő volt magyar származású. Közülük meglepő módon valamennyien beköltözőnek számítottak: családorvos, fogorvos, vagyis olyan személyek, akik bár nem rendelkeztek helyi gyökerekkel, szakmájuk, munkájuk révén hamar és könnyen váltak a helyi társadalom jól ismert és elfogadott tagjaivá. Helybéli, vagyis törzsköcs magyaroknak sosem sikerült bekerülnie a testületbe egészen 2010-ig, pedig többen, többször is próbálkoztak. A jelöltek közül többen a Baráti Körnek is tagjai voltak, sikertelen próbálkozásaiknak oka kétféle magyarázatot is megenged.

Amennyiben feltételezzük, hogy Tarjánban az etnikai tudatosság a szavazást befolyásoló tényezőnek tekinthető, akkor a jelenségre egyszerű matematikai magyarázat adható. A falu népességének 25-30 százalékát kitevő, többségükben törzsköcs magyarok szavazatainak száma egész egyszerűen nem elegendő egy jelölt testületbe juttatásához. Ha azonban feltesszük, hogy nem elsősorban etnikai szempontokat érvényesítenek a tarjáni választók, azaz etnikai határokat átlépő szavazatok is elképzelhetők, sőt gyakoriak tételezhetők – ahogy ezt a beköltözők megválasztásának esete is mutatja –, akkor az a következtetés vonható le a testületek tagságának alakulásából, hogy a helybéli svábok a közéletben jelentősebb szerepet töltenek be, és a lokális gazdasági életben is inkább beágyazottak, vagyis sikereesebbek gazdasági tekintetben. A hatalom fogalommal magyarázva ugyanez úgy hangzik, hogy a tarjáni svábok jelentősebb gazdasági hatalmuknak köszönhetően könnyebben szerzik meg a politikai pozíciókat is. A svábok tehát újra lakosságárányuknak megfelelően vesznek részt a helyi politikában, közéletben, szerepük azonban ennél nagyobb, döntőnek is nevezhető a falu életében.

Az 1990-ben felálló testületben sok, már az utolsó tanácstestületi névsorban is felbukkanó névvel találkozhatunk. Ezzel a kijelentéssel nem azt a helyi véleményt kívánom aláásni, hogy *itt igazi rendszerváltás történt*, inkább az állandóságra, folytonosságra, mint a település életének több területen visszaköszönő motívumára hívnám fel a figyelmet. A nyolcvanas évek közepén-végén kifomálódott egy „csapat”, olyan, többnyire sváb származású, akkor a harmincas éveik végén, negyvenes éveik elején járó, agilis, ambiciózus, a sváb hagyományok ápolása és a falu iránt elkötelezett emberekből, akik helyet kértek és kaptak a helyi hatalom és irányítás különböző fontosságú posztjain, illetve közéleti ismertséget biztosító pozíciókban. Belőlük verbuválódott javarészt az első testület, és néhányan egészen 2010-ig őrizték pozíciójukat. A második helyhatósági választás alkalmával tizenheten pályáztak a kilenc képviselői helyre, ám különösebb földindulás nem történt. Hét helyet az első ciklus újrainduló képviselői szereztek meg, mellettük két új taggal gyarapodott a testület. Kikerült a helyi fogorvos, ám bekerült a családorvos, aki

korábban tanácstagként is működött. Új tagként jelent meg a település egyik legjelentősebb vállalkozója, vele már kettőre emelkedett a testület vállalkozó tagjainak száma. Az újonnan bekerült vállalkozó addig is közel állt a hatalomhoz, mivel testvére vezette ebben az időben az önkormányzat GAMESZ-ét.

Annál érdekesebben alakult az 1998-as választás. Az ekkor elinduló 15 jelölt között sok az új név. Ennek a választásnak a jelentősége nem a régi-új tagok arányában mutatható ki elsősorban, csak eggyel több új képviselő van (szám szerint három) ekkor, mint '94-ben volt. Sokkal beszédesebb az újonnan induló jelöltek nagy száma. A magukat első alkalommal jelöltetők, szinte mindannyian, nem a falu közéletének első vonalában már jóideje tevékenykedők közül kerültek ki, sőt talán éppen e körnek a felhígítását tűzték ki céljukul. Bár egyikük elhatárolódik attól, hogy a '98-as választásokat valamiféle hatalomváltó erő megjelenésével jellemezze, vagy utólagosan valamiféle tudatos, „rendszer-váltó” szándékú politikai tettként állítsa be indulásukat. Az alábbi interjúrészlet jól mutatja ezt: *Hát megbeszéltük? Egy faluban ugye a templomban találkozik az ember, a sportpályán találkozik, nyilván azért ez téma volt, hogy viszonylag kevés az induló, és többek között én is elindultam. [...] Nem úgy beszélünk össze, hogy ketten vagy hárman... [...] Nyilván ezt többen láttuk, és talán még hárman vagy négyen elindultunk.* (32. interjú)

Az új jelöltek valójában nem akartak döntően más irányt szabni a falunak, sőt elismerték polgármesterük és a testület hatékony, tervszerű, a falut látványosan előrelendítő munkáját. A közvetlen hatalomtól távolabb állók és 1998-ban új jelöltként indulók köre inkább csak új színt, más stílust, fiatalosabb lendületet szeretett volna hozni a falu életébe és irányításába, közülük ketten lettek tagjai az 1998–2002 között működő testületnek. A harmadik új jelölt az 1990-es polgármester-választás vesztese, aki utána még jó ideig vezette a Baráti Kör, így végig közel volt a hatalomhoz és befolyással is bírt a falu életének alakításában, tehát a regnáló hatalom támogatójának számított.

A valójában inkább csak a felszín alatt zajló egymásnak feszülések leginkább a vezetés, irányítás stílusáról alkotott elképzelések különbözőségében rejülő ellentétek egyetlen alkalommal törtek felszínre ebben a ciklusban, amit az alábbi visszaemlékezés-részlet is illusztrál: *Volt egy kemény ellenzék például, aki nem akarta a sportcsarnok megépítését, de végül is meglett. [...] Hát utolsó üléseken februárban voltak olyan órák, amikor úgy nézett ki, hogy nem lesz, de aztán mégis szeptemberre elkészült a sportcsarnok.* (35. interjú)⁵⁵¹

Tarjában nem jellemző, hogy a faluvezetés belső konfliktusai nagyobb nyilvánosságot kapnának. Ahogy a falu, úgy a testület is, első látásra, külső szemlélő szemével nézve egységes, összetartó csoportnak látszik. A testületi ülések jegyzőkönyvei kezdetektől fogva egyes szám harmadik személyben íródnak, az elhangzottaknak csak kivonatát, vagy összefoglalását közlik, ezekből tehát inkább csak következtetni lehet a konfliktusok meglétére, lefolyásukra, a testületen belüli székértáborokra, az erőviszonyokra. Az eltérő

---

⁵⁵¹ A sportcsarnok megvalósításával egyet nem értők túl kockázatosnak találták a beruházást, úgy vélték, hogy semmi szüksége a falunak arra, hogy egy tornacsarnok miatt eladósodjon, mikor – meglátásuk szerint – más városokban is kihasználatlanul állnak a hasonló létesítmények. Utólag belátták, rosszul ítélték meg a helyzetet, a csarnok teljes kihasználtsággal működik és felélénkítette az amatőr-, illetve tömegsport iránti igényt a faluban.

álláspontok és nézőpontok sem ebben a ciklusban, sem pedig később nem vezettek semmiféle látványos, a nyílt színen zajló konfliktushoz, harchoz vagy vitához, legfőképpen nem szakításhoz, ellenzéki csoporttá formálódáshoz. Ám arról, hogy léteztek disszonanciák, főleg az interjúk segítségével lehetett információt szerezni. A későbbi történések fényében az 1998-ban színre lépők egy másik lehetséges hatalmi centrumot képviseltek és képviselnek, akik szintén helyet kértek és kérnek a falu ügyeinek intézésében és a meglévő kontextusok formálásában.

Mindezek ismeretében a 2002-es választások talán kicsit meglepően alakultak. A három új tag közül ketten, a vállalkozónő és a szintén '98-ban bekerült fiatal vállalkozó, akik az újonnan formálódó hatalmi centrumhoz sorolhatók, nem indultak újra. A régiek közül kimaradt – ő sem indult újra – az iskola-igazgató, aki kezdetektől tagja volt a testületnek és 1994 óta a közvetett úton választott Német Kisebbségi Önkormányzat elnöki tisztét is betöltötte. Mindhármuk helyére olyan képviselő került, aki az aktuális vezetéshez közel állónak számított. Ekkor került be a testületbe a Baráti Kör akkori elnöke, a későbbi polgármester, és szintén képviselő lett az iskola egy tanára, aki 2002-től átvette a kisebbségi önkormányzat vezetését, majd 2004-től az iskoláét is. A falubeliek úgy értelmezték a 2002-es választás eredményét, hogy a polgármester emberei kerültek be a testületbe, vagyis azok, akik maradéktalanul egyetértettek vele, s akikben biztos támogatókra lelt.

A következő helyhatósági választások alkalmával úgy tűnt, hogy korszakváltáshoz érkezett a falu, hiszen az 1990 óta tisztségét betöltő polgármester már nem indult, helyette egyetlen jelöltként a Baráti Kör éléről 2002-ben a testületbe jutott képviselő pályázott a címre. A korábbi polgármester mindazonáltal testületi tag maradt, és rajta kívül még három új ember is bekerült a döntéshozók körébe. Egy elsőként próbálkozó vállalkozó, illetve egy szintén első indulónak számító korábbi iskolai tanár, akinek nagybátyja két cikluson keresztül szintén testületi tag volt, édesapja meg az önkormányzat Gondnokságát vezette 1990 és 2000 között. Rajtuk kívül az időközben elhunyt testületi tag családorvos helyett a praxisát is átvevő orvos szerzett még mandátumot. Így tehát ebben az önkormányzati ciklusban is vezető pozícióban maradt a korábbi polgármester és a hozzá közel állók, az ő irányvonalát követők köre.

Jelentős változásokat csak a 2010. évi választások hoztak, hiszen az előző ciklusban testületbe került vállalkozó szerezte meg a polgármesteri széket, kiszorítva a hatalmon lévő polgármestert és egy új jelentkezőt. Az időközben megváltozott választási törvény miatt Tarján már csak hatfős testületet állíthatott. Mind a hat képviselő sváb származású, és többségük vállalkozó. Az eredeti, 1990-ben felálló testületből egyedül az alpolgármesternek sikerült megőriznie helyét 2010-ben, egy *veterán* társa azonban kiesett, ahogy a két korábbi polgármester is. A 2006-os testületből egyetlen tagnak sikerült megismételnie korábbi teljesítményét, annak a tanárnak, akit időközben az iskola igazgatójává neveztek ki. Három vállalkozó mellett a Baráti Kör regnáló elnökének – aki maga is vállalkozó –, sikerült még bekerülnie a képviselők közé. Mindez azt mutatja, hogy a vállalkozói kör még soha nem rendelkezett ilyen erős képvisellel a falu élén. Az alpolgármester és az iskolaigazgató képviselik az első polgármester által vitt irányvonalat, s részben közéjük tartozónak számít a Baráti Kör elnöke is. Arra, hogy generációváltásról

vagy esetleg a helyi politika irányának, céljainak markáns átfogalmazásáról van-e szó, csak a kutatást követő időszakban derülhetett fény, ám a 2009 óta zajló helyi politikai történések már nem tartoznak e dolgozat látókörébe.

A testületek *összetételének* tanulmányozása mellett fontos tanulsággul szolgált az önkormányzati ülések jegyzőkönyveinek szisztematikus feldolgozása is, ami a testület működésének néhány sajátosságára jól rávilágított. Az első és legszembetűnőbb jellegzetességnek az egyhangúlag elfogadott döntések igen magas száma és aránya mutatkozott. Hogy egyetlen kiragadott év adataival illusztráljam: 1997-ben 53 határozatot hozott és 9 rendeletet alkotott a képviselőtestület, és mindössze egyetlen alkalommal – egy kinevezés esetében – született döntés nem egyhangúlag. Kisebb települések esetében erre a jelenségre a szakirodalom is felhívja a figyelmet, és azzal magyarázza, hogy a túlságosan erős polgármesteri pozíció miatt a testületek sok esetben nem töltik, nem képesek betölteni valós funkcióikat. Az egyhangúlag elfogadott döntések ugyanakkor két további tényezőre is rávilágítanak. Egyrészt arra, hogy a polgármester és szűkebb környezete képes a döntéseket előzetesen befolyásolni, másfelől arra, hogy a döntések valódi színtere nem a testület(i ülés).⁵⁵² A tarjáni adatok alátámasztják ezeket az állításokat, legfőképpen ha az önkormányzati munka azon sajátosságát is figyelembe vesszük, hogy a döntések a legtöbb esetben a polgármester koncepciója mentén születnek meg, majd általában az előterjesztés szerint valósulnak meg. Módosítások, kiegészítések, kisebb változtatások kialakulhatnak a testületi üléseken, de az elképzelés, irányvonal általában a polgármestertől származik. Ez a megállapítás különösen igaz az 1990 és 2006 közötti testületek működésére, az első polgármester korszakára. A települési képviselők ugyanakkor a velük készített interjúban általában pozitívumként értékelték az egyhangúlag hozott döntések nagy számát, legfrappánsabban ezt a következő interjúrészlet mutatja: *...én úgy gondolom, hogy nagyon meghatározó volt, hogy nyugodt, békés, egészséges vitákkal teletűzdelt, kompromisszumokkal végződő ülések voltak. [...] És szerintem ez megmutatkozik a falun is. Sok minden épült.* (18. interjú)

Kompromisszumkészségükről, megegyezést kereső hajlandóságukról pedig mint fontos jellegzetességükről, politikai tőkájükről vélekednek, ami előbbre viszi a falut. Ugyanakkor nem szabad elfelejteni azt a korábban már jelzett sajátosságot, ami a jegyzőkönyvek neutrális nyelvezetében is megmutatkozik, azt, hogy belső konfliktusaikat a képviselőtestület tagjai nem szívesen tárják a nagyvilág elé, inkább szeretnek kifele egységesnek, egyetértőnek mutatkozni. Tehát ha vannak is viták egy-egy döntés kapcsán, kifelé egységesnek láttatja magát a testület és a jegyzőkönyvekben is csak tompítva jelennek meg ezek a véleménykülönbségek.

Másfelől az is igaz, amit már a harmadik fejezetben említettem, hogy az önkormányzat és hivatalának működését áthatja a szakmaiság és a szakszerűség, erre is különös gondot fordítanak. Máshogy fogalmazva, a döntések sok esetben azért születnek egyetértés mellett, mert a döntéselőkészítő munka nagyon alapos és szakmailag megalapozott. Ugyanakkor, ez nem magyarázza a stratégiai típusú döntésekben mutatkozó nagyfokú véleményegyeztést, ami mégiscsak arra enged következtetni, hogy a falu életének irányt szabó döntéseket

---

⁵⁵² Pálné Kovács 2008: 244.

egy szűkebb kör hozza, melyeket nem a testületi üléseken vitatnak meg. Mindezeket egybevetve valóban úgy tűnik, hogy létezik egy, a rendszerváltáskor kiválasztódott kollektíva, amelynek tagjait közös értékek, célok kötnek össze, hasonló a látásmódjuk és, akik nemcsak elfogadják az első polgármester falupolitikáról alkotott elképzeléseit, hanem vezetési stílusával is azonosulnak. E társaság és az első polgármester legitimitását éppen közös sikereik jelentették és a testületek összetételének alakulásából leszűrhető tapasztalatok is azt mutatják, hogy ezt az irányt és stílust elfogadni tudók és akarók alkották az első négy testületet, sőt még az ötödikben is erősen érvényesült ez az irányvonal.

Az 1998-as választáson a politikai színt, kultúrát újítani szándékozók éppen ezen a vezetési stíluson, irányítási módon szerettek volna változtatni: azt a hatalmi centrumot próbálták ellensúlyozni, ami addigra már kialakult és működött. A helyi politikáról alkotott felfogásuk csak néhány pontban tért el, karizmatikus ellenzékét semmiképp sem képezték. Ám éppen a falu sikerei miatt nagyon erős elfogadottságra szert tevő vezetés stílusát nem tudták megreformálni, vagy legalább valamelyest a maguk elképzelései szerint működőre igazítani. Ezért eltérő elképzeléseik megvalósításához 2002 után más formát kerestek. Közülük néhányan kezdeményezőivé és megalapítóivá váltak a német nemzetiségi gimnáziumban érettségizetteket a faluban összefogó Német Nemzetiségi Egyesületnek. A szervezetet már 1999-ben azzal a nem titkolt célkitűzéssel hozták létre, hogy a nemzetiségi hagyományok ápolásán túl vagy éppen annak segítségével élénkítsék a falu társadalmi életét. A nők által alapított és működtetett szervezet a hagyományápolásnak új formáit, stílusát próbálta/próbálja kialakítani közös szabadidős tevékenységek szervezésével. Az egy ciklusnyi politikai próbálkozás után jelenleg is ezen a szervezeten keresztül igyekeznek – sikerrel – másirányú elképzeléseiket megvalósítani. Mindezek ellenére nem vált kétpólusúvá a helyi politizálás, az önkormányzat mindig is méltányolta a falu életének jobbítását, élénkítését célzó kezdeményezéseiket és ugyanúgy támogatta, vagy ha kellett, felkarolta ötleteiket, mint teszi és tette ezt a hozzá közel álló két egyesület (Baráti Kör és Zenei Egyesület) esetében.

6.3 A fő kontextusok

6.3.1 A szép és kényelmes falu

A rendszerváltáskor felálló testületnek, élén a polgármesterrel, határozott elképzelései voltak a falu jövőjét illetően: *Először is legyen egy szép falu, aztán legyen kényelmes. Voltak elképzeléseink a német példák alapján: hogyan lehet vállalkozásokat beindítani, ne legyen munkanélküliség. Ezt sorba végre is hajtottuk.* – mondta el egy 1990 és 2010 között települési képviselő pozíciót betöltő interjúpartnerem. (35. interjú)

A helyi önkormányzat a „szép és kényelmes falu” megteremtését falukép-szabályozó rendeletekkel, az infrastruktúra teljes körű kiépítésével, valamint közösségi célú beruházások megvalósításával érte el. Mindezek kivitelezésében a faluvezetés támaszkodhatott a németeknek tulajdonított mentalitásbeli elemekre – ezek közül is kiemelt szerepet játszott az önszerveződés erős hagyománya –, valamint a rendszerváltás tájékán létesített és azóta is intenzíven ápolott német testvértelepülési és egyéb németországi kapcsolataira.

Az említett, németeknek tulajdonított mentalitásbeli elemek nélkül aligha lett volna sikeres a falukép szabályozása, amely az 1990 után felálló testület egyik első rendelkezései közé tartozott. Megtiltották, illetve határozott idejű engedélyhez kötötték az építőanyag, építési törmelék és az üzemképtelen járművek közterületen való tárolását, sőt a 10/1991./VI.13./sz. rendelet Tarján község Önkormányzatának a közterületek rendjéről és használatáról azt is kimondja, hogy „Aki saját ingatlanán vagy bérleményén úgy tárol sérült, lepusztult járműveket, hogy azok a közterületről láthatók és rontják a községképet, szabálysértést követ el.” A későbbiekben meghatározták, hogy kinek milyen kötelezettségei vannak szűkebb és tágabb környezetének rendben tartására, hogyan kell kinéznie az előkerteknek és a ház előtti utcaszakaszoknak, amit összefoglalóan úgy lehet megfogalmazni, hogy a tisztán tartást, gondozottságot írták elő.

A kommunális szolgáltatások közül elsőként a szemétszállítást és szemétygyűjtést igyekeztek a korszak igényeihez és lehetőségeihez képest modern szemlélettel megoldani, ahogy az akkori polgármester fogalmaz a vele készült interjúban: *A kosztól és a szeméttől szabadítottuk meg magunkat mindenekelőtt.* (3. interjú) A lakosokat kötelezték is a köztisztasági közszolgáltatások igénybevételére, majd amint lehetőség nyílt rá, csatlakoztak a regionális hulladékgazdálkodás rendszeréhez, mert így a hulladéktárolás falun kívülre került. Idővel a belterületi állattartás kérdését is szabályozták, bizonyos utcákból kitiltották a haszonállatokat, igazodva az időközben végbement életmódváltás kívánalmaihoz. Az esztétika igényeinek is eleget téve, rendezték a külterületi reklámtáblák ügyét: egységes információs- és hirdetőtáblákat helyeztek ki.

Ezek az előírások találtak a tarjáni németek környezetükkel kapcsolatos elvárásaival, nevezetesen a rendszeretettel és a tisztaság iránti igénnyel. Az ötödik fejezetben részletesen bemutatam azokat a tulajdonságjegyeket, amelyeket a tágabb környezet a sváboknak tulajdonít, s azt is számos példával alátámasztottam, hogy ezekre maguk a tarjáni svábok is csoportjellemzőiként tekintenek. A képviselőtestület és az önkormányzat a tiszta, rendezett falukép megteremtésére irányuló törekvéseivel valójában a helyi normákat a lokális közpolitika nyelvén újrafogalmazta, rendeleteivel, határozataival pedig kodifikálta azokat. A privátszféra működését addig inkább csak egyéni szinten szabályozó normák közösségi célúvá és hivatalossá váltak, ami még jobban megerősítette a mindennapi, egyéni tevékenységeket szabályozó erejüket, vagyis hivatalossá tételük és közösségi érdeké és célkitűzéssé emelésük normaképző erővel is bírt. Emellett világos irányt szabott a változásoknak, vagyis összefüggésrendszerbe helyezte az önkormányzat tevékenységét, meghatározta annak (egyik) kontextusát.

A norma közösségi célú működése jól megfigyelhető a több száz, vagy akár közel ezer embert is a faluba vonzó három napos nagyrendezvény, a Zenei Fesztivál alkalmával. Megfigyelőként 2003-ban látogattam el először a rendezvényre, és első benyomásaimat akkor így rögzítettem a terepnaplómban: *A nagysátorban leterített asztalok sörpadokkal, székekkel, minden asztalon virágdíszek és hamutartók. Rendezett, tiszta minden.* (Terepnapló-bejegyzés, 2003. június 7.)

Későbbi tapasztalataim is rendre ezt mutatták, és az évek során mindig csodálkozással töltött el, mennyire tiszta és rendezett az egész helyszín, a környék, ahogy múlnak a fesztivál napjai, a vendéglátás tisztaságának színvonala mit sem romlik. Azt is megtudtam,

3. kép: Tarjani utcarészlet: a szép – rendezett – és kényelmes falu. A szerző saját fotója, 2008.

hogy nemcsak a rendezvény, hanem az egész terület rendben- és tisztántartására nagyon ügyelnek, a szervezésben és lebonyolításban részt vevők beosztják egymás között, mikor, ki szed szemetet, ki rendezi el a helyszínt. A fesztivál előtt még a falut is rendbe teszik, kicsinosítják, ahogy vendégfogadás előtt illik. Az eset érdekessége, hogy egy hat évvel később készített interjúban szinte ugyanazokat a jellegzetességeket kiemelve mutatta be a rendezvény körülméire és igényes lebonyolítását egy szervező, mint ahogy a terepnaplómában szerepelt: *...de maga az ellátás énszerintem a legszínvonalasabb az egész megyében. Tehát itt asztalterítők vannak, hamutartók vannak, váza a virágnak az asztalon. [...] Már az első alkalomtól kezdve, azt lehet mondani, hogy figyeltünk a környezetre.* (36. interjú)

Ami tehát az otthonokban mentalitásbeli sajátosságként működik, közösségi szinten normaként értelmezhető, s a tarjáni sajátosságok összefüggésrendszerébe helyezve már kontextusként szolgál. A tarjániak tudatában vannak annak, hogy a lokális viszonyok között értelmezve környezetük rendezettsége, tisztasága egyfajta társadalmi azonosítójuk – vagyis etnikai sajátosságuk – és ennek mentén mutatják be magukat és politikájukat.

A településen komoly hagyománya van az önszerveződésnek, amely fontos szerepet játszott a különböző közművek kiépítésének kezdeti szakaszában. A rendszerváltás előestéjén a kábelhálózat és a telefonberuházás lakossági összefogásra (is) alapozott társulások formájában valósult meg, sőt előbbi földmunkáiban a társadalmi munka is szerepet játszott. A gáz- és csatornahálózat kiépítése Tarjánban viszonylag korán, még a kilencvenes években lezajlott, a kétezres évekre szinte már el is felejtették a fejlesztésekre felvett hiteleket. A település majdnem minden jelentősebb beruházásánál megjelent a lakossági

összefogás: a tornacsarnok és a német nemzetiségi tábor megvalósításához is alapítványokat hoztak létre, amelyek a lakossági adományokat, adójóváírásokat fogadták, majd a létesítmények megvalósítása után, betöltve eredeti rendeltetésüket, felszámolták ezeket. Az iskola külön rendezvényeket is szervezett a település mindezidáig egyik legjelentősebb beruházásának számító tornacsarnok támogatására, a bálók, jótekonysági napok bevételeivel végül több mint három millió forinttal tudtak hozzájárulni az egyébként kétszázötven millió forintot is meghaladó tornacsarnok kivitelezési munkálatainak költségeihez.

Az általános iskolát és az óvodát segítő alapítványok működése folyamatos, ezeken keresztül járulnak hozzá a szülők többnyire a nemzetiségi oktatáshoz kapcsolódó többlétszolgáltatások költségeihez (jelmezek, kották, kirándulások stb.). Az önkormányzat Tarjánban szinte mindig számíthat a lakosság anyagi szerepvállalására is jelentősebb beruházásainál, és ez a segítség oda-vissza működik. Erejéhez mérten a testület rendszeresen felkarolja a falu rendezettségét, a lakosok kényelmét, jó közérzetét szolgáló közösségi kezdeményezéseket: játszótér létesítését, a kálvária rendbetételét, mindkét felekezet egyházi épületeinek rendben tartását. Az említett fejlesztések nem érintik a szigorúan vett önkormányzati feladatköröket, a faluvezetés mégis akár anyagi segítségnyújtás formájában, akár a Gondnokság munkájának felajánlásával, de minden említett nem-önkormányzati kezdeményezés mellé odaállt.

A németországi támogatás, illetve tárgyi segítségnyújtás szintén fontos szerepet játszott a kilencvenes évek számos nagy, közösségi célú beruházásában. Tarjánban már a hetvenes évektől keresték a németországi kapcsolatokat, ebben az időszakban egy hallei általános iskolával létesített partneri viszony jelentette a német nyelv és kultúra felé nyitás lehetőségét. Ez azonban az iskolások rendszeres, néhány hetes cserelátogatásán túl az élet más területeire nem volt hatással Tarjánban. Ám a rendszerváltás előestéjén már más típusú kapcsolatok is kiépülhettek.

Németország, a keleti blokk demokratizálódási folyamatait segítő nyugat-európai országokhoz és az Egyesült Államokhoz képest is, már a rendszerváltás kezdeti szakaszában eltérő módon állt hozzá a feladat megoldásához. A centralizált felzárkóztatási programok helyett – amelyek hasznát sok esetben egy-egy nyugaton jól ismert értelmiségi-politikai csoport és/vagy ahhoz kötődő gazdasági érdekközösség fölözte le – Németország kulturális ismereteit, földrajzi közelségét és hagyományos kapcsolatait felhasználva igyekezett segítségnyújtását sokkal célzottabban juttatni a régióba. A németországi adományokban kiindulópontjukat, elosztási mechanizmusait és célterületeiket tekintve is messzemenően a decentralizáció elve érvényesült.⁵⁵³ Helyben ezt így érzékelték: *...ez annak idején úgy ment, hogy Németországban ez egy felhívás volt, hogy az egykori keleti országok, tehát a keleti tömb országaival vegyék fel a kapcsolatot. A cél az volt, hogy az emberek ismerjék meg egymást, hogy közeledni tudjanak egymáshoz.* (3. interjú)

Németország támogatáspolitikája tehát abban is különbözött a nyugati országokétól, hogy az átalakulási folyamat segítését nem pusztán pénzügyi segítségnyújtás révén képzelték el, hanem a régiók, térségek, települések kapcsolatai által kialakuló szemléletfor-

---

⁵⁵³ Wedel 1998: 101.

4. kép: A németországi támogatással épült ifjúsági tábor, ami a falusi turizmust is szolgálja. A szerző saját fotója, 2009.

5. kép: Községi beruházások: a 2002-ben épült tornacsarnok, előtérben a Hattstedt Park és a Millenniumi emlékmű. A szerző saját fotója, 2008.

málásra és mintaadásra is nagy hangsúlyt fektettek.⁵⁵⁴ E szemlélet és gyakorlat ezirányú alakulásában közrejátszott a Kelet-Közép-Európában élő nagyszámú német nemzetiség is, akiket eredményesebben tudtak közvetlen úton elérni, mint a centralizált hatalom és elosztás csatornáin keresztül. Mindezek miatt a németországi segítségnyújtás és kapcsolatépítés tipikus formáiként a testvértelepülési viszonyok ápolása és a kisebbségi-nemzetiségi szervezetek dotációja terjedt el.

Tarjánra a hesseni Staufenbergből érkező delegáció talált rá még 1989 tavaszán, a kisvárossal az akkor még tanácsi testület létesített partneri szerződést 1990 legelején. Ettől az évtől datálódik az azóta is élő, jól működő partnerkapcsolatuk, amely a reprezentatív eseményeken, hivatalos és formális találkozásokon túlmenően többnyire a két település lakói között bonyolódik. Staufenberg és minden későbbi németországi kapcsolat jelentősége a tarjáni önkormányzat szemszögéből nézve abban mutatható ki, hogy a német partnerek mindig készek és hajlandóak voltak az önkormányzat minden közösségi célú beruházását erejükhöz mérten támogatni. A kezdeti közműépítési szakaszban, nevezetesen a kábeltévé és a telefonhálózat kiépítésénél, németországi kapcsolatok révén éppen úgy anyagi segítséghez vagy azt kiváltó tárgyi adományokhoz jutottak, mint a későbbi, közösségi célú beruházások esetében. Időközben Staufenbergben szintén létrejött egy Tarján Községért Baráti Kör, a két civil szervezet között élénk az együttműködés. A németországi testvérszervezet is hozzájárult a Baráti Kör egyik nagy vállalatának számító Kálvária-felújításhoz. A település legutóbbi óriásberuházását, a tornacsarnok megépítését pedig Staufenberg éppúgy, mint Komárom-Esztergom megye testvérmegyéje, Main-Kinzig-Kreis – amely vezetőségével Tarján „személyesen” is kiváló kapcsolatot ápol – tárgyi segítségnyújtással támogatta. A német kapcsolatok elsősorban tehát nem befektetések formájában jelentek meg Tarjánban, hanem szervezetek közötti kisebb-nagyobb pénzbeli adományokként és tárgyi segítségnyújtásként. Ezek jelentősége abban áll, hogy így csökkentek a lakosságra és az önkormányzatra háruló anyagi terhek.

Ezen túlmenően pályázati pénzek is érkeztek a településre. Legnagyobb összeget német belügyminisztériumi pályázaton⁵⁵⁵ nyertek az elsősorban németországi és német nemzetiségű gyerekek nyári üdültetésére kialakítandó táborra. A német és esetenként osztrák pályázati pénzek lehívásában mindig is nagy szerep jutott az 1994-ben alakult – és azóta is aktívan és eredményesen működő – Német Kisebbségi Önkormányzatnak.

6.3.2 A megélhetést nyújtó falu

A helyi önkormányzat a „*megélhetést nyújtó falu*” elképzelést helyi politikájának egyik vezérelvévé tette, amely leginkább vállalkozásokat támogató politikájában érhető tetten.

---

⁵⁵⁴ Wedel 1998: 101.

⁵⁵⁵ A Németországi Szövetségi Köztársaság Belügyminisztériumának egy Bonnban székelő részlege az egykori keleti blokk országaiban élő német kisebbségek támogatásával foglalkozik, ők írják ki számukra különböző pályázatokat.

Ennek két legfontosabb eleme, hogy a kilencvenes évek első felében alacsony szinten tartották a helyi iparüzési adót és megrendelésekkel segítették az induló vállalkozásokat.

Már az új adófajta bevezetésekor látszott az önkormányzat vállalkozóbarát politikája, hiszen a helyi rendelet előkészítésébe bevonták a lakosságot, elsősorban a vállalkozókat, javaslataikat mérlegelték, lehetőség szerint figyelembe is vették. Az 1992. év elejétől bevezetett iparüzési adót bár az akkori adómérték felső határában, azaz 3 ezrelékben állapították meg, saját hatáskörben mentességet adtak a kisebb árbevételű egyéni vállalkozóknak és egy évi adómentességet biztosítottak az újonnan indulóknak. Az önkormányzat hozzáállását az „élni és élni hagyni” elv alkalmazása jellemezte, hiszen szüksége volt a helyi bevételekre, ám azt is belátta, hogy kisebb terhekkel tovább juthatnak a vállalkozók, nagyobb esélyük van talpon maradni és erősíteni az adófizetők táborát. Ezért időről időre, amikor a központi rendelkezések engedélyezték az iparüzési adó mértékének emelését, Tarjánban mindig úgy döntöttek, hogy nem követik a plafont, vagyis sokáig a mindenkor lehetséges mértéknél alacsonyabban határozták meg a vállalkozások adóterheit. Politikájukat így összegezte az első polgármester: *Lehetőséget hagyni mindenkinek, élni és élni hagyni alapon. Hogy vállalkozást nyisson... Nem mindjárt azzal kell kezdeni, hogy megadóztatni, hogy beleszakadjon, hanem épüljön fel, és amikor már megy a bolt, akkor lehet az adókkal foglalkozni.* (3. interjú)

Az önkormányzat helyi vállalkozásokat támogató adópolitikája abban az intézkedésben is tetten érhető volt, hogy élt a termelő-szolgáltató vállalkozások, valamint a pénzintézetek adómértékének eltérő megállapítására lehetőséget adó törvényi rendelkezéssel. Ez azt jelentette, hogy a többségében helybeliek termelő-szolgáltató jellegű vállalkozásainak maximális adómértéke nagyon sokáig nem érte el a megállapítható legmagasabb mértéket, míg a nyilvánvalóan nem helyi tőkéjű pénzintézetekre kiróható iparüzési adó mértékét már 1996-ban a törvényben meghatározott plafonhoz igazították. Az adóztatást abban a tekintetben is kreatívan alkalmazták a törvényi lehetőségek biztosította mozgástérben, hogy az adómértékben próbáltak különbséget tenni a nagyobb és kisebb árbevételű vállalkozások között, utóbbi kategóriának mindig valamivel alacsonyabban tartották az adó százalékát az előírt legmagasabbnál. Végül 2002-ben, a tornacsarnok beruházásának évében jutott el oda az önkormányzat, hogy mindenkinek egységesen az akkor már 2 százalékos adóhatárt állapította meg.

A merkantilista szellemiségű helyi gazdaságpolitika másik lényeges vonása abban állt, hogy megrendeléseikkel hozzájárultak a vállalkozások megerősödéséhez is. A negyedik fejezetben már megismert Tamás mondta el, hogy annak idején épp egy önkormányzati – számlaköteles – megrendelés készítette arra, hogy kiváltsa a vállalkozói engedélyt, vagyis az addig inkább csak megélhetést nyújtó hobbiból egy komolyabb szintre lépjen, elköteleződjön a vállalkozói létforma mellett. Az önkormányzatra mindig is jellemző volt, hogy amikor csak tehetett, helyi vállalkozókkal dolgoztatott, ha egy feladatra falun kívüli jelentkező is volt, szinte mindig a helyieket részesítették előnyben a külsős vállalkozókkal szemben. Ennek iskolapéldája a kábelhálózat kiépítésének és működtetésének esettanulmánya.

A rendszer kiépítése még a nyolcvanas évek legvégén kezdődött, majd lakossági összefogással valósították meg, végül, a közben kialakuló németországi kapcsolat segítségével helyezték üzembe 1990 karácsonyára. A falu és a falubeliek tulajdonaként az ön-

kormányzat számára mindig is kiemelkedő, már-már szimbolikus jelentőséggel bírt, az első polgármester szempontjából pedig azért volt különösen fontos ez a beruházás, mert végső soron ennek köszönhetően nyerte el tisztségét, hiszen a lakossági közműfejlesztési társulás megszervezésében és a kivitelezés lebonyolításában vált igazán ismertté a falu előtt. Mivel közös vagyonnak számított, a kiépítés szakaszában szinte evidens volt, hogy tarjáni vállalkozók dolgoztak rajta. *Akkor ilyen vállalkozóknak adták ki a bekötéseket meg mindent. [...] Azt, hogy az oszlopról lehozták a lakásokba. Három-négy tarjáni vállalkozó is volt, aki ezeket csinálta.* (6. interjú)

Az üzembehelyezés után tíz éven keresztül az önkormányzat működtette hivatalosan a rendszert, a karbantartásra pedig egy helyi vállalkozót választottak ki. Ez valójában azt jelentette, hogy minden eszközt az önkormányzat vásárolt, de a zavartalan működtetéssel kapcsolatos tevékenységek a vállalkozóra hárultak. A karbantartó már 1998-ban javasolta, hogy az önkormányzat adja át neki az üzemeltetés jogát, akik ettől akkor még elzárkóztak. Majd 1999-ben hirtelen az önkormányzatnak lett sürgős,⁵⁵⁶ hogy az üzemeltetés kérdését megoldják, ekkor szorgalmazták, hogy a vállalkozó szerezzen be minden, az üzemeltetéshez szükséges engedélyt. A következő év elejére két ajánlat érkezett, a helyi vállalkozó mellett egy közeli (környei) cég is jelentkezett üzemeltetőnek. Miután mindkét ajánlatot meghallgatták és főként a szükséges felújítási munkálatokra vonatkozó terveikről kérdezték a vállalkozókat, a testületi tagok a vita során megállapították, hogy a környei vállalkozó felkészültebbnek, határozottabbnak és hozzáértőbbnek tűnt, mégis a tarjáni vállalkozó mellett döntöttek. Az egyetlen indoklás, ami a tarjáni vállalkozó mellett elhangzott, hogy az átlagnyugdíjjal rendelkezők és a hetven éven felüliek számára olcsóbb tarifákat állapít meg vetélytársánál.⁵⁵⁷

A már hivatalosan üzemeltetővé előlépő vállalkozó a következő évben két ízben is vételi ajánlatot tett a teljes rendszerre, hogy a szükséges fejlesztéseket rendezett tulajdoni viszonyok mellett indíthassa, ám elsőként a rendszer köz(ös)tulajdon jellegére hivatkozva, másodjára pedig a szükséges karbantartási munkálatok elmaradása miatti szolgáltatásminőség-romlással érvelve, elutasították a vételi ajánlatot. Két évvel később ismét felvetődött a rendszer tulajdonjogának átruházása, az üzemeltető ekkor már a megkezdett korszerűsítéssel és a vételi ajánlat megduplázásával érvelt amellet, hogy ő legyen a kijelölt vásárló. A testület kijelentette, hogy nem akarják másnak eladni a rendszert, de a döntést elhalasztották. Végül ugyanezen év második felében, ismét két árajánlat közül – amiből az egyik szintén nem falubeli cégtől érkezett – a már „bejáratott”, üzemeltetést végző helyi vállalkozónak értékesítették a kábelhálózatot, azzal a kikötéssel, hogy az önkormányzatnak és általa meghatározott feleknek a Falu TV ingyenes marad. Ebben az előterjesztésben, amit immár vita nélkül fogadtak el, a polgármester éppen olyan érveket hozott fel az eladás és a vállalkozó mellett, amivel korábban maga is érvelt. Az indokok

---

⁵⁵⁶ Az 1999. június 24-ei ülés jegyzőkönyve szerint a hálózat átadásával kapcsolatosan per van folyamatban, de a szűkszavú megfogalmazásból több nem derül ki az ügyről, és később sincs nyoma az esetnek. A helyi emlékezet pedig még a testületi ülések jegyzőkönyveinél is szelektívebb módon működik.

⁵⁵⁷ Képviselőtestületi ülések jegyzőkönyvei, 1998. február 18., 1999. június 24., 2000. február 10., 2000. február 21.

között fontos helyen szerepelt, hogy a vállalkozó falubeli, de ez azzal összefüggésben hangzott el, hogy helyben van, tehát könnyen elérhető.⁵⁵⁸

A dokumentumok alapján úgy tűnik, hogy az önkormányzat egyfajta „húzd meg, ereszd meg” módszerrel élt, hol bátorította és támogatásáról biztosította a helyi vállalkozót, esetenként pedig szigorú alkalmazva számonkérte az elmaradt korszerűsítéseket. Ez a kettősség minden bizonnyal abból az ellentmondásból fakadt, hogy önkormányzatként elsősorban a falu vagyonának megőrzését, gyarapítását, a közszolgáltatások biztosítását, közfeladatainak ellátását kell szem előtt tartania. A vállalkozások fejlesztése, a gazdaság-élénkítés valójában egy önkormányzati testületnek nem feladata. Ugyanakkor, a tulajdon helyben tartása s egy helyi vállalkozó támogatása áttételesen éppen úgy hozzájárul a köz gyarapodásához, mint a szigorúan vett önkormányzati feladatok ellátása.

Számos más példa is mutatja, hogy az önkormányzatnak és a testületnek igenis meg kellett küzdenie ezzel a kettős szereppel, azzal, hogy önkormányzatként, helyi államként saját gazdaságpolitikát is kívánt folytatni. Amikor egy vállalkozó szeretett volna megvásárolni egy, az önkormányzattól bérelt korábbi tévész-ingatlant azzal a céllal, hogy ott lévő műhelyét korszerűsítse, fejlessze – vagyis esetleg további munkahelyeket teremtsen és adóforintokat termeljen – akkor az önkormányzatnak nem volt egyszerű dolga, mivel lakóövezetben állt a kérdéses ingatlan, és a lakók már többször panaszkodtak a nyugalmutkat zavaró tevékenységre. A korábban már említett kompromisszumkészség ez esetben is megnyilvánult, mert végül a vállalkozó egy más területen fekvő, szintén önkormányzati tulajdonban lévő ingatlant vásárolhatott meg a falu szélén, ahol problémamentesen építhetett bármilyen műhelyt.

Hosszú „csatározás” zajlott a falu egyik legnagyobb foglalkoztatójának számító, családi vállalkozásból kinőtt cég belterületen folytatott vágóhídi tevékenysége miatt is. A cégtulajdonos ráadásul két cikluson keresztül a testület tagja, választott helyi képviselő is volt. Minden személyes és gazdaságpolitikai szempontot félretéve a testületnek igenis érvényesítenie kellett az általa hozott törvényeket saját legitimitásának megőrzése érdekében a falu legnagyobb vállalkozójával – és legjelentősebb adófizetőjével – szemben is, még azon az áron is, hogy a cég végül Tatabányára költözött. A cég döntését végül nem az önkormányzat folyamatos „zaklatása” eredményezte, háttérben az uniós csatlakozással szigorodó előírások és a Tatabányán nyitott új ipari park kedvező „bevezető” árai is megtalálhatók.

A vállalkozók segítése valójában nem merül ki abban, hogy a „külsősökkel” szemben mintegy védelmezzik őket és így élvezhetik a hazai pálya előnyét. Sokak szerint az első polgármester a maga vállalkozói hajlamából és tapasztalataiból adódóan számtalan esetben adott apróbb tanácsokat, ötleteket az embereknek, merre, hogyan induljanak. De a korábban a polgármester sikerei kapcsán említett – a közjólét mellett a magánhaszon érdekeit is szem előtt tartó – politika⁵⁵⁹ az egész testület és a hivatal hozzáállását is jellemzi,

⁵⁵⁸ Képviselőtestületi ülések jegyzőkönyvei, 2001. augusztus 30., 2001. október 25., 2003. május 21., 2003. október 15. Ettől kezdve az alkalmazott gazdasági modell a merkantilizmusból átvált a szabadversenyes kapitalizmusba, a vállalkozó ugyanis néhány évvel azután, hogy kiépítette a korszerű, csillagpontos rendszert, 2006-ban eladta a tarjáni kábeltévé-hálózatot egy nagyobb piaci szereplőnek.

⁵⁵⁹ Juhász 1996.

példa erre az ötödik fejezetben megismert Miklós és Krisztina esete, akiknek indulását ötlettel és biztatással segítették. Krisztina emlékei szerint azért vágtak bele a gyerektábor üzemeltetésébe, mert *szóltak is, talán az önkormányzatnál, hogy van egy ilyen pályázat*. A testületet és a hivatalt is messzemenően a segítő szándék vezérli, úgy tűnik, az emberek egyéni boldogulása már-már közérdek is Tarjában, legalábbis közügynek számít. Lát-szik ez az iménti történetekből is, amikor végül mindig sikerült valahogy az önkormányzatnak a kötelező és önként vállalt szerepe között egyensúlyozva megoldania a vállalkozásokkal kapcsolatos problémákat. A segítőkézséget, hajlandóságot maguk a vállalkozók is érzik és méltányolják:

... amióta az eszem tudom, mindig fejlesztettem valamit, mindig maximálisan segítettek nekem. Bármilyen engedély kellett, bármire szükségem volt – nekem csak egy üres garázs kellett – az önkormányzat mindig tudta, mindig meglátták az egészben azt, hogy ez az ember ide tartozik, őhöz szoktunk menni, mikor nekünk kell valami, és ezért akkor ennyit megtesznek. Nyilván, a szabályok ellen meg a lehetetlent, azt nem tudják megtenni. Ezt tudomásul kell venni. Szerintem segítőkészek. Az előző polgármesterrel ugyanez volt. [...] alapvetően szerintem segítik is a vállalkozókat, nincs itt igazából gond. (30. interjú)

A magánboldogulást közüggé emelő helyi politika sikereit, eredményeit legjobban a vállalkozók önkormányzathoz és a faluhoz való viszonyulásában lehet megragadni. Az ötödik fejezetben említettem számos esetét annak, hogy a vállalkozók mindig készek közösségi célokért anyagiakat áldozni, szinte a közadakozás vált a sikeresség egyik mértékévé Tarjában. Jól példázza ezt a következő interjúrészlet: *Ez ugye évek óta téma volt, soha nem volt rá az önkormányzatnak pénze. Itt egy ilyen választások utáni időszakban, felhívásra a vállalkozók fele összeadta, és meg lett csinálva a főutcának a díszkivilágítása, ami szerintem egy elég szép színfoltja lett a falunak, elég szép lett ezzel a karácsonyi ünnep. (21. interjú)*

Egy-egy felújítás vagy beruházás anyagi támogatása vagy átvállalása – éppen úgy, ahogy a németországi segítség is –, azt jelenti az önkormányzat számára, hogy neki kevesebb anyagi forrását kell mozgósítania. De ennél konkrétabb, közvetlenebb jelei is vannak annak, hogy a vállalkozók tudják azt, hogy sokat köszönhetnek az önkormányzat támogató hozzáállásának. A 2008-as Zenei Fesztiválra kitelepülő kvadosok, akik elsősorban az alapítandó egyesületükhöz szükséges anyagi erőforrásokat kívánták előteremteni a bemutatókkal, minden kérés és felszólítás nélkül maguk ajánlották fel bevételük 20 százalékát az önkormányzatnak, „megköszönve”, hogy ott lehetnek.

A képlet tehát egyszerű: az önkormányzat hivatalos lehetőségeit messzemenőkéig kihasználva, továbbá informális eszközökkel is igyekszik vállalkozóit támogatni a falu egészének jóléte érdekében, a vállalkozók pedig erejükhez mérten és hivatalos kötelezettségeiken (adófizetés) túl is támogatják az önkormányzatot közvetlenül, vagy falu-fejlesztési elképzeléseik költségeinek átvállalásával. Ez a megállapítás még az iménti, az önkormányzat szempontjából sikertelenül záródó történetre is igaz, a húsipari céget elköltöztető vállalkozó azért mindig megtalálta a technikáját annak, hogyan pótolja kiesett adóforintjait. Ennek egyik módja, hogy vállalkozásának új profilját, a borászatot, Tarjában tartotta, tehát továbbra is kiveszi részét a köz gyarapításából. És mi más bizonyíthat-

ná jobban e politika sikerességét, mint a számadatok? A negyedik fejezetben bemutattam a vállalkozói aktivitás kimagaslóan jó adatait, de a vállalkozók és a falu közös sikerének bizonyítéka az is, hogy míg 1994-ben a bevételek mindössze 1 százaléka származott az iparüzési adóból, 2008-ban arról beszélt egy helyi képviselő, hogy a megelőző évben már a bevételek közel 30 százaléka a vállalkozók befizetett adójából származott.⁵⁶⁰ Ez a képviselő, maga is vállalkozó lévén, még az addigiaknál is nagyobb, vagyis inkább az önkormányzat részéről hivatalossá tett elismerését szorgalmazta a vállalkozói körnek, ezért először a falu történetében, 2007-ben összehívták a vállalkozókat köszönetnyilvánítás-képpen. Így idézte fel mindezeket a vele készült interjújában:

Hát nem bál volt ez, hanem a kultúrotthonban meg volt terítve egy asztal és meghívtunk mindenkit. [...] Egy baráti beszélgetés, semmiféle egyéb dolog nem volt, megköszöntük a munkájukat, amit nem tettek meg eddig soha. [...] Hát tetszett nekik... Először azt hitték, hogy valami új adó vagy próbáljuk megsarcolni... de igazából nem, aztán végül is jó lett ez a dolog, tetszett nekik meg örültek neki. Azt hiszem, hogy ennyit megérdemelnek. [...] Azért ezt minden nagyvárosban, nagyobb településen, községben megteszik, hogy a nagyobb vállalkozókat összehívják és megköszönik az éves munkájukat, az adófizetést. (21. interjú)

A képviselő-vállalkozónak az a megállapítása, hogy a vállalkozók faluért tett munkáját még nem köszönték meg soha részben igaz, mivel hivatalosan, a falu nyilvánossága előtt ez valóban nem történt meg, ám az eddig bemutatott példák is éppen azt támasztják alá, hogy Tarjánban a lokális politika amellet, hogy a törvényességet messzemenőkéig betartja és ügyel a szakszerűsége, működésében mellőzi a hivatalos formalitásokat. Ez minden bizonnyal az első polgármester öröksége, aki az önkormányzatiságot is igyekezett vállalkozói attitűdjé szerint kezelni, vagyis nagy hangsúlyt helyezett a személyes kapcsolatokra és odafigyelésre.

A képviselőtestület és mindenekelőtt az 1990 és 2006 között tisztségét folyamatosan betöltő polgármester hozzájárulása a falu és lakóinak sikereihez a vállalkozók támogatásán túlmenően azonban jóval sokrétűbb. A település vezetése a megélhetést nyújtó falu koncepciójához híven a kezdetektől igyekezett megoldani a közeli város biztosította munkalehetőségek megszűnése miatt keletkezett gondokat, elsősorban a munkahelyteremtő beruházások faluba csábításával, melynek eszközei az adókedvezmények és az önkormányzati területek, ingatlanok kedvező feltételekkel történő használatba adása voltak. Ahogy az első polgármester fogalmaz: *Minden egyes munkahely-teremtésben részünk volt.* (3. interjú) Erőfeszítéseiknek hála a kétezres évek közepén három külföldi tőkével működő, jelentősebb foglalkoztató volt jelen a faluban, az egyik vállalat műszaki

⁵⁶⁰ Az 1994-es adat az önkormányzat 1995. évi április hó 6. napján tartott ülésének jegyzőkönyvéből származik. Mivel a 2007. évi ülések jegyzőkönyveit már nem vizsgáltam, ezért nem tudom pontos számokkal alátámasztani a szóbeli közlést, de az igaz, hogy 2004-ben a költségvetés bevételi oldalának 16 százalékát biztosította az iparüzési adó (Képviselőtestületi ülés jegyzőkönyve, 2005. április 27.), ami akkor nominálisan 56 millió forint feletti összeget jelentett. Az interjújában a képviselő 2007 vonatkozásában pedig már mintegy 99 millió forintról tett említést, tehát az arány növekedése is valószínűsíthető.

alkatrészekhez és autópárhhoz használatos műanyag termékek fröccsöntésével, a másik hevederek előállításával, a harmadik bőrruházati termékek készítésével foglalkozott, a kutatás idején közel 200-250 embernek nyújtottak munkát.⁵⁶¹

A külföldi cégek letelepítésében elért eredményeikben szerepet játszott az a rugalmasság, közvetlenség és kompromisszumkészség is, ami a helyi vállalkozók ügyeinek intézését is jellemzi Tarjánban. A polgármester maga ezt így mondta el:

...de ezeket például három nap alatt szereztem. Mert van egy gazdaságfejlesztő társaság Tatabányán, és mivel hogy kistérségi társulásban vagyunk, a társaságnál bejelentkezik mindenki, aki le akar települni itt Tatabányán és környékén. Keddi napon jött az osztrák, hogy feladja az üzemet és felajánlja megvételre. Tehát hogy ő kivonul. Volt ilyen ülésünk, és a gazdasági társulásnál – nem akarok itt nevekről beszélni, hogy kikkel beszéltem, de jó viszonyban vagyok a mai napig a tatabányai vezetéssel –, ott elmondtam, hogy mi ez. Mondják, hogy pont keres egy spanyol cég egy X ezer négyzetméteres csarnokot. Nekik nincs. »De« – mondom – »nekem van«. Ez volt csütörtökön. Felhívtam az osztrákot, délután már itt tárgyaltunk az irodámban. A spanyolnak annyira sürgös volt, megnézte, azt mondta, megfelel és már ment is az üzlet. (3. interjú)

Ezért a közvetlenségért, gyors és problémamentes ügyintézésért a letelepült cégek ugyanúgy hálásak, mint a helyi vállalkozók. Bár a külföldi tulajdonú cégek vezetői nem folynak bele a helyi társadalmi életbe,⁵⁶² megtalálják a módját, hogyan viszonyozzák a faluvezetés segítőkészségét. Amikor a műanyag fröccsöntéssel foglalkozó spanyol tulajdonú cég megjelent Tarjánban, átvéve a korábban nyílászárók készítésével foglalkozó osztrák cég csarnokát, akkor az átalakításokat, felújítási munkálatokat mind helyi iparossal, vállalkozóval csináltatták meg. Erejükhez mérten támogatják a helyi rendezvényeket, szervezeteket is, ám ami a legfontosabb, alkalmazkodnak ahhoz az önkormányzat által kialakított helyi normához, hogy amilyen munkát, szolgáltatást csak lehet, a helyi vállalkozóktól rendelnek meg, ezzel is hozzájárulva a helyi gazdaság, áttételesen a falu sikereihez.

6.3.3 Tarján a sváb falu, az összetartó falu

A címben megjelölt elképzelés a kutatás tanulsága szerint a településen lakók azonoságtudatának és identifikációs stratégiáinak fontos eleme, ám azért, hogy kívülről így tekintsenek a falura, valamint, hogy maguk a tarjániak is így gondoljanak magukra és településükre, meg kell dolgozni, tudatos cselekvések sokaságára van szükség. Másképp fogalmazva, ahhoz, hogy a településen lakók tarjániak és/vagy svábnak kategorizálják magukat, meg kell teremteni azokat az interakciós tereket és alkalmakat, ahol és amelyekben a kategóriatermelő viszonyok, kapcsolatok kialakulhatnak.

---

⁵⁶¹ Az időközben kibontakozó gazdasági válság hatására csökkent e cégeknél a foglalkoztatottak száma, 2009 év elején, a terepmunka lezárultakor, a bőrruházati termékeket előállító cég – a helyiek szerint időlegesen – fel is hagyott a termeléssel.

⁵⁶² Lásd ehhez még: Baumgartner–Kovács–Vári 2002.

Első ránézésre mindkét feladat meglehetősen egyszerűnek tűnik, hiszen a kulturális készlet számos eleme alkalmas a svábság kijelölésére, és a településhatár is egyértelműen meghatározni látszik a lokalitás határait. Amint a fejezet elején bemutattam, a svábság azonban mindenkinek egy kicsit mást jelent, generációnként más-más elemekből, referenciapontokból tevődik össze, és nem pusztán csak a kulturális vonatkoztatási pontok, a kulturális készlet elemei mások, hanem a személyes megélés, átélés, kötődés okai, módjai és megnyilvánulásai is különbözőek az egyes generációknál.⁵⁶³ Másfelől viszont „a sváb identitás” kezdetektől fogva erősen lokális kötődésű, vagyis az etnikai identitás a településhez kötődik, miközben a szélesebb társadalomhoz, a befogadó országhoz tartozás a nemzeti identitáselemek elsajátításában ölt testet. Ám a közöttük kisebbségben élő magyarok számára Tarján éppen úgy a szülőfalut, az otthont testesíti meg, vagyis a tarjániságnak legalább kétféle, etnikai színezetű értelmezése létezik, nem is beszélve a nyolcvanas évektől kezdve megjelenő kiköltözőkről, akik számára a település szintén a választott otthon, ám odatartozás-érzésük más elemek mentén történik, mint a generációk óta ott élők számára. Ezért nem lehet egyenlőségjelet tenni a svábság és a tarjániság közé, tarjáninak lenni valami mást kell, hogy jelentsen. Olyan azonosulásra alkalmas elemeket kell a tarjániságnak felkínálnia, ami figyelembe veszi az eltérő etnikumú, társadalmi hátterű és lokális kötődésű helybeliek különböző azonosulási igényeit.

A rendszerváltáskor felálló testület és a hatalomhoz közel kerülők köre – többségük a svábok közül verbuválódott – hamar ráeszméltek: nemcsak hogy igény van az emberekben az addig elnyomott, az „ajtók mögött” tartott etnikai önazonosság (identitás) nyilvános megélésére, ezzel a változást, valami új kezdetét is kijelölni, hanem a megnyíló lehetőségek között konkrét gazdasági előnyökkel is járhat svábságuk (németiségük) kifejezésre juttatása. Ugyanakkor azt is felismerték, hogy nemcsak a svábságot kell ápolni, hanem a lokalitást, a helyhez kötődés érzését is erősíteni kell, hiszen a faluvezetés sikerességének jele, ha Tarjánhoz kötődő, ott magukat otthon érző, ezért tenni hajlandó és akaró helyieket „nevelnek” ki. Másfelől a svábság helyett a tarjániság erősítése az etnikai különbségtétel helyett a lokalitás egységét szolgálja, nagyobb integráló ereje van, szélesebb társadalmi réteget képes megszólítani, hiszen eléri a falubeli nem svábokat is. Ugyanakkor a *Tarján mint sváb falu* diskurzussal mégiscsak lehet egy etnikai csavart belevinni a történetbe, azaz, a gazdasági előnyök miatt, megfelelő arányérzékkel adagolva, mégiscsak a svábság lehet az a mindenki számára elfogadható közös pont, ami utat nyithat a tarjániság, a Tarjánban otthon levés érzése felé.

⁵⁶³ A már korábban idézett szakirodalmak is fokozottan mutatnak rá az etnicitás, etnikai identitás egyénes csoporttudatként, csoportidentitásként való feltételezésének problémájára – azaz arra, hogy a külső szemlélő által, vagy akár maguk, a csoport tagjai által is adott etnikai kategóriába sorolt egyének etnicitáshoz való személyes viszonya, illetve etnikai identitásának erőssége, vagy „sűrűsége”, valamint szituációnkénti jelentősége más és más. Nincs tehát homogén, azonos erősségű és összetételű etnikai tudattal, azonosulási formával jellemezhető egyénekből álló etnikai csoport. Etnicitása és így etnikai identitása minden, magát azonos etnikai kategóriába soroló egyén számára különböző identitáskonstruáló elemek fontosságát és hangsúlyosságát jelenti amellet, hogy természetesen az azonosulásra felkínált elemkészletben nagyfokú azonosságot fedezhetünk fel. Lásd ehhez Brubaker 2004., Brubaker et al. 2004.; Hale 2009. és a 186. lábjegyzet hivatkozásait.

Így tehát a (többségében) sváb falu képzete – ami összetartó, s ezért együtt és mindenki számára használható előnyöket tud kovácsolni „a sváb identitásból” – megvalósítható és alkalmas elképzelésnek tűnt.⁵⁶⁴ Az alábbiakban azokat a törekvéseket és eredményeiket veszem számba, amelyek ezt az elképzelést igyekeztek megvalósítani, valamint ezek helyi kritikai reakcióit és reflexióit is ismertetem.

A svábság nyilvános megéléséhez és felvállalásához, a kollektív reprezentációhoz terekre, helyekre, alkalmakra volt szükség. De gondoskodni kellett az identitáskészlet elemeinek megőrzéséről, újradefiniálásáról is. A németországi kapcsolatok mindkettőben sokat segítettek.

Az önkormányzat korán ráértett, hogy a testvértelepülési kapcsolatok talán a leghatékonyabb eszközét jelentik a nyelv, és ezen keresztül az önazonosság életbentartásának. A különféle németországi delegációk megjelenésének kezdete éppen egybeesett a helyi kábeltevé kiépítésével, így a(z) (későbbi) önkormányzat – a polgármester – azonnal élt is a felajánlott segítséggel, és az eredendően a lakosság kényelmét szolgálni akaró beruházást rögtön a nyelvápolás szolgálatába is állíthatta. A polgármester erre így emlékezett vissza: *... hát én a nagykövetnek elmagyaráztam, hogy mi lenne az az első, amiben tudnának segíteni. Mondtam neki, ez az anyanyelv továbbélése végett.*⁵⁶⁵ *Meg is egyeztünk, kaptunk akkor egy 8 csatorna vételére alkalmas műholdat és ment is itt a dolog.* (3. interjú)

Az akkor még országos viszonylatban is ritkaságnak számító helyi kábelhálózat az adománynak köszönhetően lehetővé tette német nyelvű csatornák vételét, és létrehozhattak egy falutévét is, amiben a kezdetektől fogva nagyon gyakran jelentek meg műsorok kizárólag németül. Maga a műfaj és a műsorok összeállítása a kezdetektől fogva azt tükrözi, hogy a helyi tévé fontos szerepet tölt be a lokális identitás építésében is. Tudósít a falu minden jelentősebb eseményéről, alkalmanként privát eseményekről is, ugyanakkor bemutatja a helyi cégeket, vállalkozásokat, és összefoglalót sugároz a testületi ülésekről.

Hasonlóan, a német testvértelepülési kapcsolatok ápolásában is felfedezhető mindkét célkitűzés. Kezdetektől arra törekedtek – és ez a megállapítás mindkét félre igaz –, hogy többszintű kapcsolatot építsenek ki a települések között. Staufenberg polgármestere ezt úgy fogalmazta meg tíz éves testvértelepülési évfordulójuk alkalmával, hogy a kapcsolat kezdetén egy többszintes ház felépítéseként képzelte el a két település viszonyát. Ebben a beruházás „kezdőtökéjét”, alsó és legerősebb szintjét a személyes ismeretségek, kialakuló barátságok jelentenék, majd erre épülnének rá az intézményes kapcsolatok, míg végül a leginkább hivatalosnak és formalizáltnak tartott önkormányzati együttműködések. Az évforduló kapcsán örömmel jelentette ki, hogy céljaik megvalósítását messzemenőkig sikeresnek ítéli meg.

Tarjánban az a Baráti Kör vállalta fel elejétől fogva a német kapcsolatok ápolását, amelyet a faluért, és nem kizárólag a sváb hagyományokért tenni akarók hoztak létre. Így a szervezet informális hatalmi szerepét növelni tudja az a tény, hogy a helyi politika

---

⁵⁶⁴ Vö. ezt az etnicitás kommodifikálásáról elsősorban Comaroff–Comaroff 2009. alapján mondottakal a 68-69. oldalon.

⁵⁶⁵ A német nyelvű adók hozzáférhetőségét az anyanyelv ápolásának lehetőségeként aposztrofálni szemléletes példáját jelenti a svábtól a német felé eltolódó nyelvhasználatnak.

6. kép: Zenei Fesztivál 2008 – hagyományőrzés és identitásteremtés. A szerző saját fotója, 2008.

központi irányvonalának számító testvértelepülési viszonyok ápolásában bizonyulnak a legaktívabbnak. Az egyesületnek azonban bárki tagja lehet, és jellemzően tényleg vegyesen jelennek meg benne magyarok és svábok. A Baráti Kör szervezi Staufenbergbe a rendszeres kirándulásokat, amelyek a lakossági kapcsolatépítés legfőbb formáját jelentik. Mivel magyarok is szép számmal tagjai az egyesületnek, így ők is rendszeresen járnak Németországba, barátságokat építenek a testvértelepülésen élőkkel. A német kapcsolatok tehát mindenki, az egész falu közös ügyévé váltak.

A kezdeti hivatalos látogatások és viszontlátogatások, majd a zenekarok, énekkarok németországi fellépéseinek eredményeként a falubeliek személyes ismeretségi köre mind jobban kiszélesedett. A gazdasági előnyök nem elsősorban a közös vállalkozások, üzleti partneri viszonyok kiépítésében jelentek meg, hiszen, mint korábban is jeleztem, ezek nagyon ritkák a faluban. De a kapcsolatépítés más formában mégiscsak meghozta az eredményét a falu és a faluban élők számára. A hevedereket gyártó cég német vezetősége azért keresett éppen Tarján környékén telephelyet, mert staufenbergi dolgozóitól hallotta: Magyarországnak ezen a részén sok német nemzetiségű él, akik jól beszélnek a nyelvet.

Az önkormányzat a kilencvenes évek eleje óta szorgalmazza a turizmus élénkítését, korán felismerték, hogy a szállásadásból, vendéglátásból, szállításból stb. származó bevételek nem lebecsülendő profitot hozhatnak a helybélieknek. Az önkormányzat hivatalos németországi vendégeit szinte mindig a helyi idegenforgalmi, vendéglátással foglalkozó vállalkozások gondjaira bízta. A turizmust szimbolikus eszközökkel is ösztönzik: díszpolgári címet adományoztak azoknak a helyi és németországi személyeknek, akik sokat tettek a település nemzetközi kapcsolatainak kiszélesítése és az idegenforgalom fellendítése érdekében.

Kezdetben a faluba a német vendégek a település hivatalos kapcsolatai révén érkeztek. Idővel azonban a Baráti Kör is sokat tett a vendégkör bővítéséért. Tagjai rendszeresen részt vesznek Staufenberg rendezvényein, fesztiváljain. Reagálva az élénkülő zenei életre és a hagyományörző események megszaporodására, 1992-ben háromnapos találkozót, *Zenei Fesztivált* szervezett, amit a Zenei Egyesület és az önkormányzat is támogattak. Ma már a falu legfontosabb rendezvényének számító, hagyománnyá vált háromnapos zenei fesztiválon a helyi együtteseken kívül a testvértelepülések és más magyarországi német települések zenekarai lépnek fel.

A nemzetiségi kultúrát és hagyományokat ápoló szervezetek, csoportok számbeli növekedését az etnikus identitás jelentőségének felértékelődése magyarázza, de szerepe van ebben az önkormányzat erkölcsi, anyagi támogatásának is. E csoportok számára remek fellépési lehetőséget jelentenek a német vendégek hivatalos vagy félhivatalos látogatási alkalmai és a turistáknak szervezett programok, de ezt a lehetőséget mindenekelőtt a település nagy eseménye, a Zenei Fesztivál biztosítja. A rendezvényt ugyanúgy, ahogy a testvértelepülési kapcsolatokat, sikerült idővel a falu egész ügyévé tenni, ahogy erre a következő interjúrészlet is utal:

A feleségem osztotta fõnn a résztvevõknek a vacsorát az apósommal együtt, az anyósom meg főzte. Tehát az egész családunk ebben nyakig benne van. Itt egyébként mindenki ezt csinálja ebben a faluban. Az összes épkezõ ember valamilyen szinten valamit tesz ezért a rendezvényért. A vállalkozók pénzeket adnak össze, amibõl a húzóneveket ki lehet fizetni, akikre idejõn a tömeg és ezekbõl a lángos-árusításból, meg bormérésbõl az egyesület csinál magának pár százezer forintot. Ebbõl vesznek játékot az óvodába, ebbõl megy el az egyesületi busz egy évben egyszer kirándulni két napra, ebbõl él az egész egyesület. (30. interjú)

Sok helybéli vélekedése szerint az utóbbi években az ünnep egyre kevésbé szolgálja az etnikai, nemzetiségi identitás erősítését, és a helyi összetartozás kifejezését sem képes már olyan erővel megjeleníteni, mint kezdetben. Sokkal inkább a német vendégekrõl, vendégeknek szól, amit a kritikusok számára legjobban az a tény fejezett ki, hogy 2002-ben a fesztivál eredeti nyárvégi idõpontját, mivel egybeesett a németországi iskolakezdéssel, áttették tavaszra, a pünkösdi hétvégére.⁵⁶⁶

Mindezekben a törekvésekben látni kell azt is, hogy a faluvezetés kommodifikálja és kommercializálja az etnikai identitáskészlet elemeit.⁵⁶⁷ Olyan összetevõket választ ki, amelyek könnyû azonosulást kínálnak a nem sváboknak is, amivel céljai mellé tudja õket állítani (zene, etno-turizmus) és így a lokalitás építésében eredményesebb lehet. Bár hivatalos gazdasági társaságot még nem hoztak létre, az, hogy két, az önkormányzathoz erõs szálakkal kötõdõ civil szervezet formálja ezeket a viszonyokat (a Baráti Kör mellett a Zenei Egyesület), mégis valamiféle hivatalos színezetet ad ennek a hagyományápolásnak

⁵⁶⁶ 2006-tól, az új polgármester újra a nyári, de valamivel elõrébb hozott idõpont mellett döntött, és a 2010-ben megválasztott utódja is megtartotta ezt az idõpontot.

⁵⁶⁷ Vö. Comaroff–Comaroff 2009.

és identitásépítésnek. Ez a hagyományörzés azonban „kifelé” szól, nem véletlen, hogy közel egy évtized elteltével megjelent belső kritikája is.

Mára két, németül jól beszélő generáció is felnőtt Tarjánban, az első generáció néhány tagja alakította a kilencvenes évek közepén-végén a Német Nemzetiségi Egyesületet. Az alapítók közül néhányan tagjai voltak 1998 és 2002 között a testületnek, fogalmazhatnánk úgy is, hogy a helyi politikába való beleszólásnak előbb a hivatalos útját választották. Úgy érzvén, hogy céljaikat nem tudják keresztülvinni a testületben, inkább az egyesületi életbe irányították át energiáikat.

Ebben a szervezetben az önkormányzattól eltérően képzelik el a hagyományápolást, nem a nagy, látványos, idegenforgalmi célú, vendégeket vonzó rendezvényeket részesítik előnyben, inkább a befelé forduló, saját közösségüknek szóló összejöveteleket értékelik, mint például a falubelieknek 2002-ben szervezett vetélkedőt. A rendezvényen a lakosok három generációt összefogó csapatokban versengve adtak számot helyi vonatkozású tudásukról, ismereteikről. Ma már az egyesület alapítóinak gyerekei is elérték azt a kort, hogy aktívan bekapcsolódhassanak a közösségi életbe; szüreti bálokat, májusfadöntést, sörfesztivált szerveznek a falu és a maguk szórakoztatására. Különállásukat azzal is kifejezik, hogy míg az önkormányzat által támogatott rendezvények többsége vagy egy általános német, vagy a mindenütt egyre népszerűbb bajor kultúrelemekből válogat, az egyesület a sváb hagyományok ápolását hangoztatja, nem véve figyelembe azt a tényt, hogy sem telepítéstörténetük, sem nyelvjárási sajátosságai nem támasztják alá „valódi” sváb származásukat. Így az ő hagyományápolásuk is szűk-képpen konstruált és részben esszencialista.

Sokat elárul Tarjánról azonban az, hogy bár egy formálódó újabb hatalmi centrumról van szó, akik helyet kérnek a helyi diskurzusok és kontextusok formálásában, az összetartó falu koncepcióját valódi kihívás nem érte még. Az egyesületi életre azonban annyiban hatással volt színrelépésük, hogy mára jobban elkülönültek az egyesületek szerepkörei, amit egy helybéli a következőképpen fogalmaz meg:

Hát, annyiban más, hogy a Német Nemzetiségi az tényleg korlátozza magát a nemzetiségi dolgokra, míg a Baráti Körnek teljesen mindegy, hogy kálváriát kell felújítani vagy egy betlehemet kell csinálni vagy a játszótér kerítését kell megcsinálni. Tehát ő igazából tarjáni dolgokat csinál, függetlenül attól, hogy ez most a nemzetiséghez kapcsolódik, vagy nem kapcsolódik. Igény van rá. Tavaly például a játszótéren ők csinálták a kerítést, meg nagyon sok mindent segítettek. Tehát mindegy, hogy ha valakinek valami fájása van, az elmegy a Baráti Körhöz és általában ott meghallgatják. És ha van rá kapacitás, van pénz, akkor megpróbálják megoldani. (42. interjú)

Mindezek mellett megjelentek olyan események, törekvések is a település életében, amelyek etnikai színezet nélkül, az egész falu megszólítására alkalmasak. Erre példa lehet az egyre népszerűbb szabadidős tevékenységgé és vállalkozási formává váló borászkodást keretbe fogó, már több alkalommal megrendezett Tarjáni Borverseny. Egy ilyen esemény az etnicitáshoz tartozó referenciapontok mozgósítása nélkül képes a tarjánisághoz kötődő kapcsolódásokat előhívni.

Az eddigiekben megkíséreltem prezentálni, hogy a sváb hagyomány- és identitáselemek ápolását középpontba állító rendezvények, programok nem a faluban számbeli kisebbségben élő magyarság kiszorításával vagy mellőzésével valósulnak meg. Éppen ellenkezőleg, mindenki felismerte – s ebben része van az önkormányzati politika sikerességének is –, hogy a sváb hagyományok megőrzése az egész falu közös ügyévé tehető, mivel ebben a tarjániság is kifejezésre jut(hat), nem csupán a sváb etnikus identitás megannyi színezete.

Az önkormányzat a *Tarján az összetartó falu* kontextusának kialakítására és fenntartására tehát mindig éppen annyira ügyelt, mint a sváb sajátosságok kihangsúlyozására. Ennek a kiegyensúlyozó politikának köszönhetően a falu önkormányzata például sohasem szorgalmazta, hogy a kisebbségi és települési önkormányzat összeolvadására lehetőséget adó törvény szerint alakítsanak települési-kisebbségi önkormányzatot Tarjánban, éppen a helybéli magyar származásúak érzéseit, identifikációs törekvéseit tiszteletben tartva.

Adott tehát Tarjánban egy olyan, nagymértékben az önkormányzat által vezérelt, ám megvalósításában egy ennél népesebb csoportra alapozó, céljait, eszközeit tekintve is identitáspolitikának tekinthető tevékenység, amelynek keretében az etnopolitikai küzdelmeknek fentebb meghatározott három társadalmi és öt kognitív jellemzőjét⁵⁶⁸ szelektíven alkalmazzák, éppen a békés egymás mellett élés érdekében. A helyi identitáspolitikai céljai közé tartozik a magánhaszon és a közjólét biztosítása, vagyis az egyének és a település helyzetének erősítése a gazdasági erőforrásokért folytatott versengésben, amihez az etnicitás és az etnikai identitás egy, a sikerekhez hozzásegítő eszközként jelenik meg.⁵⁶⁹ A svábságnak létezik egy mindenki által ismert és nyilvántartott erős kategóriakijelölő attribútuma,⁵⁷⁰ ez pedig a származás, amit a svábok és nem svábok egyaránt számon tartanak a faluban. Ennek szemléletes példáját adja az a sajátos értékrenden alapuló társadalmi hierarchia, amelyet a svábok alkalmaznak a falubeli nem svábok klaszifikálására. Ez az attribútum tartósnak, nehezen változtathatónak bizonyul, vagy úgy is fogalmazhatnánk, hogy hozzáférhetetlen a származási csoporton kívüliek számára. Ugyanakkor az identitáspolitikai elemek közül olyan, elsősorban a kulturális hagyományokhoz kötődő elemeket emel ki vagy mozgósít, amelyek megőrzése és/vagy kommodifikálása könnyen közös ügyévé tehető, kohézió építhető ki segítségükkel a svábok és a nem svábok között.⁵⁷¹ Ezek az elemek tehát könnyen hozzáférhetőek mindenki számára és könnyű azonosulási lehetőséget kínálnak. Fontos továbbá, hogy a múlt igazságtalanságainak az emlékezethagyományba tartozó elemei, vagyis a még történelemmé nem vált események emlékezetben tartása sem szorítkozik kizárólag a svábságot ért meghurcoltatások felidézésére.⁵⁷² Helyet kapnak benne a falu egészét ért sérelmek is, mint például a téesszervezések vagy a települési autonómia fokozatos csorbítása a

---

⁵⁶⁸ Vö. a 66-67. oldalon írtakkal, illetve Eriksen 2008: 216–217.

⁵⁶⁹ Vö. többek közt Eriksen 2008.; Yang 2000.; Thomson 2018.

⁵⁷⁰ Vö. Chandra 2006.

⁵⁷¹ Vö. Eriksen: 2008: 217.

⁵⁷² Vö. Eriksen: 2008: 217.

szocializmus idején. Vagyis, a helyi diskurzusokat formáló véleményalkotók ügyelnek arra, hogy a sváb etnikai identitás és a magyar nemzeti identitás azonosulásra felkínált elemeinek reprezentálása egyformán megvalósuljon.

Éppen az összetartozás erősítése végett kerülnek a történelem személyes megélését elősegítő beszédmódot, mint ahogy a „ki volt itt előbb” narratívára építő etnopolitikai eszközöket sem alkalmazzák.⁵⁷³ Nem képezik le a tarjáni valóságot egy egyszerű svábok-magyarok ellentmondáskészletre,⁵⁷⁴ ehelyett életben tartják a lokalitás történetéből fakadó összetett társadalmi képlet emlékezetét. Vagyis, a hierarchia mellett, hogy a svábok számára a múlt fájó eseményeinek emlékezetben tartásával elősegíti az érzelmi alapú kötődést, az összetartozásérzést, ismerete és továbbörökítése a svábok-magyarok leegyszerűsítő dichotómia kikerülését teszi lehetővé. A településen éppen ezért a svábság-magyarság szembeállítás helyett a svábság-tarjániság diskurzus jelenik meg. A svábsággal azonban a tarjániság nem szembeállításban, hanem mellérendelésben létezik, és ez az igazi sajátossága a helyi identitáspolitikának. Képes egy, a svábságot és a magyarságot egyszerre befogadó, de a megkülönböztetést nem manifestáló, átfogó, a lokalitáshoz kötődő kategóriát alkotni, ami mellett, hogy nem enged teret az etnikai különállás hangsúlyozásának, gazdasági előnyt kovácsol a sváb etnicitásból és így azt feloldja egy közös, tarjáni azonosságtudatban.⁵⁷⁵

---

⁵⁷³ Vö. Eriksen 2008: 217.

⁵⁷⁴ Vö. Eriksen 2008: 217.

⁵⁷⁵ Vö. Appadurai 2001.

7. KONKLÚZIÓ: A LOKALITÁS, AZ ETNICITÁS ÉS A GAZDASÁG KÖZÖTTI KAPCSOLATOK TANULSÁGAI

Célkitűzésem szerint könyvemben a gazdaság és az etnicitás között kerestem a kapcsolatot a lokalitás és az etnicitás későmodern értelmezési kereteinek használatával egy maguk és mások által is gazdaságilag sikeresnek tartott település esetét vizsgálva. Megközelítem központi helyen állt az etnicitáshoz, az etnikai önazonosságához fűződő viszony megragadása és elemzése, szerepének megértése az egyéni gazdasági gyakorlatokban, valamint a helyi vezetés gazdasági döntéseiben és identitáspolitikai törekvéseiben. Alapvetően két szinten vizsgáltam a kapcsolódásokat: az öröklött minták, mentalitások, habituális gyakorlatok, valamint az etnikai és az ettől nehezen elválasztható lokális identitás szintjein.

Úgy vélem, a könyv fő témájához kapcsolódóan három fontos megállapítás szűrhető le a bemutatott eredményekből. Első helyen azt emelem ki, hogy az etnicitás kognitív megközelítése hozzásegített ahhoz, hogy a mindennapi gyakorlatok és interakciók mögött az etnicitás észlelésének módozatait vizsgálva jobban megérthető legyen az etnicitás tartós és változékony elemeinek elegyedése. Ezek az eredmények arra is rámutattak, hogy a gazdasági előnyszerzésre használt etnicitás, etnikai identitás inkább lazít a kategóriák hozzáférhetőségén mintsem, hogy bezárná azokat egy szigorú határokkel körbeábrázolt származási közösségbe. Másodsorban, elemzésem alapján kiemelendő, hogy akkor, amikor az etnicitás kognitív felfogása felől közelítünk a gazdasági cselekvések megértéséhez – vagyis azt vizsgáljuk, hogy mikor és miért etnikus vagy nem etnikus egy gazdasági cselekvés –, a tarjáni példákban jól felfedezhetővé válik az az igyekezet, hogy csak addig és annyira etnikus minden gazdasági és egyéb identitásépítő cselekvés, ameddig az nem rombolja a békés együttélést. Ahogy az etnicitás, úgy az identitáspolitika elemeinek alkalmazása is szituatív Tarjában, ahol az együttműködés nagyobb gazdasági haszonnal jár, mintha szembeállításra alapozó, kizáró és versengő identitáspolitikát folytatna a helyi vezetés. Harmadrészt, úgy vélem, munkám az etnicitás és a gazdaság közötti kapcsolat magyarországi értelmezési hagyományában egy eddig kevésbé járt utat valószínűsített meg, amennyiben nem pusztán az etnicitás erőforrás-szerepére világított rá, hanem részletesen végig követte annak működését is.

Mondanivalóm kifejtéséhez több elméleti megközelítést alkalmaztam, hogy a bőséges és széleskörű empirikus anyag értelmezését elvégezhessem. Érvelésemben kitértem a település helytörténetének sajátosságaira, más településekkel ápolts külső kapcsolataira, valamint az egyéni és a közösségi stratégiákra is. Ezek a fókuszpontok egymásra épülve, egymásba kapcsolódva segítettek megformálni az etnicitás, a lokalitás és a gazdaság kapcsolatrendszerének komplexitását bemutató gondolatmenetemet. A következőkben röviden összefoglalom a könyvben végigjárt, empirikus adatokon alapuló elméleti értelmezés fontosabb pontjait, kutatásom eredményeit.

A bevezető fejezet az időbeliség és az időkezelés problematikáját járta körül. A kutatás megvalósításának és időszemléletének okán, valamint az elemzés, az eredetileg doktori disszertációnak szánt mű és e könyv megszületésének körülményeit figyelembe véve

szükségesnek tűnt a néprajz és az antropológia jelenhez fűződő viszonyára reflektálni. Ezt követően következhetett a néprajzi jelenkutatás történetét összefoglalva írásom elhelyezése ebben a kutatási hagyományban.

A második és a harmadik fejezet a kontextusokról szólt, amelyek segítettek értelmezni a településen tapasztaltakat. A második fejezetben azokat az elméleteket vettem sorra, amelyek közelebb vittek a gazdasági tevékenységek és teljesítmények lokálitástól és etnicitástól függő változatainak megértéséhez. A polgárosodás és a posztoszocializmus paradigmái azért bizonyultak hasznos értelmezési keretnek, mert mindkét elmélet lényege a kapitalista termelési viszonyok térnyeréséhez való alkalmazkodás gazdasági és társadalmi velejáróinak bemutatása. Az általános értelemben vett polgárosulás és a paraszti polgárosodás Magyarországon ismert történelmi, gazdaságtörténeti okoknál fogva egyaránt egy hosszan elnyúló folyamatot jelent, amelyet csak időlegesen és nem is mindenhol egyforma módon és mértékben tudott megakasztani a szocialista berendezkedés. Annak összeomlása után újra csak a helyi sajátosságokra alapozó adaptációs stratégiák szerint alakult a gazdasági-társadalmi átmenet a magyar vidéken. A lokális adottságok szerepe így tehát felértékelődött az értelmezésben, amelyek közül az etnicitás mint sajátos társadalmi viszonyulás kitüntetett helyet foglalt el.

Meglátásom szerint az olyan, korábban stabilan rögzített és értelmezett kategóriák, mint a lokális közösség vagy az etnikai csoport ma már fluidabb értelmezési lehetőségeket kívánnak, és ezt találtam meg a későmodern etnicitás- és lokális-felfogásokban. A lokális esetben Appadurai helytől, tértől eloldott, kontextusokban és kapcsolatokban megnyilvánuló elméletében fedeztem fel a számomra hasznosnak bizonyuló referenciapontot. Dolgozatomban az etnicitásnak pedig azt a felfogását alkalmaztam, amely nem szubsztanciát, hanem viszonyulásokat, tulajdonításokat, percepciót és azonosulásokat lát benne, s mindezek kommunikálását és társadalmi gyakorlatokban is megjelenő megélését domborítja ki.

Tarján esetében a helyi történelem és emlékezethagyomány az egyik legfontosabb kontextusteremtő társadalmi realitás és összefüggésrendszer, hiszen a megélt történelmi események eltérő kapcsolódásokat eredményeztek a svábok és a nem svábok között egyaránt, és ennek a mai napig történetekben, viszonyulásokban fellelhető nyomai azonosíthatók – mindekre pedig példákat is bemutatam. A történelmi események és megélésük jelentősen formálják tehát azokat a társadalmi viszonyulásokat, amelyekből az azonosságok és az elkülönülések származnak.

A külső kapcsolatok ismertetése azt a célt szolgálta, hogy felhívjam a figyelmet olyan, a többség által a sváboknak tulajdonított mentalitásbeli elemek jelenlétére, mint ahogy a fejezet példái szemléltették, mindez megvan, megjelenik Tarján kapcsolatrendszerének jellemzői között. A megélt történelem és a települési kapcsolatok értelmezése a későbbiekben, az ötödik és a hatodik fejezet eredményeinek összesítése során is fontos hangsúlyt kapott. Az utolsó két fejezetben ugyanis azokat az egyéni és közösségi stratégiákat vettem sorra, amelyek megteremtik és mozgatják az etnicitás, a lokális és a gazdaság közötti bonyolult kapcsolatrendszert.

A svábságról kialakult közismert etnikus sztereotípiákat, a a svábok számára tulajdonított polgárosultabb mentalitást a korai modernségben kialakult tudat és viselkedés

részeként interpretáltam, ami csak bizonyos helyzetekben és szituációkban értelmeződött és értelmeződik még ma is etnikus karakterjegyekként. Viszont azt is kiemeltem, hogy ezek a munkakultúrára, életmódra vonatkozó, a gazdasági habitusokban is megnyilvánuló tulajdonságjegyek a sváb (ön)kép elengedhetetlen tartozékává váltak a csoportkijelölés és a kategorizáció bonyolult viszonyában, és számos példájával illusztráltam, hogy maguk a tarjániai is nyíltan avagy burkoltan, de élnek ezekkel a *svábság-magyarázatokkal*, legyen szó akár a privátszférához, akár a közélethez tartozó jelenségek értelmezéséről.

Ezeknek a maguk és mások által is etnikai sajátosságként értelmezett mentalitásbeli elemeknek a hatását az élet számos területén kimutattam, a település közigazgatási kapcsolataitól kezdve a mezőgazdasági átalakulás helyi sajátosságain, honlapjuk, arcukat megszerkesztésének módján keresztül a közpolitikában is alkalmazott közösségi stratégiáig. Ám e mentális ismertetőjegyei ugyanúgy megjelennek az egyéni gazdasági sikerekben, sőt, a településen megragadható erőteljes vállalkozói hajlandóságot is a sváboknak tulajdonított tipikus gazdasági gyakorlatok és habitusok jelenkori megnyilvánulásaként azonosítottam. A szocializmus alatt nem a kistermelés, hanem a meglévő szakmához kapcsolódó másodállások formájában megjelenő és megőrződő minta a rendszerváltás után lendületes *nekilódulást*, a kapitalizmus szellemének határozott erőre kapását eredményezte a településen. Vállalkozói életutak bemutatásán keresztül hangsúlyoztam, hogy a (kis)vállalkozások mennyire a megszerzett tudásra, a családi erőforrásokra és munkakultúrájukra alapoznak, de részben a közösségi szolidaritás, részben a magánboldogulás érdekében ezeket innovatív, kreatív módon hasznosítják.

Amellett, hogy az etnikai identitást alapvetően kapcsolatokként és viszonyokként értelmeztem, figyelmet fordítottam elemkészletére, mivel e tekintetben a különböző generációknál a megélt történelmi tapasztalatok következményeként jelentős eltérések mutatkoznak. A különböző generációba tartozó egyéneknek más minőségű tudása van a lokális történelemről, etnohistoriáról és a kulturális készlet más elemeire helyezik a hangsúlyt önreprezentációjukban. Míg a legidősebb generáció inkább határmegvonásokkal, elkülönítésekkel él, a fiatalok már könnyedén váltogatják különféle identitásait, miközben keresik, életben tartják, vagy megteremtik azokat a helyzeteket, amelyekben megélhetik etnikai önazonosságukat. A köztük lévő középgenerációból formálódott a rendszerváltás után színre lépő faluvezető réteg, akiknek azokat a kereteket kellett megteremteniük, amelyek lehetővé tették és teszik mindenkinek számára az azonosulást.

Számos példával bizonyítottam, hogy a megélhetést és a kellemes, élhető teret megfogalmazó falukonceptiók megvalósítása eredményesnek bizonyul, és az összetartó falu toposzt is sikerül(t) átültetni a gyakorlatba. Hiba lenne azonban ezt az önkormányzat által menedzselte átalakulást leszűkíteni gazdaságpolitikai és kultúrpolitikai tervek végrehajtására, mivel ennél jóval összetettebb folyamat zajlott, zajlik Tarjánban. A helyi vezetés sokkal inkább identitáspolitikát valósít meg, aminek a tarjániság, a németiség, de az egyéni stratégiákban megmutatkozó vállalkozói szellem és boldogulási képesség, öngondoskodás egyformán fontos eleme. Tagadhatatlanul kialakult mára egyfajta tarjáni azonosságtudat, ami erőteljesen támaszkodik az etnikus önazonosság életben tartására szervezett közösségi megmozdulásokra, s ezeknek ráadásul létezik egy kifelé és egy befelé irányuló változata is.

*

Hogyan vezethető le tehát az etnicitás és az etnikai identitás kognitív értelmezéséből az etnicitás kommodifikálásán keresztül az etnikai kategóriák zártabbá avagy nyitottabbá válásának eredménye és mindez milyen összefüggést mutat a gazdasági tevékenységekkel? Amikor számba vettem az etnicitással, etnikai identitással foglalkozó szakirodalom egy szeletét, hamar világossá vált, hogy a későmodern kor relativizmusa bizonytalanná, képlékennyé, gyorsan és könnyen változóvá, változtathatóvá tett sok, korábban addig térhez, helyhez, csoporthoz szilárdan, stabilan kötött vagy köthető kategóriát. Ez az utóbbi néhány évtized lokalitásról, etnicitásról és identitásról alkotott szakirodalmában is jól körvonalazható jelenség azt eredményezte, hogy ezek a fogalmak eloldódtak az olyan kötött formáktól, amelyek azt feltételezték, hogy az egy adott területen élő, közös származástudattal, etnohistóriával és azonos kultúrával rendelkező, összetartozásuk tudatában lévő emberek sokaságának teljesen hasonló társadalmi viszonyulása, társadalmi tudata lenne. Ehelyett teret nyert a felfogásokban a viszonylagosság, a bizonytalanság, a relativizmus, a szituációtól függő értelmezések és észlelések lehetősége. Mindezek a leképezések az egyre bonyolultabbá és komplexebbé váló társadalmi valósággal akartak lépést tartani, amikor azt hangsúlyozták, hogy társadalmi interakcióink sokasodásával az egyéni döntéseknek, illetve az egyénekről szóló kollektív döntéseknek, megítéléseknek van nagy szerepük az ilyen kategóriák létrehozásában, megalkotásában, konstruálásában, valamint működtetésében. Így lassan minden odatarozás viszonylagos, elképzelt, illetve reprezentált és kommunikált valósággá vált.

A fősodor mellett azonban megjelent, illetve egyre inkább hangot kapott az az újrafogalmazott megfigyelés is – nem függetlenül a 20. század legvégén, a 21. század legelején a nacionalizmusok és az etnicitás megerősödésének jelenségétől –, hogy az olyan társadalmi viszonyulásainknak, mint az etnicitás, az etnikai identitás, vannak, mindig is voltak tartós, stabil, leszármazástól függő, mondhatni megmásíthatatlan jellemzői. Ezt a fajta nézőpontot alátámasztották az etnicitás és az etnikai identitás kognitív megközelítései. Ezek a nézőpontok az azonosságok és különbözőségek észlelésében, felfogásában testet öltő tudati folyamatok mentén vizsgálják, értelmezik az etnicitás, etnikai identitás kialakulását és működését. Ez a fajta szemléletmód hozzásegít annak megértéséhez, hogy miként is észleljük magunkat a világhoz való viszonyulásunkban és a körülöttünk lévő másokat. A könyvben Henry Hale elmélete világított rá arra a metódusra, ahogy percepcióink, tudati viszonyulásaink sémává, avagy az ő szavaival élve szemmértékké válva működnek és segítenek meghatározni magunkat, felismerni, beazonosítani és kategorizálni másokat.

Hale és Chandra álláspontja szerint vannak az etnicitásnak, identitásnak mi magunk és mások által is tartósnak, nehezen változtathatónak érzett, észlelt, valamint könnyebben hozzáférhető és így könnyebben módosítható tulajdonságjegyei is. A leszármazás általában a tartós, korlátozottan változtatható tulajdonságjegyek közé tartozik. A korlátozott változtathatóság azonban nem mond ellent a szituativitásnak, vagyis az etnicitás, identitás helyzetfüggő kommunikációjának, reprezentálásának, így férhet meg egymás mellett két olyan társadalmi viszonyulás, mint az etnicitás és a nemzeti érzés, melyek magukban foglalnak tartós, a leszármazáson alapuló tulajdonságjegyeket. Erre a

situativitásra, az egymás mellett létezésre mutat rá Bindorffer a szintén kognitív alapon álló, a kettős identitásról szóló megközelítésében. Az etnicitásnak (és így most már a nacionalizmusról is beszélünk) a tartós és a könnyen változtatható tulajdonságjegyei egyaránt erősen kontextusfüggők, vagyis az egyén élethelyzetétől, az őt körülvevő társadalmi valóságtól is függ, hogy egy tulajdonságjegy éppen a könnyen vagy a nehezen változtatható kategóriába esik-e. Bindorffer a kettős identitásról szóló elméletében szemléletesen körülírja azt, hogy az általa vizsgált sváb csoportok esetében generációnként milyen eltérések mutathatók ki a tartós, nehezen változtatható, az etnikus viszonyulást meghatározó jellegzetességek között. Mindezeket a tarjáni eredmények is alátámasztották, a könyvben részletesen sorra vettem a svábsághoz kapcsolódó önértelmezésekben és odarendelésekben a generációnként eltérő elemkészletet.

Hogyan segít mindez a Tarjánban tapasztaltak megértéséhez és feldolgozásához? Azt láttuk, hogy a településen a svábság, az etnicitás manifesztálódása két formában érhető tetten. Egyfelől, az egyéni identifikációkhoz és a külső odarendelésekhez társított kategóriajellemzők jelenlétében – vagyis abban, hogy valakik magukat vagy másokat svábként azonosítanak –, működtetésében hozzátéve, hogy a két folyamat egymásra hatása kétségtelen, ami a napi szintű interakcióktól kezdve az egyéni gazdasági stratégiák magyarázatáig az élet számos pontján megjelenik. Gazdasági hatása is megfigyelhető, hiszen több olyan, a svábsághoz kötődő sajátosság, tulajdonságjegy működését prezentáltam, amelyek tulajdonításból, ennek elfogadásából és az etnohistóriából származó tapasztalatokból, valamint mindezek keverékéből származnak és így fejtik ki gazdasági előnyszerző képességüket. Ezek azonban olyan jellegzetességek, amelyek nem sváb privilégiumok – az elemzésben is utaltam arra, hogy esetenként nem sváb származású tarjánihoz, esetleg beköltözőhöz is társítanak bizonyos tulajdonságjegyeket ezek közül, ám ezek a jelölők ezekben a viszonyításokban sváb jellegzetességként tűnnek fel. Más szóval fogalmazva, az etnikai kategorizációnak ezek a könnyen hozzáférhető elemei, amelyek a helyiek értelmezésében gazdasági előnyökkel is járhatnak. Ám ezek az egyéni életstratégiák mentén beváltható, etnicitással összefüggő előnyöket jelentenek csupán, amelyek itt, ebben a környezetben értelmeződnek csak sváb karakterjegyekként, ami azt is jelenti, hogy más társadalmi kontextusban eltérő jelentést nyer(het)nek.

Vannak azonban az etnicitás és a gazdaság összefüggéseinek más ismérvei is, amelyek a svábság másik típusú megjelenítéséhez kapcsolódnak a településen: ez pedig a közösségi reprezentációk szintje. Az etnicitásnak egy összetett és kifinomult rendszer mentén történő működtetéséről adtam számot a könyvben. A sváb vagy egyre inkább már német nemzetiségi azonosság tudat a rendszerváltás hajnalától kezdve elsősorban a klasszikus módon, kapcsolati tőkeként működve biztosított gazdasági előnyöket a település számára. Gondolok itt az ide települt, jelentős munkaadónak számító külföldi tőkéjű vállalkozásokra, a Németországból származó, főként minisztériumi támogatásformák lehívására, a testvértelepülési kapcsolatok jelentette pénzbeli és tárgyi adományokra. Ezek éppen abban az időszakban biztosítottak fontos többletforrást a település számára, amikor az amúgy vállalkozásbarát önkormányzati gazdaságpolitika által is támogatott vállalkozói kör még csak az indulás, a megerősödés állapotában létezett, vagyis még nem volt elég erős a település megfelelő szintű támogatására.

Ahhoz, hogy az etnicitás kapcsolati tőkeként működtethető legyen, élő, létező etnikai és lokális identitásra van szükség. Ehhez bizonyos elemeket a kulturális repertoárból – elsősorban a zenei hagyományokat, viseletet, egyes dramatikus és egyéb szokásokat – kiemelnek és a kapcsolattartás, kapcsolatépítés alkalmain kommodifikált kulturális termékeként mutatnak fel a helyi társadalom tagjai. Ennek formálásában, alakításában részt vesz egy többé-kevésbé jól beazonosítható kör, amelynek két csoportja között bár konfliktusról nem beszélhetünk, bizonyos értelmezésbeli különbség, versengés, főleg ideológiai síkon, felfedezhető. A megítélésbeli különbség főképpen abban mutatkozik meg, hogy mit tartanak kifelé irányuló, kommodifikálható javaknak a sváb etnicitáshoz kapcsolódó kulturális jegyek közül. Illetve abban is, hogy amit kommodifikálható javaknak tartanak, azoknak általában mi a viszonya a lokális sváb kultúrához. Így a sváb etnicitás a kulturális kommodifikációval járó előnyökkel hoz gazdasági hasznot az ide irányuló turizmus bevételein keresztül a településen élők számára.

Mivel ezek az alkalmak többnyire a kapcsolatépítés eseményei, ezért a faluban élő nem sváboknak éppúgy érdekük ezek sikerre vitele. A sváb hagyományok ápolása így már nemcsak a svábok által gyakorolt tevékenységgé válik, hiszen a svábság a falu külső arculati elemévé alakul, az ezen való munkálkodás pedig közös érdek. Ezek az elemek ugyanakkor viszonylag könnyű azonosulást kínálnak a nem svábok számára is. Ezzel nem azt állítom, hogy attól, hogy valaki magyarként tagja lesz egy sváb sramlizenét játszó zenekarnak vagy a sváb zenei hagyományokat ápoló dalkörnek, esetleg egy tánccsoportnak, a leszármazás alapú sváb csoport tagjává válna, amelyet a közös származáson túl az etnohistóriából (is) megérthető sváb sorsközösség érzete és tudata is meghatároz. Ezek azok a tulajdonságjegyei, kategóriaelemei ugyanis a sváb etnicitásnak, amelyek valóban lassan változnak és nehezen hozzáférhetők.

Vagyis, megismételve az eddig mondottakat, attól persze még senki nem válik svábbá, hogy magyarként tagja lesz egy sváb sramlizenekarnak, vagy ha magyarként képes olyan mentalitásbeli jegyeket, gazdasági magatartásokban megmutatkozó sajátosságokat láttatni, amelyeket a nem svábok és a svábok is az etnikai kategória tagjainak tulajdonítanak. Mindazonáltal azok a nem svábok, akik sramlizenekar vagy valamelyik civil szervezet tagjaként aktívan részt vesznek a sváb etnikus hagyományok kommodifikálásában, a külső szemlélők szempontjából ugyanúgy svábnak látszanak, vagyis svábként kategorizálódnak. A külső tekintet ugyanis nem ismeri az illető nevét, felmenőit, nincs tisztában nyelvtudásával és legfőképpen nincs tisztában az illető személy autoidentifikációs stratégiájával. Így tehát kívülről a sváb kategóriába sorolás megtörténhet könnyen egy nem svábbal is. Természetesen az is kérdés, hogy az olyan nem sváb falubeliek, akik tevélegesen részt vesznek az etnikus hagyományelemek kommodifikálásával járó gyakorlatokban, milyen önbesorolással élnek ezekben az esetekben, felvetődik-e bennük valamilyen fokon, legalább időlegesen a sváb kategóriába sorolás gondolata. E kérdések kontextusában azt kell látnunk, hogy akár a külső kategóriába sorolás, akár a belső önbesorolás, vagyis a sváb kategorizáció *megtörténhet* az ilyen helyzetekben.

Azt állítom tehát, hogy a faluvezetés úgy használja gazdasági erőforrásként (és így tőkeként is egyben) az etnicitást, hogy megteremtí a kommodifikálás helyszíneit, színtereit, alkalmait és lehetőségeit, és ezáltal egyben fel is kínálja az etnikai kategorizáció és azonosulás

bizonyos elemeit. A gazdasági erőforrásokért folytatott versenyben így az etnikai kategória határai Tarjában nem zártabbá és nehezebben hozzáférhetőbbé válnak, ahogy ezt Jean és John Comaroff leírják, hanem éppen, hogy kinyílnak a nem svábok számára is, viszonylag könnyen hozzáférhető és illeszkedő kategóriaelemek felkínálásával. Ez az etnicitás korlátozottan változtatható attribútumait természetesen nem érinti, ezekre összetettebb és hosszabban elnyúló folyamatok lehetnek csak hatással. A leszármazás és a sorsközösség érzete mellett ilyen, nehezebben változtatható tulajdonságjegyek még a nyelv és a vallás, amelyek továbbra is nehezen vagy nehezebben hozzáférhetők a nem svábok számára. Ám, ahogy a vallás egyre inkább veszít kizárólagos és tartós jelölő szerepéből, úgy svábul vagy akár németül is sokan és viszonylag könnyen megtanul(hat)nak ma már.

Az, hogy a faluvezetés – elsősorban a mindenkori önkormányzat – kinyitja az etnikai kategóriajelölők hozzáférhetőségét, annak a törekvésének is betudható, amelyhez második állításom kapcsolódik. Tapasztalataim azt mutatják ugyanis, hogy amennyire igyekszik a faluvezetés a sváb etnicitás és identitás megőrzéséért tenni – úgy, hogy ebbe még a nem svábokat is érdekeltté, érintetté teszi –, ugyanannyira törekszik a sváb-magyar dichotómia minden formájának kerülésére. Az önkormányzat stratégiájának célja áttételesen a sváb kapcsolati tőkének, erőforrás-elemnek mindenki számára hozzáférhetővé tételében ragadható meg. Ez azt jelenti, hogy nem kívánnak senkit sem kizárni a svábsággal járó gazdasági előnyökből. Tagadhatatlan, hogy a svábsággal együtt járnak bizonyos, könnyen erőforrás-szerepbe állítható viszonyulások, de senki nem törekszik etnikailag homogén gazdasági hálózatok kialakítására, ami ebben a környezetben nemcsak, hogy lehetséges sem volna, de éppen, hogy gazdasági elszigetelődést, hátrányt jelentene. Éppen ezért, ahogy a hatodik fejezetben is bemutattam, a közösségi stratégiák fontos eleme, hogy a sváb etnicitással nem a magyart állítják szembe, hanem mellé helyezik a tarjáni identitást. Ahogy az egyének szintjén a sváb etnicitás egyfelől szituációtól függően jelenik meg, másfelől a hozzá kapcsolódó etnikai identitás folyamatosan egyensúlyra törekszik a nemzeti identitáselemekkel, úgy a közösségi stratégiákban is a szituativitás és a szelektivitás figyelhető meg. Ez az imént elmondottakon túl azt is jelenti, hogy az identitáspolitikai eszközök is válogatottan, helyzethez illően jelennek meg a helyi vezetés eszköztárában. Az önkormányzat többnyire nem próbálkozik olyan eszközök alkalmazásával, amelyek szembeállítanák a svábokat a magyarokkal, vagy egymás kizorítását kívánnák meg. Ezért is született meg és működik hatékonyan a tarjániság, a lokalitás kategóriája. A gazdaság nyelvén mindez azt jelenti, hogy a versengés és a kizorítás helyett az együttműködésre helyezi a helyi vezetés a gazdaságpolitika alapjait és ebben használja erőforrásként az etnikai viszonyulás gazdasági hozadékait.

Könyvem eredményeinek áttekintésében fontos állomás annak számbavétele, hogy a fenti jellegzetességeknek hol a helye az etnikus gazdaságról szóló elméletekben. Az etnicitás és a gazdaság kapcsolatát a gazdaságszociológia jellemzően a különféle bevándorló csoportok eltérő gazdasági magatartásának, gazdasági teljesítményének kapcsán az etnikai hálózatok mentén vizsgálja, illetve kialakult egy főképp multietnikus környezetben megvalósuló etnikus irányultságú vállalkozáskutatás is. Ezek a megközelítésmódok a magyarországi németiség esetében csak nagyon áttételesen hasznosíthatók, az alkalmazott tőkeelméletek jelenthetik a közös pontot. Ugyanakkor a kisebbségi magyar környezet-

ben életszerű közgazdaságtani, nyelv gazdaságtani megközelítések sem állíthatók párhuzamba a hazai németiség vizsgálatával.

Az antropológiai irányultságú kutatások az etnicitás kulturális összetevőinek gazdasági adaptációjában játszott szerepének vizsgálatára helyezik a hangsúlyt, ezekben az esetekben is az etnicitás sajátos tőkeformaként, erőforrás-szerepben jelenik meg. Adott lett volna tehát az a kézenfekvő lehetőség, hogy egy, a magyarországi nemzeti kisebbség gazdasági teljesítőképességének, gazdasági magatartásainak vizsgálatában én is a tőkeelméletek felől közelítsek és egy jól kidolgozott társadalmi tőke-konceptió mentén tanulmányozzam a Tarjánban tapasztaltakat, vagyis az etnicitás összetevőinek gazdasági adaptációjában játszott szerepét. Ezzel ellentétben úgy véltem azonban, hogy a tőkeelméletek felőli közelítés nem tudna annyit hozzáadni értelmezésemhez, nem tudná olyan részletekbe menően magyarázni a településen tapasztaltakat, mint ahogyan azt kutatási kérdéseim megkívánták. Ezért is választottam az etnicitás működésének, létrejöttének részletekbe menő megismerését amelyen keresztül próbáltam megérteni az egyéni és a közösségi gazdasági stratégiákban betöltött szerepét. A könyv tehát inkább az etnicitás működése felől közelített a témához, és arra szolgáltatott számos példát, hogy miként is működik az etnicitás úgy a mindennapi helyzetekben, mint a gazdasági cselekvésekben akár egyéni, akár közösségi stratégiákról, egyéni vagy kollektív reprezentációkról legyen szó.

A könyvben felvázolt kutatás során, az anyaggyűjtés és az elemzés fázisaiban ez volt az a kép, ami a tapasztalt jelenségekből kirajzolódni látszott; a fentebbiekben összefoglalt kérdések és válaszok fogalmazódhattak meg a kétezres évek közepének-végének kondíciói szerint. Elgondolkodtató azonban, hogy a strukturális asszimilációnak éppen a könyvben vázolt szocializmus kori gyors megvalósulása mellett éppen a kutatás idején egyre inkább előrehaladottabbá váló maritális asszimiláció hogyan fogja mindezeket a viszonyulásokat átalakítani. Hiszen, ha már a kutatás alatt tapasztalt állapotoknál is jóval gyakoribbá válik a vegyes házasság intézménye, valamint a családtörténetekből végleg a helytörténetbe költözik át a kitelepítések emléke, vajon milyen tartós attribútumai maradnak majd a sváb vagy inkább már német kategóriának? Milyen hatással lesz mindezekre a Magyarországon is egyre népszerűbb bajor kultúrelemek térnyerésének a németiséghez kötődő hagyományápolásban? Vajon történik-e olyan átalakulás a helyi vezetésben, amely feladja az együttműködésre törekvést és elkezd alkalmazni a kiszorítás, szegmentálás gyakorlatait? Vagy inkább a gazdaság deetnicizálása irányába haladnak a folyamatok és nem lesz már szükség az erős sváb alapokon nyugvó lokális identitások megteremtésére és az erre irányuló közösségi stratégiák működtetésére? Ezekre a kérdésekre egy másik kutatás adhatja meg a választ.

IRODALOM

- A. GERGELY András
1993 *Urbanizált méhkas, avagy a helyi társadalom.* (Scientia Humana – Politológia)
Budapest: MTA Politikai Tudományok Intézete – Akadémiai Kiadó.
- A. GERGELY András – CSÉFALVAY Zoltán – LICHTENSTEIN József
1990 *Nagyvisnyó. Kontinuitás és változás az életmódban, a gazdaságban és a tradíciókban.*
Budapest: MTA Néprajzi Kutatócsoport. /Életmód és Tradíció 5./
- ALESINA, Alberto – LA FERRARA, Eliana
2005 Ethnic diversity and economic performance. *Journal of Economic Literature*, 43. (3):
762–800.
- ANDERSON, Benedict
2006 *Elképzeltek közösségei.* Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről.
Budapest: L'Harmattan – Atelier.
- ANDOR Mihály – KUCZI Tibor – SWAIN, Nigel J.
1996 Közép-európai falvak 1990 után. *Szociológiai Szemle*, (3-4): 125–147.
- ANDRÁSFALVY Bertalan
1972 Néprajzi jellegzetességek az észak-mecseki bányavidék gazdasági életében. In: Babics
András (szerk.): *Az észak-mecseki bányavidék regionális vizsgálata.* 123–167. Pécs:
MTA Dunántúli Intézete. /A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Intézete.
Értekezések 1970. I. k./
- 1973 Ellentétes érdekek összeütközése és a polgárosodás. *Tiszatáj*, (8): 105–110.
- 1974 Hagyomány és alkalmazkodás baranyai német és magyar falvakban. In: Hofer Tamás –
Kisbán Eszter – Kaposvári Gyula (szerk.): *Paraszti társadalom és műveltség a XVIII–
XIX. században.* 1. Faluk. 141–148. Szolnok.
- 1978 A táji munkamegosztás néprajzi vizsgálata. *Ethnographia*, LXXXIX.
230–243.
- ANGELUSZ Róbert
1998 Az új kommunikációs technikák és a nyilvánosság. *Világosság*, 4.
- ANGELUSZ Róbert – TARDOS Róbert
1998 Középrétegesedés és polgárosodás – fogalmi dilemmák. *Szociológiai Szemle*, (4): 113–
117.
- 1999 Útban az Internet-galaxis felé? Tájékp az új technikák hazai expanziójáról *JEL-KÉP*, 2.
- APPADURAI, Arjun
2001 A lokalitás teremtése. *Regio*, 12. (3): 3–31.
- ARENSBERG, Conrad, M.
1954 The Community-Study Method. *American Journal of Sociology*, 60. (2): 109–124.
- ASSMANN, Jan
1999 *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban.*
Budapest: Atlantisz.
- ASZTALOS István – BRANDTNER Pál
2002 *Ikladai családok.* Iklad: Iklad Község Önkormányzata.

- BAKÓ Boglárka – PAPP Richárd – SZARKA László (szerk.)
 2007 *Mindennapi előítéletek. Társadalmi távolságok és etnikai sztereotípiák.* Budapest: Balassi Kiadó. /Tér és terep 5. Az MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet Évkönyve./
- BALI János
 2002 A kerekegyházi tojás – A kisüzemi mezőgazdasági árutermelésre szakosodás sikere a 90-es években egy közösség példáján. In: Szilágyi Miklós (szerk.): *Utak és útvesztők a kisüzemi agrárgazdaságban 1990–1999.* 65–74. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet – MTA Társadalomkutató Központ.
 2005a Hagyomány és modernizáció a nógrádi málnatermesztésben. In: Schwarcz Gyöngyi – Szarvas Zsuzsa – Szilágyi Miklós (szerk.): *Utóparaszti hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken.* 331–344. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézete – MTA Társadalomkutató Központ.
 2005b *A Börzsöny-vidéki málnatermelő táj gazdaságnéprajza.* Budapest: Akadémiai.
- BALOGH Balázs
 2002 Gazdálkodás Tápon a rendszerváltás után. In: Szilágyi Miklós (szerk.): *Utak és útvesztők a kisüzemi agrárgazdaságban 1990–1999.* 131–142. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet – MTA Társadalomkutató Központ.
- BALOGH Balázs – FÜLEMILE Ágnes
 2004 *Társadalom, tájszerkezet, identitás Kalotaszegen.* Fejezetek a regionális csoportképzés folyamatairól. Budapest: Akadémiai.
 2005 Kalotaszegi adatok a romániai rendszerváltozás utáni egyéni gazdálkodásról. In: Schwarcz Gyöngyi – Szarvas Zsuzsa – Szilágyi Miklós (szerk.): *Utóparaszti hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken.* 219–230. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézete – MTA Társadalomkutató Központ.
- BANK Barbara – ÖZE Sándor
 2005 *A „német ügy” 1945–1953. A Volksbundtól Tiszalökig.* Budapest–München–Backnang: A Magyarországi Németek Országos Szövetsége.
- BARABÁS Jenő
 1982 A változatok vizsgálatának jelentősége a néprajzban. In: Módy Györg – Balassa Iván – Ujvári Zoltán (szerk.) *Néprajzi tanulmányok Dankó Imre tiszteletére.* 9–14. Debrecen: Alföldi Nyomda.
- BARTH, Fredrik
 1969 Introduction. In: Barth, Fredrik (szerk.): *Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organization of Culture Difference.* 9–38. Bergen.
- BAUMGARTNER, Gerhard – KOVÁCS Éva – VÁRI András
 2002 *Távoli szomszédok. Jánossomorja és Andau 1990–2000.* (Regio könyvek) Budapest: Teleki László Alapítvány.
- BAUSINGER, Hermann
 1995 *Népi kultúra a technika korszakában.* Budapest: Osiris – Századvég.
- BELL, Peter D.
 1984 *Peasants in Socialist Transition: Life in a Collectivized Hungarian Village.* Berkeley, University of California Press.

BELLÉR Béla

1981 *A magyarországi németek rövid története*. Budapest: Magvető. /Gyorsuló Idő/

BELUSZKY Pál

2008 Tatabánya helye és szerepe a településhálózatban. In: Veizer Tamás (szerk.): *Lehetőségek és kihívások. Válogatás a „Lehetőségek és kihívások. Tatabánya 60 éves” című konferencián elhangzott előadásokból. Civil szervezetek a kistérség településeiről*. 69–79. Tatabánya: Polgári Tatabányáért Alapítvány, Tájak, Emberek, Környezet Egyesület (TEKE).

BENCSEK János

2000 *Megmenekültünk! (?) – A gazdasági szerkezetváltás tíz éve Tatabányán, 1990–2000*. Tatabánya: Kézirat.

BENKE István–REMÉNYI Viktor (szerk.)

1996 *A magyar bányászat évezredes története* II. kötet. Budapest: Országos Magyar Bányászati és Kohászati Egyesület.

BERGER, Brigitte

1998 A modern vállalkozás kultúrája *Replika*, 29. (Március): 171–184.

BERNÁT Anikó

2006 A kapcsolathálózat jelentősége a migrációban – etnikai metszetben. In: Némedi Dénes – Somlai Péter – Szabari Vera – Szikra Dorottya (szerk.): *Kötő-jelek. Az ELTE Szociológia Doktori Iskola Évkönyve*. Budapest: ELTE Társadalomtudományi Kar Doktori Iskolája.

BERZSENYI Dániel

2006 [1833] *A magyarországi mezei szorgalom némely akadályairól*. H. n.: Mercator Kiadó (Elektronikus elérhetőség: http://www.akonyv.hu/klasszikus/magyar/berzsényi_a_magyarorszag.pdf. Utolsó letöltés: 2010. 03. 29.)

BIHARI Zsuzsanna – KOVÁCS Katalin

2004 Lejtők és csúszdák, avagy a foglalkoztatási esélyek térbeli egyenlőtlensége az ezredfordulón. In: Pritz Pál et al. (összeáll.): *A tudomány a gyakorlat szolgálatában. A foglalkoztatási szint bővítésének korlátai és lehetőségei. A Foglalkoztatáspolitikai és Munkügyi Minisztérium és a Magyar Tudományos Akadémia közötti együttműködési megállapodás alapján végzett kutatások első eredményei (2002–2004)*. 7–35. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.

BIHARI Zsuzsanna – KOVÁCS Katalin – VÁRADI Monika Mária

1996 Pest megyei közeledek a szövetkezeti átalakulásról. *Tér és Társadalom*, (4): 139–152.

BINDORFFER Györgyi

2001 *Kettős identitás. Etnikai és nemzeti azonosságtudat Dunabogdányban*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó – MTA Kisebbségkutató Intézet.

2002 „Az anyaország már rég külföldre vált...” Gerhard Seewann: Ungarndeutsche und Ethnopolitik. Ausgewählte Aufsätze. Budapest, Ostoros – MTA Kisebbségkutató Műhely – Magyarországi Németek Országos Önkormányzata. *Kisebbségkutatás*, 11. (3): 751–754.

- 2006a Migráció, identitás, lojalitás – Az identitásstruktúrák változásai a magyarországi németeknél. In: Bindorffer Györgyi: *A trobriandi krikettől az etnicitás társadalmi konfigurációjáig – kisebbségi identitások, adaptációs mechanizmusok Melanéziától a magyarországi németekig*. 198–212. Magyar Elektronikus Könyvtár (ULR: <http://mek.oszk.hu/03700/03739> – Utolsó letöltés dátuma: 2011. 05. 05.)
- 2006b Határon innen, határon túl – Etnikai határok, határfenntartás, interetnikus kapcsolatok. In: Bindorffer Györgyi: *A trobriandi krikettől az etnicitás társadalmi konfigurációjáig – kisebbségi identitások, adaptációs mechanizmusok Melanéziától a magyarországi németekig*. 187–197. Magyar Elektronikus Könyvtár (ULR: <http://mek.oszk.hu/03700/03739> – Utolsó letöltés dátuma: 2011. 05. 05.)
- 2007a A kettős identitás összehasonlító vizsgálata két magyarországi német településen. In: Bindorffer Györgyi (szerk.): *Változatok a kettős identitásra. Kisebbségi léhelyzetek és identitásalakzatok a magyarországi horvátok, németek, szerbek, szlovákok, szlovének körében*. 110–187. Budapest: Gondolat – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet.
- 2007b Etnikai, nemzeti és kétnemzeti identitás – Előszó. In: Bindorffer Györgyi (szerk.): *Változatok a kettős identitásra. Kisebbségi léhelyzetek és identitásalakzatok a magyarországi horvátok, németek, szerbek, szlovákok, szlovének körében*. 7–15. Budapest: Gondolat – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet.
- BINDORFFER Györgyi (szerk.)
- 2007 *Változatok a kettős identitásra. Kisebbségi léhelyzetek és identitásalakzatok a magyarországi horvátok, németek, szerbek, szlovákok, szlovének körében*. Budapest: Gondolat – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet.
- BODROGI Tibor
- 1954 A néprajzi anyaggyűjtés módszere és jelentősége. *Ethnographia*, LXV. 1–17.
- 1972 Bevezető (A néprajzi jelenkutatás problémái) *Magyar Filozófiai Szemle*, 16. (3–4): 518–519.
- BODROGI Tibor (szerk.)
- 1978 *Varsány. Tanulmányok egy észak-magyarországi falu társadalomnéprajzához*. (Néprajzi tanulmányok) Budapest: Akadémiai.
- BOURDIEU, Pierre
- 2006 Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke. In: Lengyel György–Szántó Zoltán (szerk.): *Gazdaság-szociológia. Szöveggyűjtemény*. 132–146. Budapest: Aula.
- BRUBAKER, Rogers
- 2004 Ethnicity without Groups. In: Brubaker, Rogers: *Ethnicity without Groups*. 7–27. Cambridge: London: Harvard University Press.
- 2009 Ethnicity, Race and Nationalism. *Annual Review of Sociology*, 35: 21–42. DOI: 10.1146/annurev-soc-070308-115916
- BRUBAKER, Rogers – COOPER, Frederick
- 2004 Beyond Identity. In: Brubaker, Rogers: *Ethnicity without Groups*. 28–63. Cambridge: London: Harvard University Press.

- BRUBAKER, Rogers – LOVEMAN, Mara – STAMATOV, Peter
2004 Ethnicity as Cognition. In: Brubaker, Rogers: *Ethnicity without Groups*. 64–87. Cambridge: London: Harvard University Press.
- BRUBAKER, Rogers – FEISCHMIDT, Margit – FOX, Jon – GRANCEA, Liana
2006 *Nationalist Politics and Everyday Ethnicity in a Transylvanian Town*. Princeton: NJ: Princeton Univ. Press.
- CHANDRA, Kanchan
2006 What is ethnic identity and does it matter? *Annual Review of Political Science*, (9): 397–424.
- CLIFFORD, James
1988 Identity in Mashpee. In: Clifford, James (ed.): *The Predicament of Culture: Twentieth Century Ethnography, Literature, and Art*. 277–348. Cambridge: Harvard University Press.
- 2005 Az antropológia szélein. *Magyar Lettre Internationale*, 57. (Nyár).
- CLIFFORD, James – George E. MARCUS (eds.)
1986 *Writing Culture. The Poetics and Politics of Ethnography*. Berkeley: University of California Press.
- COMAROFF, John, L. – COMAROFF, Jean
2009 *Ethnicity, Inc.* London – Chicago: University of Chicago Press.
- CSATA Zsombor
2015 Ethnicity and Economy. A Research Agenda for Transylvania. *Erdélyi Társadalom/ Transylvanian Society*, XIII. (3): 9–24.
- 2019 Etnikai párhuzamosságok az erdélyi gazdaságban. *Regio*, 27. (1): 37–80.
- CSEPELI György
1997 *Szociálpszichológia*. Budapest: Osiris.
- CSIFFÁRY Gergely
1979 Az egercsehi bányászok életkörülményei 1907–1946. *Archivum*, 9. 123–147.
- CSITE András
1997 Polgárosodás-elméletek és polgárosodás-viták. *Szociológiai Szemle*, (3): 117–138.
- CSITE András – CSURGÓ Bernadett – HIMESI Zsuzsa – KOVÁCH Imre
2002 Agrárpolitikai „hatásvizsgálat”: földhasználat, foglalkoztatottság, üzemszerkezet. In: Kovách Imre (szerk.): *Hatalom és társadalmi változás. A poszt szocializmus vége. Szociológiai tanulmányok*. 309–362. Budapest: Napvilág Kiadó.
- CSITE András – KOVÁCH Imre
1995 Poszt szocialista átalakulás Közép- és Kelet-Európa rurális társadalmában. *Szociológiai Szemle* (2): 49–72.
- 2002 Vidéki történet. In: Kovách Imre (szerk.): *Hatalom és társadalmi változás. A poszt szocializmus vége. Szociológiai tanulmányok*. 219–277. Budapest: Napvilág Kiadó.
- DAVIES, Charlotte Aull
1999 *Reflexive ethnography. A guide to researching selves and others*. London–New York: Routledge.

DAVIS, John

- 1992 Tense in ethnography: some practical considration. In: Judith Okely – Helen Callaway (eds.): *Anthropology and Autobiography*. 205–220. London: Routledge. /ASA Monographs 29./

DEMETER ZAYZON Mária

- 2002 A nemzetiségi anyanyelvi állapotok alakulása 1989–1997 között németek/szlovákok lakta településeken. In: Demeter Zayzon Mária: *Kisebbségek-közösségek határon innen és túl. Válogatott írások a kisebbségkutatás köréből*. 1988–2002. 81–92. Budapest: BIP.

DÉNES Attila – KISS Márta – RÁCZ Katalin – SCHWARCZ Gyöngyi (szerk.)

- 2008 *Alkalmazkodási stratégiák a vidék gazdaságában*. Budapest: Jelenkutatások Alapítvány. /Jelen-kutatások 1./

DOBROSSY István – FÜGEDI Márta

- 1981 Megjegyzések a termelőszövetkezetek történetének néprajzi szempontú feldolgozásához. In: Dankó Imre (szerk.): *Emlékkönyv a Túrkevei Múzeum fennállásának harmincadik évfordulójára*. 215–225. Túrkeve.

- 1983 *Termelés és életmód. Tíz község termelőszövetkezete*. Debrecen. /Studia Folkloristica et Ethnographica 9./

DÖMÖTÖR Ákos

- 1997 Változásvizsgálatok a Hangony-völgyi bejárók anyagi kultúrájában. *Herman Ottó Múzeum Évkönyve*, XXXIII-XXXIV. 495–521.

DÖMÖTÖR Tekla

- 1954 A Salgótarján-környéki bányászközségek néprajzához. *Ethnographia*, LXV. 152–167.

DURKHEIM, Émile

- 2001 *A társadalmi munkamegosztásról*. Budapest: Osiris.

DURST Judit

- 2008 „Bárók”, patrónusok versus „komák” – Eltérő fejlődési utak az aprófalvakban. In: Váradi Monika Mária (szerk.): *Kistelepülések lépéskényszerben*. 232–267. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó – MTA Regionális Kutatások Központja. /Terepmunkák 5./

ELEK Péter – GUNDA Béla – HILSCHER Zoltán – HORVÁTH Sándor – KARSAY Gyula – KERÉNYI György – KOCZOGH Ákos – KOVÁCS Imre – PÓCSY Ferenc – TORBÁGYI László

- 1936 *Elsüllyedt falu a Dunántúlon. Kemse község élete*. Budapest: Sylvester Irodalmi és Nyomdai Intézet Rt.

EÖRSI László

- 1997 A Corvinisták a második szovjet támadás után. III. *Beszélő*, 2. (11): 60–67.

ERB Mária – KNIPF Erzsébet

- 2004 Sváb, német és magyar: variabilitás a magyarországi németek nyelvhasználatában és kódválasztásában. In: Gecső Tamás (szerk.): *Variabilitás és nyelvhasználat*. 80–90. Budapest: Tinta Könyvkiadó. /Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához XXXIV./

ERDEI Ferenc

- 1934 A makói parasztság társadalomrajza. Makó: CSMK.

- 1974 *Magyar falu*. Budapest: Akadémiai.

- [1937] 1977 *Futóhomok*. Budapest: Akadémiai.

EROSTYÁK Zoltán András

- 2005 A rendszerváltás hatása a medgyesegyházi dinnyetermesztésre (1990–2003). In: Schwarcz Gyöngyi – Szarvas Zsuzsa – Szilágyi Miklós (szerk.): *Utóparaszti hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken*. 379–394. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézete – MTA Társadalomkutató Központ.

ERIKSEN, Thomas Hylland

- 2005 Economies of ethnicity. In: Carrier, James G. (szerk.) *A Handbook of Economic Anthropology*. 353–369. Cheltenham: UK–Northampton, MA. USA, Edward Elgar.
- 2008 *Etnicitás és nacionalizmus. Antropológiai megközelítések*. Budapest–Pécs: Gondolat – PTE Kommunikáció és Médiatudományi Tanszék.

FABIAN, Johannes

- 1983 *Time and the Other. How anthropology makes its object*. New York: Columbia University Press.

FALLER Gusztáv – KUN Béla – ZSÁMBOKI László (szerk.)

- 1997 *A magyar bányászat évezredes története I. kötet*. Budapest: Országos Magyar Bányászati és Kohászati Egyesület.

FARAGÓ Tamás

- 2000 Nemek, nemzedékek, rokonság, család. In: Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Társadalomnéprajz. Magyar Néprajz VIII*. 393–483. Budapest: Akadémiai.

FEHÉR István

- 1988 *A magyarországi németek kitelepítése 1945–1950*. Budapest: Akadémiai.

FEISCHMIDT Margit

- 2010 Megismerés és elismerés: elméletek, módszerek, politikák az etnicitás kutatásában. In: Feischmidt Margit (szerk.): *Etnicitás. Különbségteremtő társadalom*. 7–29. Budapest: Gondolat – MTA Kisebbségkutató Intézet.

FEJŐS Zoltán

- 2003 Jelenkorkutatás és néprajzi muzeológia. In: Fejős Zoltán (szerk.): *Néprajzi jelenkutatás és a múzeumi gyűjtemények változása*. 9–24. Budapest: Néprajzi Múzeum. /MaDok-füzetek 1./
- 2006 Az etnográfiai jelen mint időszemléleti probléma. In: *Személyes idő – történelmi idő. A Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület konferenciája. Kőszeg, 2003. augusztus 29-30*. 31–40. Szombathely: Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület – Vas Megyei Levéltár. /Rendi társadalom – Polgári társadalom 17./

FÉL Edit

- 1941 *Kocs 1936-ban*. Budapest.
- 1991 A sajtó kultúrájában kutató etnológus. *Ethnographia* 102. 1–8.
- 2001 [1948] A magyar népi társadalom életének kutatása. In: Hofer Tamás (szerk.): *Régi falusi társadalmak. Fél Edit néprajzi tanulmányai*. 323–369. Pozsony: Kalligram.

FÉL Edit – HOFER Tamás

- 1997 *Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban*. Budapest: Balassi.

FÉNYES Elek

- 1992R [1848] *A magyar birodalom statisztikai, geographiai és történeti tekintetben. I. Komárom vármegye*. Pest–Tatabánya.

- FLECK Gábor – ORSÓS János – VIRÁG Tünde
 2000 Élet a Bodza utcában. In: Kemény István (szerk.): *A romák/cigányok és a láthatatlan gazdaság*. 80–140. Budapest: Osiris – MTA Kisebbségkutató Műhely.
- FRANKENBERG, Ronald
 1966 *Communities in Britain*. London: Hammondswoth.
 1969 *Proper Peasants. Traditional life in a Hungarian Village*. Chicago: Chicago University Press. /Viking Fund publications in anthropology 46./
- FŰRÉSZNÉ MOLNÁR Anikó
 1992 A tatabányai és a dorogi bányamunkások életkörülményeinek alakulása a XX. század első felében. In: Solymosi László – Somfai Balázs (szerk.): *A Dunántúl településtörténete IX. Város–mezőváros–városiasodás*. 199–209. Veszprém.
 2003 Tatabányai munkáskolóniák a 20. század első felében. In: Horváth Sándor – Pethő László – Tóth Eszter Zsófia (szerk.) *Munkástörténet, munkásantropológia*. 143–152. Budapest: Napvilág.
- G. KISS Márta
 1977 A társláda intézménye a tatái szénmedencében. Adalékok a bányász érdekvédelmi szervezetek tevékenységének történetéhez 1907-től 1914-ig. *Új Forrás*, IX. (2): 89–96.
- G. SZABÓ Zoltán
 2005 A gazdaságok gépesítetttségének alakulása egy mezőföldi községben az 1990-es években. In: Schwarcz Gyöngyi – Szarvas Zsuzsa – Szilágyi Miklós (szerk.): *Utóparaszti hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken*. 157–168. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézete – MTA Társadalomkutató Központ.
- GÁBOR R. István
 1979a A második (másodlagos) gazdaság. *Valóság*, (1): 22–36.
 1979b 'Második gazdaság' és a háztáji gazdálkodás. *Valóság*, (7): 101–103.
 1985 Második gazdaság: a magyar tapasztalatok általánosíthatónak tűnő tanulságai. *Valóság*, (2): 20–38.
- GÁLL Zoltán
 2011 Fából vaskarika? Avagy lehet-e a székely termék világmárka? *Pro Minoritate*, (2): 54–71.
- GERGELY Ernő
 1988 A bányamunkásság élet- és munkakörülményei 1867 és 1914 között. In: *A Magyar Munkásmozgalmi Múzeum Évkönyve*.
- GERMUSKA Pál
 2008 A szocialista várostól az új iparvárosig. A válság gyökerei és a válságkezelés körülményei Tatabányán, 1985–1995. In: Veizer Tamás (szerk.) *Lehetőségek és kihívások. Válogatás a „Lehetőségek és kihívások. Tatabánya 60 éves” című konferencián elhangzott előadásokból. Civil szervezetek a kistérség településeiről*. 21–35. Tatabánya: Polgári Tatabányáért Alapítvány – Tájak, Emberek, Környezet Egyesület (TEKE).
- GRANBERG, Leo – KOVÁCH Imre – TOVEY, Hilary (eds.)
 2001 *Europe's Green Ring*. Burlington–Singapore–Sydney: Ashgate, Aldershot.

GUNST Péter

- 1987 *A paraszti társadalom Magyarországon a két világháború között.* Budapest: MTA Történettudományi Intézet. /Társadalom- és művelődéstörténet tanulmányok 1./

GYÁNI Gábor

- 1990 A helytörténetírás jelentőségéről. *Honismeret*, XVIII. (1): 3–7.
2000 *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése.* Budapest: Napvilág.
2003 Paraszt: mit jelent és mi jelentésének a határa. *Századvég*, 29. (3): 71–76.
2008 Identitás, emlékezés, lokalitás. *Kétezer* (Június).

GYÁNI Gábor – KÖVÉR György

- 1998 *Magyarország társadalomtörténete. A reformkortól a második világháború végéig.* Budapest.

HALE, Henry E.

- 2009 Mi az etnicitás? *Magyar Kisebbség*, 14. (3–4): 57–94.

HALSTEAD, Narmala

- 2008 Experiencing the Ethnographic Present: Knowing through Crisis. In: Narmala Halstead – Eric Hirsch – Judith Okely (eds.): *Knowing How to Know: Fieldwork and the Ethnographic Present.* 1–21. Oxford–New York: Berghahn Books. /The EASA Series, Volume 9./

HANKISS Elemér

- 1990 Hozzászólás Szelényi Iván „Szocialista vállalkozók” című könyvének vitájához. *Replika*, 2. 63–68.

HANN, Chris M.

- 1980 *Tázlár: a Village in Hungary.* Cambridge.
2002 Farewell to the socialist ‘other’. In: Chris Hann (ed.) *Postsocialism. Ideals Ideologies and Practices in Eurasia.* 1–11. London and New York: Routledge.
2005 Utóparasztok a Futóhomokon: az „egyszerűbb” mezőgazdasági szövetkezetek bonyolult társadalmi öröksége. In: Schwarcz Gyöngyi – Szarvas Zsuzsa – Szilágyi Miklós (szerk.): *Utóparaszti hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken.* 19–36. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézete – MTA Társadalomkutató Központ.

HANN, Chris – SÁRKÁNY, Mihály

- 2003 The Great Transformation in Rural Hungary: Property, Life Strategies, and Living Standards. In: Chris Hann and the „Property Relations” Group: *The Postsocialist Agrarian Question. Property Relations and the Rural Conditions.* 117–142. Münster: Lit Verlag.

HARCSA István

- 1990 Polgárosodás. *Századvég*, (2-3): 177–180.

HARCSA István – KOVÁCH Imre

- 1996 Farmerek és mezőgazdasági vállalkozók. In: Andorka Rudolf – Kolosi Tamás – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi Riórt.* 104–134. Budapest: Tárki–Századvég.

HARCSA István – KOVÁCH Imre – SZELENYI Iván

- 1994 A poszt szocialista átalakulási válság a mezőgazdaságban és a falusi társadalomban. *Szociológiai Szemle*, (3): 15–45.

- HASTRUP, Kirsten
 1990 The Ethnographic Present: A Reinvention. *Cultural Anthropology*, 5. (1): 45–61.
- HOFER Tamás
 1983 Történeti fordulat az európai etnológiában. In: Hofer Tamás (szerk.): *Történeti antropológia*. 61–72. Budapest: MTA Néprajzi Kutatócsoportja.
 1994 A parasztcsalád morális ökonómiája. *Demográfia* 37, (3–4): 383–388.
 1997 Előszó a magyar kiadáshoz. In: Fél Edit – Hofer Tamás: *Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban*. XVII–XXIII. Budapest: Balassi.
- HOFFMANN György – SCHWARCZ gyöngyi – SZÁSZ Jenő
 2016 A helyi termék szerepe a lokális identitás építésében. *Gazdaság és Társadalom*, 8. (2): 49–76.
- HOLLOS, Marida–MADAY Béla C. (eds.)
 1983 *New Hungarian Peasants. An East Central European experience with collectivisation*. New York: Berghahn. /Sast European Monographs 134./
- HORVÁTH Réka
 2003 Egy falu – két életforma. Paraszti és munkáséletmód Lábatlanon. In: Horváth Sándor – Pethő László – Tóth Eszter Zsófia (szerk.) *Munkástörténet, munkásantropológia*. 153–159. Budapest: Napvilág.
- HUBER Ágnes
 2004 Fejlődési tendenciák a magyarországi németek azonosság-tudatában. In: Jung Horti Judit (szerk.): *Válogatás a magyarországi nemzetiségek néprajzi kötetéből* 5. 43–74. Budapest: Magyar Néprajzi Társaság.
- HUNYADY György
 1996 *Sztereotípiák a változó közgondolkodásban*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
 2004 *A nemzetek jelleme és a nemzeti sztereotípiák*. Előadás a Mindentudás Egyeteme keretében 2004. március 22-én (IV. szemeszter) (<http://www.mindentudas.hu/hunyady/20040322hunyadi.html> Utolsó letöltés: 2010. 03. 21.)
- HUSEBY-DARVAS Éva Veronika
 1985 Közösség és identitás Cserépfaluban. *Ethnographia*, XCVI. 493–508.
- HUTTERER Miklós
 1973 A magyarországi német népcsoport. *Népi kultúra-népi társadalom. A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatócsoportjának Évkönyve*. VII. 93–118.
- ISPÁN Ágota – MAGYAR Zoltán – MÉSZÁROS Csaba – VARGYAS Gábor (szerk.)
 2016 *Ethno-lore XXXIII. Az MTA BTK Néprajztudományi Intézetének Évkönyve*. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Néprajztudományi Intézet.
- ISPÁN Ágota – MAGYAR Zoltán – MÉSZÁROS Csaba – VARGYAS Gábor (szerk.)
 2017 *Ethno-lore XXXIV. Az MTA BTK Néprajztudományi Intézetének Évkönyve*. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Néprajztudományi Intézet.
- JÁVOR Kata
 1978 Kontinuitás és változás a társadalmi és tudati viszonyokban. In: Bodrogi Tibor (szerk.): *Varsány. Tanulmányok egy észak-magyarországi falu társadalomnéprajzához*. (Néprajzi tanulmányok) 295–374. Budapest: Akadémiai.

- 1981 A gyermek és fiatal, mint a szülői aspirációk tárgya. Két jelenkori példa. *Ethnographia*, XCII. 89–94.
- 1989 A család, a szerepek és az identitás alakulása falun. In: Váriné Szilágyi Ibolya – Niedermüller Péter (szerk.): *Az identitás kettős tükörben*. 141–173. Budapest: TIT.
- 2002 A nemzedékek és nemek viszonyának alakulása Zsombón két esettanulmány tükrében. In: Szilágyi Miklós (szerk.): *Utak és útvesztők a kisüzemi agrárgazdaságban 1990–1999*. 161–169. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet – MTA Társadalomkutató Központ.
- 2005 A szabadidő-eltöltés formáinak változása Zsombón. In: Schwarcz Gyöngyi – Szarvas Zsuzsa – Szilágyi Miklós (szerk.): *Utóparaszti hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken*. 307–317. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet – MTA Társadalomkutató Központ.
- JÁVOR Kata – MOLNÁR Mária – SZABÓ Piroska – SÁRKÁNY Mihály
- 2000 A falusi társadalom a szocializmus időszakában. In: Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Társadalom. Magyar Néprajz, VIII*. 977–1006. Budapest: Akadémiai.
- JENKINS, Richard
- 2002 Az etnicitás újragondolása: identitás, kategorizáció és hatalom. *Magyar Kisebbség*, VII. (4): 17–27.
- JUHÁSZ Erika
- 1996 Újraválasztott polgármesterek és változó összetételű közgyűlések. In: Bóhm Antal – Szoboszlai György (szerk.): *Önkormányzati választások, 1994*. Politikai szociológiai körkép. 339–364. Budapest: MTA Politikai Tudományok Intézete.
- 2000 Magánhaszon és közjólet a települési fejlődésben. In: Bódi Ferenc – Bóhm Antal (szerk.): *Sikerese helyi társadalmak Magyarországon*. 85–94. Budapest: Agroinform Kiadóház.
- JUHÁSZ Pál
- 1991 Polgárosodás. *Századvég*, (2–3.): 181–183.
- 1999 Parasztok és farmerek. In: Kárpáti Zoltán (szerk.): *A vidéki társadalom változásai*. 261–278. Szolnok: Kereskedelmi és Gazdasági Főiskola.
- KASCHUBA, Wolfgang
- 2004 *Bevezetés az európai etnológiába*. Debrecen: Csokonai.
- KATONA Imre
- 1987 Kétlakosság. In: Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon*. Harmadik kötet. 179. Budapest: Akadémiai.
- KEMÉNY Márton
- 2003 Magángazdálkodás Cegléden az 1989-es rendszerváltás után. In: Schoblocher Judit (szerk.): *Mi leszünk a jövő kultúrákutatói? Öndefiníció az új évezred küszöbén*. 163–214. H. n. Ifj. Kultúrákutatók Szervezete.
- 2005 A mezőgazdaság helyzetének változása egyéni és közösségi szinten Muraszemenyén. In: Schwarcz Gyöngyi – Szarvas Zsuzsa – Szilágyi Miklós (szerk.): *Utóparaszti hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken*. 169–182. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet – MTA Társadalomkutató Központ.

- KESZEG Vilmos
 2007 A történelmi emlékezet alakzatai. In: Szemerényi Ágnes (szerk.) *Folklór és történelem*. 18–43. Budapest: Akadémiai.
- KINCSES Katalin
 2006 „Mores et consuetudines ... variant”: a nyugat-dunántúli népek Bél Mátyás leírásában. In: Klement Judit – Miskolczy Ambrus – Vári András (szerk.) *Szomszédok világai. Kép, önkép és a másiktól alkotott kép: szöveggyűjtemény*. 27–52. Budapest: KSH Könyvtár és Levéltár.
- KINDA István – PETI Lehet
 2004 Szenesek. A tradicionális erdőkiélés és a nyugati piacgazdaság között. Vállalkozói kultúrák Farkaslakán. *Erdélyi Társadalom*, 2. (2): 203–225.
- KISS Antal
 2002 Magánvállalkozók és a hagyományos értékrend. In: Szilágyi Miklós (szerk.): *Utak és útvesztők a kisüzemi agrárgazdaságban 1990–1999*. 89–108. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet – MTA Társadalomkutató Központ.
- KISS Tamás
 2004 Vállalkozástörténetek Erdélyben. In: Kovács Éva (szerk.): *A gazdasági átmenet etnikai tájképei*. 23–128. Budapest: Teleki László Alapítvány – PTE BTK Kommunikációs Tanszéke.
- KLINGER Lőrincné – PALATIN Anna (szerk.)
 2003 *Jubileumi évkönyv/Jubiläumsausgabe 50 éves a tarjáni György Sándor Általános Iskola – Grundschule 1953–2003/50 Jahre Tarjaner Grundschule 1953–2003*. Tarján: György Sándor Általános Iskola.
- KLOSTERMANM, Robert – VAN LEUN, J. – RATH, J.
 1999 Mixed embeddedness: Immigrant entrepreneurship and informal economic activities. *International Journal of Urban and Regional Research* 23, (2): 253–277.
- KOPASZ Marianna
 2005 *Történeti-kulturális és társadalmi tényezők szerepe a vállalkozói potenciál területi különbségeinek alakulásában Magyarországon*. PhD értekezés, Budapesti Corvinus Egyetem Szociológia Doktori Iskola. (Kézirat) (Letölthető: http://phd.lib.uni-corvinus.hu/84/1/kopasz_marianna.pdf – Utolsó letöltés: 2010. 06. 27.)
- KOTICS József
 2007 A magyar közösségkutatások huszadik századi története. In: Kovács Éva (szerk.): *Közöségkutatás. Módszertani jegyzet*. 23–42. Budapest–Pécs: Néprajzi Múzeum – PTE-BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék
- KOVÁCH Imre
 1988 *Termelők és vállalkozók*. Budapest: MSZMP Társadalomtudományi Intézet.
 1997 Posztiszocializmus és polgárosodás. *Szociológiai Szemle*, (4): 19–46.
 2003 A magyar társadalom „parasztlanítása” – európai összehasonlításban *Századvég*, 28. (2): 41–65.
- KOVÁCS Éva
 2004 Vakmerő tézisek az identitásról. In: Fedinec Csilla (szerk.): *Nemzet a társadalomban*. 221–234. Budapest: Teleki László Alapítvány.

- 2007 A közösségtanulmányoktól a lokalitás megismeréséig. In: Kovács Éva (szerk.): *Közösségtanulmány. Módszertani jegyzet.* 7–21. Budapest–Pécs: Néprajzi Múzeum – PTE BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék.
- KOVÁCS Éva (szerk.)
2004 *A gazdasági átmenet etnikai tájképei.* Budapest: Teleki László Alapítvány.
- KOVÁCS Imre
1940 Szervezés In: Kovács Imre: *A paraszteleletforma csődje.* 164–171. H. n., Bolyai Akadémiai.
1989 *Néma forradalom.* Budapest: Cserépfalvi – Gondolat – Tevan.
- KOVÁCS Katalin
1990 Polgárok egy sváb faluban. *Tér és Társadalom*, (1): 33–76.
1994 *A falvak sorsa polgáraik sorsa. A falusi polgárosodás dilemmái.* (Kandidátusi értekezés) Kézirat.
- KOVÁCS Katalin – BIHARI Zsuzsanna – VÁRADI Monika Mária
1998 Agrárgazdasági szereplők az átmenet éveiben. *Szociológiai Szemle*, (3): 191–211.
- KOVÁCS Katalin – VÁRADI Monika Mária
2002 Kutyaszorítóban: tanyás kisgazdaságok, kertészvállalkozások és az uniós csatlakozás. In: Szilágyi Miklós (szerk.): *Utak és útvesztők a kisüzemi agrárgazdaságban 1990–1999.* 19–34. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet – MTA Társadalomkutató Központ.
2005 Utóparaszti hagyományok egy mezővárosban. In: Schwarcz Gyöngyi – Szarvas Zsuzsa – Szilágyi Miklós (szerk.): *Utóparaszti hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken.* 75–88. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézete – MTA Társadalomkutató Központ.
- KOVÁTS András (szerk.)
2002 *Roma migráció.* Budapest: MTA PTI.
- KÓSA László
1994 A parasztság polgárosulása Magyarországon. In: Kövér György (szerk.): *Magyarország társadalomtörténete I.* 2. 226–239. Budapest.
1998 *Paraszti polgárosulás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon (1880–1920).* Budapest: Planétás.
2001 *A magyar néprajz tudománytörténete.* Budapest: Osiris.
- KÓSA László – FILEP Antal
1983 *A magyar nép táji-történeti tagolódása.* Budapest: Akadémiai.
- KÖTELES László
2016 Egy sajátos út, Komlóska és a kistelepülések megmaradásának, gyarapodásának kiemelt feltételei. In: Schwarcz Gyöngy – Nagy Nóra (szerk.) *Jó gyakorlatok, kreatív megoldások: helyi gazdaságfejlesztés a Kárpát-medencében.* 120–127. Budapest: Nemzetstratégiai Kutatóintézet. /Kárpát-haza Szemle 9./
- KUCZI Tibor
2000 *Kisvállalkozás és társadalmi környezet.* Budapest: Replika Kör. /Replika könyvek 5./
- LACKÓ Miklós
1981 *Szerep és mű.* Budapest: Gondolat.

LAKI László

- 1991 Polgárosodás Magyarországon az 1970-80-as években. *Századvég*, (2-3): 184–192.
 1997a A háztájiás tegnap és ma. *Szociológiai Szemle*, (1): 39–62.
 1997b A magyar fejlődés sajátságai néhány vonása (avagy a polgárosodásból kimaradó társadalmi csoportok). *Szociológiai Szemle*, (3): 67–91.

LAKY Teréz

- 1987 Eloszlott mítoszok – tévoa szándékok. *Valóság*, (7): 34–49.

LAMPLAND, Martha

- 1995 *The Object of Labour. Commodification in Socialist Hungary*. Chicago–London: The University of Chicago Press.

LEAF, Murray J.

- 1979 *Man, Mind and Science. A History of Anthropology*. New York: Columbia University Press.

LENDVAI KEPE Zoltán

- 2005 Egy sikeres Lendva-vidéki magyar családi gazdaság a változó időben. In: Schwarcz Gyöngyi – Szarvas Zsuzsa – Szilágyi Miklós (szerk.): *Utóparaszi hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken*. 199–218. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézete – MTA Társadalomkutató Központ.

LENGYEL György

- 1990 Hozzászólás Szelényi Iván „Szocialista vállalkozók” című könyvének vitájához. *Replika*, 2. 54–58.

LESLIE, Charles, M.

- 1968 Redfield, Robert. In: David L. Sills – Robert K. Merton (eds.): *International Encyclopedia of the Social Sciences*. New York: Macmillan.

LIGHT, Ivan – GOLD, Steven

- 2000 *Ethnic Economies*. San Diego, CA: Academic Press.

LOCKWOOD, William, G.

- 1981 Religion and Language as Criteria of Ethnic Identity: An Exploratory Comparison. In: Sam Beck – John W. Cole (eds.): *Ethnicity and Nationalism in Southeastern Europe*. 71–82. Amsterdam: Antropologisch–Sociologisch Centrum Universiteit Van Amsterdam. /Papers on European and Mediterranean Societies No. 14./

LOVAS KISS Antal

- 2005 Illegális eljárások mint adaptációs stratégiák egy régió mezőgazdasági struktúrájában. In: Schwarcz Gyöngyi – Szarvas Zsuzsa – Szilágyi Miklós (szerk.): *Utóparaszi hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken*. 105–118. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézete – MTA Társadalomkutató Központ.

LÖFGREN, Orvar

- 1982 Szemléletmód-változások a skandináv etnológiában. *Etnographia*, XCIII. 89–111.
 1985 Egy nemzeti kultúra lebontása? *Etnographia*, XCVI. 530–542.

MACFARLANE, Alan –HARRISON, Sarah –JARDINE, Charles

- 1977 *Reconstructing historical Communities*. Cambridge–London–New York–Melbourne: Cambridge University Press.

MANHERZ Károly

- 1986 A magyarországi német néprajzkutatás eredményei és távlatai. In: Eperjessy Ernő – Krupa András (szerk.): *A III. békéscsabai Nemzetközi Néprajzi Nemzetiségekutató Konferencia előadásai 2.* 549–553. Budapest–Békéscsaba: Művelődési Minisztérium Nemzetiségi Önálló Osztálya.
- 2003 Identitás és nyelvhasználat a kisebbségeknél. In: Krausz Tamás – Szvák Gyula (szerk.): *Életünk Kelet-Európa.* 136–143. Budapest: Pannonico Magyar Ruszisztikai Egyesület.

MANHERZ Károly (szerk.)

- 1998 *A magyarországi németek.* Budapest: Útmutató. /Változó Világ 23./

MARCUS, George – CUSHMANN, Dick

- 1982 Ethnographies as Text. *Annual Review of Anthropology* (11): 25–69.

MARCUS, George E. – FISCHER, Michael J.

- 1986 *Anthropology as Cultural Critique. An Experimental Moment in the Human Sciences.* Chicago: The University of Chicago Press.
- 1995 Az antropológia mint kultúrakritika. *Magyar Lettre Internationale*, 18. (Ősz).

MÁRKUS István

- 1979 *Nagykörös.* Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.
- 1991 A hazai mezőgazdasági kisárutermelés az 1960–70-es években. *Századvég*, (2-3): 193–201.
- 1992 *Az ismeretlen főszereplő.* Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.
- 1996 *Polgárosodó parasztság.* Budapest: Dinasztia Kiadó.

MÉSZÁROS Csaba

- 2016 A néprajzi és az antropológiai terepmunka perspektívái a rokonság kutatásának tükrében. In: Ispán Ágota – Magyar Zoltán – Mészáros Csaba – Vargyas Gábor (szerk.): *Ethno-lore XXXIII. Az MTA BTK Néprajztudományi Intézetének Évkönyve.* 21–60. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Néprajztudományi Intézet.

MÉSZÁROS Csaba – VARGYAS Gábor

- 2016 Gyűjtés és terepmunka a néprajztudományban. In: Ispán Ágota – Magyar Zoltán – Mészáros Csaba – Vargyas Gábor (szerk.): *Ethno-lore XXXIII. Az MTA BTK Néprajztudományi Intézetének évkönyve.* 9–17. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Néprajztudományi Intézet.

MIKONYA József

- 1992 *Tarjáni krónika. Tarján község a történelem tükrében.* H.n. (Tarján): A tarjáni Polgármesteri Hivatal–Tarján Községért Baráti Kör.

MIKONYA József

- é.n. (2003) *Az elveszett szülőföld (Történelem alulnézetből).* H.n., szerzői magánkiadás.

MOLNÁR Ágnes

- 2004 Oltalmazó család. A kiskanizsai család- és háztartásszerkezet alakulása a rendszerváltás után a számok tükrében. In: Borsos Balázs – Szarvas Zsuzsa – Vargyas Gábor (szerk.): *Fehéren, feketén. Varsánytól Rititiig I. Tanulmányok Sárkány Mihály tiszteletére.* 437–414. Budapest: LHarmattan.

- 2005a Alkalmazkodó polgárosodás: a paraszti társadalom átalakulásának egy lehetséges útja a 20. század folyamán. A kiskanizsai „sáskák” példája. *Korall*, 19-20. 190–217.
- 2005b Kényszervállalkozások és előremenekülés. A mezőgazdasági kisüzemek helyzete a rendszerváltás után Kiskanizsán. In: Schwarcz Gyöngyi – Szarvas Zsuzsa – Szilágyi Miklós (szerk.): *Utóparaszti hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken*. 127–138. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézete – MTA Társadalomkutató Központ.
- 2019 *Alkalmazkodó polgárosodás. Család és gazdaság Kiskanizsán a 20. században*. Budapest: Magyar Néprajzi Társaság.
- MOLNÁR Mária
- 1986 Egy Borsod megyei község társadalmi átrétegződése. Borsodgeszt 1945–1978. Miskolc: Miskolci Herman Ottó Múzeum. /A Miskolci Herman Ottó Múzeum Néprajzi Kiadványai XX./
- MOLNÁR Pál
- 1977 A Nógrád megyei bányamunkásság kialakulásának, harcának és életmódjának néhány kérdése a XIX. században. *Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve* III. 211–237.
- 1978 Adatok a nógrádi bányamunkásság létszámának, összetételének változásairól, helyzetéről, harcairól és életmódjáról 1900 és 1919 között. *Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve* IV. 27–57.
- NAGY Olga
- 1989 *A törvény szorításában. Paraszti értékrend és magatartásformák*. Budapest: Gondolat.
- NAUMOVIĆ, Slobodan
- 2006 On the Heaviness of Feathers, or what has Culture got to do with the Failure to Establish an Organic Poultry Production Business in Serbia. *Etnoantropolski Problemi*, 1. (1): 103–124.
- NEMCSIK Pál
- 1961 *Bányászélet Borsodnádason*. Borsodnádasd: k. n.
- 1976 A borsodnádasi kétlaki munkásság életmódjának változása. *Foglalkozások és életmódok*. 49–62. Miskolc: Herman Ottó Múzeum.
- NÉMEDI Dénes
- 1985 *A népi szociográfia 1930–1938*. Budapest: Gondolat.
- NÉMETH Krisztina
- 2015 A terepmunka és a kutatói pozíció reflektálása mint az értelmezés rejtett erőforrása. In: Virág Tünde (szerk.): *Törésvonalak. Szegénység és etnicitás vidéki terekben*. 27–44. Budapest: Argumentum.
- NIEDERMÜLLER Péter
- 1984 Folklor és folklorisztika a helyi kiadványokban. *Ethnographia*, XCV. 110–113.
- 1994 Paradigmák és esélyek, avagy a kulturális antropológia lehetőségei Kelet-Európában. *Replika*, 14. 89–129.
- NORA, Pierre
- 1999 Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája. *Aetas*, (3): 142–157.
- ORTUTAY Gyula
- 1937 *Magyar népismeret*. Budapest: Magyar Szemle Társaság.

- 1949 A magyar néprajztudomány elvi kérdései. *Ethnographia*, LX. 1–24.
- ÖRSZIGETHY Erzsébet
- 2006 *A nép keveredik a falu kerekedik. Találkozások Környén*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó – Jelenkutató Alapítvány.
- PALÁDI-KOVÁCS Attila
- 2000a Bevezetés. In: Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Társadalom. Magyar Néprajz VIII*. 13–28. Budapest: Akadémiai.
- 2000b Az ipari munkásság In: Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Társadalom. Magyar Néprajz VIII*. 239–305. Budapest: Akadémiai.
- 2002 *Tárgyunk az időben. Néprajzi kihívások és válaszok*. Debrecen: Ethnica.
- 2007 A kommunikáció néhány sajátossága egy ipari körzetben Észak-Magyarországon. In: Paládi-Kovács Attila: *Ipari táj. Gyárak, bányák, műhelyek népe a 19–20. században*. 47–54. Budapest: Akadémiai.
- PALÁDI-KOVÁCS Attila (szerk.)
- 1980 *Néprajzi csoportok kutatási módszerei*. Budapest: MTA Néprajzi Kutatócsoport. /Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához 7./
- PÁLNÉ KOVÁCS Ilona
- 2008 *Helyi kormányzás Magyarországon*. Budapest–Pécs: Dialóg Campus Kiadó.
- 2016a Modellváltás a magyar önkormányzati rendszerben. In: Jakab András–Gajdusчек György (szerk.): *A magyar jogrendszer állapota*. 583–599. Budapest: MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont – Jogtudományi Intézet.
- 2016b A magyar területi közigazgatási reformok főbb állomásai. In: Pálné Kovács Ilona (szerk.): *A magyar decentralizáció kudarca nyomában*. 73–85. Budapest–Pécs: Dialóg Campus Kiadó.
- 2020 Az önkormányzás álma és valósága Magyarországon 1990–2020. *Comitatus: Önkormányzati Szemle*, 30. (ősztél): 3–12.
- PÁPAY Zsuzsa
- 1986 A rang egy mátraalji faluban. *Valóság*, XXIX. (8): 58–66.
- 1989 *Rang, párválasztás, közvélemény. Jelentés egy Mátra-vidéki faluból*. Budapest.
- PINA-CABRAL, João de
- 2000 The Ethnographic Present Revisited *Social Anthropology*, 8. (3): 341–348.
- PINE, Frances
- 1998 Dealing with fragmentation. The consequences of privatisation for rural women in central and southern Poland. In: Bridger, Sue – Pine, Frances (eds.): *Surviving Post-Socialism. Local strategies and regional responses in eastern Europe and the former Soviet Union*. 106–123. New York–London: Routledge.
- POGÁNY Mária
- 2001 *Tiszaigar. Egy tiszántúli falu életrajza 1944–1964*. Budapest: Püski.
- PORKOLÁB Péter
- 2005 Parasztság és modern gazdálkodás a 20–21. század fordulóján Tiszadob példáján. In: Schwarcz Gyöngyi – Szarvas Zsuzsa – Szilágyi Miklós (szerk.): *Utóparaszi hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken*. 119–126. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézete – MTA Társadalomkutató Központ.

- PORTES, Alejandro
 1998 Social Capital: Its Origins and Applications in Modern Sociology. *Annual Review of Sociology*, (24): 1–24.
- PORTES, Alejandro –SENSENBRENNER, Julia
 2006 Beágyazottság és bevándorlás: megjegyzések a gazdasági cselekvés társadalmi meghatározóiról. In: Lénygel György – Szántó Zoltán (szerk.): *Gazdaság-szociológia. Szöveggyűjtemény*. 162–206. Budapest: Aula Kiadó.
- PORTES, Alejandro –HALLER, William –GUARNIZO, Luis E.
 2001 *Transnational Entrepreneurs: The Emergence and Determinants of an Alternative Form of Immigrant Economic Adaptation*. (WPTC-01-05 www.transcomm.ox.ac.uk/working_papers.htm – Utolsó letöltés: 2010. 02. 17.
- POZSONY Ferenc
 2002 Káposztatermelők Kézdivásárhelyen és környékén. In: Szilágyi Miklós (szerk.): *Utak és útvesszők a kisüzemi agrárgazdaságban 1990–1999*. 261–270. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet – MTA Társadalomkutató Központ.
- PUTNAM, Robert D.
 2007 E Pluribus Unum: Diversity and Community in the Twenty-First Century. *Scandinavian Political Studies*, 30. (2): 137–174.
- R. NAGY József
 2005 Munkássá válni – munkásnak maradni. Kulturális antropológiai kutatás Északkelet-Magyarország munkáskolóniáiban. *Világosság*, (7–8): 37–56.
- RAVASZ Éva
 1982 Tatabánya munkáskolóniáinak kialakítása a századfordulón. *Új Forrás*, XIV. (5): 35–41.
- REDFIELD, Robert
 1960 *The Little Community and Peasant Society and Culture*. Chicago: The University of Chicago Press.
- RICOEUR, Paul
 2004 *Memory, History, Forgetting*. Chicago: The University of Chicago Press.
- SÁRKÁNY Mihály
 1972 A néprajzi jelenkutatás problémái. *Magyar Filozófiai Szemle*, 16. (3–4): 526–530.
 1980 Közösség. In: Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon*. Harmadik kötet. 330. Budapest: Akadémiai.
 1981 A kultúra és az életmód változása falun. In: VASS Henrik (szerk.) *A mezőgazdaság szocialista átalakulása Magyarországon*. 120–129. Budapest–Szolnok.
 1983 Parasztság és termelési viszonyok. *Népi kultúra – Népi társadalom* XIII. 21–37.
 2000a A társadalomnéprajzi kutatás hazai története. In: Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Társadalom. Magyar Néprajz VIII*. 29–66. Budapest: Akadémiai.
 2000b Közösségtanulmányok és összehasonlításuk lehetőségei. In: Sárkány Mihály: *Kalandozások a 20. századi kulturális antropológiában*. 56–71. Budapest: L'Harmattan.

- 2005 Vállalkozók Varsányban: mezőgazdaság és azon túl a nagyvilág. In: Schwarcz Gyöngyi – Szarvas Zsuzsa – Szilágyi Miklós (szerk.) *Utóparaszi hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken.* 37–46. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézete – MTA Társadalomkutató Központ.
- 2010 Etnicitás és gazdasági antropológia: megközelítések az interetnikus viszonyok kutatásában. In: Feischmidt Margit (szerk.): *Etnicitás. Különbőségteremtő társadalom.* 227–235. Budapest: Gondolat – MTA Kisebbségkutató Intézet.
- 2016 Néprajz és szociokulturális antropológia In: Sárkány Mihály: *Társadalom és gazdaság. Válogatott szociálintropológiai írások* (Összeállította: Vargyas Gábor) 543–557. Budapest: L'Harmattan.
- 2018 Etnográfia és szociográfia. In: Tóth Pál Péter (szerk.): *A magyar szociográfia a 20–21. században.* 89–106. Budapest: Gondolat Kiadó.
- SÁRI Zsolt
- 2005 Határsávból az Európai Unióba. Egyéni és közösségi túlélési stratégiák Muraszemenyén. In: Schwarcz Gyöngyi – Szarvas Zsuzsa – Szilágyi Miklós (szerk.): *Utóparaszi hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken.* 183–198. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézete – MTA Társadalomkutató Központ.
- SCHWARCZ Gyöngyi
- 2001 Egy ünnep élete. A tatabányai bányásznap története. In: Ambrus Vilmos – Péter Krisztina – Raffai Judit (szerk.): *Folytatás. Folklorisztikai tanulmányok, melyekkel tanítványai köszöntik a hatvan éves Voigt Vilmos professzort.* 89–105. Budapest: ELTE BTK Folklore Tanszék. /Artes Populares 18./
- 2002 A soltvadkerti szőlő- és bortermelők megélhetési stratégiái a kilencvenes években. In: Szilágyi Miklós (szerk.): *Utak és útvesztők a kisüzemi agrárgazdaságban 1990–1999.* 35–64. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet – MTA Társadalomkutató Központ.
- 2004a Leosztott szerepek, kitérés kísérletek. In: Sáfrány Réka (szerk.): *Életpályák és mozgásterek: nők a helyi közéletben.* 49–65. H. n. Magyarországi Női Alapítvány MONA.
- 2004b Svábnak lenni, németnek maradni. Az etnikai identitás változásának jellegzetességei Tarjánban. In: Borsos Balázs – Szarvas Zsuzsa – Vargyas Gábor (szerk.): *Fehéren, feketén. Varsánytól Rititiig II. Tanulmányok Sárkány Mihály tiszteletére.* 109–129. Budapest: L'Harmattan.
- 2005 Schwarcz Gyöngyi: Esélyek, adottságok és stratégiák. Agrártermelők Tarjánban és Kocséron. In: Schwarcz Gyöngyi – Szarvas Zsuzsa – Szilágyi Miklós (szerk.): *Utóparaszi hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken.* 139–156. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézete – MTA Társadalomkutató Központ.
- 2020 A néprajzi jelen(kutatás) és a társ(adalom)tudományok kapcsolata. In: Cseh Fruzsina–Mészáros Csaba–Borsos Balázs (szerk.) *Számvetés és tervezés. A néprajztudomány helyzete és jövője a 21. században.* 409–430. Budapest: BTK Néprajztudományi Intézet (ELKH) – L'Harmattan Kiadó. /Summa Ethnographica 3./
- SCHWARCZ Gyöngyi – SZARVAS Zsuzsa – SZILÁGYI Miklós (szerk.)
- 2005 *Utóparaszi hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken.* Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézete – MTA Társadalomkutató Központ.

- SCOTT, James C.
 1998 *Seeing Like a State. How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed.* New Haven and London: Yale University Press.
- SEEWANN, Gerhard
 1990 A nyelv és a hagyomány megőrzésének lehetőségei. *Regio*, 1. (2): 16–27.
 2000a Siebenbürger Sachse, Ungarndeutscher, Donauschwabe? Überlegungen zur Identitätsproblematik des Deutschtums in Südosteuropa. In: Seewann, Gerhard: *Ungarndeutsche und Ethnopolitik. Ausgewählte Aufsätze.* 17–26. Budapest: Osiris – MTA Kisebbségkutató Műhely – Magyarországi Németek Országos Önkormányzata.
 2000b *Ungarndeutsche und Ethnopolitik. Ausgewählte Aufsätze.* Budapest: Osiris – MTA Kisebbségkutató Műhely – Magyarországi Németek Országos Önkormányzata.
- SEGESDI József
 1986 *A Földmíves- illetve Fogyasztási Szövetkezet megalakulása és fejlődése Tárjánban 1946–1986.* Kézirat.
- SIK Endre
 1992 Transylvanian Refugees in Hungary and the Emergence of Policy Networks to Cope with Crisis. *Journal of Refugee Studies*, 5. (1).
 1994 Traktátus. A vállalkozó társadalmi szerepének demisztifikálásáról. *Replika*, 15-16. 7–12.
- SOZAN Mihály
 1985 *A határ két oldalán.* Párizs: Irodalmi Újság Sorozata.
- SPANNENBEGER, Norbert
 2005 *A magyarországi Volksbund Berlin és Budapest között, 1938–1944.* Budapest: Lucidus Kiadó.
- STEWART, Michael
 1994 *Daltestvérek. Az oláhigény identitás és közösség továbbélése a szocialista Magyarországon.* Budapest: MTA Szociológiai Intézet.
 2001 Conclusion: Spectres of the Underclass. In: R. J. Emigh – Szelényi, I. (eds.): *Poverty, Ethnicity, and Gender in Eastern Europe during the Market Transition.* 191–203. Westport: Praeger.
 2002 Roma, Deprivation and the Underclass. In: Hann, C. (ed.): *Postsocialism: Ideas, Ideologies and Practices in Eurasia.* 133–156. London: Routledge.
- SURAK, Kristin
 2010 The Business of Belonging. *New Left Review*, 63. (May-June): 151–159.
- SZABÓ Á. Töhötöm
 2003 Informális technikák a hagyományos gazdálkodásban. In: Szabó Á. Töhötöm (szerk.): *Lenyomatok 2. Fiatal kutatók a népi kultúráról.* 105–126. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság. /Kriza Könyvek 19./
 2005 Van-e a gazdaságnak identitása? Az identitás megjelenítése és a (második) gazdaság. In: Bakó Boglárka – Sztókai Szilvia (szerk.): *Magyarlakta kistérségek és kisebbségi identitások a Kárpát-medencében.* 66–76. Budapest: Gondolat – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet.

- 2013 *Gazdasági adaptáció és etnicitás. Gazdaság, vidékiség és integráció egy erdélyi térségben.* Kolozsvár: Nemzeti Kisebbségkutató Intézet – Kriza János Néprajzi Társaság.
- 2015 Dairy Cooperative in the Making: History, Ethnicity and Local Culture in an Economic Enterprise. *Erdélyi Társadalom/Transylvanian Society*, XIII. (3): 47–65.
- SZABÓ Mátyás
- 1984 SAMDOK – a néprajzi jelenkutatás egy modellje Svédországban. *Ethnographia*, 95. 475–479.
- SZABÓ Piroska
- 2001 Régi és új gazdálkodók egy dél-alföldi tanyás településen. In: Hála József – Szarvas Zsuzsa – Szilágyi Miklós (szerk.): *Számadó. Tanulmányok Paládi-Kovács Attila tiszteletére.* 129–137. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézete.
- 2002 A közös tudás és az egyéni kvalitások motívumai a jelenkori zombói kisüzemek működtetésében. In: Szilágyi Miklós (szerk.): *Utak és útvesztők a kisüzemi agrárgazdaságban 1990–1999.* 75–89. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet – MTA Társadalomkutató Központ.
- SZABÓ Zoltán
- 1937 *A tardi helyzet.* Budapest: Cserépfalvi Kiadó (harmadik kiadás).
- 1938 *Cifra nyomorúság. A Cserhát, Mátra, Bükk földje és népe.* Budapest: Cserépfalvi Kiadó.
- SZARVAS Zsuzsa
- 2002 Hofer Tamás (szerk.): Régi falusi társadalmak. Fél Edit néprajzi tanulmányai. (könyvismertetés) *Tabula*, 5. (1): 123–126.
- SZÁNTÓ Ferenc
- 1977 Élet a bányabárók tatabányai birodalmában. *Új Forrás*, IX. (2): 77–88.
- SZEIBERT János
- 1935 *Elsodort falu a Tiszazugban. Adatok Nagyrev szociográfiájához.* Budapest: Stephaneum Nyomda R. T.
- SZELÉNYI Iván
- 1992 *Harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon.* Budapest: Akadémiai Kiadó.
- SZIGETI Éva
- 2004 A villányi Ötök. In: Kovács Éva (szerk.): *A gazdasági átmenet etnikai tájképei.* 163–182. Budapest: Teleki László Alapítvány – PTE BTK Kommunikációs Tanszék.
- SZILÁGYI Miklós
- 1984 Az agrártörténet, társadalomtörténet és a néprajz összefüggései a helyi kiadványokban. *Ethnographia*, XCV. 114–117.
- 2000a Falu, város, helyi társadalom. Bevezetés. In: Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Társadalom. Magyar Néprajz VIII.* 869–873. Budapest: Akadémiai.
- 2000b Kapcsolatok a külvilággal. In: Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Társadalom. Magyar Néprajz VIII.* 830–866. Budapest: Akadémiai.
- 2002 A mai kisüzemi agrárgazdaságok néprajzi kutatásának lehetőségei. In: Szilágyi Miklós (szerk.): *Utak és útvesztők a kisüzemi agrárgazdaságban 1990–1999.* (Rendszerváltás Magyarországon). 7–15. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet – MTA Társadalomkutató Központ.

SZILÁGYI Miklós (szerk.)

- 2002 *Utak és útvesztők a kisüzemi agrárgazdaságban 1990–1999.* (Rendszerváltás Magyarországon) Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet – MTA Társadalomkutató Központ.

SZUHAY Péter

- 1994 A magyarországi parasztság életmódjának változása 1945-től napjainkig. *Herman Ottó Múzeum Évkönyve*, XXXII. 345–371.
- 2005 (Utó)parasztosodó törekvések a szendrőládi romák körében. In: Schwarcz Gyöngyi – Szarvas Zsuzsa – Szilágyi Miklós (szerk.): *Utóparaszti hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken.* 59–74. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézete – MTA Társadalomkutató Központ.

SZVIRCSEK Ferenc

- 1989 A bányászat hatása a terület gazdasági és társadalmi szerkezetére (Különös tekintettel Nógrád megyére). In: Bakó Ferenc (szerk.) *Palócok* II. 201–219. Eger: k.n.

THELEN, Tatjana

- 2001 Post-socialist entrepreneurs in rural Hungary: social continuity and legal practice in Mesterszállás. *Acta Ethnographica Hungarica*, 46. (3–4): 315–342.

THOMSON, Catarina, P.

- 2018 Instrumental and constructivist conceptualizations of ethnicity: implications for Latin American social movements research. *Estudios Internacionales*, 189. 63–76.

TILKOVSKY Lóránt

- 1978 *Ez volt a Volksbund. A német népcsoportpolitika és Magyarország 1938–1945.* Budapest: Kossuth.
- 1989 *Hét évtized a magyarországi németek történetéből 1919–1989.* Budapest: Kossuth.

TÓTH Ágnes

- 1993 *Telepítések Magyarországon 1945–1948 között. A németek kitelepítése, a belső népmozgások és a szlovák-magyar lakosságcsere összefüggései.* Kecskemét: Bács-Kiskun Megyei Levéltár Igazgatósága.
- 2008 *Hazatértek. A németországi kitelepítésből visszatért magyarországi németek megpróbáltatásainak emlékezete.* Budapest: Gondolat.

TÓTH G. Péter

- 2002 A „közösség” Egy fogalom megalkotása, kiteljesedése, széthullása és felszámolása. In: Pócs Éva (szerk.) *Közösség és identitás.* (Studia Ethnologica Hungarica 3.) 9–31. Budapest – Pécs: L'Harmattan – PTE Néprajz Tanszék.

TÖNNIES, Ferdinand

- 1983 *Közösség és társadalom.* Budapest: Gondolat.

TRESSEL, Anton

- 2005 *Tarian. Bilder, Namen, Ereignisse/Tarján. Képek, nevek, események* III. H. n., Anton Tressel.

TRESZL, Anton

- 1997 *Tarian (Tarján) Ein ungarndeutsches Dorf und seine Umgebung im Komitat Komorn-Gran / Tarján. Egy magyarnémet falu és környéke.* H. n., Anton Treszl.

- 1998 *Tarian*. Ein ungarndeutsches Dorf und seine Umgebung / *Tarján*. Egy magyarországi német falu és környéke. Tarján: Fülöp István.
- YANG, Philip Q.
2000 Theories of Ethnicity. In: Yang, Philip Q.: *Ethnic Studies: Issues and Approaches*. 39–60. Albany, NY: State University of New York Press.
- VAJDA András
2016 Hagymány, örökség, érték. A hagymány használatának változó kontextusai. In: Jakab Albert Zsolt – Vajda András (szerk.): *Érték és közösség. A hagymány és az örökség szerepe a változó lokális regiszterekben*. 21–58. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság.
- VARGA Barbara
1999 Manuel Castells és a McLuhan-galaxis halála. *JEL-KÉP*, (2): 59–74.
- VASARY, Ildiko
1987 *Beyond the Plan. Social Change in a Hungarian Village*. Boulder: Westview Press.
- VÁGI Gábor
1982 *Versengés a fejlesztési forrásokért. Területi elosztás – társadalmi egyenlőtlenségek*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- VÁRADI Monika Mária
1998 Keskeny az ösvény. Esettanulmány a „Harmónia” Mgtsz. átalakulásáról. *Replika* 33–34, 121–137.
- VÁRADI Monika Mária (összeáll.)
2008 *Hegyháti portrék*. Budapest: CODA Kutató, Fejlesztő és Tanácsadó Kft.
- VERDERY, Katherine
2000 Ethnicity, nationalism, and state-making. *Ethnic groups and boundaries: past and future*. In: Hans Vermeulen – Cora Govers (eds.): *The Anthropology of Ethnicity. Beyond 'Ethnic Groups and Boundaries'*. 33–58. Amsterdam: Het Spinhuis.
2002 Whither postsocialism? In: Chris Hann (ed.): *Postsocialism. Ideals Ideologies and Practices in Eurasia*. 15–28. London and New York: Routledge.
- VERMEULEN, Hans – GOVERS, Cora
2000 [1994] Introduction. In: Hans Vermeulen – Cora Govers (eds.): *The Anthropology of Ethnicity. Beyond 'Ethnic Groups and Boundaries'*. 1–10. Amsterdam: Het Spinhuis.
- VIRÁG Zsolt
2003 *Tarján*. In: Virág Zsolt: *Magyar kastélylexikon. Komárom-Esztergom megye kastélyai és kúriái*. 123–125. Budapest: Fo-Rom Invest.
- VOIGT Vilmos
1965 A néprajztudomány elméleti-terminológiai kérdései *Ethnographia*, LXXVI. 481–497.
1972a Napjaink néprajza. *Magyar Filozófiai Szemle*, 16. (2): 518–541.
1972b Egyetemes magyar néprajz. *Szociológia*, (4): 528–543.
- VÖRÖS Károly
1972 A helytörténeti kutatásról. *Valóság*, (2): 42–51.

- VÖRÖS Miklós – FRIDA Balázs
 2004 Az antropológiai résztvevő megfigyelés története. In: Letenyei László (szerk.): *Településkutatás. A települési és térségi tervezés társadalomtudományos alapozása. Módszertani szöveggyűjtemény.* 395–416. Budapest: L'Harmattan – Ráció Kiadó.
- WEBER, Max
 1982 *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme.* Budapest: Gondolat.
 1987 *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai 1. Szociológiai kategóriáiban.* Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- WEDEL, Janine R.
 1998 *Collision and Collusion. The Strange Case of Western Aid to Eastern Europe 1989–1998.* New York: St. Martin's Press.
- WHITE, Hyden
 1997a A ténybeli ábrázolás fikciói. *Műhely*, (4): 62–68.
 1997b *A történelem terhe.* Budapest: Osiris.
- WHYTE, William F.
 1999 [1943] *Utcasarki társadalom. Egy olasz szegénynegyed társadalomszerkezete.* Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó Max Weber Alapítvány. /Társadalom & Történet 2./
- WILHELM Gábor
 2002 A jelenkorkutatás dilemmái a néprajzi múzeumokban. *Tabula*, 5. (2): 323–334.
- ZIELBAUER György
 1989 *Adatok és tények a magyarországi németiség történetéből (1945–1949).* Budapest: Akadémiai Kiadó. /Nemzetiségi füzetek 7./
 1990 *A magyarországi németiség nehéz évtizede 1945–1955.* Szombathely–Vép: K.n.
 1996 *A magyarországi németek elhurcolása és elűzése. Válogatott szemelvények a korabeli magyar sajtóból 1944–1948.* Budapest.
- ZIELBAUER György (szerk.)
 1990 *Die Verschleppung ungarländischer Deutscher 1944/45. Erste Station der kollektiven Bestrafung* (Dokumentarband). *Magyarországi németek elhurcolása 1944/45. A kollektív büntetés első állomása (Dokumentumkötet).* Budapest: Verband der Ungarndeutschen – Magyarországi Németek Szövetsége.
- ZINNER Tibor
 2004 *A magyarországi németek kitelepítése. Die Aussiedlung der Ungarndeutschen.* Budapest: Magyar Hivatalos Közlönykiadó.
- ZSIGMOND Gábor
 1972 A néprajzi jelenkutatás problémái. *Ethnographia*, LXXXIII. 378–380.

ADATFORRÁSOK JEGYZÉKE

DANYI DEZSŐ – DÁVID ZOLTÁN (szerk.)

1960 *Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787)*. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal Könyvtára – Művelődésügyi Minisztérium Levéltári Osztálya.

KSH 1902. A MAGYAR KIRÁLYI KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL

1902 *A Magyar Korona országai 1900. évi népszámlálásának főbb demográfiai eredményei*. (Különlenyomat a népszámlálási mű I. kötetéből.) Budapest: A Pesti Könyvnyomda-Részvénytársaság.

KSH 1912. A MAGYAR KIRÁLYI KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL

1912 *A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi Népszámlálása. Első rész. A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták telepek szerint*. (Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 42. kötet) Budapest: Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal.

KSH 1913. A MAGYAR KIRÁLYI KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL

1913 *A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi Népszámlálása. Második rész. A népesség foglalkozása és a nagyipari vállalatok községenként*. (Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 48. kötet.) Budapest: Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal.

KSH 1923. A MAGYAR KIRÁLYI KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL

1923 *Az 1920. évi Népszámlálás. Első rész. A népesség főbb demográfiai adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint*. (Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 69. kötet) Budapest: Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal.

KSH 1925. MAGYAR KIRÁLYI KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL

1925 *Az 1920. évi Népszámlálás. Második rész. A népesség foglalkozása és a nagyipari és kereskedelmi vállalatok községenként*. (Sic!) (Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 71. kötet.) Budapest: Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal.

KSH 1932. MAGYAR KIRÁLYI STATISZTIKAI HIVATAL

1932 *Az 1930. évi Népszámlálás. I. rész. Demográfiai adatok községek és külterületi lakott helyek szerint*. (Magyar Statisztikai Közlemények. Új Sorozat. 83. kötet.) Budapest: Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal.

KSH 1947. KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL

1947 *Az 1941. évi népszámlálás. Demográfiai adatok községek szerint*. Budapest: KSH.

KSH 1950a. KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL

1950a *1949. évi népszámlálás. 9. Demográfiai eredmények*. Budapest: KSH.

KSH 1950b. KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL

1950b *1949. évi népszámlálás 3. Részletes mezőgazdasági eredmények*. Budapest: KSH.

KSH 1950c. KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL

1950c *1949. évi népszámlálás 8. A foglalkoztatási statisztika részletes eredményei*. Budapest: KSH.

KSH 1961. KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL

1961 *1960. évi népszámlálás. 3.a. Komárom megye személyi és családi adatai*. Budapest: KSH.

- KSH 1963. KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL
1963 *1960. évi népszámlálás 9. A keresők munkahelye. A népesség 1949. és 1960. évi lakóhelye.* Budapest: KSH.
- KSH 1972. KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL
1972 *1970. évi népszámlálás 14. Komárom megye adatai.* Budapest: KSH.
- KSH 1975. KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL KÖNYVTÁR ÉS DOKUMENTÁCIÓS SZOLGÁLAT – MAGYAR ORSZÁGOS LEVÉLTÁR
1975 *Az 1941. évi népszámlálás. I. Foglalkozási adatok községek szerint. (Történeti Statisztikai Kötetek.)* Budapest: KSH.
- KSH 1976. KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL
1976a *Az aktív keresők munkahelye és lakóhelye. A napi ingázók adatai 1970. évi népszámlálás.* Budapest: KSH.
- KSH 1976. KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL KÖNYVTÁR ÉS DOKUMENTÁCIÓS SZOLGÁLAT – MAGYAR ORSZÁGOS LEVÉLTÁR
1976b *Az 1941. évi népszámlálás 2. Demográfiai adatok községek szerint. (Történeti Statisztikai Kötetek.)* Budapest: KSH.
- KSH 1981. KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL
1981 *1980. évi népszámlálás 11. Komárom megye adatai.* Budapest: KSH.
- KSH 1983. KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL
1983 *1980. évi népszámlálás 33. Az aktív keresők munkahelye és lakóhelye. A naponta ingázók adatai.* Budapest: KSH.
- KSH 1992. KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL
1992 *1990. évi népszámlálás 14. Komárom-Esztergom megye adatai.* Budapest: KSH.
- KSH 1994. KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL
1994 *1990. évi népszámlálás. Az aktív keresők munkahelye és lakóhelye (Ingázási adatok.)* Budapest: KSH.
- KSH KEMI 1997. KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL KOMÁROM–ESZTERGOM MEGYEI IGAZGATÓSÁGA
1997 *Komárom-Esztergom megye statisztikai évkönyve 1996.* Tatabánya: KSH Komárom-Esztergom Megyei Igazgatósága.
- KSH KEMI 2004. KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL KOMÁROM–ESZTERGOM MEGYEI IGAZGATÓSÁGA
2004 *Komárom-Esztergom megye statisztikai évkönyve 2003.* Tatabánya: KSH Komárom-Esztergom Megyei Igazgatósága.

FÜGGELÉK

INTERJÚ SZÁMA	GENERÁCIÓ	MONOGRAM	NEM	A MEGKÉRDEZETT LOKÁLIS TÁRSADALOMBAN BETÖLTÖTT POZÍCIÓJA/SZEREPE	SZÜLETÉSI ÉV	INTERJÚ ÉVE
1.	I.	A. K.	nő	az iskola gazdasági vezetője; a Baráti Kör alapítója; a választási bizottság tagja	1956	2009
2.	I.	F. I.	férfi	polgármester (1990–2006); vállalkozó	1944	2002
3.	I.					2009
4.	I.	H. I.-né H. M.	nő	önkormányzati képviselő (1990–1998)	1931	2003
5.	I.	M. J.	férfi	helytörténész	1928	2003
6.	I.	P. J.	férfi	a GAMESZ vezetője, vállalkozó	1941	2009
	I.	P. J.-né P. M.	nő	P. J. vállalkozó felesége	1942	2009
7.	I.	S. I.-né W. K.	nő	az önkormányzati bizottság külső tagja	1940	2003
8.	I.	Sz. J.-né	nő	az iskolai német nemzetiségi hagyományokat ápoló honismereti szakkör vezetője	1943	2008
9.	II.	B. I.-né	nő	az ÁMK (könyvtár, művelődési ház) – református magyar családból származó – vezetője	1956	2009
10.	II.	D. A.	férfi	a tornyópusztai, hajdani részönkormányzat vezetője (1990–1994)	1951	2008

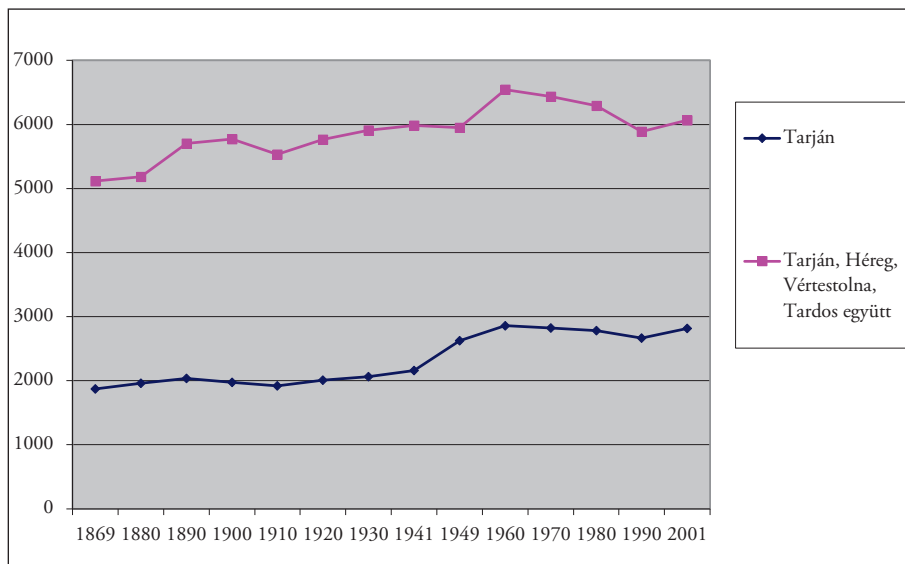
INTERJÚ SZÁMA	GENERÁCIÓ	MONOGRAM	NEM	A MEGKÉRDEZETT LOKÁLIS TÁRSADALOMBAN BETÖLTÖTT POZÍCIÓJA/SZEREPE	SZÜLETÉSI ÉV	INTERJÚ ÉVE
11.	II.	E. J.	férfi	vállalkozó, a nemzetiségi gyerektábor és egyéb vállalkozások üzemeltetője	1967	2009
	II.	E. J.-né SZ. I.	nő	E. J. vállalkozó felesége, vállalkozó	1969	2009
12.	II.	G. Z.-né S. F.	nő	a könyvtár vezetője, a Baráti Kör tagja	1951	2003
13.	II.					2008
14.	II.	G. N.	férfi	önkormányzati képviselő (1990–1998), vállalkozó	1954	2005
15.	II.	I. I.	férfi	vállalkozó	1963	2009
16.	II.	J. J.	férfi	a Baráti Kör elnöke (2002–2008), polgármester (2006–2010), vállalkozó	1950	2007
17.	II.	K. S.	férfi	a református egyházközség gondnoka	1950	2009
18.	II.	K. L.-né	nő	iskolaigazgató, helyi képviselő (1990–2002)	1947	2003
19.	II.	L. Gy.	férfi	gazdálkodó	1955	2003
20.	II.	M. M.	férfi	önkormányzati képviselő, alpolgármester (1990–2010)	1955	2004
21.	II.	M. E.	férfi	vállalkozó, későbbi polgármester (2010–2014)	1961	2008

INTERJÚ SZÁMA	GENERÁCIÓ	MONOGRAM	NEM	A MEGKÉRDEZETT LOKÁLIS TÁRSADALOMBAN BETÖLTÖTT POZÍCIÓJA/SZEREPE	SZÜLETÉSI ÉV	INTERJÚ ÉVE
22.	II.	M. M.	nő	tanár; helyi önkormányzati képviselő, a kisebbségi önkormányzat elnöke (2002–2006), tagja; iskolaigazgató (2004–2007); vállalkozó	1962	2003
23.	II.					2009
24.	II.	P. A.	nő	önkormányzati képviselő (2006–2010); iskolaigazgató (2007–);	1966	2009
25.	II.	P. I.	férfi	vállalkozó, önkormányzati képviselő (1994–2006)	1946	2003
	II.	ifj. P. I.	férfi	vállalkozó, P. I. vállalkozó fia	1966	2003
26.	II.	P. A.	nő	vezető óvónő	1968	2009
27.	II.	P. J.	férfi	a falutvévé szerkesztője	1953	2009
28.	II.	P.Ö. J.	férfi	gazdálkodó	1956	2003
29.	II.	R. I.-né	nő	a Német Nemzetiségi Egyesület elnöke (2000–), tanár	1961	2009
30.	II.	S. J.	férfi	vállalkozó, kvados	1965	2008
31.	II.	S.-né B. Á.	nő	a Német Nemzetiségi Egyesület tagja; tanár	1961	2009
32.	II.	S.-né K. V.	nő	vállalkozó, önkormányzati képviselő (1998–2002)	1962	2003
33.	II.	S. L.	férfi	vállalkozó, melegeteles vendéglátóhely és panzió tulajdonosa	1951	2008

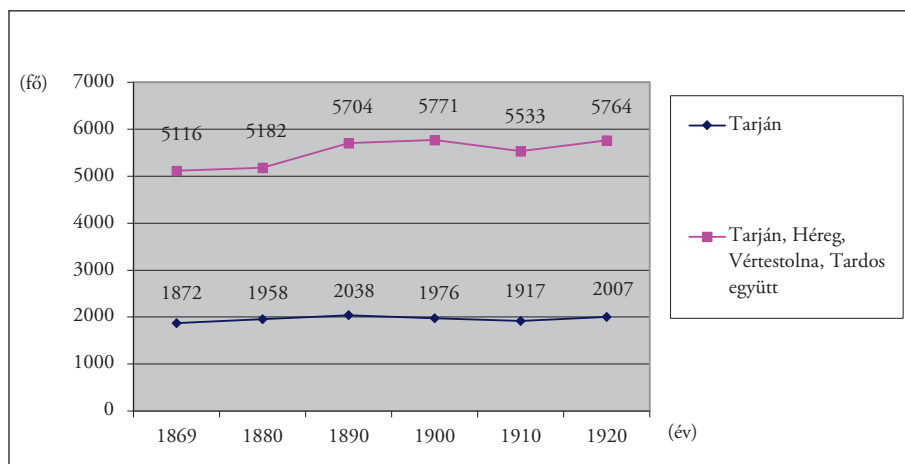
INTERJÚ SZÁMA	GENERÁCIÓ	MONOGRAM	NEM	A MEGKÉRDEZETT LOKÁLIS TÁRSADALOMBAN BETÖLTÖTT POZÍCIÓJA/SZEREPE	SZÜLETÉSI ÉV	INTERJÚ ÉVE
34.	II.	S. F.-né	nő	az önkormányzat szociális, egészségügyi és családvédelmi bizottságának külső tagja (2002–2006), az Idősek Napközi Otthonának vezető gondozója	1951	2003
35.	II.	S. Gy.	férfi	önkormányzati képviselő (1990–2010), kisebbségi jelöltként is; a Zenei Egyesület vezetője	1953	2003
36.	II.					2008
37.	II.	Sz. G.	férfi	helytörténettel foglalkozó lakos; gyűjtő	1967	2009
38.	III.	E. J.	férfi	A Baráti Kör elnöke (2008–)	1972	2009
39.	III.	G. Á.	férfi	fiatal közéleti aktivista; zenész a nemzetiségi zenekarban	1980	2005
40.	III.	M. R.	nő	fiatal közéleti aktivista	1985	2005
41.	III.	M. R.	nő	fiatal közéleti aktivista	1984	2005
42.	III.	R. J.	nő	az adventi vásár szervezője; a Baráti Kör tagja	1980	2009
43.	III.	T. N.		vállalkozó, melegételes vendéglátóhely tulajdonosa	1975	2008
44.	III.	W. B.	nő	fiatal közéleti aktivista	1983	2005

INTERJÚ SZÁMA	GENERÁCIÓ	MONOGRAM	NEM	A MEGKÉRDEZETT LOKÁLIS TÁRSADALOMBAN BETÖLTÖTT POZÍCIÓJA/SZEREPE	SZÜLETÉSI ÉV	INTERJÚ ÉVE
45.		B. M.	férfi	a Spanset Hungária Kft. vezetője, munkáltató		2005
46.		B.-né T. M.	nő	jegyző		2003
47.						2009
48.		D. J.	férfi	a Tarján-Héreg Közös Községi Tanács elnöke (1985–1990); Héreg polgármestere (1990–2010)		2009
49.		H. O.	férfi	Vértestolna polgármestere (2002–2019)		2009
50.		H. Á.	férfi	falugazdász		2003. ápr.
51.						2003. júl.
52.		J. I.	férfi	református lelkész		2008
53.		K. J.	férfi	falugazdász		2009
54.		M. L.	férfi	építésügyi előadó		2003
55.		S. I.	férfi	a Max-Magyar Kft. technológiai vezetője, munkáltató		2009
56.		Sz. Z.	férfi	katolikus plébános		2003
57.						2009

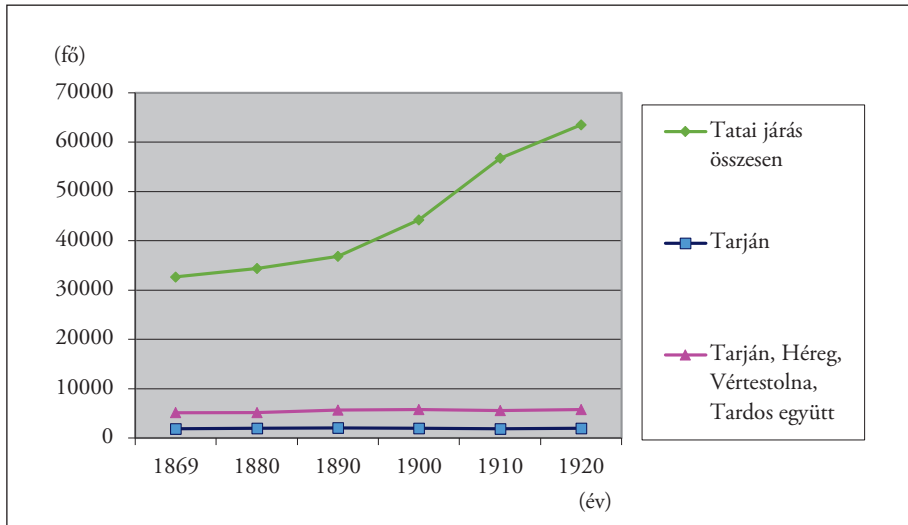
5. táblázat: Interjúlista

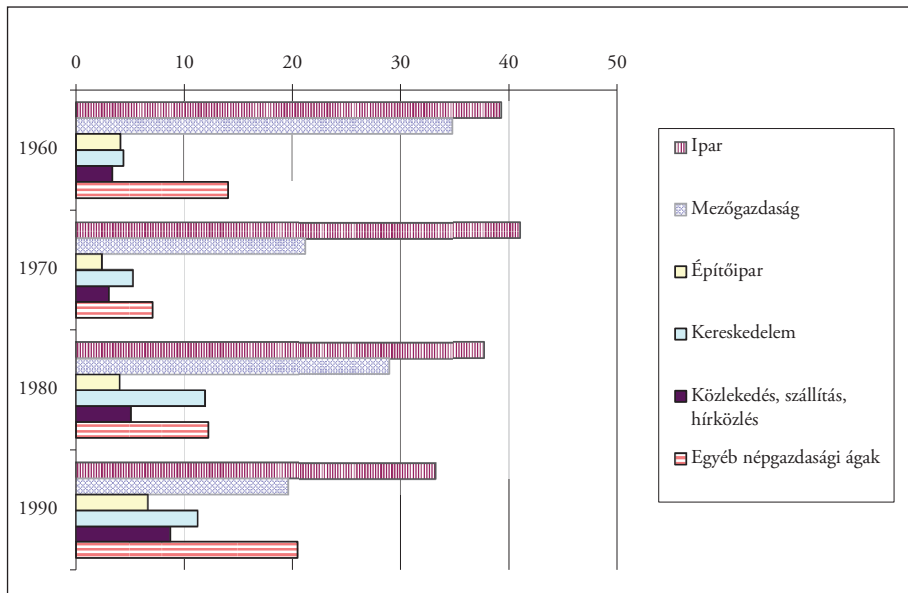
5. ábra: Tarján és környékének népessége 1869–2001. Forrás: MKSH 1890., 1902., 1912., 1923., 1932., KSH 1947., 1950., 1963., 1972., 1976., 1981.

6. ábra: Tarján és szűkebb környezetének népessége 1869–1920. Forrás: MKSH 1890., 1902., 1912., 1923.

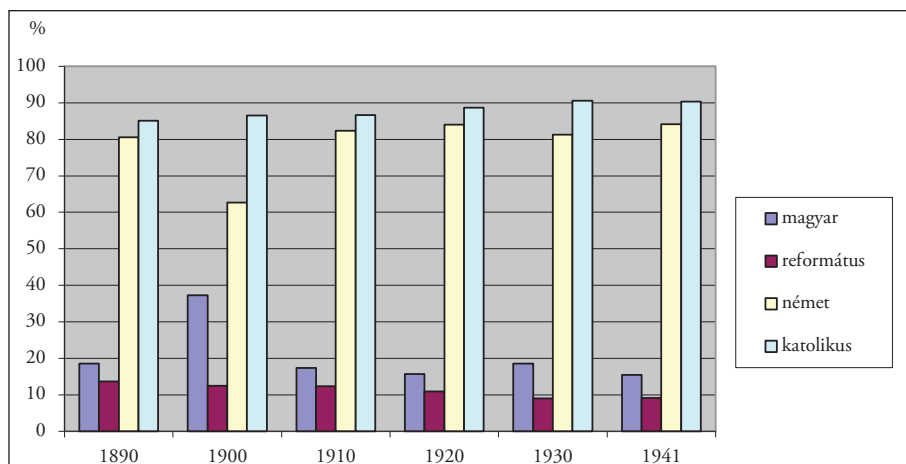

7. ábra: Tarján és tágabb környezetének népessége 1869–1920. Forrás: MKSH 1890., 1902., 1912., 1923.

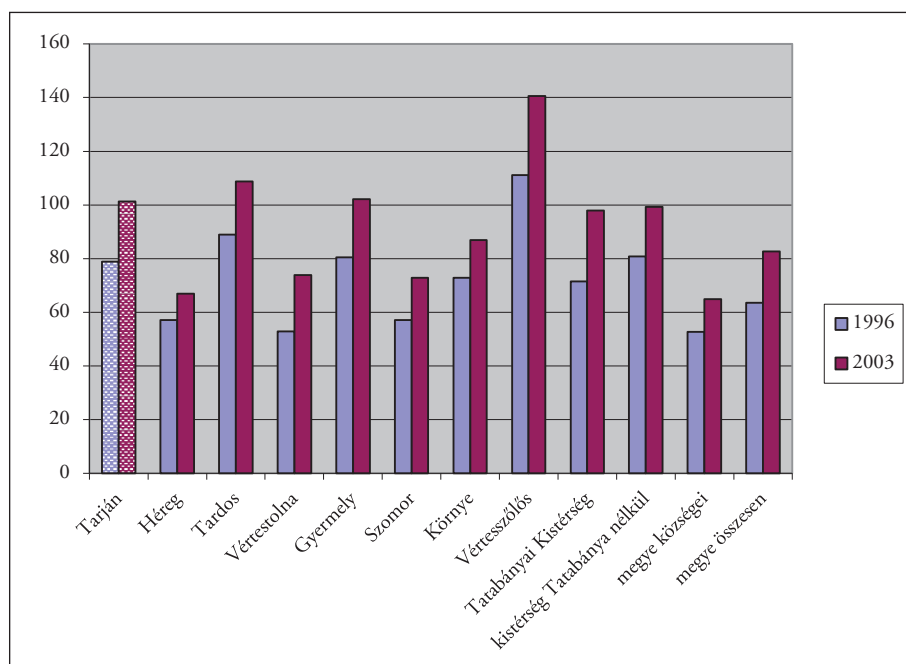

8. ábra: Az aktív keresők megoszlása népgazdasági ágak szerint 1960–1990. Forrás: KSH 1961., 1972., 1981., 1992.

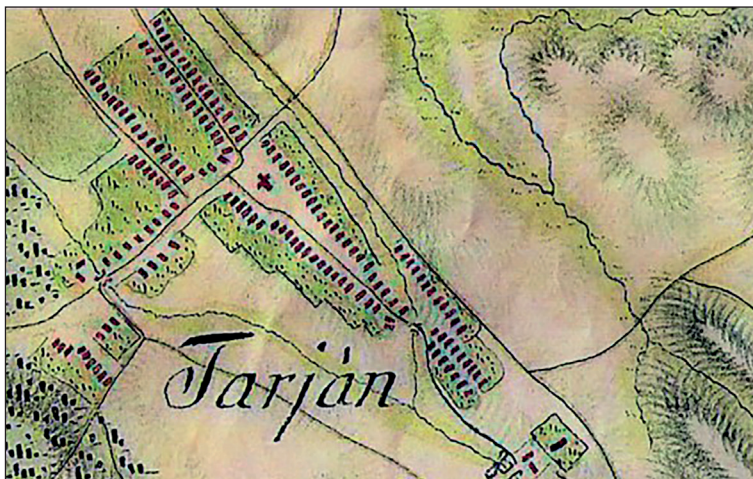

9. ábra: Tarján lakosságának megoszlása anyanyelv és vallás szerint 1890–1941. Forrás: KSH 1902., 1912., 1923., 1932., 1947., 1976b

10. ábra: Vállalkozói sűrűség Tarjánban és környékén 1996., 2003. Forrás: KSH KEMI 1997., 2004.

7. kép: Tarján 18. századi térképe. Forrás: Tarjáni Plábánia honlapja, <http://plebaniatarjan.lapunk.hu/?modul=galeria&a=67956&p=1> (letöltés: 2011. 05. 22.)

8. kép: A régi református iskola épülete. A szerző saját fotója, 2009.

9. kép: A Tájház felújítás előtt. A szerző saját fotója, 2009.

10. kép: A felújított Tájház. Fotó: Árendás Tamás

11. kép: A műemlék pincesor egy pincéje belülről. A szerző saját fotója, 2009.

12. kép: Fekete-kői látkép. A szerző saját fotója, 2009.

13. kép: Az 1956-os tarjáni csata emlékműve a harcok színhelyén. A szerző saját fotója, 2009.

14. kép: Horgásztó a falu határában, háttérben a Nagy-Gerecse. A szerző saját fotója, 2009.

15. kép: Felvonulás a Zenei Fesztiválon. A szerző saját fotója, 2004.

16. kép: Felvonulás a Zenei Fesztiválon. A szerző saját fotója, 2009.

17. kép: Zenei Fesztivál: népszerű, közkedvelt helyi rendezvény. A szerző saját fotója, 2009.

